

Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет
Державний архів Черкаської області
Національна спілка краєзнавців України
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Національний університет цивільного захисту України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Черкаський обласний краєзнавчий музей
Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»
Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України
Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка
Фонд «Рідна країна»
Громадська організація «Національна академія наук вищої освіти України»

*До 430-ї річниці від дня народження Богдана Хмельницького,
видатного гетьмана, державотворця,
політичного діяча, полководця, дипломата.*

МАТЕРІАЛИ
VIII Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА
СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

04 грудня 2025 р.
м. Черкаси

Черкаси
2025

УДК 94:004](063)
М34

Рекомендовано до видання
рішенням вченої ради
Черкаського державного
технологічного університету

Упорядники:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України **Валентин Лазуренко**;
канд. іст. наук, доц. **Ірина Стадник**;
канд. іст. наук, доц. **Оксана Яшан**; **Олена Литвин**

Рецензенти:

Бережна С. В. – канд. іст. наук, д-р філос. наук, професор, проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Мицько В. І. – канд. іст. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України;

Шпак В. І. – д-р іст. наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

М34 **Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»**, присвяч. 430-й річниці від дня народж. Б. Хмельницького (Черкаси, ЧДТУ, 04 груд. 2025 р.) [Електронний ресурс] / упоряд. : Лазуренко В. М., Стадник І. Ю., Яшан О. О., Литвин О. В. ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2025. – 393 с.

У збірнику опубліковано матеріали виступів українських та зарубіжних учасників VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження». Видання містить наукові публікації до 430-ї річниці від дня народження Б. Хмельницького, видатного гетьмана, державотворця, політичного діяча, полководця, дипломата. Представлено проблематику щодо вивчення, правового захисту і збереження культурно-історичних цінностей та оприлюднено їх втрати внаслідок російської агресії проти України. Досліджуються особливості генерування об'єктів культурно-історичної спадщини, інновації доступу і комунікацій у сфері заповідної та музейної справи у цифрову добу з урахуванням зарубіжного досвіду. Традиційно публікуються розвідки з актуальних питань історії України, краєзнавчі та персоналістичні дослідження вітчизняної локальної історії.

Для науковців, викладачів, вчителів, здобувачів вищої освіти, краєзнавців, музейників та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковано на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань, дотримання засад академічної доброчесності. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково збігаються з позицією організаторів конференції.

© Автори, 2025.

**430-й річниці
від дня народження видатного гетьмана,
державотворця України,
політичного діяча, полководця, дипломата
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
присвячується**

**Портрет Богдана (Зиновія)
Михайловича Хмельницького (1595–1657) –
гетьмана України (1648–1657).
Вільгельм Гондіус (1597–1658). 1651 р.**

(З видання: Україна – козацька держава. Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проєкту, авт.-упоряд., худож., фот., іл. Володимир Недяк ; [наук. ред.: О. К. Федорук, В. О. Щербак]. К. : ЕММА, 2004. С 277).

ЗМІСТ

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА У ЦИФРОВУ ДОБУ: атрибуція, вивчення, правовий захист і збереження цінностей, інновації доступу і комунікацій, генерування об'єктів

Ресніт О. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У КРАЄЗНАВЧОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОСТІ.....	9
Шамрай О. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЧЕРКАЩИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ.....	14
Маньковська Р. ІНТЕГРАЦІЯ НАУКОВИХ МЕТОДІВ У ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРУХОМОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ	16
Кузнецова Л. ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВЧОГО УНОРМУВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.....	23
Тептюк Л., Худолей О. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ: ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПОНЯТТЯ.....	26
Кізлова А. (НЕ)ВІДПОВІДНІСТЬ ІМЕН НА ВОТИВАХ ІЗ ПООДИНОКИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ ДОРОСЛИХ СВЯТИХ: ПРИКЛАДИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»	29
Таран Г. КНИГА «ЄВАНГЕЛІЄ» (БОГОСЛУЖБОВЕ НАПРЕСТОЛЬНЕ) 1735 РОКУ З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА – РІДКІСНА БУКІНІСТИЧНА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА.....	34
Ключко Т., Гончарова О. ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ: СПАДЩИНА КАГАЛІВ І СУЧАСНІ ПРАКТИКИ САМООРГАНІЗАЦІЇ.....	38
Дядик Л. ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОТЕКА ЧЕРКАСЬКОЇ ОУНБ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СИСТЕМІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ НАЦІЇ	41
Ткаченко Д. УМАНЬ: АРХІТЕКТУРНІ, ЛАНДШАФТНІ ТА ДУХОВНІ ОБ'ЄКТИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	46
Бовкун С. БІБЛІОГРАФІЯ ОБЛАСНОЇ ГАЗЕТИ «ЖИТОМИРЩИНА»: СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ.....	51
Храмова-Баранова О., Манн А. СТИЛІСТИКА У ПЛАКАТНОМУ МИСТЕЦТВІ: ІННОВАЦІЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	55
Солодовніков І. ТВОРЧІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ФОТОХУДОЖНИКА ІВАНА ЛИТВИНА ЯК ФОТОЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 50–70 РОКІВ ХХ ст.....	56

Кононенко О. КВІТКОВИЙ КОД НАЦІЇ: АВТОРСЬКЕ БАЧЕННЯ І ПРОЧИТАННЯ	62
Гончар Л. МИСТЕЦТВОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ	64
Гладкова І., Канюк К., Левицький Д. АВТОРСТВО В ТВОРАХ ДИЗАЙНУ ТА МИСТЕЦТВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ	67
Kapeljuh K. PARTICIPATORY ART PRACTICES AS A LENS ON CULTURAL SHIFTS IN COMMUNITIES ABROAD	69
Горенко Л. ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛЕРІЯ ЛАСТОВСЬКОГО	71
Ілляшенко Ю., Журба М. СИНКРЕТИЗМ ДУХОВНИХ ТРАДИЦІЙ ТА ХАРЧОВИХ ПРАКТИК УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	74
Єфремцева А. ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ТОПОНІМІКИ ЧЕРКАЩИНИ: «БАБ'ЯЧА» ЧИ «ПУШКІНСЬКА» СКЕЛЯ У КАМ'ЯНЦІ?	77
Чиж Л. ПАМ'ЯТНИКИ ІВАНУ ПІДКОВІ, ПИСЬМЕННИКАМ ЛЕСЮ ГОМОНУ ТА АНДРІЮ ХИМКУ У МІСТІ ЧЕРКАСИ	82
Гончар І. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ: ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	85
Холодна А., Нераденко Т. ТРИПІЛЬСЬКІ ГОНЧАРНІ ГОРНА З ПОСЕЛЕННЯ ТАЛ'ЯНКИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ	88
Кукса Н., Швачко Я. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЇ С. ТАРАНУШЕНКА ТА П. ЖОЛТОВСЬКОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ	95
Нераденко Т. МІЖНАРОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ	98
Очеретяний В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ	106
Ілляшенко Ю., Кириленко Ж. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ОРНАМЕНТУ ВИШИВКИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СИМВОЛІКА, КОМПОЗИЦІЯ, КОЛЬОРОВА ГАМА	109
Бондаренко Л. ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В МЮНХЕНІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА КРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ (1945–2025 pp.)	112
Шленчак Б., Яшан О. РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ ЯК ЗАСІБ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ	116
Мірошниченко О., Шевцова Є. ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	121
Дегтярьов В. ДЕРЖПРОМ – ФУНДАМЕНТ СИМВОЛУ ДУХУ ТА ЖИВИЙ СВІДОК ВІЙНИ	125

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЙОГО ЕПОХА

Томенко М. ДИСКУСІЯ ЩОДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЙОГО МІСЦЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПАНТЕОНІ ІСТОРИЧНИХ ГЕРОЇВ УКРАЇНИ.....	129
Лазуренко В. ДЕРЖАВОТВОРЧА РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ	133
Kapranov Y., Iwanowska B. BOHDAN KHMELNYTSKY BETWEEN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AND UKRAINIAN STATEHOOD: A DEPOLITICISED READING OF THE HETMAN IN SHARED HISTORICAL MEMORY	144
Ялишева О. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ: МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ	149
Одинець О. ВПЛИВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ПРОЦЕС УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. У НАУКОВИХ ВІЗІЯХ О. ОГЛОБЛИНА	152
Гуржій І. ЛІТОПИСНІ Й МЕМУАРНІ ЗАМАЛЬОВКИ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	154
Рапота Д. МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	159
Мельниченко В. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVII СТ. ТА ЧАСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.....	163
Голиш Г. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ	168
Ілляшенко Ю. ДИПЛОМАТІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЯК РУШІЙ МІЖНАРОДНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (СЕРЕДИНА XVII СТ.).....	174
Желєзко Р., Зоц А. ГАННА ЗОЛОТАРЕНКО: ДРУЖИНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЄДИНА «ГЕТЬМАНША».....	179
Кукса Н. МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ, НАРОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИЧНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ	184
Ільницька В., Шевцова Є. ШВЕДСЬКІ АРХІВНІ ФОНДИ ЯК НОВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СПРОБ МОНЕТНОЇ ЕМІСІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	199
Пискун О., Брель О. «ДОСТУПНА ІСТОРІЯ». СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	202

Акім Г. ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІВАНА МАЗЕПИ У КОНТЕКСТІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНІ КОНТАКТИ, ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РОЗРИВУ З МОСКОВІЄЮ (1703–1708 pp.)	208
Матрос Л. МЕДВЕДІВСЬКИЙ СОТНИК ЧЕРКАСЬКОГО ПОЛКУ СТЕПАН ОПАРА	210
Тумаш Л., Шевцова Є. ТИТУЛ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЛАДИ ТА ДИПЛОМАТІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПРАВЛІННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)	213
Рибалко П. КОЗАЦЬКА ЧИГИРИНЩИНА У МУЗЕЙНИХ ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ	218
Потильчак О. ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛАТЕЛІЇ ТА ПАМ'ЯТНИЙ НУМІЗМАТИЦІ	223

ЗАПОВІДНИКИ, МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ У СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

Гранатирко Б. ВІДЕНСЬКА СЕЦЕСІЯ ТА СПАДЩИНА ГУСТАВА КЛІМТА: АВСТРІЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ	228
Синявська Л., Синявський В. МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТНІХ УСТАНОВ	231
Валах Т. ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. У КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАСЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	236
Чупак Т. ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ ШЛЯХОМ РЕВАЛОРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (з досвіду Кам'янського державного історико-культурного заповідника)	241
Лисенко А., Мельниченко І. МУЗЕЙ ЯК АКТИВНИЙ ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ	245
Абзелімова Д. ВІД КАМ'ЯНКИ ДО ЛУВРУ: АТРИБУЦІЯ АРОМАТНИЦІ ІЗ ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	248
Пугач Н. ЕТНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	251
Абашіна Л., Трощинська О. ІСТОРІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛЮДСЬКИХ ДОЛЬ: З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ МУЗЕЙНИХ ГОСТИН В НІКЗ «ЧИГИРИН»	257
Сокальська Т., Кузнецова Л. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАЦІВНИКА МУЗЕЮ ...	262
Ісаєва О., Осипенко Т. АРТЕФАКТИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ФОНДАХ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА	266

Нераденко Т. МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....	270
Отамась І. ІННОВАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЇВ У КОНТЕКСТІ СТАНДАРТІВ ЄС: ВІД ІНКЛЮЗІЇ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ	279
Астапова-Вязьміна О. МУЛЬТИМОДАЛЬНИЙ МУЗЕЙНИЙ НАРАТИВ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕ-КОНСТРУКЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ СЕНСІВ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ	281
Ілляшенко Ю., Яковенко В. ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА СТРАТЕГІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ	284
Макарюк В. ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС «ЛИСТИ ІЗ ДЗЕРКАЛА» ІЗ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НІКЗ ЧИГИРИН	287

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Федоренко Я., Маркевич К. ПРОЄКТ «НОВОРОСІЯ» ЯК ІМПЕРСЬКА СТРАТЕГІЯ АСИМІЛЯЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ (друга половина XVIII–XIX ст.).....	292
Ніколайчук Д. ВІД «СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ» ДО «ДЕНАЦІФІКАЦІЇ»: ТЯГЛІСТЬ ІМПЕРСЬКИХ НАРАТИВІВ У РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ 1914–1917 РР. ТА 2014–2024 РР.....	295
Дулгерова О. ВІЙНА ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.....	298
Джулай Т. ПОРТРЕТ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ МАКСИМА БУЛЬБИ	301
Гордієнко Т. ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ ЗАХИСНИКИ: ВИКЛИКИ ПОШУКУ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛІ (на прикладі Михайла КОРНЮКА).....	303
Бесараб Н. ЕВОЛЮЦІЯ УНІФОРМИ УКРАЇНСЬКИХ БОРЦІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОВСТАНЦІВ XX–XXI ст.	307
Шмиголь Л. ЮХИМ ЩИРИЦЯ – ОСВІТНИЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.....	308
Мазур В. ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЙ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА (XIX – поч. XX ст.).....	312
Семешин Е. СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТСТВА В ПІСЛЯВОЄННІЙ УРСР	315
Левченко Н. ЗЛАТОПІЛЬСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ	324
Матрос Л. ПЕДАГОГ І КРАЄЗНАВЕЦЬ ІЗ ЧИГИРИНЩИНИ ОЛЕКСАНДР КЛИМОВИЧ РУДЕНКО	332
Матрос Л. ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЧИГИРИНЩИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК БОРИС ДМИТРОВИЧ КРУПНИЦЬКИЙ.....	335

Горенич О. ПАСТУХУВАННЯ ЯК ДИТЯЧА СУБКУЛЬТУРА В ПОВСЯКДЕННІ ЖИТЕЛІВ СЕЛА СУБОТІВ СЕРЕДИНИ ХХ СТ. – ПОЧ. 2000 РР.	338
Мінська О. ЧИГИРИН: ЖИТТЯ МІСТА У ПЕРШОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХ СТ. (за матеріалами періодичних видань)	341
Перепелиця А., Павлова С. ЗАЛІЗНИЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ (кін. ХІХ–ХХ ст.ст.).....	346
Макарюк В. ГОЛОДОМОР. ОСТАННІ СВІДКИ (за матеріалами польових досліджень на Чигиринщині)	349
Яблунівська О. СТЕПАН БЛАЖЕВСЬКИЙ, ОСТАННІЙ ІЗ ХОЛОДНОЯРЦІВ: 10 РОКІВ СУПРОТИВУ СОВЕТСЬКІЙ ВЛАДІ.....	356
Клименко Т. ЗОЛОТОНІСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	360
Палько В. ОСАВУЛ ВАСИЛЬ БУРКА І ЙОГО РОЛЬ У КОЛІВЩИНІ	366
Гадинко О. ІСТОРІЯ СТОРОЖИНЦЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИДАТНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ. (австрійський та румунський періоди: загальний огляд)	368
Ковтунов А., Стадник І. «ТИ ЗНАХОДИШСЯ ТАМ, ДЕ ПЕРЕБУВАЮТЬ ТВОЇ ДУМКИ»: РЕБЕ НАХМАН І ЧЕРКАЩИНА.....	375
Чубіна Т., Качан Н. РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ.....	379
Чубіна Т., Микитенко Р. УКРАЇНСЬКА СІМ'Я ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ СТІЙКОСТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	383
Міщенко Л. ТЕРЕНОВИЙ ОБЕРІГ ПАМ'ЯТІ (до 185-річчя з дня народження Олександра Твердохлебова)	387

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
У ЦИФРОВУ ДОБУ:
атрибуція, вивчення, правовий захист
і збереження цінностей, інновації доступу і комунікацій,
генерування об'єктів**

УДК 008:930.85(477)

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
У КРАЄЗНАВЧОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОСТІ**

Олександр РЕЄНТ,

*голова Національної спілки краєзнавців України,
заступник директора Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України*

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну спричинило масштабні гуманітарні втрати, серед яких особливо трагічними є знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини. Руйнування національних пам'яток, сакральних споруд, історичних будівель і культурних центрів є свідомою політикою агресора, спрямованою на знищення історичної пам'яті українського народу та його самоідентичності. Таким чином, ми маємо справу не лише з воєнним злочином, а й із цілеспрямованим **культурним геноцидом**, що становить загрозу національній безпеці України.

Культурна спадщина – це не лише наша історія, а й стратегічний ресурс держави, здатний формувати національну свідомість, зміцнювати патріотизм та підвищувати стійкість суспільства у часи війни. Саме тому документування злочинів проти культурної спадщини має виняткове значення як для України, так і для світової спільноти.

Сучасна російсько-українська війна визначила національно стратегічне значення діяльності членів Спілки в пам'яткоохоронній галузі краєзнавства. Впродовж останніх десятиліть краєзнавці реалізують масштабний проєкт – підготовка фундаментального 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», особливість якого полягає в комплексному підході до дослідження нерухомої культурної спадщини нашої країни. Варто зазначити, що в Україні нараховується понад 130 тис. пам'яток історії та культури, які перебувають під охороною держави. Вже вийшли друком книги по Києву (у трьох частинах), Харкову (у п'яти частинах), матеріали до видання томів

по Чернігівській, Полтавській областях, електронні версії по Херсонській області, місту Севастополю та ін. [1]. Узагальнюючи досвід роботи над багатотомним виданням, з'ясовано, що Звід є науковою формою інвентаризації пам'яток, які стоять на державному обліку, науковою базою для підготовки сучасного Державного реєстру нерухомих пам'яток України, основою для створення автоматизованої бази даних про всі об'єкти, своєрідною публічною охоронною грамотою для кожного об'єкту національного культурного надбання.

Актуальність пам'яткоохоронної тематики особливо зросла в умовах російсько-української війни, зокрема щодо документування втрат та збереження культурної спадщини, яка розглядається на державному рівні серед пріоритетних питань національної безпеки. Вочевидь, що багатотомне видання «Звід пам'яток історії та культури України» має стати важливою складовою гуманітарної політики України, яке набуває ключового значення для проведення інвентаризації пам'яток, що перебувають на державному обліку, збору відомостей про зруйновані об'єкти, виявлення й дослідження нових об'єктів культурного надбання, щоб репрезентувати культурний потенціал нашої держави в цілому, і водночас розкрити культурні набутки кожного регіону [2]. За офіційними даними станом на кінець січня 2025 р., внаслідок російської агресії в Україні було пошкоджено або зруйновано 1 333 пам'ятки культурної спадщини, з них 131 пам'ятка має національне значення, 1 126 – місцеве, а 76 – перебувають у статусі щойно виявлених [3]. На кінець жовтня 2025 р. загальна чисельність постраждалих пам'яток культурної спадщини регіонів склала 1612 об'єктів, з них за категоріями: національного значення – 149 (пошкоджено – 148, повна руйнація – 1), місцевого – 1311 (пошкоджено – 1278, повна руйнація – 33), щойно виявлених – 152 (пошкоджено – 150, повна руйнація – 2) [4].

Варто наголосити, що музейна галузь також потерпає від бойових дій: країна-агресорка викрала на тимчасово окупованих територіях 1,7 млн музейних цінностей [5], довелося евакуювати 63 музейних заклади [6]. Щодо втрат архівної сфери, то зафіксовано понад 30 пошкоджень архівних установ, з фондів Державного архіву Херсонської області викрадено понад 45 % архівних справ, у Межівському архівному підрозділі на Дніпропетровщині знищено близько 10% архівних колекцій, повністю згорів архів Служби безпеки України в Чернігові [7]. Ворог нищить українські бібліотеки: зруйновано майже 1000 закладів, разом з ними понад 200 мільйонів книг [8].

Для здійснення комплексного аналізу проблеми втрат об'єктів культурної спадщини України в 2022 р. під час російсько-української війни за ініціативою директора Інституту історії України НАН України Валерія Смолія Спілка краєзнавців спільно з Центром дослідження

історико-культурної спадщини України, Національною історичною бібліотекою України започаткували проєкт з підготовки Каталог-довідника «Нерухомі пам'ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни», в межах якого проводиться фіксація об'єктів нерухомої культурної спадщини України, розроблено методику опису нерухомих історико-культурних об'єктів, досліджено втрати культурної спадщини під час російсько-української війни в 2022–2023 рр., підготовлено наукові довідки на 872 зруйновані та пошкоджені нерухомі пам'ятки у 16 областях України та Києві, у співпраці з Національною історичною бібліотекою України сформовано покажчики: іменний, географічний та об'єктів культурної спадщини, здійснено підбір ілюстративного матеріалу.

За підтримки краєзнавців України, її регіональних організацій, підготовлено масштабний державницький проєкт – перша книга серії видання «Незнищенна пам'ять України». У видавництві «Вінниця: ФОП Балюк Ігор Борисович» підготовлено до друку макет першої книги. У ній систематизовано й задокументовано втрати нерухомих пам'яток культурної спадщини у 2022–2023 рр., представлено історико-культурний опис 890 об'єктів із 16 областей України та м. Києва, доповнений 1072 ілюстраціями. Видання структуроване за адміністративно-територіальним принципом і містить: вступну статтю, у якій руйнування пам'яток визначається як прояв культурного геноциду; розгорнуті описи зруйнованих та пошкоджених об'єктів із даними про їх архітектуру, датування, будівельні матеріали, етапи перебудов; інформацію про масштаби та дати руйнувань; науково обґрунтовану джерельну базу й світлини; іменний, географічний та предметний покажчики для зручності науковців, дослідників і міжнародних експертів.

Вважаємо, що книга має виконати подвійну стратегічну функцію: документальну – як доказ злочинів культурного геноциду у міжнародних судах, а також науково-просвітницьку – як засіб зміцнення національної пам'яті та формування свідомості майбутніх поколінь українців. Російсько-українська війна активізувала процеси з переосмислення минулого в контексті формування меморіального простору в сучасній Україні, декомунізації та деколонізації публічного простору, вивчення зарубіжного досвіду із захисту культурної спадщини, посилила підтримку України міжнародними організаціями зі збереження культурної спадщини [9].

Значні здобутки та перспективи в Україні мають музейне та туристичне краєзнавство. Краєзнавці продуктивно співпрацюють із музейними закладами та туристичними установами, ініціюють та долучаються до створення нових музеїв, громадських осередків і музейних кімнат у населених пунктах та навчальних закладах, проведення музейних

заходів, розробки екскурсійних маршрутів. Краєзнавчі ініціативи в туристичній галузі відіграють важливу роль у зміцненні та підтримці місцевих громад, оскільки вони сприяють розвитку туристичних можливостей, що приносить економічний ефект для громади. Завдяки реалізації краєзнавчих проєктів, місцева громада починає отримувати новий поштовх до зростання, що позитивно впливає на економіку регіону в цілому.

Спілка очолює та координує краєзнавчий рух в Україні, який сприяє популяризації та збереженню національної культури, зміцненню патріотизму та формуванню суспільної свідомості, що особливо важливо в умовах воєнного стану. Дієвою формою громадської діяльності та просвітницької роботи Спілки щодо залучення громадян до краєзнавчого руху та, зокрема, до проблем збереження історико-культурної спадщини України, стали науково-краєзнавчі експедиції, яких здійснено понад тридцять на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Запоріжжя, Херсонщину, Кіровоградщину, Вінниччину, Волинь, Хмельниччину, Черкащину, Київщину, Чернігівщину, Закарпаття, Сумщину та ін. [10]. У межах експедицій проводяться тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями, розглядаються проблеми збереження духовної та матеріальної культурної спадщини [11]. Вважаємо, що розширення цього напрямку діяльності та поглиблення експедиційної проблематики, сприятимуть ефективній реалізації просвітницького потенціалу краєзнавства.

В умовах російсько-української війни своє продовження та нове змістове наповнення отримав меморіально-просвітницький проєкт «Закарбовані історією імена» щодо встановлення в усіх регіонах країни пам'ятних таблиць на честь видатних постатей і знаменних подій історії України та краю. Нині він сприятиме увічненню пам'яті сучасних героїв України – учасників російсько-української війни, які віддали своє життя за незалежність і свободу України.

Краєзнавство виконує надзвичайно важливу соціокультурну функцію, адже воно є дієвим чинником формування історичної свідомості, зміцнення державності та консолідації українського суспільства. Упродовж тривалого історичного періоду краєзнавчий рух еволюціонував від аматорських форм дослідження локальної історії до рівня самостійної наукової дисципліни, яка відіграє провідну роль у процесах державотворення, збереження культурної спадщини та утвердження національної ідентичності.

У сучасних умовах збройної агресії проти України значення краєзнавства як соціогуманітарного феномена суттєво зростає. Воно сприяє не лише збереженню матеріальних і нематеріальних пам'яток культури, а й формуванню світоглядних орієнтирів, що забезпечують

єдність українського народу, стійкість суспільства до зовнішніх викликів і духовну мобілізацію нації. Подальший розвиток краєзнавства має стратегічне значення для забезпечення національної безпеки, культурного поступу та формування соборної української держави. Діяльність краєзнавців, спрямована на збереження, дослідження й популяризацію культурної спадщини, потребує належної державної підтримки, суспільного визнання та інтеграції у систему гуманітарної політики України як одного з ключових чинників сталого розвитку, культурного суверенітету та духовного оновлення нації.

Список використаних джерел

1. Денисенко Г. А. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи. *Краєзнавство*, 2012. № 3. С. 118–125.
2. Маньковська Р. В. Нерухомі пам'ятки України під час російсько-української війни (2022–2023 рр.): дослідження та фіксація втрат. Аналітична довідка. К. : Інститут історії України НАН України, 2025. С. 12–14.
3. Війна. Культурна спадщина // Офіційний сайт Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. 01.02.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1333-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2185-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu-stanom-na-kinecz-sichnya-2025-roku/>
4. Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.
5. Росія викрала на ТОТ 1,7 млн об'єктів української культурної спадщини // Офіційний сайт Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://suspilne.media/crimea/993175-rosia-vikrala-na-tot-17-mln-obektiv-ukrainskoi-kulturnoi-spadsini-minkult/>
6. Евакуйовано цінності ще з 4 музеїв, загалом евакуація відбулася у 63 закладах культури // Офіційний сайт Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/evakuiovano-czinnosti-shhe-z-4-muzeyiv-zagalom-evakuacziya-vidbulasya-u-63-zakladah-kultury/>
7. Втрати Національного архівного фонду від початку повномасштабного вторгнення менше 2 % – голова Укрдержархіву // Interfax-Україна. 17.03.2025. <https://interfax.com.ua/news/general/1056228.html>
8. Кравченко С. Росіяни знищили або пошкодили майже 1000 бібліотек в Україні, а з ними – понад 200 млн книжок. *Еспресо*. 30.09.2024 . <https://espresso.tv/viynaz-rosiyeyu-rosiyani-znishchili-abo-poshkodili-mayzhe-1000-bibliotek-v-ukraini-a-z-nimi-ponad-200-mln-knizhok>
9. Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.
10. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. 340 с.
11. Джерела духовності. Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2014–2018 рр. [Текст]: док. та матеріали / [за заг. ред. О. П. Реєнта, упоряд. Р. В. Маньковська та ін.]; Нац. спілка краєзнавців України. Київ, НСКУ. Ч. 2. 2018. 382 с.

УДК 338.483.12(477.46):355.01(477.651.2:470-651.1) ”2022.02/...”

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЧЕРКАЩИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Олександр ШАМРАЙ,

*кандидат історичних наук, доцент,
заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
голова Кам'янської районної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Черкащина – один із центрів формування української національної ідентичності, багатий на пам'ятки історії, археології, сакральної та народної культури. Саме на її землях зосереджено численні об'єкти, пов'язані з Тарасом Шевченком, визвольною боротьбою козацтва, розвитком народного мистецтва. В умовах повномасштабної війни 2022–2025 років навіть відносно тиллові регіони, такі як Черкаська область, опинилися під загрозою обстрілів, дестабілізації культурної інфраструктури, інформаційного та ідеологічного тиску.

1. Об'єкти культурної спадщини Черкащини: вразливі елементи

На території Черкаської області зареєстровано понад 2 000 об'єктів культурної спадщини, з яких близько 300 мають статус національного значення. Серед них:

- Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» (с. Моринці, с. Шевченкове, м. Звенигородка);
- Музей Кобзаря у Черкасах;
- Археологічні об'єкти трипільської та черняхівської культур;
- Архітектурні пам'ятки доби козацтва (храми, монастирі);
- Історико-культурні ландшафти, пов'язані з Коліївщиною.

Хоча Черкащина не була епіцентром бойових дій, її культурні об'єкти вразливі до ракетних ударів (зокрема – по енергетичній та логістичній інфраструктурі), а також до вторинних загроз: нестачі ресурсів на охорону, відсутності евакуаційних планів, деградації об'єктів через відтік фахівців.

2. Приклади втрат та ризиків у регіоні

У 2022–2023 роках було зафіксовано пошкодження фасадів і вікон у кількох будівлях Черкаського краєзнавчого музею внаслідок вибухових хвиль від атак по енергетичній інфраструктурі. Умань, як важливий релігійно-туристичний центр (зокрема завдяки хасидському паломництву та Софіївському парку), також неодноразово потрапляла під обстріли.

Під загрозою опинилися дерев'яні церкви XVIII–XIX ст. у селах Звенигородського й Уманського районів, які не мають охоронного статусу або не забезпечені системами протипожежної безпеки.

3. Місцеві ініціативи та форми реагування

У 2022–2024 роках обласні управління культури, спільно з музеями, запровадили низку ініціатив:

Цифрова інвентаризація фондів (оцифрування, створення страхових копій);

Тимчасова евакуація окремих музейних предметів у безпечні регіони;

Культурна мобілізація: проведення виставок, онлайн-подій, майстер-класів для переселенців.

Також активно діють волонтерські й громадські проекти, зокрема:

«Збережи спадщину Черкащини» (ініціатива краєзнавців та митців),

Платформа «Культурний фронт Черкащини» – для підтримки локальних художників, ремісників, носіїв нематеріальної культури.

4. Нематеріальна культурна спадщина під час війни

Черкаський регіон зберігає унікальні традиції вишивки, ткацтва, пісенної культури, святкового циклу. В умовах війни виникли дві паралельні тенденції:

З одного боку – втрата локальних практик, особливо в сільських громадах через відтік молоді, виїзд носіїв традицій, зменшення культурного фінансування.

З іншого – ренесанс української культури як спротиву агресії. Наприклад, зросла популярність автентичних пісень, майстер-класів з традиційного ремесла, волонтерських виробництв вишитих оберегів для військових.

5. Перспективи збереження та відновлення спадщини Черкащини

У повоєнний період Черкащина має стати одним із центрів культурної відбудови завдяки:

- створенню регіональної програми з охорони та реставрації пам'яток;

- розвитку туристично-культурного кластеру Шевченківського краю;

- налагодженню партнерства з міжнародними організаціями (наприклад, через участь у програмах ЮНЕСКО або культурного грантового фонду ЄС).

Також важливо зберегти живу спадщину, розвиваючи школи народного мистецтва, фольклорні гурти, підтримуючи носіїв традицій у громадах.

Висновки. Черкащина, як серце історичної України, зберігає унікальне культурне надбання, яке потребує комплексного захисту в умовах війни. Навіть за відсутності активних бойових дій, регіон несе втрати – як у фізичних об'єктах, так і в нематеріальному середовищі.

Захист культурної спадщини має бути частиною державної безпекової політики, а її відновлення – інструментом гуманітарної та ідентифікаційної реконструкції українського суспільства після перемоги.

Список використаних джерел

1. Міністерство культури та інформаційної політики України. Офіційна статистика щодо пошкоджених об'єктів культурної спадщини за 2024 рік. <https://mkip.gov.ua>
2. Міністерство культури та інформаційної політики України. Загальна кількість пошкоджених/зруйнованих об'єктів культурної спадщини з 24.02.2022 до кін. 2023 та початку 2024; інформація про пам'ятки національного, місцевого значення, та щойно виявлені об'єкти.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Звіт про діяльність установи в умовах воєнного стану за 2023 рік.
4. Рачков Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України. *Журнал ХНУ*. 2022.
5. Rachkov YE. (2022). UNESCO. (2024). Emergency Measures for Cultural Heritage in Ukraine.
6. Платформа «Культурний фронт Черкащини». (2023). Онлайн-звіти.
7. Хулькевич В. Українська культурна спадщина під ударом Російської Федерації: проблеми кримінально-правового захисту. *Право та суспільство*, 9, (опубл. 23 лютого 2024).

УДК 930.85:72:355.48(477)

ІНТЕГРАЦІЯ НАУКОВИХ МЕТОДІВ У ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРУХОМОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Руслана МАНЬКОВСЬКА,

доктор історичних наук, професор,

керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України

Інституту історії України НАН України

Дослідження культурної спадщини українського народу в умовах воєнного стану є актуальною проблемою в сучасній соціогуманітаристиці, оскільки культурне надбання української держави складає об'єктивну картину історичного буття її народу, дозволяє представити духовні здобутки України в контексті європейського виміру. Нині пам'яткознавча та пам'яткоохоронна тематика особливо актуалізувалися, що пов'язано зі значними втратами нерухомих пам'яток внаслідок воєнних дій. Також в центрі уваги дослідників перебувають питання, присвячені формуванню правових засад пам'яткоохоронної діяльності, узагальненню та осмисленню досвіду з охорони культурної спадщини в Україні та за кордоном.

Слід наголосити, що міждисциплінарність дослідницьких практик у сфері культурної спадщини обумовлює багатоаспектність підходу до її дослідження, як то соціокультурний, пам'яттєвий, візуальний, аксіологічний, комунікаційний, антропологічний, емоційний. Лише окреслюючи основні сучасні наукові напрями дослідження культурної спадщини, наголошуємо на суспільному значенні культурної спадщини та науковій актуальності означеної проблематики.

Сучасна війна окреслила нагальне завдання для науковців і у історико-правознавчій площині щодо геноцидних дій країни-агресора в Україні. Згідно з постановою Верховної Ради України від 14 квітня 2022 р. № 2188-IX «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»» зазначається: «вчинені збройними силами Російської Федерації дії є не просто злочином агресії, а мають на меті системне й послідовне знищення українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток» [1]. Далі в тексті наголошується, що ці та інші заходи здійснюються росіянами з метою геноциду проти українського народу.

Відомо, що термін «геноцид» вперше отримав своє визначення та поширення після Другої світової війни завдяки науковцю-правнику, фундатору дослідження геноциду Рафаелю Лемкіну. З поширенням геноцидних явищ у XX столітті та прийняттям ООН «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання» цей термін привернув увагу науковців. Сьогодні існує кілька категорій геноциду, таких як екоцид, етноцид, гендерцид, меморицид, урбіцид, лінгвоцид та лібрицид [2]. Окупаційні війська цинічно здійснюють меморицид в Україні, стирають культурне надбання української нації, прагнучи видалити з пам'яті народу історико-культурні маркери його минувшини.

Безумовно, що в світовій пам'яткоохоронній галузі проблема збереження культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів є однією із найскладніших. Тому вивчення досвіду зарубіжних колег стало нагальним завданням для українських науковців. Дослідники зарубіжжя, серед яких: Дж. Манчіні, К. Бреснахан, Т. Вейс, Т. Коннелі, Р. Беван, Р. Тейгелер, П. Стоун, М. Рістіч, у своїх публікаціях осмислюють мотиви й причини нападів на пам'ятки історії та культури, досліджують трансформації міжнародного пам'яткоохоронного права, пропонують інструменти превентивних заходів [3]. Американські дослідниці С. Малдер і Д. Трейн, аналізуючи численну кількість війн і збройних конфліктів по всьому світу, які викрили вразливість культурних цінностей та недостатню підготовленість до їх захисту, підкреслюють, що в останні роки знищення спадщини було визначено ЮНЕСКО як форма культурної чистки, яку можна розглядати як передвісник геноциду [4]. Про увагу міжнародної спільноти до культурного геноциду в Україні, який свідомо здійснює країна-агресор свідчить факт, що з ініціативи Комітету Європейського парламенту з питань культури та освіти було проведено дослідження щодо

захисту спадщини в Україні під час збройного конфлікту, яке опубліковано на офіційній сторінці ЄС у березні 2023 р. [5].

В умовах військової агресії прийнятним видається, до прикладу, проєктний підхід до збереження культурної спадщини в умовах збройного конфлікту, запропонований іракським професором давнього близькосхідного мистецтва та археології в Колумбійському університеті Р. Тейгелером. Вчений, як член міжнародної організації «Блакитний щит» у Нідерландах, досліджував випадки нищення історичних пам'яток в ході збройних протистоянь кінця XX – початку XXI ст. Він розділяє цикл катастрофи на три фази: до (передконфлікт), під час (периконфлікт) і після конфлікту (постконфлікт). Для кожної фази притаманні свої інструменти зі збереження культурної спадщини, але всі вони мають спільні етапи: готовність, запобігання, реагування, відновлення, відбудова та пом'якшення наслідків. Перелічені етапи накладаються на проєктну діяльність, яка своєю чергою, полягає в аналізі проблеми: комплексна діагностика проблеми, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, її ідентифікації: структурована, слабоструктурована, неструктурована, та виборі методів розв'язання проблеми з подальшим формуванням альтернативних рішень та вибору критеріїв для прийняття оптимального рішення: враховуючи економічний, соціальний ефекти, розрахунок бюджету витрат та джерел фінансування проєкту, створення організаційних структур його реалізації. Використання проєктного методу має значний потенціал для подальшого розвитку та використання в процесах збереження культурної спадщини України, зокрема в удосконаленні управлінських методів збереження культурної спадщини [6].

Досвід та допомога зарубіжних пам'яткоохоронців були надзвичайно важливими для України в перші місяці 2022 р. під час широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну. Підтримка хорватських, польських, німецьких, литовських та колег з інших країн дозволили, застосувавши різні методи та підходи для убезпечення пам'яток історії та культури від руйнування, часом варіанти захисту розроблялися під конкретну пам'ятку, провести термінові заходи зі збереження та охорони нерухомих пам'яток в умовах воєнного стану. У більшості випадків українські пам'яткоохоронці вперше формували сучасні практики із захисту об'єктів нерухомої культурної спадщини, застосовуючи тимчасовий демонтаж. вогнетривкі захисні матеріали, скловату, спеціальну фольгу, дерев'яні щити, мішки з піском, бетонні блоки [7]. Водночас, важливо наголосити про міжнародну підтримку європейських країн щодо евакуації частини культурних цінностей українських музеїв за кордон. З початку широкомасштабного вторгнення західні країни забезпечили музеї пакувальними матеріалами, протипожежними ковдрами, спеціальними вогнегасниками, а також сприяли в розробці інструкцій щодо переміщення культурних цінностей за кордон у разі погіршення безпекової ситуації.

Актуальною проблемою дослідження культурної спадщини України під час воєнної агресії, а саме її збереження, реставрації та розвитку, є пам'яткоохоронне законодавство. Країна-агресор, яка цілеспрямовано здійснює культурний геноцид в Україні, безумовно, має нести відповідальність згідно міжнародного права та відшкодувати завдані збитки в галузі культури. У відповідності до українського законодавства знищення росіянами культурних цінностей є воєнним злочином, відповідальність за який визначена Ст. 438 Кримінального кодексу України. Низка міжнародних правових документів підтверджують право України на захист зруйнованої та пограбованої культурної спадщини під час воєнних дій: конвенції ЮНЕСКО, резолюції Генеральної Асамблеї ООН тощо.

Зауважимо, що серед міжнародних документів щодо збереження культурної спадщини, які ратифікувала Україна, є: Європейська культурна конвенція від 19.12.1954, Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970, Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972, Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 03.10.1985, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) від 16.01.1992, Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000, Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини від 24.10.2000, Конвенція про охорону підводної культурної спадщини від 02.11.2001, Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (Закон України від 06.03.2008 № 132 «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини»), Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, ухвалена 33-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО (2005 р.) у Парижі й набула чинності в 2007 р. та ін. [8], Україна 30 квітня 2020 р. доєдналася до Другого Протоколу Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р., що дозволяє *державі звертатися до міжнародних організацій про посилений захист культурних цінностей, які перебувають у межах їхньої юрисдикції, або під їхнім контролем*. 21 серпня 2024 р. України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС), заснований в 1998 р. Під його юрисдикцію потрапляють злочини проти людяності та воєнні злочини. Він кваліфікує дії, спрямовані проти культурних цінностей, як «умисний напад на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є воєнними цілями» (Ст. 8) [9], в процесі своєї діяльності проводить попереднє обстеження, розслідування, судове переслідування та, якщо це необхідно, здійснює процедуру відшкодування. 25 лютого 2025 р. Україна ратифікувала Нікосійську конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, яка була прийнята 3 травня 2017 р. в Нікосії (Кіпр) і 20 січня 2000 р. підписана нашою державою, що дозволяє посилити захист культурної спадщини країни шляхом криміналізації

злочинів, таких як крадіжка, незаконне привласнення, незаконні розкопки, вилучення та знищення культурних об'єктів.

Міжнародні правові інструменти в сфері охорони культурної спадщини є механізмом юридичної діяльності міжнародних інституцій з охорони культурної спадщини для запровадження кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності. Реституція та репарації мають стати ключовим інструментом відшкодування Україні втрат в галузі культури. Країна-агресор має нести правову відповідальність за гуманітарну катастрофу в сфері культури, а викрадені злочинним шляхом культурні цінності мають бути повернуті нашій державі. Актуальним питанням залишається широка імплементація в національне, зокрема кримінальне законодавство України норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права охорони культурних цінностей. Крім того, надзвичайно важливим є підвищення якості національних розслідувань воєнних злочинів, документування воєнних злочинів, створення доказової бази, що дасть змогу ефективно відстоювати інтереси України як у міжнародних судах, так і здійснювати правосуддя на національному рівні.

Розглядаючи основні проблеми збереження та захисту нерухомої культурної спадщини в умовах воєнного часу, які досліджуються українськими вченими, важливо зупинитися на дослідницьких практиках з їх реалізації. У першу чергу серед масштабних науково-дослідницьких проєктів слід виділити державну програму з підготовки унікального 28-томного енциклопедичного науково-довідкового видання «Звід пам'яток історії та культури України», започаткованого в 1982 р. після ухвалених урядом України відповідних рішень. Широкомасштабна робота над багатотомним виданням стала важливим етапом у розвитку українського пам'яткознавства, сформувала наукове підґрунтя для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, сприяла збереженню культурного надбання українського народу.

Безумовно, що підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла розширенню науково-пошукової роботи з вивчення і дослідження культурної спадщини України, активізувала краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух з обстеження та виявлення нерухомих пам'яток, їх охорони і збереження, дозволила поглибити теоретико-методологічні засади пам'яткознавства. Нині напрацьовані та опубліковані матеріали засвідчують, що «Звід пам'яток історії та культури України» став справжньою енциклопедією культурної спадщини, де зібрані дані про нерухомі пам'ятки, які репрезентують об'єктивне висвітлення історичного процесу, відображують всі етапи розвитку цивілізації на українських землях з глибини тисячоліть до сьогодення, висвітлюють процес формування української нації, її боротьбу за власну державність та відстоювання національної ідентичності, ілюструють різноманіття та багатство культур інших народів, які проживають на території України [10].

В умовах воєнного стану накопичений досвід пам'яткознавчої роботи з підготовки 28-томного фундаментального енциклопедичного наукового видання «Звід пам'яток історії та культури України» актуалізується та набуває особливої ваги. Науково-методичне забезпечення проекту здійснює Інститут історії України НАН України, зокрема Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Це результат багаторічної титанічної праці українських істориків, пам'яткознавців, мистецтвознавців, архітекторів із інвентаризації пам'яток, які стоять на державному обліку, а також виявлення й дослідження нових об'єктів культурної спадщини. По суті Звід є науковою базою для Державного реєстру нерухомих пам'яток України з перспективою створення автоматизованої бази даних про всі об'єкти, своєрідною публічною охоронною грамотою для кожного об'єкту національного культурного надбання. Вочевидь, що підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

З початком широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну в 2022 р. в Інституті історії України НАН України розпочато роботу і підготовлено макет наукового видання «Нерухомі пам'ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни. Каталог-довідник» під назвою «Незнищенна пам'ять України», книга I, в якому систематизовано й задокументовано втрати нерухомих пам'яток культурної спадщини у 2022–2023 рр., представлено історико-культурний опис 890 об'єктів із 16 областей України та м. Києва, які доповнені 1072 ілюстраціями. Видання структуроване за адміністративно-територіальним принципом і містить: вступну статтю, у якій руйнування пам'яток визначається як прояв культурного геноциду; розгорнуті описи зруйнованих та пошкоджених об'єктів із даними про їх архітектуру, датування, будівельні матеріали, етапи перебудов; інформацію про масштаби та дати руйнувань; науково обґрунтовану джерельну базу й світлини; іменний, географічний та предметний покажчики для зручності науковців, дослідників і міжнародних експертів. Мета наукової праці полягає в здійсненні комплексного аналізу проблем дослідження та збереження історико-культурної спадщини, документування втрат нерухомих пам'яток історії та культури внаслідок російсько-української війни у 2022–2023 рр. та перспектив їх відновлення. Слід підкреслити, що на жовтень 2025 р. втрати нерухомих пам'яток склали 1612 об'єктів. З них за категоріями: національного значення – 149 (пошкоджено – 148, повна руйнація – 1), місцевого – 1311 (пошкоджено – 1278, повна руйнація – 33), щойно виявлених – 152 (пошкоджено – 150, повна руйнація – 2) [11].

Наголошуючи на винятковій актуальності в умовах російсько-української війни наукових досліджень нерухомої культурної спадщини, яка постає як національний ідентифікатор та мнемологічний код українського народу, науковці інтегрують сучасні міждисциплінарні підходи та інноваційні методи у процес її осмислення й збереження. Така інтеграція охоплює теоретико-методологічне осмислення культурної

спадщини, аналіз діяльності державних та недержавних інституцій у сфері фіксації руйнувань і моніторингу стану пам'яток, реалізацію науково-дослідницьких проєктів з документування втрат та підготовку експертно-рекомендаційних матеріалів. Особлива увага приділяється вивченню міжнародного досвіду охорони культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів, налагодженню співпраці із зарубіжними фахівцями й формуванню єдиного наукового фронту підтримки України, акцентуються правові засади відповідальності держави-агресора за знищення культурних цінностей та окреслюються пріоритетні напрями подальших заходів щодо відновлення й ревіталізації нерухомої культурної спадщини України.

Список використаних джерел

1. Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 р. № 2188-IX. «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»» // Офіційний сайт Верховної Рад України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
2. Адамс Дж. Геноцид: вступ до глобальної історії. К.: Дух і Література, 2019. С. 53–54.
3. Грач М., Поліщук Л. Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/dec/32838/polishchuk.pdf>
4. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2022 pp.). URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1_
5. Грач М., Поліщук Л. Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/dec/32838/polishchuk.pdf>
6. Нехай В., Кульбако А. Проєктний підхід у збереженні культурної спадщини України // Галицький економічний вісник. № 5 (84). 2023. С. 114–122. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu; Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність // *Український історичний журнал*, 2022. № 4. С. 169–171; Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2022 pp.). URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1_
7. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2022 pp.). С.564–577 // URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1;>
8. Рибчинський О. Аналіз програм збереження культурної спадщини України, підготовленої за підтримки Європейського Союзу в рамках проєкту «CHOICE: культурна спадщина і сучасність». URL: <http://www.kultura.org.ua/wp-content/uploads/Heritage.pdf>
9. Римський статут Міжнародного кримінального суду // Офіційний сайт Верховної Ради України. С. 7. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1468692>
10. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відповідальний редактор), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., Катаргіна Т. І., Ковпаненко Н. Г., Скрипник П. І., Тимофієнко В. І., Титова О. М., Федорова Л. Д. К. : Інститут історії України, 2015. 486 с. С. 5–6.
11. Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.

УДК 930 (094.1)

ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВЧОГО УНОРМУВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Людмила КУЗНЕЦОВА,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Культурні надбання людства дають підставу стверджувати про розвиток цивілізації, виступають духовним критерієм історії формування державності та є свідченням забезпечення культурно-історичного зв'язку між поколіннями. Саме історико-культурні цінності віддзеркалюють унікальність нації, виступають як ідентифікатор національної самобутності та дають поштовх для подальшого формування держави з дотриманням культурних традицій, звичаїв та обрядів.

Як справедливо вважає професорка Наталія Чорна, в умовах розбудови незалежної державності та значно зумовленого цим фактом пробудження національної самосвідомості, об'єкти культурної спадщини, що увібрали в себе дух української минувшини, виконують колосальну соціальну місію, закладають основу для всебічного осмислення попередніх періодів історії українського народу, комплексного та незаангажованого її прочитання. Культурна спадщина, на думку вченої несе пізнавальне, виховне, наукове й естетичне навантаження, допомагає осмислити сучасне життя та історичне минуле українського народу. Наслідком неврахування можливостей культурної спадщини є закріплення у свідомості громадян зневажливого ставлення до неї, що призводить до руйнування зв'язків між поколіннями, породжує зневажливе ставлення до природних і культурних цінностей нашої країни, а також інших суб'єктів світового співтовариства [1, с. 68].

Знищення та пошкодження історичних пам'яток, архівів, музеїв та інших об'єктів культурної спадщини спричиняє втрату культурних надбань, що мають істотне значення для історичної пам'яті людства. Питання захисту культурної спадщини набуває не лише національного, а й міжнародного значення.

Чинне законодавство на державному рівні закріпило правову охорону культурної спадщини. В статті 54 Конституції України зазначено, що культурна спадщина охороняється законом, держава в свою чергу забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

В законі України «Про охорону культурної спадщини» дається легальне визначення культурної спадщини як сукупності успадкованих

людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Що стосується об'єктів культурної спадщини, то у відповідності до закону це: визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність [2].

В КУпАП за порушення законодавства про охорону культурної спадщини передбачена адміністративна відповідальність, а, саме, в ст. 92 КУпАП передбачена відповідальність у вигляді штрафу за: ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини; порушення режиму використання пам'ятки культурної спадщини; порушення режиму історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території; проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці культурної спадщини, зміна призначення пам'ятки культурної спадщини, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини; ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України [3].

У Кримінальному кодексі України даному кримінальному правопорушенню присвячена ст. 298, згідно з якою забороняється незаконне проведення та пошукових робіт на об'єктах культурної спадщини, а також пошкодження, знищення або руйнування об'єктів культурної спадщини. Кримінальний кодекс України також містить ст. 438, яка стосується порушення законів та звичаїв війни. Частина перша даної норми вказує на те, що кримінальними правопорушеннями вважається розграбування національних цінностей, які знаходяться на окупованій території, а також недотримання інших звичаїв та законів війни, передбаченими міжнародними договорами згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Санкцією статті передбачено позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років [4].

Закон України «Про музеї та музейну справу» визначає культурні цінності як об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні. Основними напрямками національної музейної політики є: збереження та державна підтримка Музейного фонду України;

повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами; забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв; сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи; підтримка і розвиток мережі музеїв; забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист; бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи; забезпечення охорони музеїв [5].

Закон України «Про археологічну спадщину» до пам'яток архіології відносин археологічні об'єкти національного або місцевого значення, які занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України.

В законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» до культурних цінностей відносить об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України. Законом врегульовані відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей, і спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури.

З метою міжнародно-правової охорони культурної спадщини Україною були ратифіковані наступні міжнародно-правові документи: Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1988 р.); Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.); Рамкова Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2013 р.); Нікосійська Конвенція Ради Європи (2017 р.).

Також діюче законодавство передбачає особливий правовий режим обліку культурних цінностей на території України та переміщення їх через митний кордон України.

Отже, проаналізована законодавча база в частині охорони культурної спадщини свідчить про те, що в державі на належному рівні закріплений міжнародно-правовий механізм охорона культурно-історичної спадщини та порядок врегулювання суперечних питань з даної проблематики. Проблема постає лише в належному дотриманні та охороні культурно-історичної спадщини та своєчасному притягненні до відповідальності за недотриманням діючих норм законодавства.

Список використаних джерел

1. Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2021. Вип. 36. С.67–74.
2. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

3. Кодекс України про Адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.12.1984 – 1984 р., № 51, ст. 1122.

4. Кулакова Н. В. Міжнародний досвід охорони об'єктів культурної спадщини під час збройного конфлікту: Зібрання Реформи законодавства України в умовах євроінтеграції. 2014. С. 82–85.

5. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>

6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. 2341-III URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341->

УДК 338.483.12:7/8]:34

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ: ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПОНЯТТЯ

Людмила ТЕПТЮК,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Оксана ХУДОЛЕЙ,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту вперше використала термін «культурні цінності» для позначення всесвітнього обсягу об'єктів, що підлягали охороні договором.

Відповідно до статті 1 вказаної конвенції культурними цінностями визнаються незалежно від їх походження і власника: а) цінності рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні місця розташування, архітектурні ансамблі, витвори мистецтва, рукописи, книги і деякі інші об'єкти; б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, вказаних в п. (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження, у разі озброєного конфлікту, рухомих культурних цінностей, вказаних в п. (а); с) центри, в яких є значна кількість культурних цінностей, вказаних в пп. (а) і (б), так звані центри зосередження культурних цінностей [1].

Окрім Гаазької конвенції, термін використовується в Конвенції ЮНЕСКО 1970 року про засоби, направлені на заборону та попередження незаконного вивозу, ввозу і передачі права власності на культурні цінності.

Культурними цінностями, згідно Конвенції ООН, вважаються цінності релігійного або світського характеру, що розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, історії, літератури, мистецтва і науки [2]. До таких категорій відносяться: рідкісні колекції і зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії, палеонтології; цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів, учених і артистів і з великими національними об'єктами; археологічні знахідки, етнологічні матеріали, художні цінності і т.п.

Українське законодавство визначає культурні цінності як об'єкти, що мають велике значення для національної спадщини та вираження культури народу. Цінності включають історичні пам'ятки, художні твори, артефакти та інші об'єкти, які є незамінними частинами української культури.

Для розуміння поняття «культурні цінності» передусім необхідно звернутися до положень Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 року, у якому визначено, що культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного й традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки й культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фоно-документи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори й фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології [3].

Визначення поняття «культурні цінності» також міститься у статті 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 року. Культурні цінності – це об’єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні, перелік яких визначено Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [4].

Історичні цінності – музейні предмети з археологічних польових досліджень – фрагменти/уламки артефактів, які не несуть художньої й культурної цінності.

Таким чином, Закон України «Про музеї та музейну справу» відносить до числа культурних цінностей лише рухомі речі, які можуть мати як матеріальну, так і нематеріальну форму втілення.

Стаття 4 Митного кодексу України визначає культурні цінності, як об’єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України [5].

У статті 210 Податкового кодексу України культурні цінності визначені як вироби мистецтва, предмети колекціонування або антикваріату – товари, що належать до товарних позицій за кодами 9701–9706 згідно з УКТ ЗЕД [6].

Отже, з огляду на викладене вище, культурно-історичними цінностями є найбільш характерні матеріальні об’єкти та нематеріальні прояви людської творчості, які мають визначні духовні, естетичні та документальні переваги, взяті під охорону держави у встановленому законом порядку та характеризуються здатністю бути джерелом інформації вивчення минулого.

Список використаних джерел

1. Дерій В. А. Класифікація культурно-історичних цінностей та їх облік і аналіз на ринку антикваріату. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: О. В. Ярощук (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2017. Т.27. No 3. С. 19–25.
2. UNESCO Convention from 14.11.1970. On Measures to Ban and Prevent the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. (1970). Retrived 19 Sept. 2017, from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_186?lang=en.
3. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>

4. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text>
5. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>
6. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
7. Гончаренко Н. К. Трансформація уявлень про культурну спадщину та дилеми вибору між її збереженням та усуненням. *Культурологічна думка*. № 24. 2024. С. 137–150. https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD26_Honcharenko.pdf
8. Горбул Т. О. Еволюція поняття «культурна спадщина» теоретико-методологічний аспект. *Культурна думка*. № 23. 2023. С. 178-187. https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD23_Gorbul.pdf
9. Парагайло В. О. Основні підходи до визначення поняття «культурні цінності» в нормативних актах та юридичній літературі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 36. Том 2. С. 64-67.

УДК 27-526.62:003.349(477-25)«17/19»

**(НЕ)ВІДПОВІДНІСТЬ ІМЕН НА ВОТИВАХ
ІЗ ПООДИНОКИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ ДОРΟΣЛИХ СВЯТИХ:
ПРИКЛАДИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»**

Антоніна КІЗЛОВА,
*доктор історичних наук,
доцент Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
старший науковий співробітник
Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»*

Вотиви з металу чи воску були поширені серед католиків, православних, греко-католиків та вірменських християн, зокрема й у кінці XVIII – на початку XX ст. Усі соціальні верстви жертвували такі предмети, часто залишаючи на них написи. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» зберігає 660 металевих вотивів цього періоду. Проте їхня дослідження ускладнене через проблеми зі збереженням документації та співіснування різних християнських конфесій в Україні. Тому вивчення написів на вотивах є надзвичайно важливим. Написи надають дані про техніку виготовлення та майстерність ремісника, а також про обставини дарування, дати, імена жертводавців. виправлення текстів віддзеркалюють традиції побутування предметів у храмі. Отже, написи значно підвищують інформаційну цінність металевих вотивів як складової водночас матеріальної та нематеріальної спадщини [46].

Мета дослідження: простежити, наскільки можливо встановити рівень відповідності імені, котре міститься в написі на вотиві, з іменем святої чи святого, зображеному на цій привісці.

Вотиви з парами чи більшими групами святих, як і з зображеннями дітей у німбах, потребують окремого дослідження під цим кутом зору.

В колекції зберігаються вотиви з дуже подібними постатями. Так, на трьох прямокутних штампованих привісках зі зрізаними кутами та з гофрованим краєм майже ідентично зображено жінку анфас на повний зріст у довгому «позачасовому» вбранні з чіткими складками, в плащі та з покритою головою. В лівій руці жінка тримає хрест, а праву тримає зігнутою в лікті під прямим кутом [9; 34; 37]. Імена в складі написів на двох привісках однакові – Парасковія [9; 37], втім, на ще одній – «Васини» [34]. Вісім привісок відрізняється від трьох попередніх тільки тим, що жіноча постать порівняно з ними віддзеркалена [17; 18–22; 32; 36]. Імена в складі написів: Юліанія [17; 23]; Варвара [18]; Марія [19; 20; 21]; Євдокія (ім'я вибите поверх іншого) [22] та Наталія [36].

В схожій стилістиці на прямокутній штампованій привісці зі зрізаними кутами та з гофрованим краєм зображено чоловіка анфас на повний зріст у короткій туніці до колін. У лівій піднятій руці чоловік тримає хрест, у правій опущеній – розгорнутий сувій, волосся довге, спадає на плечі. Ім'я – Роман (перебито поверх Єфима) [33]. Близьким є й вотив на прямокутній штампованій привісці зі зрізаними кутами та з гофрованим краєм, де зображено чоловіка анфас на повний зріст у короткій туніці до колін, але в накинutoму на плече плащі. У правій руці він тримає хрест, а ліва рука піднята до грудей у жесті благословення або молитви. Ім'я – Іван, причому вибите поверх жіночого – Євдокія [10].

Окремою групою є п'ять штампованих прямокутних вотивів зі зрізаними кутами й гофрованим краєм, на котрих із різницею в дрібних деталях (як от складки чи орнамент на одязі, розмір хреста в руці) та в чіткості окремих ліній зображено жінку на повний зріст у фронтальній позі, але з головою в півоберта праворуч у довгому «позачасовому» вбранні та в мафорії. В піднятій правій руці жінка тримає хрест, а ліву прикладає до грудей на рівні серця [12; 16; 24; 25; 35]. Імена в складі написів: Мотрона [12]; Анисія [16]; Дарія [24]; Єлизавета [25] та Варвара (ім'я вибите поверх іншого) [35]. Ще на одному прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм постать виконана в подібній стилістиці, проте голова жінки не покрита, тож видно довге хвилясте волосся, в правій піднятій руці – хрест, у лівій, унизу, закрита книга. Ім'я – Парасковія [39].

В схожій стилістиці на штампованому прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм зображено дівчину на повний зріст, анфас, у довгому вбранні зі складками, плащі, скріпленому на плечі фібулою, довгим непокритим волоссям. Дівчина в правій руці тримає хрест із двома довгими «гілками», а ліву підняла на рівень серця. Ім'я – Феодосія [15].

Цікавим є близький за стилістикою штампований прямокутний вотив зі зрізаними кутами й гофрованим краєм, де зображено чоловіка на повний зріст, анфас, у довгому вбранні зі складками, гіматії, з коротким непокритим волоссям, короткою бородою та вусами. В правій руці він тримає хрест, а ліву підняв на рівень серця. Ім'я – Наталія [15] – жіноче, втім, св. мц. Наталія традиційно сприймається передусім як дружина св. мч. Адріана, на котрого чоловік, зображений на привісці, при всій її умовності, досить схожий [3]. Можливо, ці факти пов'язані.

Два штампованих прямокутних вотиви зі зрізаними кутами й гофрованим краєм є віддзеркаленням один одного. Зображено в напівоберта на повний зріст жінку з німбом, у довгому вбранні з мантиєю, руки складені на грудях у молитовному жесті [38; 42]. Імена: Марія (ім'я перебите поверх іншого) [38] і Олена [42]. На вотивах, котрі відрізняються від двох попередніх тільки дрібними деталями, – Олена й Орина [11; 39].

В подібній стилістиці на прямокутній штампованій привісці зі зрізаними кутами та з гофрованим краєм зображено святого в німбі анфас на повний зріст із бородою та вусами, довгим волоссям і в довгій туніці та накинутому на плече плащі, в правій руці святий тримає книгу, а ліву тримає на рівні серця. Ім'я – Кузьма (вибите поверх іншого) [14].

Від попередніх досить умовних зображень відрізняється деталізацією штампований прямокутний вотив зі зрізаними кутами й гофрованим краєм, напис на якому містить складову: «раба Божого Василя Великого» [29]. Зображення святого на повен зріст справді достатньо подібне до того, як св. свт. Василя Великого зображували на іконах ХІХ ст. [Див., наприклад: 2; 45], щоб стверджувати, що це – саме той угодник.

На штампованому прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, у якому є ім'я Димитрій, зображено святого на повний зріст у німбі й із пером у руці, а поряд лежить лев [32]. Із угодників, котрих на іконах супроводжує ця тварина [1; 5; 44], зображення на привісці найбільше подібне до св. ап. Марка.

На штампованому прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, у якому є ім'я Андрій, зображено святого на повний зріст у німбі, в чернечому облаченні, з книгою в правій руці, піднятій до рівня серця, та чотками – в лівій (унизу), з довгими бородою й вусами [31], що не притаманно іконографії свв. ап. Андрія Первозваного й св. свт. Андрія Критського [8]. Значно подібнішим до св. ап. Андрія (крім значно коротших вусів та бороди) є зображення святого на карбованому високим рельєфом прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, у якому є ім'я Андрій. Угодник стоїть анфас у німбі на повен зріст, у довгому хітоні й плащі на плечах, із довгим волоссям, без головного убору, поряд на пюпітрі лежить розгорнута книга, позаду – завіса [28]. Утім, пошук відповідників, якщо на цих привісках зображено саме св. Андрія, потребує подальшого дослідження.

На карбованому високим рельєфом прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, створеного в стилістиці попереднього з іменем Андрій [28], зображено святу на повний зріст анфас, у німбі, в довгому вбранні з накинутим на голову плащем. В правій руці вона тримає гілку, ліву підняла до рівня серця. Ім'я – Надія [13]. Свята Надія зображується переважно з матір'ю й сестрами, але загалом зображення, зокрема гілка в руці, відповідає її іконографії [4; 43].

На карбованому високим рельєфом прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, у якому є ім'я Сергій, зображено святого на повний зріст у німбі, в довгому вбранні з плащем, з хрестом у лівій руці та зігнутою під прямим кутом у лікті правою рукою, з непокритою головою, довгим волоссям, довгою загостреною бородою та вусами [26]. Повністю виключити, що це св. мч. Сергій, котрий зазвичай зображується зі св. мч. Вакхом [7], неможливо.

На карбованому високим рельєфом прямокутному вотиві зі зрізаними кутами й гофрованим краєм та написом, у якому є ім'я Мотрона, зображено святу на повний зріст у німбі, в довгому вбранні з плащем, у мафорії, з квіткою в правій руці та зігнутою під прямим кутом у лікті лівою рукою [30]. Зображення схоже на ікони св. мц. Мотрони Солунської [6], проте досить віддалено.

Отже, відповідність між іменами в написах та зображеннями святих на досліджуваних вотивах є неповною та проблематичною. Це пояснюється кількома факторами, які свідчать про особливості виробництва та використання цих предметів побожності. Насамперед, спостерігається масове використання однотипних штампів, коли те саме зображення підписували різними іменами. До того ж фіксуються численні випадки перебиття імен, коли одне вибивали поверх іншого, що свідчить про повторне використання вотивів для інших жертводавців (причому не завжди однієї статі). Траплялося, що на вотиві з чоловічим зображенням одразу вибивали жіноче ім'я. Лише в окремих випадках можлива впевнена ідентифікація, коли деякі зображення можна достовірно співвіднести з конкретними святими (наприклад, Василій Великий), тоді як більшість залишаються невизначеними або сумнівними. Тож можна зробити висновок, що більше значення мало саме ім'я жертводавця у написі, а не точна іконографічна відповідність зображення конкретному святому-патрону.

Список використаних джерел

1. Апостол і Євангеліст Марко. 24 квітня 2025. URL: <https://salo.li/b04551C>
2. День святого Василя: історії та традиції. 2019. URL: <https://salo.li/47F6873>
3. Життя Святих Мучеників Адріана і Наталії. URL: <https://salo.li/3526CC3>
4. Предко О. І. Віра, Надія, Любов та матір їх Софія // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Віра,_Надія,_Любов_та_матір_їх_Софія
5. Преподобний Герасим Йорданський: Життя та подвиги великого аскета. 2024. URL: <https://salo.li/DC88eFe>

6. Свята мучениця Матрона Солунська. URL:
7. Святі мученики Сергій та Вакх. URL: <https://salo.li/C580404>
8. Скоп М. Іконографія апостола Андрія Первозванного. URL: <https://salo.li/fcfbE4A>
9. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-346.
10. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-367.
11. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-370.
12. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-372.
13. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-394.
14. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-404.
15. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-410.
16. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-414.
17. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-535.
18. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-536.
19. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-565.
20. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-568.
21. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-569.
22. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-570.
23. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-571.
24. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-572.
25. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-576.
26. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-580.
27. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-610.
28. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-614.
29. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М 630.
30. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-692.
31. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-698.
32. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М 730.
33. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-743.
34. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-768.
35. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-771.
36. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-773.
37. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-776.
38. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-780.
39. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-781.
40. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-785.
41. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-788.
42. Фонди НЗ КПЛ. КПЛ-М-790.
43. Фостик П. 30 Вересня / 17 Вересня – Святої Мучениці Софії і трьох її дочок, Віри, Надії, Любови. 2020. URL:
44. Чому святого Єроніма зображують із левом? *CREDO*. 2022. URL: <https://salo.li/E99A95C>
45. Ярема М. Св. Василій Великий: апостол, вчитель природи речей, царський священник. 2025. URL: <https://salo.li/A84975E>
46. Kizlova A. From Technique to Meaning: Challenging the Tangible-Intangible Divide through the Inscriptions on Metal Votives (the Case of the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra»). *Матеріали конференцій МЦНД. (29.11.2024; Житомир, Україна)*. Вінниця: «UKRLOGOS Group», 2024. С. 540–541. <https://doi.org/10.62731/mcnd-29.11.2024.009>

УДК 94(477.46) 929 +069.51:22"1735"

**КНИГА «ЄВАНГЕЛІЄ» (БОГОСЛУЖБОВЕ НАПРЕСТОЛЬНЕ)
1735 РОКУ З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА –
РІДКІСНА БУКІНІСТИЧНА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА**

Галина ТАРАН,

*директор Кам'янського державного історико-культурного заповідника,
заслужений працівник культури України*

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається рідкісна букіністична пам'ятка – книга «Євангеліє» (Богослужбове напрестольне) 1735 року. Раритетне видання надійшло до фондів заповідника від церкви Святого Архистратига Михаїла села Михайлівка (село мало назву Пруси до 1915 року), колишнього Кам'янського району Черкаської області (з 2017 року – Михайлівська територіальна громада). Книгу 16 листопада 1983 року передав священник, настоятель церкви Іван Якович Ніколенко (1905–1984) тодішньому директору Кам'янського державного літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського Валерію Володимировичу Бабенку (1939–2021), що підтверджується Актом № 12 та записом у книзі надходжень (КН) [1; 3].

Металевий оклад фоліанту декорований у техніці чеканки та вкритий тонким шаром позолоти (можливо пофарбований), обрамлений рослинним орнаментом з лицевої та зворотної сторін по всьому периметру.

На лицевій стороні окладу вмонтовано п'ять медальйонів. Центральний овальний медальйон із зображенням Ісуса Христа в повний зріст з ангелом на дереві, окантований лозою з листям і гронами винограду. У нижніх медальйонах відтворено євангелістів святого Луку та святого Іоана. Зображення двох верхніх медальйонів відсутні.

На звороті окладу відчеканена сцена розп'яття Ісуса Христа з двома святими по обидві сторони. Книга має чотири круглі металеві ніжки та дві металеві застібки.

Корінець декорований окремими сценами зі Святого писма.

Його нижня частина має пошкодження – втрачена частина металу. Євангеліє написано старослов'янською мовою, налічує 544 сторінки (без нумерації, сторінки виставлені вручну), її розмір – 47 x 33 см [3].

У виданні подано божественну природу Ісуса Христа і його глибоку любов до людей, а також змальовано світ, який отримають люди, котрі вірують у Спасителя і Господа Бога.

На першій сторінці книги вгорі у центрі рослинного орнаменту в овалі відтворено біблійську сцену: в центрі Ісус Христос в оточенні святих. Месія зображений у повний зріст босоніж, з німбом навколо голови, у лівій руці тримає хрест.

Малюнок – графічний, чорно-білий. За ним на фоні орнаменту в червоному кольорі напис старослов'янською мовою – «Євангеліє Христа». По центру сторінки зазначено, що вона видрукувана в москві, завдяки благодіянню імператриці Анни Іонанівни. Перші сторінки декоровані

рослинним орнаментом, деякі з антропологічними елементами – зображеннями облич.

Що стосується оправи дорогих на престольних Євангелій для великих храмів, зокрема монастирських, то в минулих століттях вони нерідко виконувалися на замовлення кваліфікованими майстрами. Для цього фундатори не шкодували коштів і зусиль. Інколи робота майстрів тривала кілька десятиліть.

Церковні видання з великих друкарень поширювалися в усіх регіонах нинішньої території України. Українські купці та купці з інших країн привозили великі партії церковних книг. Масовий характер торгівлі ними набув у XVIII столітті.

На жаль, у фондах заповідника не має опису історії Євангелії. Та й навряд чи можливо відстежити сьогодні шлях книги до невеликого села Пруси, що впродовж трьох десятиліть належало Яну-Каєтану Яблоновському, який з 1718 року був чигиринським старостою, володів Жаботинським ключем і всіма «жаботинськими добрами» [2, с. 2].

Відомо, що у 1767 році ігумен Мотронинського монастиря Мельхіседек Значко-Яворський підготував «Описание благочестивых заграничных в короне Польской... ключа жаботинского, протопопии чигиринской, состоящих, издревле до епархии переяславской принадлежащих церквей, которые до 1763 года в старостве чигиринском были». В описі міститься перша відома письмова згадка про село Пруси та закладену в ньому церкву. А саме: «Ключа жаботинскаго, протопопии чигиринской, въ селе Прусахъ церковь святаго архистратига Михаила 1764 года ноября 24 числа, по благословенію преосвященнаго переяславскаго Гервасія, заложена и освящена и святой антиминсь выданъ, и до оной церкви определенъ священникъ Гавріиль Царикъ, рукоположенный 1763

года православнимъ преосвященнымъ Данииломъ, митрополитомъ ренскимъ.

Къ сей ведомости благочестивою Троецкаго мотренинскаго монастыря игумень Мелхиседекъ подписался. Въ духовномъ правленіи присутствующій священникъ Іоаннъ Войнарскій» [2, с. 2].

Наступна споруда церкви святого архистратига Михаїла була зведена у 1820-х роках. Однак 1841 року вона майже повністю знищена великою пожежею. Два роки по тому місцевий поміщик Георгій фон Стааль (Шталь) і парафіяни Прус звернулися до Священного Синоду з проханням про відновлення храму в селі. Вони пожертвували свої кошти на побудову церкви і 1845 року вона була відновлена.

Похілевич Лаврентій Іванович (1816–1893) – духовний служитель, краєзнавець та історик у своїй книзі «Сказания о населённых местностях Киевской губернии...» так описує село Пруси станом на 1864 рік: «Село за 5 верств від Райгорода при вершині струмка Прусянки, що впадає в с. Ревівка у Тясмин. Жителів обох статей: православних – 1951, римських католиків – 9.

Поблизу села є кілька давніх могил. У графа Самойлова Пруси купив Тарнавський. Але згодом через борги масток поділили між собою його кредитори: Скребицький, Протосковицький і Турганинова. Теперішні власники села Пруси отримали належні їм частки за спорідненістю зі згаданими кредиторами.

Церква на ім'я Архистратига Михаїла, дерев'яна 4 класу, побудована в кінці минулого століття, про що можна зробити висновок із підпису на іконостасі» [4, с. 657].

З початку відновлення церкви в 1845 році богослужіння в ній тривали до 1920 року, після чого, за рішенням місцевої ради робітничих і селянських депутатів храм було закрито. За радянських часів він використовувався для господарських потреб і поступово руйнувався.

У кінці 1980-х років, за дорученням Митрополита Філарета, колишній провідник УПА, політичний в'язень найстрашнішого табору смертників Леонід Олександрович Гардасевич (Гордасевич), був призначений священником церкви.

Народився Леонід Олександрович у 1912 році на Рівненщині. Його батько Олександр Павлович Гардасевич – священник, родом з Острога, якого 1941 року заарештували НКВСівці і він загинув на Соловках. Його матір – Ірина Григорівна Рябчинська, донька священника Григорія Рябчинського та сестра діяча УНР Василя Рябчинського, родом з села Троща, Житомирського повіту Волинської губернії. Після Другої Світової війни НКВС поставило священникові Леоніду Гардасевичу вимогу, щоб він

на Сповіді випитував у людей про «бандерівців», і видавав цю інформацію окупантам. Леонід Гардасевич дуже високо цинив свій сан і сказав: «Ні, я цього робити не буду. Коли я приймав священницький сан, я складав присягу, що Тайну Сповіді я можу відкрити тільки Богові, і то на Страшному суді». Йому пригрозили: «Ну, тоді ми вас посадимо – ви про своїх дітей подумайте». – «Ваша воля – садіть, а про моїх дітей Бог подбає», – Відповів на це священник.

На початку червня 1946 року за статтею 54-І-а («зрада батьківщині») Леоніда Гардасевича засудили на 10 років ув'язнення.

У середині 1990-х років було розпочато реставрацію церкви, і з 1997 року там знову правиться. На території церкви збереглася могила Наталії Федосіївни фон Шталь [5].

Очевидно, що видатні постаті, які служили в церкві Святого Архистратига Михаїла, могли користуватися букіністичним виданням під час служби. На жаль, уже неможливо відновити історичну справедливість і встановити замовника рідкісного букіністичного видання «Євангеліє» (Богослужбове на престольне) 1735 року.

Проаналізувавши вірогідних меценатів серед знакових імен, що були пов'язані з Прусами, можна припустити, що такий безцінний дар міг би зробити церкві святого архистратига Михаїла – Мельхіседек, Матвій Карпович Значко-Яворський (1716/1721–1809), православний церковний діяч, архімандрит, мученик уніатської влади, символ гайдамацьких повстань, член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка.

Та, все ж, питання залишається відкритим...

Список використаних джерел

1. Акт № 12 від 16 листопада 1983 р.
2. Ветров Олександр. Скільки років селу Михайлівка? / О. Ветров //Трудова слава. 25.07.2022. № 16(323). С. 2.
3. Книга надходжень КН № 3903(о) /Д 4689.
4. https://docviewer.yandex.ru/view/85650528/?*=M4rlKyhLdO1%2B5%2Be0dT2fpsKg2DV7InVybcI6InlhLWRpc2stcHVibGljOi8vK256THRHQUtjakZXWDdnb1V0YXI5TEsr bDhVdHJP aEcvtGp5T0tPeXdkTT0iLCJ0aXR sZSI6IjE5MDAg0JrQuNC10LLRgdC60LDRj yDQs9GD0LHQtdGA0L3QuNGPLnBkZiIsIm5vaWZyYW1lIjpmYWxzZSwidWlkIjo iODU2 NTA1MjgiLCJ0cyI6MTU4OTAxNzM0OTg1NywieXUiOiI1ODE0ODg5MDcxNTIzNzI2 Nz EyIn0%3D – Список населённых мест Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев, типография Ивановой, 1900. – Стр. 1843. Назва з екрану. Дата звернення 3 квітня 2025 року.
5. Церква святого архангела Михаїла (Михайлівка), назва з екрана: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%97%D0%BB%D0%B0_\(%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%97%D0%BB%D0%B0_(%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0)), дата звернення 3.04.2025 р.

УДК 94(477=411.16)

**ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ:
СПАДЩИНА КАГАЛІВ І СУЧАСНІ ПРАКТИКИ
САМООРГАНІЗАЦІЇ**

Тетяна КЛОЧКО,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Ольга ГОНЧАРОВА,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Сучасна Україна є багатонаціональною державою, у якій різні етнічні та релігійні спільноти формують спільний культурний простір. Однією з найдавніших і найвпливовіших серед них є єврейська громада. У ХХІ столітті, попри складні історичні випробування минулого, єврейські громади України відроджують свою культурну, освітню та релігійну діяльність, зберігаючи при цьому історичну пам'ять і традиції. Важливою складовою цього спадку є інститут кагалів, тобто форм самоврядування, які впродовж XVII–XIX століть забезпечували життєдіяльність єврейських громад, їхню правову, освітню та соціальну організацію.

Сьогодні євреї на території України утворюють цілісну, активну громаду, яка зберігає духовні традиції, займається благодійністю та розвиває культурне життя. Так, на офіційному сайті єврейської громади можна знайти докладну інформацію про численні проєкти та ініціативи, спрямовані на підтримку людей, зміцнення віри та збереження спадщини. Одним із найвідоміших центрів є «Бейт Хабад» – «Дім для кожного єврея», де кожен охочий може прийти на молитву, вивчати Тору, долучитися до виконання заповідей або просто знайти духовну підтримку. Особливу увагу громада приділяє ролі жінки – проєкт «Шаарей Нашим» створює простір для спілкування, взаємної підтримки й навчання, де жінки різного віку разом вивчають традиції, беруть участь у благодійних акціях і зберігають духовну спадщину своїх предків. Молодіжний напрям представлений ініціативою Jewish Youth Kyiv, що розвиває лідерство, волонтерство та культурну активність серед молоді, допомагаючи новому поколінню усвідомити свою ідентичність і місце у спільноті. Окремим символом доброти та взаємної турботи є благодійна їдальня «Бейт Йегуда», яка щодня готує гарячі кошерні страви для нужденних, створюючи атмосферу домашнього тепла і духовної єдності. Сучасна єврейська громада в Україні

є не лише релігійною чи культурною спільнотою, а цілісною системою, що об'єднує людей через віру, традиції, освіту й милосердя – продовжуючи давні традиції кагального життя у новому, ХХІ столітті [3].

Але що ж таке кагал і яке місце він займав у єврейських громадах?

Упродовж XVIII-XIX століттях єврейське населення на українських землях залишалося прикладом замкненої, патріархальної спільноти, яка зберігала стійкість завдяки власним інституціям самоуправління. Єврейська община виконувала роль не лише релігійного центру, а й світського осередку, що поєднував соціальні, адміністративні та культурні функції. Єврейські громади мали розвинену систему самоврядування, а саме кагали. Вони виконували адміністративні, судові, фінансові та виховні функції. Їхня діяльність базувалася на релігійних законах Талмуду й традиціях іудейського права, забезпечуючи внутрішню організацію життя громади [4, с. 553–554].

Перші офіційні спроби глибше дослідити єврейське життя були здійснені за імператора Павла I, який доручив державному діячеві Гавриїлу Державіну провести соціальне обстеження єврейських громад. У своїй записці Г. Державін описав кагали як своєрідну «державу в державі» – замкнену систему управління, що керувалася власними законами [4, с. 553–554].

За його спостереженнями, кагальні органи мали велику владу над євреями. Кагали мали право накладати дисциплінарні стягнення на членів громади, якщо ті порушували норми Талмуду чи місцеві правила. Однією з найсуворіших форм покарання було оголошення херему – відлучення від громади. Така санкція фактично позбавляла людину соціальної підтримки та можливості брати участь у релігійному житті, що прирівнювалося до громадського вигнання. Бет-дін, або «дім суду», виконував функції духовного арбітра: вирішував спори, контролював дотримання релігійних законів, а також міг застосовувати покарання морального чи матеріального характеру. Основним завданням цих інституцій було збереження єдності громади й підтримання традиційного порядку, заснованого на талмудичних принципах. Водночас влада кагалу поширювалася й на економічну сферу: він контролював реєстрацію угод, регулював майнові питання між членами громади, а також стежив за справедливим розподілом податків. Кагал виступав посередником між єврейським населенням і державними структурами, тому мав значний адміністративний вплив [4, с. 553–554].

Імперська політика централізації призвела до того, що у 1844 році було ухвалено рішення про ліквідацію кагалів на більшій частині території імперії (крім Риги та Курляндії). Замість них створювалися колегії єврейських старшин, підпорядковані місцевим органам влади. Обов'язки щодо збору коштів і сплати податків передавалися єврейським збирачам податей, а самі громади підпорядковувалися міським і повітовим управам

на загальних підставах. Однак фактичного знищення кагального устрою не відбулося. Навіть після офіційної ліквідації кагалів громади продовжували діяти через синагоги, школи та третейські суди (бет-діни), зберігаючи елементи традиційного самоврядування [4, с. 554–555].

У середині XIX століття, особливо після 1865 року, коли межі єврейської осілости поступово втратили реальне значення, євреї отримали можливість проживати на ширших територіях імперії, зокрема як ремісники, винокури чи торговці. Це сприяло зростанню їхньої чисельності в українських губерніях та зміцненню ролі єврейських громад у місцевому житті. Статистичні дані другої половини XIX століття свідчать про значний демографічний приріст єврейського населення. Якщо на початку століття в межах імперії налічувалося близько 1,2 тисяч євреїв, то вже у 1867 році на території України проживало майже 1 млн осіб єврейського походження. А вже в останні роки XIX століття євреї займали третє місце по кількості осіб на українських землях [4, с. 555].

Розглядаючи подальшу ситуацію єврейських громад, варто зазначити, що на початку XX століття в межах Російської імперії проживало близько п'яти мільйонів євреїв, з яких майже два мільйони мешкали на території сучасної України та Криму. До початку XX століття на Правобережжі сформувався унікальний соціально-економічний феномен – єврейське містечко. Бердичів, Проскурів, Малин, Коростишів та інші населені пункти фактично мали переважно єврейське населення, що визначало їхній економічний і культурний розвиток [2, с. 18–19].

Щодо незалежної України, то від середини 1990-х років в Україні спостерігається активне відновлення релігійного життя: функціонують десятки синагог, релігійних громад, єшив, недільних і дитячих шкіл, ульпанів для вивчення івриту. Важливою освітньою інституцією стало створення у 1992 році Міжнародного Соломонового університету, який став центром розвитку єврейських гуманітарних студій. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року, чисельність євреїв в Україні становила близько 103,6 тисяч осіб, що дорівнювало приблизно 0,2 % від усього населення держави [1].

Отже, єврейська громада в історії України посідає важливе місце як приклад самоврядної, згуртованої спільноти, що протягом століть зберігала духовні, культурні й освітні традиції. Інститут кагалів у XVII–XIX століттях забезпечував внутрішній порядок, соціальну підтримку й правову автономію, формуючи основу життя єврейських поселень. Попри їхню ліквідацію у XIX столітті, традиції взаємодопомоги, освіти та благодійності не зникли, а відродилися в нових формах. Сьогодні єврейська громада України – це активна частина суспільства, яка зберігає спадщину предків, розвиває культурне життя й утверджує ідеї толерантності та духовної єдності в сучасній державі.

Список використаних джерел

1. Гриневич Л., Гриневич В. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 26.10.2025).
2. Доценко В. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років XX століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 122. С. 18-22. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f3f818ff-1609-434c-9065-a17547dbd579/content> (дата звернення: 26.10.2025).
3. Єврейська громада: веб-сайт. URL: <https://jewishukraine.info/> (дата звернення: 25.10.2025).
4. Кальян С. Єврейський кагал як орган громадського управління на українських землях та його політична діяльність у XIX ст. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 553–558. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/64497> (дата звернення: 25.10.2025).

УДК 027.53:004.9](477.46-25)

**ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОТЕКА ЧЕРКАСЬКОЇ ОУНБ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СИСТЕМІ ЗБЕРЕЖЕННЯ
КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ НАЦІЇ**

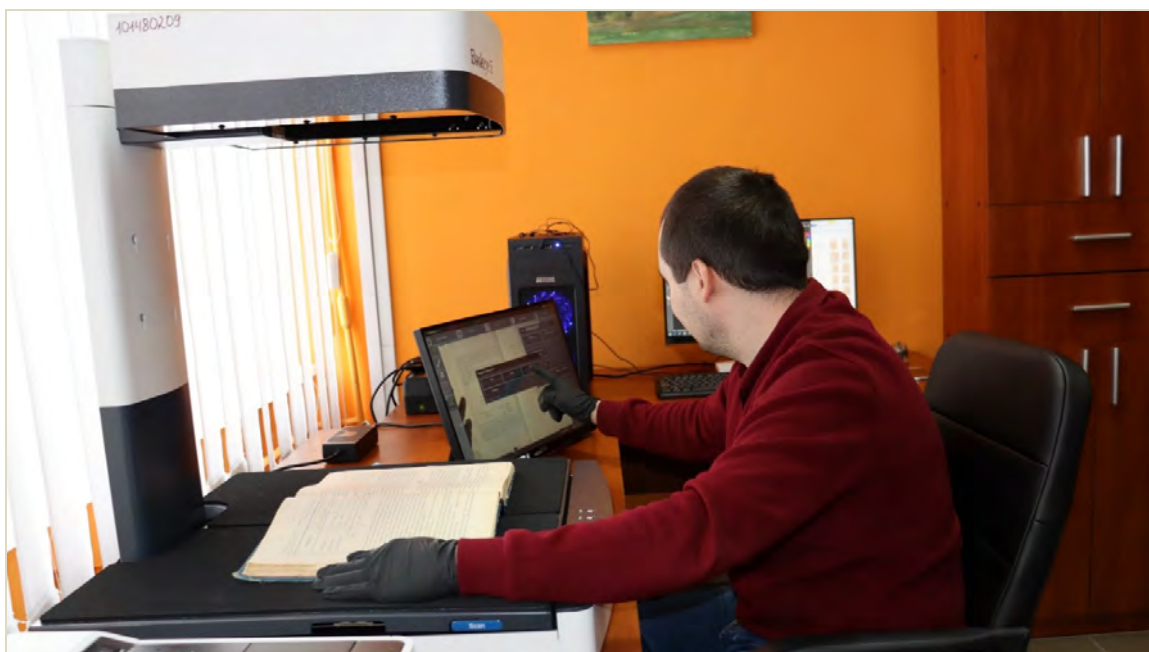
Людмила ДЯДИК,
директор Комунального закладу
«Обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка»
Черкаської обласної ради,
голова ГО «Черкаське обласне відділення
Української бібліотечної асоціації»

Бібліотечні фонди в усьому світі розглядаються як стратегічний ресурс держави, головний ланцюг системи збереження культурного надбання нації. Сьогодні, під час російсько-української війни питання збереження та захисту бібліотечних фондів в Україні стоїть особливо гостро та є головним завданням Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка. Адже бібліотека є обласним депозитарієм краєзнавчої літератури, має фонд рідкісних та цінних видань [2, с. 113].

Шляхів збереження і порятунку книжкових документів не багато, один з яких – оцифрування. Питання оцифрування залишалося відкритим до 2022 року, адже бібліотека не мала коштів, технічних пристроїв, сканерів для створення страхових копій рідкісних та цінних видань. Завдяки співпраці зі Школою інформації Державного університету міста Сан-Хосе та подвижництву нашої шановної землячки, уродженки міста Черкаси, доктора Юлії Госарт, небайдужості доктора Ентоні Чоу, які з перших днів повномасштабного вторгнення оголосили фандрейзінг, було зібрано кошти на наш перший книжковий сканер CZUR M3000 Pro та мережеве сховище з дисками.

Також завдяки потужній допомозі від європейської волонтерської ініціативи SUCHO (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online) у 2023 році бібліотека отримала обладнання для оцифрування, зокрема високоякісний книжковий (планетарний) сканер-кіоск Image Access Bookeye 5 V3, створила відділ електронної бібліотеки та розпочала оцифрування фонду. Ініціатива SUCHO надала нам безкоштовне, необмежене за розмірами місце зберігання для наших файлів через платформу NextCloud. Це стало можливо завдяки безкоштовному програмному забезпеченню NextCloud та кооперації SUCHO з серверним центром Wasabi в Європі. Сьогодні електронна бібліотека Черкаської ОУНБ імені Тараса Шевченка налічує 427 видань, оцифровано 97948 сторінок, а файли з оцифрованими книгами надійно зберігаються в серверному центрі в Амстердамі і доступні користувачам. Наша безмежна вдячність за це шановним благодійникам! [1, с. 15]

Електронна бібліотека Черкаської ОУНБ імені Тараса Шевченка складається з: колекції рідкісних та цінних видань, видань бібліотеки, книг, виданих коштом обласного бюджету, періодичних видань та краєзнавчої колекції «ЧЕ-спадщина».

«ЧЕ-спадщина»(<https://elib.joomla.com/index.php/che-spadshchyna>) – це електронна колекція краєзнавчих видань та інформації про Черкащину, що включає зібрання повнотекстових електронних документів, які пов'язані з Черкаською областю за змістом (електронні краєзнавчі документи) та походженням (місцеві видання, опубліковані на території краю). Створена з метою:

- збереження друкованих матеріалів про Черкащину, що мають історико-культурну цінність;
- надання доступу до повних текстів оцифрованих краєзнавчих видань за допомогою веб-ресурсу;
- популяризації книжкових пам'яток та знань про Черкащину;
- доповнення джерельної бази наукових досліджень з історії літературно-мистецького життя України;
- забезпечення рівної можливості безперешкодного доступу користувачів до творів черкаських письменників та краєзнавчих досліджень науковців та їх популяризації;
- реалізації завдань Черкаської ОУНБ імені Тараса Шевченка як регіонального депозитарію краєзнавчої літератури та надання права й можливостей використання повнотекстових документів на сучасних носіях;
- розповсюдження у віртуальному просторі книг, журналів, наукових збірників, буклетів, що виходять у місцевих видавництвах.

Даний проєкт є актуальним для Черкащини, адже останнім часом зростає попит на історичну, краєзнавчу інформацію, поширювану насамперед в електронній формі. Завдяки оцифрованим цінним і рідкісним виданням, фахівці бібліотеки мають змогу доносити ці скарби до читачів, популяризувати знання про Черкащину та зберігати безцінні книжкові багатства для нащадків.

Черкаська ОУНБ імені Тараса Шевченка, зокрема відділ краєзнавства, багато років тісно співпрацює з Черкаською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, яку очолює історик і громадський діяч, доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету, заслужений працівник освіти України, Почесний краєзнавець України, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича Валентин Миколайович Лазуренко [5, с. 105]. При бібліотеці діє спільно організований краєзнавчий клуб «Моя Черкащина», в межах якого відбуваються презентації нових видань про область, зустрічі з краєзнавцями, конференції. З початку російсько-української війни також

втілюється спільний проєкт – години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Це відеорепортажі, у яких висвітлюються героїчні сторінки історії нашого краю, історія патріотичних дій і вчинків наших земляків, сміливість та самовідданість відомих черкащан. Користувачам пропонується прослухати розмови з відомими краєзнавцями, істориками, письменниками, журналістами на тему, яка хвилює на даний час кожного. Відеорепортажі доступні для перегляду на сайті бібліотеки та у соціальних мережах.

Тож, дослідження, видання істориків, краєзнавців Черкащини стали першочерговою основою електронної колекції «ЧЕ-спадщина». Шляхом укладання договорів з авторами, на сьогодні колекція налічує 108 видань. Зокрема, колекція містить чимало праць В. М. Лазуренка, серед яких унікальні дослідження: «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького» та «Богдан Хмельницький і навіпростояння церков Суботова», «Від роду до роду: громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст.», «Заможне селянство України в умовах НЕПУ», «Історія Чигиринщини: (з найдавніших часів до сьогодення)» та ін. Також колекція містить збірник матеріалів щорічних конференцій «Чигиринщина в історії України», відповідальним редактором якого є В. М. Лазуренко.

Одним із подвижників сучасного краєзнавства на Черкащині є знаний історик, громадський діяч, заступник голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України Василь Миколайович Мельниченко. В його активі творчий доробок, який складається з понад трьох сотень різнопланових публікацій. У їх числі щонайменше десятків ґрунтовних книг переважно краєзнавчого змісту. Серед них: «Наймолодша в Україні», «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята», «Шевченкіана Черкащини», «50 пісенних літ», «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії» та ін. В. М. Мельниченко підготував і низку навчальних та методичних видань для студентів вишів, з поміж них вирізняються «Історичне краєзнавство», «Моя Черкащина. Історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності», «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.». Уже багато років професор редагує збірник «Краєзнавство Черкащини» [4], що здобув неабияку популярність у найширших читацьких колах. Серед нових надходжень варто звернути увагу на останнє видання дослідника «Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.)», в якому дається широкий огляд історії преси Черкащини, вперше робиться спроба простежити зародження і становлення газетної періодики від початку XX ст. і до сучасності. Деякі з цих праць включені до колекції «ЧЕ-спадщина».

Поповнюється електронна колекція працями відомого історика, краєзнавця і публіциста, кандидата історичних наук, доцента Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, директора

Наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича, Почесного краєзнавця України Григорія Голиша. Пріоритетна проблематика його краєзнавчих досліджень – історія освіти, воєнна історія, біографістика, збереження історико-культурної спадщини краю. У творчому доробку Григорія Голиша особливе місце посідають книги «Подорож Златокраєм: нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення», «Пером публіциста: вибрані нариси, статті, інтерв'ю» та ін.

Завдяки дослідженням археологині, краєзнавиці, членкині Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Тетяни Миколаївни Нераденко, краєзнавчий фонд бібліотеки та електронна колекція «ЧЕ-спадщина» збагатилися багатьма цінними виданнями з археології Черкащини. Серед її останніх ґрунтовних видань слід відзначити книги: «Археологія України», «Археологія Черкащини : посібник-довідник», «Археологія Чигиринщини», «Молюхів Бугор», «Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал», «Таємниці Молюхова Бугра, або Про що розповідають археологічні знахідки черкаських школярів», «Словник-довідник з археології Черкащини» та ін.

Учасником проєкту є також Козоріз Віктор Петрович, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України, власний кореспондент газети «Урядовий кур'єр» в Харківській області, краєзнавець, автор близько 100 краєзнавчих публікацій, книг, лауреат районної краєзнавчої премії імені Івана Городинця та обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, який надав до колекції дослідження про свою малу батьківщину – Дробівщину.

Долучилися до проєкту й літературознавці Черкащини, які плідно працюють на царині літературного краєзнавства – доктор філологічних наук, голова обласної організації Національної спілки письменників України, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Володимир Трохимович Поліщук. А також – Пахаренко Василь Іванович, літературознавець, поет, перекладач, публіцист, літературний критик, доктор філологічних наук, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, автор і співавтор шкільних підручників з української літератури для 5–11 класів, а також численних наукових та поетичних публікацій у вітчизняній і зарубіжній періодиці. Перелічені вище праці – це лише невелика частина з фонду відділу краєзнавства бібліотеки, що налічує близько 6000 примірників.

Проєкт «ЧЕ-спадщина» продовжується, адже оцифрування залишається ключовим інструментом для збереження знань для майбутніх поколінь і одним з головних напрямків роботи Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка. Дякуємо нашим міжнародним партнерам за підтримку, за те, що здійснили багаторічні мрії

Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка щодо оцифрування та допомагають зберігати й популяризувати українську культурну спадщину [3]. В наш важкий час це вселяє надію та дає бажання розвивати нові проєкти.

Список використаних джерел

1. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення : зб. матеріалів наук.-практ. конф. з міжнарод. участю, 2–3 квіт. 2024 р., м. Черкаси / Упр. культури та охорони культур. спадщини Черкас. облдержадмін., Комун. закл. «Обл. універс. наук. б-ка ім. Тараса Шевченка» Черкас. облради, Громад. орг. «Черкас. обл. відділення. Укр. б-ної асоціації» [упоряд. К. Бугаєнко]. Черкаси : ОУНБ ім. Тараса Шевченка, 2024. 117 с.
2. Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси : Вертикаль, 2023. 172 с. : фот.
3. Госарт, У. Українські бібліотеки у воєнний час / Уля Госарт // Library journal.com. URL: <https://www.libraryjournal.com/story/people/ukrainian-libraries-in-wartime> (дата звернення: 31.10.2025).
4. Краєзнавство Черкащини : [збірник]. №17/2024 / Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [упоряд.: В. М. Мельниченко, редкол.: В. М. Мельниченко та ін.]. Черкаси : Вертикаль, 2024. 168 с. : іл.
5. Краєзнавці Черкащини : біобліогр. довід. Черкаси : Вертикаль, 2016. 220 с.: фот.

УДК 908(477.46-21):338](045)

УМАНЬ: АРХІТЕКТУРНІ, ЛАНДШАФТНІ ТА ДУХОВНІ ОБ'ЄКТИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро ТКАЧЕНКО,

екскурсовод

Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»

У сучасних умовах активного розвитку культурного туризму та підвищеної уваги до національної ідентичності дослідження історико-культурної спадщини міст України набуває особливої актуальності. Умань, як одне з історично значущих міст Правобережної України, володіє комплексом унікальних архітектурних, культурних, духовних та природних об'єктів, які є матеріальною основою формування національної пам'яті та туристичного простору регіону. Актуальність даного дослідження полягає у необхідності системної популяризації культурної спадщини Умані.

Незважаючи на значну історико-культурну цінність Умані, потрібне продовження системних досліджень культурної спадщини. Це дозволяє не лише документувати та аналізувати матеріальні й нематеріальні об'єкти, а й оцінювати їхній потенціал для формування національної ідентичності та розвитку туристичної інфраструктури.

Матеріали з дослідження історії пам'яток і місті Умань викладено у книгах краєзнавця В. М. Давидюка [1]. Наукові праці І. І. Кривошеї [2] відкривають польську сторінку історії міста. Ґрунтовний аналіз історії дендрологічного парку «Софіївка» І. С. Косенка [3] дає змогу реконструювати історичне обличчя міста.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні історико-культурної спадщини Умані шляхом системного вивчення її архітектурних, ландшафтних та духовних об'єктів за дотримання хронологічно методу. Дослідження має на меті не лише узагальнити та проаналізувати матеріальні елементи культурної спадщини міста, але й визначити їхнє значення для формування національної ідентичності, підвищення туристичної привабливості та інтеграції у сучасний соціокультурний

Умань – місто, де минуле органічно поєднується із сучасністю, формуючи гармонійний соціокультурний простір. Місто є важливим туристичним центром розвитку Правобережної України, а його спадщина відображає багатовікові процеси державотворення, міжкультурної взаємодії та соціально-економічних трансформацій. Пам'ятки архітектури, культові і духовні споруди, об'єкти ландшафтного мистецтва та історичні артефакти утворюють комплекс матеріальної та нематеріальної культурної спадщини значної наукової, культурної та туристичної цінності. Важливу роль у формуванні історико-архітектурного середовища відіграв етнічний склад населення – українці, поляки та євреї.

Перша письмова згадка про Умань датується 1616 роком. Місто формувалося як військово-адміністративний центр на південному кордоні Речі Посполитої, а будівництво укріплень підвищувало його регіональну значущість. Згодом Умань стала центром козацького руху, зокрема Національно-визвольної війни та Коліївщини 1768 року. Після другого поділу Речі Посполитої 1793 року місто увійшло до складу російської імперії. Згодом активно розпочався містобудівний процес, засновувалися навчальні заклади, відкривалися готелі та формувалася центральна частина міста. У радянський період Умань зазнала індустріалізації та модернізації інфраструктури. Сучасне місто є культурно-освітнім центром, поєднує наукову діяльність, туризм і міжкультурну взаємодію, а його історико-культурні об'єкти формують позитивний імідж на національному та міжнародному рівнях.

Від заснування міста торгівля відігравала ключову роль в економічному розвитку Умані, забезпечуючи добробут мешканців та прибуток власників. Будівля Торгових Рядів вирізняється своєрідною архітектурною композицією. Вона виконана у формі замкненого прямокутника з просторим внутрішнім двором та арочними в'їздами. Споруда функціонувала як комплекс, що об'єднував торговельні приміщення та склади товарів. Вздовж двору розташовувалися комори для

зберігання краму, кожна з яких мала окремий вхід. Під будівлею проходили підземні ходи, які використовувалися як додаткові склади.

У 1780 році на кошти родини Потоцьких на місці дерев'яних торговельних споруд було зведено цегляну будівлю торгових рядів. Сьогодні ряди є однією з найстаріших будівель міста, старішою за кам'яні споруди Василіанського монастиря та дендрологічний парк «Софіївка». У XVIII столітті за часів військових поселень споруда переформатовується у міську Ратушу, але згодом повернулася до свого історичного призначення. Перед Другою світовою війною у підвалах містився архів міського управління, у радянський період будівля належала Управлінню ринків. У 1952–1953 рр. проведено ремонт даху та кутових секцій, у 2002–2003 рр. – реконструкцію споруди, а з 2013 року розпочато оновлення торгових рядів. Постанова Ради Міністрів України від 6 вересня 1979 року № 442 надала будівлі статус пам'ятки архітектури державного значення (охоронний номер 1712) [1].

Уманський василіанський монастир Покрови Пресвятої Богородиці є прикладом впливу іноземної культури на місцевий простір. Фундамент монастиря датується другою половиною XVIII століття, коли місто перебувало у власності київського воєводи Францішека Салезія Потоцького, який прагнув поширити греко-католицизм.

У 1762–1763 роках на території монастиря діяла семінарія, яка підготувала близько 150 уніатських священиків. Через два роки було розпочато будівництво дерев'яного монастирського комплексу за межами міста, що включав келії для ченців, церкву, площу перед монастирем та школу [1]. Комплекс зведено у строгому класичному стилі з елементами оборонної архітектури, що надає будівлі монументальності та суворості величності. Потужні стіни завтовшки понад метр забезпечують відчуття надійності та стійкості споруди. Під монастирем розташовані підземні ходи, що виконували стратегічні та господарські функції.

Постійний персонал Уманського василіанського монастиря складався з чотирнадцяти ченців, серед яких були місіонери, професори, вихователь, вікарій, проповідники та інші особи, необхідні для богослужіння. У 1766 році за ініціативою Салезія Потоцького було створено шестикласну школу для хлопчиків, перший набір якої становив 150 учнів, а до 1820-х років кількість студентів зросла до 800. Основними предметами викладання були математика, фізика, іноземні мови, право, філософія, теологія та фізичне виховання. Після польського повстання 1830–1831 рр. монастир було ліквідовано, а його приміщення передано місцевій владі та освітнім і релігійним установам. У наступні десятиліття споруда використовувалася як військовий шпиталь, православна церква, окружний суд і театр, де діяли пересувні драматичні трупи, зокрема за участю Леся Курбаса. У довоєнний та воєнний періоди призначення території колишнього василіанського монастиря залишалося невідомим [2]. Після Другої світової війни

територію передали під військову частину, при цьому значних реставраційних робіт не проводилося, і будівля занепадала. З 2006 року територію передано державному історико-архітектурному заповіднику «Стара Умань», що займається дослідженням будівель, проведенням культурно-мистецьких заходів та розвитком туристичного напрямку. Станом на 2025 рік територія доступна для екскурсій підземними ходами та ознайомлення з життям ченців.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» є видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва та одним із Семи чудес України, важливим історико-культурним і туристичним центром Умані. Парк засновано у 1796 році польським магнатом Станіславом Щенським Потоцьким на честь дружини Софії. Його концепція ґрунтувалася на поєднанні природних ландшафтів, водних композицій, архітектурних споруд та скульптур, створюючи романтичний простір для прогулянок і відпочинку. Будівництво парку очолював інженер Л. Метцель, за участю найманих каменярів та працівників, які висаджували місцеві та екзотичні рослини. Центральна частина парку планувалася до 1802 року, проте смерть Потоцького та політичні події, зокрема Листопадове повстання 1831 року, внесли корективи. У XIX–XX ст. парк зазнавав змін у назвах і призначеннях. Використовувався для навчання, садівництва та культурних заходів, пережив занепад і відновлення [3].

Сьогодні «Софіївка» є науковою установою НАН України, проводить фундаментальні та прикладні дослідження, бере участь у міжнародних проектах із збереження культурної спадщини та розвитку садово-паркового мистецтва. Парк приваблює туристів з усього світу, сприяє розвитку регіональної економіки та суміжних галузей.

Уманський костел Успіння Пресвятої Діви Марії є визначною архітектурною пам'яткою міста та символом участі польської громади в його житті. Будівництво розпочато у 1780 році на місці колишнього польського цвинтаря, але через тривалу перерву його завершили лише у 1826 році. Урочисте відкриття відбулося 15 липня того ж року, костел освятив єпископ Каспар Боровський. Будівля вирізняється урочистим виглядом. Зведена з цегли, вона має оригінальну форму: головний фасад акцентовано чотирма колонами тосканського ордеру на ступінчастому стилобаті, що підтримують антаблемент із тригліфами та модулями під карнизом, увінчаний трикутним фронтоном [4]. У радянські часи будівля зазнала історичного занепаду. Від подальшого занепаду будівлю врятувала ініціатива місцевих культурних діячів Надії Суровцової, Григорія Храбана та Миколи Комарницького, які запропонували відкрити тут картинну галерею, враховуючи потребу у мистецькому просторі для місцевої молоді. Після реставрації у 1974 році галерея відкрилася для відвідувачів і стала першою в Черкаській області. У 1990-х роках римо-католицька громада Умані ініціювала повернення будівлі та переміщення галереї. З 1995 року

вона виконує подвійні функції: музейний виставковий зал у будні та сакральний простір для богослужінь у неділю та на великі свята.

Розвиток готельної інфраструктури Умані тісно пов'язаний із туристичною та культурною привабливістю. Ще в кінці XIX – на початку XX століття місто, завдяки активному економічному та культурному життю, потребувало сучасних готельних закладів для розміщення мандрівників, торговців та представників інтелігенції. У цей період у місті діяли готелі, які стали знаковими для міського простору та соціокультурного життя.

Серед них виділялися такі заклади, як «Брістоль», «Регіна», Гранд-готель «Савой», «Новоєвропейський» та «Франція». Кожен із них поєднував у собі елементи європейської архітектури та інтер'єру, надаючи гостям комфортні умови проживання та відображаючи рівень урбаністичної культури міста того часу. Готелі виконували не лише функцію розміщення, а й слугували осередками соціального життя: тут проводилися зустрічі, культурні заходи та ділові переговори [1]. На сьогоднішній день місто продовжує розвивати готельну справу, має багато сучасних закладів, але дух минувшини досі про себе нагадує цікавими історіями. Готель «Новоєвропейський» має вишукану ліпнину, маскарон та архітектурно зображених грецьких атлантів, що тримають балкон і ніби дивляться на центр міста. Готель «Регіна» теж має у своєї арсеналі маскарон над головним входом, ліпнину та оздоблена червоною плиткою можливо європейського походження.

Могила Рабі Нахмана, засновника брацлавського хасидизму, є однією з найважливіших релігійно-культурних пам'яток Умані. Вона відіграє центральну роль у духовному житті хасидських громад і привертає тисячі паломників щорічно, особливо під час святкування Рош-га-Шана. Місце поховання стало символом релігійної традиції, духовного наставництва та культурної ідентичності брацлавського хасидизму. Культурне значення могили полягає не лише у релігійній функції, а й у формуванні міста як міжнародного центру паломництва, що сприяє розвитку туризму та міжкультурного діалогу. Водночас могила є важливим об'єктом наукового та культурного інтересу, що дозволяє досліджувати історію хасидизму, міжетнічні взаємодії та духовну географію Правобережної України.

Висновки. Умань є яскравим прикладом, де історична спадщина та сучасний культурний розвиток органічно поєднуються, формуючи унікальний туристичний потенціал. Архітектурні комплекси, сакральні споруди, дендрологічні парки та пам'ятки матеріальної та нематеріальної культури створюють комплексну туристичну привабливість, що забезпечує не лише рекреаційне, а й освітнє та пізнавальне значення для відвідувачів. Особливу роль у формуванні туристичного іміджу міста відіграють такі об'єкти: Торгові Ряди, Уманський василіанський монастир, Національний дендрологічний парк «Софіївка», костел Успіння Пресвятої Діви Марії,

Могила Рабі Нахмана та колишні готелі. Вони демонструють багатовікову культурну традицію, вплив різних етнічних і релігійних спільнот, а також розвиток міської інфраструктури для задоволення потреб туристів.

Системне дослідження та популяризація культурної спадщини Умані сприяють підвищенню її наукової, освітньої та економічної цінності. Туристична індустрія міста стає важливим фактором міжкультурного діалогу, збереження історичної пам'яті та формування позитивного іміджу регіону на національному та міжнародному рівнях.

Список використаних джерел

1. Давидюк В. М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип. 3. Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 428 с.
2. Кривошея І. І. Уманський василіанський монастир 1765–1834. Умань : ПП Жовтий, 2009. 28 с.
3. Косенко І. С. Національний дендрологічний парк «Софіївка». Київ : ВД «Академперіодика», 2007. 198 с.
4. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії, картинна галерея. ReHERIT. URL: <https://reherit.org.ua/object/kostol-uspinnya-presvyatoyi-divy-mariyi-kartynna-galereya/>

УДК 908

БІБЛІОГРАФІЯ ОБЛАСНОЇ ГАЗЕТИ «ЖИТОМИРЩИНА»: СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Сергій БОВКУН,
викладач історії

*ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж
Державного торговельно-економічного університету»*

В історії друкованих засобів масової інформації Житомирської області провідне місце у XX – на початку XXI століття займала обласна громадсько-політична газета «Житомирщина». Це друковане видання безперервно виходило у світ майже 80 років – з 1944 по 1997 рік під назвою «Радянська Житомирщина», з 1997 по 2023 – як «Житомирщина».

У радянський період газета була друкованим органом обласного комітету КПУ, в роки незалежності – органом Житомирської обласної адміністрації, згодом – незалежним виданням. Попередницями «Житомирщини» у 1920-х–1930-х роках були газети органів влади Волинської губернії та Житомирської області: «Вісті-Известия», «Радянська Волинь», «Червоне Полісся». Саме від початку видання газети «Вісті-Известия» (17 березня 1919 року) вела свою історію «Житомирщина». Відтак загальний вік цього видання склав 104 роки [1].

Розквіт видання припав на 1950–1970-і роки. В той період газета видавалася на чотирьох полосах формату А2 шість разів на тиждень. Її щоденний тираж сягав 140 тисяч екземплярів. Газету тоді передплачували в кожному населеному пункті Житомирської області. В редакції газети у ті роки працювали понад 40 творчих працівників, багато з яких були членами Спілки письменників України: Василь Земляк, Михайло Клименко, Валентин Грабовський, Григорій Ткаченко, Микола Горлицький, Яків Вознюк (Данило Окийченко), Михайло Курильчук, Василь Фольварочний, Михайло Сич, Ігор Ліберда, Галина Кавун, Микола Зіновчук... Дехто з них у своїх книгах торкався історії самої газети, а також використовував вже надруковані газетні матеріали для змісту підготовлених книг. Саме так почала формуватися бібліографія газети «Житомирщина».

Умовно її можна поділити на кілька груп. До першої відносяться книжкові видання журналістів «Житомирщина», які уклали збірки своїх газетних статей в одну книгу. У 2007 році побачила світ збірка «Роза-5» виходить на ціль» (видавництво «Полісся», Житомир), автором якої став багаторічний співробітник редакції «Житомирщини» Анатолій Ясельський (1934–?) [9]. У книзі він зібрав понад 60 власних статей про цікаві події та визначних земляків, опубліковані в газеті у 1970–2000-і роки. Подібною за своєю структурою є книга «Кобза душу оживила» (видавництво «Полісся», 2011) авторства Григорія Ткаченка (1941–2014) – колишнього відповідального секретаря редакції газети «Житомирщина». У ній зібрано майже 80 нарисів автора, опублікованих раніше на сторінках газети «Житомирщина» [7].

Другу групу видань складають книги журналістів «Житомирщини», в яких побіжно чи детально розповідається про саму газету, її життя та авторів, специфіку роботи та окремі події з життя редакції. У цій групі можна виділити кілька книг.

Одна з них – «Вічний постскрипtum» (видавництво М. Косенко, 2003) авторства заслуженого журналіста України Володимира Киричанського (1940–2013). У збірці нарисів він подекуди побіжно згадує про свою співпрацю з «Житомирщиною», а також про спільні з газетою соціальні проекти [4].

Ще одне видання у цьому напрямку – «На перехресті вітрів» (видавництво «Полісся», 2008 рік). Автор книги – Дмитро Панчук (1941–2023), який був головним редактором газети у 1983–2015 роках. Книга складається з 23-х статей, об'єднаних у чотири розділи. Перший з них («Ціна журналістського хліба») присвячений проблемам української журналістики загалом, і роботі Дмитра Панчука на посаді редактора – зокрема. У статтях цього розділу автор детально розповідає про виклики, які виникли перед редакцією у нових політичних та економічних умовах в 1900-2000-х роках. Також він викладає своє бачення подій навколо газети у 1987-1990 роках, коли «Житомирщина» опинилася на вістрі гострої

критики з боку своєї тодішньої журналістки Алли Ярошинської (яку в 1989 році було обрано народним депутатом СРСР) та її прихильників [6].

Цю ж тему (тільки вже з власної позиції) надзвичайно детально розкриває сама Алла Ярошинська у своєму двотомнику «Босиком по битому стеклу» (видавництво «Рута», 2010). Більшість об'єму першого тому цієї книги складають щоденникові записи авторки, ведені нею у період 1987–1989 років. Чимало сторінок присвячено опису роботи авторки в газеті «Житомирщина», а також детальним характеристикам окремих її співробітників. Однак через явну тенденційність та заангажованість цих оцінок (подекуди – вкрай образливих) цю працю складно визнати об'єктивним поглядом на історію газети [8].

Окремо можна виділити довідкове видання «Журналісти і засоби масової інформації Житомирщини» (видавництво «Журфонд», 1994), авторами упорядниками якої стали житомирські журналісти Георгій Мокрицький та Володимир Киричанський. У книзі зібрано інформацію про всі ЗМІ Житомирської області, які діяли станом на 1993–1994 роки. Поміж іншого, представлено й дані про газету «Житомирщина», а також подано (в числі інформаційних довідок про багатьох інших журналістів) короткі біографічні відомості майже про 40 співробітників редакції газети «Житомирщина» у різні періоди [3].

Найповніше історія газети «Житомирщина» представлена у двох тематичних виданнях, безпосередньо присвячених газеті.

Перше з них побачило світ у 2009 році – до 90-річного ювілею «Житомирщина» колектив газети підготував збірку «Літописці Поліського краю» (видавництво «Полісся»). Підзаголовок книги розкриває зміст видання – «Спогади працівників редакції газети «Житомирщина». У виданні вміщено загалом 25 нарисів, авторами яких стали тодішні та колишні працівники газети. Тематика нарисів різноманітна – довоєнні часи існування газети (Г. Ткаченко, Л. Яроцький), робота редакції у 1950–1960-х (А. Ясько, М. Прилуцький, А. Онопрійчук) та 1970–1980-х роках (Г. Павлов, А. Ригун, І. Гоцалюк, М. Волинець, Л. Натикач), розповіді про окремих журналістів та їх життєві та професійні долі (Г. Ткаченко, О. та Г. Кавун), опис роботи редакції та журналістських буднів (Д. Панчук, І. Хомчук, Г. Проніна, О. Смольницька). Книга ілюстрована багатьма знімками з архіву газети та портретами журналістів (загалом 60 фото) [5].

У липні 2025 року побачило ще одне тематичне видання – книга «Газета «Житомирщина»: віхи історії» (видавництво «Бук-Друк»). Автором-упорядником книги став колишній журналіст газети Сергій Бовкун. Основу видання склали газетні статті різних років (з 1969 по 2023), в яких розповідалося про історію «Житомирщини» та про людей, які працювали в редакції. Здебільшого використано газетні статті, що друкувалися у ювілейні для «Житомирщини» роки (1969, 1979, 1999, 2009, 2019...). У цих статтях тодішні журналісти досліджували цікаві факти з

історії газети, розкривали особливості та «секрети» її випуску, спілкувалися з ветеранами видання, знаходили невідомі доти факти чи рідкісні фотографії. Загалом у книзі – 110 статей і 63 автори [2].

Книга складається з чотирьох розділів. У першому – «Історія газети» – зібрано статті різних літ, які розповідають про історію створення та розвитку газети «Житомирщина», її здобутки, успіхи та проблеми. Другий розділ має назву «Люди газети». Його складають газетні публікації, присвячені журналістам «Житомирщини» різних епох, а також людям, які прямо чи опосередковано були причетні до виходу видання у світ. У третьому розділі – «Вдячні відгуки» – подано листи читачів різних літ, сповнені поваги та вдячності на адресу газети та її авторів. Четвертий розділ – «Гортаючи підшивки» – дозволяє мовби помандрувати газетними номерами від 1919 до 2009 року й побачити, про що у ті чи інші часи писали журналісти видання, які проблеми та суспільні явища хвилювали їх у різні історичні періоди.

Наприкінці книги подано фотографії з історії «Житомирщини» (портрети співробітників різних років, знімки колективу та подій з його життя) – більшість з яких опубліковано вперше. Загальна кількість знімків, представлених у книзі – понад 180.

Висновки. Газета «Житомирщина», яка під різними назвами видавалася впродовж XX–XXI століть на Житомирщині, стала помітним явищем в історії української журналістики. Вплив газети на соціально-економічне, політичне та культурне життя Житомирської області впродовж XX століття був надзвичайно значним. Відтак це видання, його історію та публікації різних років можна з повним правом віднести до культурно-історичної спадщини – не лише Житомирщини, а й всієї України.

Газета, що виходила у світ загалом понад 100 років, з роками отримала власну бібліографію. У даному матеріалі вперше зроблено спробу її аналізу та систематизації. Подальші дослідження у цьому напрямку можуть розширити бібліографічний перелік літератури, пов'язаної з історією газети «Житомирщина».

Список використаних джерел

1. Бовкун С. 104 роки разом з читачами. *Житомирщина*. 2023. 17 березня.
2. Газета «Житомирщина»: віхи історії. Житомир : «Бук-Друк». 2025.
3. Журналісти і засоби масової інформації Житомирщини. Довідник. Житомир : Журфонд. 1994.
4. Киричанський В. С. Вічний постскрипtum: Гортаючи старі блокноти. Житомир : Видавництво М. Косенко. 2003.
5. Літописці Поліського краю. Житомир : «Полісся». 2009.
6. Панчук Д.О. На перехресті вітрів. Житомир : «Полісся». 2008.
7. Ткаченко Г.М. Кобза душу оживила. Житомир : «Полісся». 2011.
8. Ярошинська А.А. Босиком по битому стеклу. В 2 томах. Житомир : Рута. 2010.
9. Ясельський А.М. «Роза-5» виходить на ціль. Житомир 2007.

УДК 766:72 (655)

СТИЛІСТИКА У ПЛАКАТНОМУ МИСТЕЦТВІ: ІННОВАЦІЇ КОМУНІКАЦІЇ

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету*

Анастасія МАНН,

*магістрантка
Черкаського державного технологічного університету*

Стилістика плакатного мистецтва традиційно посідає особливе місце в історії графічного дизайну. Від початку XX століття це мистецтво стало ефективним інструментом масової комунікації, здатним одночасно виконувати функції інформування, агітації та реклами. У сучасних умовах цифровізації, плакат зберігає свою актуальність, але трансформується, використовуючи інноваційні комунікаційні технології. Мистецтво плаката почало розвиватися швидкими темпами ще з винаходу друкарського верстата Й. Гутенбергом у XV ст. Значний внесок у розвиток плакатного мистецтва зробив французький живописець і літограф Жуль Шере, який вважав, що рекламний плакат приверне увагу глядачів лише в тому випадку, якщо він буде простим, лаконічним і виразним. Домогтися такого результату можна було за рахунок контрастних кольорів та читабельного тексту. Жуль Шере спростив процес хромолітографії, зробивши основні кольори напівпрозорими, які він потім зміг накладати один на одного й отримувати в результаті різні відтінки. Жуль Шере є автором афіш для мюзикл-холів і театрів, таких як «Олімпія», «Театр опери», «Фолі-Бержер». Після років соціальних і політичних криз з 1960-х років, плакатне мистецтво почало відроджуватися завдяки художньому напрямку поп-арт, що ототожнив високу культуру з масовою. Плакати в стилі поп-арт друкувалися за допомогою трафаретного друку. Розвиток цифрових комп'ютерних технологій сприяв позитивним змінам у дизайні плакату. Наприклад, у 1984 році компанія Apple випускає персональний комп'ютер Macintosh з вбудованим графічним інтерфейсом, що допоміг об'єднати та спростити роботу з типографікою, фотографією та версткою. З появою професійних графічних редакторів змінюється характер і художня мова плакату, водночас з'являється можливість поєднувати в плакатному мистецтві традиційні техніки із цифровими.

Плакат як засіб комунікації виконує інформаційну функцію, має емоційно-впливовий потенціал, через використання метафор, типографіки, шрифту, графічних технік, кольору і надає швидкість сприйняття

інформація, оскільки працює візуальна мова. Плакатне мистецтво залишається актуальним у сучасному графічному дизайні завдяки своїй універсальності, здатності швидко й емоційно впливати на аудиторію, а інноваційні комунікаційні технології (цифрові формати, motion design) не лише розширюють межі плаката, а й перетворюють його на інтерактивний інструмент комунікації. Таким чином, плакат еволюціонує від традиційного друкованого носія до мультимедійної платформи, здатної формувати нові соціокультурні практики.

Список використаних джерел

1. Ковальчук, І. (2021). Сучасне плакатне мистецтво: традиції та інновації. Львів : ЛНУ.
2. Сидоренко, Н. (2020). Плакат як форма соціальної комунікації. Київ : НАККіМ.
3. Khramova-Baranova O. L., Kudrevich V. V., Baranov H., H. Zvonkova Emergence and Evolution of Computer Design in Ukraine and the World, 2023 IEEE International Conference on Information and Telecommunication Technologies and Radio Electronics (UkrMiCo) : proceedings. Kyiv,Ukraine, 2023, pp. 364–368. DOI:10.1109/UkrMiCo61577.2023.10380346

УДК 7.06

ТВОРЧІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ФОТОХУДОЖНИКА ІВАНА ЛИТВИНА ЯК ФОТОЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 50–70 РОКІВ XX ст.

Ігор СОЛОДОВНИКОВ,

*завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

На початку XX ст. починається масштабний розвиток української фотографії. З'являються нові жанри фотографії, тому документальна фотографія набуває великого поширення завдяки появі перших портативних фотоапаратів, фотоплівки та промислового виробництва і поширення фототоварів. Золотий вік української фотографії припав на кінець XIX – початок XX ст. Це був час створення широкої мережі професійних фотоустанов, фотооб'єднань фотоаматорів, перших паростків фотожурналістики, підйому випуску фотолітератури, розгортання системи фотоосвіти, перших досліджень у галузі наукової фотографії, розширення виставкової діяльності, перших кроків фотовиробництва, створення системи фототоргівлі.

Людину завжди приваблював процес відтворення реального світу, який заворює своєю магічністю та загадковістю. Велика популярність фотографії, як нового виду мистецтва починає приваблювати, зацікавлювати, викликати позитивні емоції та слугує документальним збереженням образів людей. Хвилюючі відчуття причетності до подій, відтворення незабутньої реальності – все це змушує людей знову і знову продовжувати знімати та отримувати від цього задоволення. І тому, створюючи картину зображення фотограф сам приймає участь як режисер, що обирає композиційний простір, ракурс зйомки, розставляє акценти, виокремлює головне.

Саме у післявоєнний період, у 50–70 р.р. ХХ ст. з'являються фотографи-аматори, які створюють історичні та художні зображення. Фотографія входить у життя, у культуру, стає її невід'ємною часткою, вона займає гідне місце серед основних видів українського народного мистецтва як народна ікона, народна картина, вишивка, гончарство, різьблення, художнє ткацтво, золотарство та інше.

На Черкащині, у Кам'янському районі, у селі Грушківка, у середині минулого століття, в період 50–70-х років працював український документальний фотограф – Литвин Іван Антонович, який залишив по собі вагомий фотографічний доробок, зафіксувавши буденне життя села центральної України.

Литвин Іван Антонович народився 28 квітня 1924 року у селі Грушківка у сім'ї селянина. Закінчив 7-ми річну школу. У 1942 році під час Другої світової війни був вивезений до Німеччини на сільськогосподарські роботи, перебував у нацистських концентраційних таборах, зокрема у найтяжчому по режиму загоні «Dora Mittelbau» концентраційного табору «Бухенвальд». У 1945 році після звільнення американськими військами табору, повернувся у село. У 1947 році навчався у школі народного декоративно-прикладного мистецтва, яку заснував народний майстер Макар Муха (український художник, заслужений майстер народної творчості) у с. Михайлівці. Під час навчання засвоїв основи малюнка, живопису, композиції, скульптури, кераміки та декоративно-прикладного мистецтва. З 1946 по 1970 рік працював у селі на посаді бібліотекаря. Увесь час плідно займався фотографією Любив живопис, створював скульптурні композиції (обеліск у с. Грушківка, пам'ятник солдату у с. Косари). У 1962 році познайомився з поетом Василем Симоненком, з яким зав'язалися дружні стосунки. З 1970 року працював художником-оформлювачем у м. Кам'янці. 11 лютого 1987 року помер. Похований у рідному селі.

Збірка робіт фотомайстра є унікальною, не тільки за своїм змістом, а й за кількістю зроблених світлин. Ним було створено більш як 5 000 фотозображень. До нас надійшла майже вся кількість фотозображень, які є неоціненним інформаційним джерелом для досліджень у різних галузях науки та культури.

Важливим являється те, що сам автор був художником, мав початкову художню освіту, тому і рівень деяких його робіт високохудожній за змістом. Крім того, І. А. Литвин вмів бачити в те, чого не помічають інші. Це, звісно, художнє бачення реальної дійсності, однією із складових якої є творча уява, що викликає естетичні емоції у глядача, тому йдеться не просто про творче мислення, а й творчу фантазію. Його майстерність полягає у вмінні передавати за допомогою обмежених засобів та візуальних образів свої почуття, настрої та ділитися переживаннями. Іноді у майстра виходить це підсвідомо, коли він вдало знаходить композицію, максимальну виразність, що розкриває зміст зображення та перетворює знімок у художній твір. А завдяки добротній конструкції камера «Зоркий-2» дала змогу отримувати якісні на той час знімки.

Слід відмітити, що фотографії позитивно сприймаються на емоційному рівні, не залишають байдужими глядачів. Емоційне сприйняття, мабуть, найважливіше, воно виникає практично ментально, тому часто, навіть не вдивляючись в зображення, глядач формує попередню думку про нього. Напевно на підсвідомому рівні, пропонуючи різні інтерпретації, Іван Литвин дає можливість кожному глядачеві домислити сюжет по-своєму. При цьому глядач не втрачає інтересу в процесі «розгадування» прихованого змісту, де авторові вдається балансувати між надмірною простотою, на межі примітивності, і химерністю, яка майже незрозуміла. Критерії дуже прості: подобається – не подобається чи залишає байдужим. А ще фотохудожник вміло взаємодіє з моделлю, вдало обирає освітлення, правильний ракурс, позу, фон, майстерно komponує кадр у відповідному форматі.

Творчість фотомайстра різноманітна у багатьох жанрах фотографії: портрет, автопортрет, вулична, архітектурна, весільна, документальна, пейзажна, побутова, жанрова та художня фотографія.

Значне місце серед фотографій його збірки займає тема весільних обрядів. Зафіксовані на світлинах українські традиції: сватання, заручини, дівич-вечір, випікання короваю, викупу нареченої, покривання нареченої та весілля. Цю частину колекції можна вважати найвагомішою і найціннішою. Обряд сватання представлений цікавою серією фотографій, які розповідають про традиції українського села тих часів. Хоча, на той час, комуністичною ідеологією було просякнуте життя села, все ж народні традиції, навіть деякі релігійні культові обряди залишилися збережені. Світлини демонструють неймовірно колоритні образи сватів, старостів, які запрошують, веселяться, жартують, співають пісні, танцюють, грають на музичних інструментах, домовляються про оглядини і заручини, обговорюють деталі весілля, частують, пригощають, носять хліб, беруть участь у щедрому застіллі. Цікаво виглядають заручини – обрядове закріплення згоди на шлюб. На фотозображеннях ми бачимо зустріч наречених, покладання ними рук на хліб, зустріч сватів з батьками

нареченої, перев'язування старостів, дарування хустинок, полотна чи сорочок, урочисте батьківське благословення, поклоніння батькам, обмін подарунками, обдаровування наречених, обмін перстнями, отримання атрибутів заручин: наречений – барвінкову квітку, наречена – червону стрічку чи квітку.

Низка робіт пов'язана з молодіжними вечорами, які проводилися окремо в оселях молодої та молодого. Обряд дівич-вечора, який влаштовували напередодні весілля, як символ прощання з вільним дівочим життям. Тоді завивали соснове чи ялинкове деревце, яке молодий з друзями рубали у лісі. Гільце – символ незайманості, краси та молодості, символ світового дерева, що виявляє зв'язок із міфами про створення світу та збереження роду. Цей обряд старовинний, пов'язаний з язичницьким звичаєм вступати в шлюб із окремими деревами. Дівчата оздоблювали його стрічками, квітами та букетиками колосків, виготовлених під час барвінкових свят. Разом із цим виготовляли маленьку квітку або вінки на голови наречених, завивали барвінкові корони для нареченої-княгині, потім одягали вінки, розплітали косу, прикрашали молоду і молодого, посипали їх житом та йшли запрошувати рідню і сусідів на весілля.

Головним весільним хлібом був коровай, який виготовлявся з дотриманням певного сценарію, тому він присутній майже у всіх весільних фотозображеннях. Коровай пов'язували з обожнюванням сонця (він обов'язково повинен бути круглої форми), культом вогню та домашнього вогнища (печі, в якій він випікався), а також культами води. Бгання короваю – один із найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини. Українці пекли багато видів весільного хліба: коровай, дивень, теремок, гільце, лежень, полюбовники, шишки, гуски, калачики, кожен з яких виконував специфічну обрядову функцію. Кожен із весільних хлібів мав своє призначення: з паляницею йшли свататися, з шишками та калачем запрошували на весілля, голубки та гуски дарували коровайницям. Коровай – окраса весільного столу як символ достатку й щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма присутніми.

Також цікаво виглядають світлини весільних торгів з викупу нареченої, ритуали розподілу весільного хліба, покривання нареченої. Важливим являється те, що ці обряди мають невеликі регіональні відмінності, притаманні певній місцевості, зміст яких зберігся на світлинах. Неймовірна атмосферу духовності нашого народу у серії фотографій присвячених зимовим святам. Це особливий період пов'язаний із традиціями землеробства та вшанування померлих. Українці колядували, щедрували, співали ритуальних пісень-побажань господарям осель та їхнім родинам.

Центральне місце у творчості Литвина займає портрет. Тому атрибути фотографа, а саме шмат чорної тканини та дерев'яний стілець

стають символами фотомитця, бо майже на всіх портретних зображеннях вони присутні. Фотопортрет має свої стилістичні ознаки, певне обмежене предметне коло. Портретне зображення посідають головну роль, коли автор так характерно відтворює індивідуальні та групові фотопортрети селян, фотографії родин, дітей, а також окремі сцени з сільського життя. Слід відмітити серія психологічних портретів ветеранів Другої світової війни, яка вражає своєю художньою глибиною. Це напружені образи людей, які пройшли війну, тяжкий життєвий шлях. Зокрема не залишають байдужими портрети розвідника Арсенія Глигала, офіцера-артилериста Миколи Пономаренка, військового фельдшера Марії Пономаренко. З великою любов'ю виконані портрети дітей, де кожен дитячий образ виглядає по-своєму, цікаво та неповторно. Це портрети дівчат в українському вбранні: портрет Катерини, портрет Ольги, Наталки, Олени та інші.

Фотографії побутового жанру дають уяву про життя селян у далекі 50–70 роки: це і праця на полі під час сільськогосподарських робіт, на току, на тваринницькому комплексі, виступи народних самодіяльних колективів, шкільне життя, спортивні змагання, проводи в армію, різноманітні гулянки, відзначення святкових подій, культурне життя, пов'язане з переглядом кінофільмів, відвідуванням бібліотек, проведенням мітингів, парадів, поховань, поминок та інше. У документальній зйомці фотомайстер досягає найвищої майстерності. Загострене відчуття динамічної зміни явищ, вміння зафіксувати головне, композиційна досконалість у поєднанні з психологічною напругою роблять ці сюжети неймовірними за змістом.

Звісно, що відкрита фотографічна спадщина Івана Литвина глибоко не досліджена та не проаналізована з художньої та наукової позиції, але вона є надбанням художньої культури нашої держави, її народу. Фотолітопис відкриває втрачену сторінку з життя українського осередку Центральної України та документально засвідчує, що сільська фотографія – це частина української традиційної культури. Він позначений жанровим розмаїттям, багатством сюжетів, мистецьким баченням автора та індивідуальними технологіями виготовлення фотозображень.

Фото 1. На подвір'ї. с. Грушківка

Фото 2. Свати. с. Грушківка

Фото 3. Портрет дочки Раїси

Фото 4. Україночка

Фото 5. Весільні музики

Фото 6. Погонич волів

Список використаних джерел

1. Грушицька І. Б. Розвиток фотографії в Україні (1839 – I пол. XX ст.) / І. Б. Грушицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014. Вип. 41. С. 285–291. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_41_53 (дата звернення 11.11.2025).
2. «Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця 19–20 ст.» / М. П. Бабак, О. С. Найден, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко, М. Б. Сідлін, Ю. Г. Легенький, Ю. П. Присяжнюк, В. В. Ганечко. 2014. 720 с.
3. «Фотографія й становлення фотосправи в Україні: історія та сучасність (до 180-річчя фотографії)». Горевалов Сергій Іванович, кафедра кінотелемистецтва Київського університету культури і мистецтва, д. філол. наук, професор. URL: http://www.scientific-notes.com/wp-content/uploads/2020/07/76_4.pdf (дата звернення 11.11.2025).

УДК 75:908](477.46)

КВІТКОВИЙ КОД НАЦІЇ: АВТОРСЬКЕ БАЧЕННЯ І ПРОЧИТАННЯ

Олена КОНОНЕНКО,

*провідний фахівець відділу студентського розвитку і культурних програм
Черкаського державного технологічного університету*

Проблематика національної ідентичності розглядається мистецтвознавцями та дизайнерами-практиками впродовж останніх 150-ти років. Основна мета цих науково-практичних розвідок – осмислення та переосмислення традиційних культурних коренів задля формування унікальних інновацій у локальних осередках та презентації конкурентних пропозицій у міжнародному просторі. Мета доповіді – показати, як саме автор через художню творчість реалізує українську національну ідентичність як візуальну спадщину у мистецтві, яка виражається через знаки і квіткову символіку, що зберігає пам'ять і передає силу поколінь.

Нині скарбниця українського дизайну та творів мистецтва наповнюється все більш знаковими роботами, які просякнуті ідеєю, несуть концепцію та відповідають сучасній естетиці візуальних комунікацій як складовій нашої культурної спадщини.

Черкаський обласний художній музей 04 вересня 2025 року презентував персональну виставку робіт Олени Кононенко «Квітковий код нації». Це вже друга персональна виставка, перша виставка відбулася у вересні 2024 року. Відзначаючи гармонійне поєднання оригінального і традиційного в авторських художніх роботах, відвідувачі виставки зазначають у книзі відгуків: «Творчість О. Кононенко – про красу, гармонію і любов до рідної землі, про глибоке розуміння, сприйняття і впізнаваність України в світі».

Моїм авторським творам квіткової тематики притаманна образна декоративність, у якій прочитується переосмислення традиційної української символіки через осучаснений декоративний розпис. Символіка – основа композиційної нарації кожної роботи. Архаїчні солярні знаки, квіти, птахи, колоски, калина, тризуб і жовто-блакитний колір поєднуються в єдине ціле, створюючи художню цілісність та передаючи головну ідею твору.

Образи квітів властиві нашій країні, нашому національному коду, адже саме квіти ми зустрічаємо у вишивці, їх вплітають у вінок, квітами розписували стіни хатин, посуд; квітами рясно засаджують свої подвір'я. Як авторка не лише надихаюся квітами, а вбачаю в квітці потужний символ, зважаючи на її сакральні сенси. Квітка може символізувати скорботу, повагу, радість, подяку, любов. А ще – через квіткоприношення спокутують провину. Квіти стоять і на весільних столах, і біля могил, у руках тих, хто просить прощення, та тих, хто ділиться щастям.

І, можливо, тому Бог одягнув землю у таку красу, щоб через квіти ми вчилися говорити серцем і пам'ятали: навіть найменша квітка може боротися зі злом, може стати великим свідком любові та перемоги.

У моїх картинах можна спостерігати образ вінка із квітів. Він втілює багатовікові традиції та вірування українського народу. За звичаєм у вінок вплітали калину, безсмертник, соняшник, чорнобривці, волошки, ромашки, маки, цвіт вишні. Кожна вплетена квітка мала своє значення, а у цілому вінок символізує славу, перемогу, святість, успіх, могутність, мир, сонце, владу. Вінок вважали магічним оберегом, який захищає від нечистої сили. Його називали «знахарем душі».

Отже, українська візуальна символіка у авторських художніх роботах наразі є актуальними і широко використовуваними у декоративно-прикладних роботах, дизайні одягу та інтер'єрів. Авторське бачення включає тенденції до самовираження між захопленням локальністю і тяжінням до глобального. Вважаю, що збільшення і поширення української ідентичності в мистецтві забезпечить нашу унікальність у світовому просторі, збагатить національну культурну спадщину.

ДОДАТОК А

Зв'язок неба і землі.
Полотно, акрил. 70х50 см

Відродження України.
Полотно, акрил. 100х75 см

Духовне коріння.
Полотно, акрил. 70х50 см

Символ України.
Полотно, акрил. 100х75 см

Сила роду.
Полотно, акрил. 110х80 см

Козацька кров.
Полотно, акрил. 110х80 см

УДК.7.04

**МИСТЕЦТВОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ
ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА
НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ**

Лариса ГОНЧАР,

головний судовий експерт

відділу досліджень у сфері інформаційних технологій

Черкаського НДЕКЦ МВС України

Експертиза творів мистецтва є важливою складовою в справі збереження культурних цінностей України та невід'ємною частиною мистецтвознавчих експертних досліджень, методів атрибуції та експертного оцінювання. Хотілося б поділитися досвідом дослідження унікальних творів косівської кераміки.

Художня кераміка України як одне з найяскравіших явищ у народному мистецтві слов'янського світу XIX–XXI століть та не має собі рівних серед європейських народів.

Значну частину пам'яток декоративно-прикладного мистецтва складають твори з кераміки, які широко представлені в приватних і музейних колекціях.

Перед експертом-мистецтвознавцем, який досліджує твори кераміки, стоїть завдання з визначення їх автентичності, відповідності певному періоду створення, авторської приналежності, наявності реставраційних втручань, а також встановлення історико-культурного, художнього, музейного і колекційного статусу, орієнтовної вартості.

Перш за все, при дослідженні кераміки основна увага повинна бути зосереджена на зовнішній стороні твору та технології виготовлення. Головну роль в цьому відіграє встановлення атрибуції, проведення стилістичного опису, а саме сюжету твору, особливості колористичного рішення, стильові ознаки орнаменту, особливості виготовлення кераміки, наявність клейм.

Керамічні вироби це не тільки антикваріат, але й великий ринок імітацій та підробок. Велика кількість та різноманіття керамічних виробів зумовлює певну складність для дослідників і вимагає від експерта всебічної обізнаності і фундаментальних знань.

Керамічні вироби, що їх найчастіше знаходять археологи, містять у собі багатющі відомості про життя стародавніх народів. Кераміка дає уявлення про їхній господарчий і соціальний устрій, про рівень технічних досягнень і культури, вона допомагає відтворити картину торговельних

зв'язків, характер харчування, розвиток будівельної техніки, знань про космос у давнину і дуже багато іншого.

Технологія гончарного виробництва, як і в попередні періоди, складалася зі спільних для більшості осередків України етапів: 1) добування сировини; 2) приготування глиняної маси, ангобів, полив; 3) формування виробів; 4) їхнє декорування; 5) покриття поливою; 6) випалювання. Кожний етап суттєво впливав на художні особливості виробів [2, с. 57–58].

Своєрідний, неповторним явищем української кераміки є косівська кераміка.

Мистецтво косівської кераміки, як унікальне явище в багатогранній народній творчості гуцулів, бере свій початок з кінця XVIII ст. і до наших днів дійшло у незліченному творчому багатстві форм, орнаменту, технологічних засобів, в оригінальній творчості митців, яка привела до утворення величної школи художнього розпису – однієї з найяскравіших перлин українського народного мистецтва.

На формування цієї традиції великий вплив мала наявність багатих місцевих глин, потреба у виготовленні посуду для щоденного вжитку. Ця традиція розвивалась з кінця XVIII ст. у трьох підгірських центрах: с. Пістинь, м. Косів (з селами Монастирське, Москалівка, Старий Косів, Смодне, Вербовець), селище Кути та Старі кути. Найбільшого свого розвитку косівська кераміка набула на початку XIX ст. [2, с. 23].

Основою яскравої декоративної системи косівської кераміки на початку XIX століття став ритований розпис. За цією технікою виріб повністю вкривали тонким шаром білої глини, на підсушеному білому тлі писакон гравіювали контур орнаменту, заповнювали його площини коричневим ангобом та перший раз випалювали. Завдяки цьому на білому тлі проглядається сіра глина, утворюючи графічний малюнок. Контррельєфні лінії – рівчаки, які утворює писак, служать для того, щоб під час випалу фарбники не розтікались по черепку. Після цього предмет розмальовували керамічними фарбами жовтого та зеленого кольорів, вкривали поливою і вдруге випалювали [3, с. 40].

Основні ознаки косівської кераміки:

- триколірна гама забарвлення виробів (жовтий, зелений, коричневий) пов'язана із сприйняттям природи: жовтий символізує сонце, зелений – карпатські гори, коричневий – землю (інколи додавали синього кольору);
- на керамічних виробах особливою ознакою «традиції» є відображення життя гуцулів, їх вірування, традиційний побут;
- застосування біблійних сюжетів та зображення святих, церков і дзвіниць;

- в оздобленні посуду використовували цікавий засіб – затіки: спрямовані в бік плями зеленої поливи, що надавали композиції динамізму.

Декоративні мальовані полив'яні вироби Косова мали найбільше декоративних рис у формотворенні та, особливо, в оздобленні. Вони містять такі роди: посуд (найчисельніший рід косівської кераміки, який має 12 типологічних груп, що складаються з типів: мископодібний (миска, полумисок, салатниця, тарілка, таця, сільничка, ваза для фруктів та печива), макітро-подібний (макітра), глекоподібний (дзбанок, «кувшин», сметанник, чайник, горнятко, кухоль), горщикоподібний (горщик, супниця, посуд для сипучих продуктів, масляниця), колоподібний (баклага, калач, куманець), бочкоподібний (барильце), фігурний (зооморфний, антропоморфний), пляшкоподібний (штоф), кошикоподібний (кошик), близнюки (двійнята, трійнята), чаркоподібний (чарка), ложкоподібний (ложка, ківш)), вироби для обладнання житла (ваза для квітів, вазон, свічник, кахлі), вироби особистого вжитку (прикраси, скарбнички, попільнички), обрядові вироби (свічник, ікона, хрест). Значне місце у косівських мальованих полив'яних виробах займало виготовлення сувенірів [1, с. 215].

Керамісти Косова створили власний стиль авторського почерку у формотворенні, віртуозності орнаменту, сюжетів.

Не випадково, що й сьогодні кераміка Гуцульщини залишається впізнаваною у світі та служить своєрідною візитівкою народного мистецтва України.

Косівська кераміка є одним із найнеповторніших видів народного мистецтва Гуцульщини і невід'ємною частиною духовної культури українців, що збереглося до сьогоднішніх днів. Косівська кераміка як частина духовної етнічної культури гуцулів розвивається з давніх-давен і передається з покоління в покоління. Косівську мальовану кераміку внесено до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства.

Отже, для експерта важливим є встановлення техніки та матеріалу виконання творів, особливостей стилістики виробу, для того, щоб вірно визначити їх автентичність та атрибуцію під час проведення досліджень.

Список використаних джерел

1. Кушнір О. В. Типологія косівського глиняного посуду другої половини ХХ ст. *Історичні етюди* : збірник наукових праць / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпропетровськ : Літограф, 2011. Вип. 3. С. 214–219.
2. Лащук Ю. П. Косівська кераміка. Київ : Мистецтво, 1966. 98 с. : іл.
3. Лащук Ю. Гуцульська кераміка / за заг. ред. Н. Д. Манучарової. Київ : Держбудвидав УРСР, 1956. 82 с. : іл. (Українське народне декоративне мистецтво ; вип. 7).
- 4.

УДК 7.05 : 659,154

АВТОРСТВО В ТВОРАХ ДИЗАЙНУ ТА МИСТЕЦТВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ

Ірина ГЛАДКОВА,

*старший викладач кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету*

Катерина КАНЮК,

*викладач кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету,*

Дем'ян ЛЕВИЦЬКИЙ,

*магістрант
Черкаського державного технологічного університету*

Встановлення авторства має важливе значення для захисту прав творців у різних галузях культурної та креативної діяльності. Законодавство України визначає єдиний підхід до охорони авторських прав на твори науки, літератури та мистецтва, проте у практичному застосуванні виявляються суттєві відмінності залежно від того, йдеться про твори образотворчого мистецтва чи про твори дизайну. Це зумовлено як відмінностями у природі цих творів, так і специфікою їх використання, поширення та документального підтвердження авторства. До категорії творів образотворчого мистецтва відносять картини, графіку, скульптуру, гравюри, фотографію та інші об'єкти, що мають передусім художнє, естетичне значення. Авторство в таких творах тісно пов'язане з особистістю митця і проявляється насамперед у творчій індивідуальності та неповторності художнього бачення.

Особливістю правового режиму творів мистецтва є те, що поряд із майновими правами (право на використання, відтворення, поширення) законодавство закріплює широке коло особистих немайнових прав.

До них відносять:

- право визнаватися автором;
- право на ім'я (публікація твору під власним іменем чи псевдонімом);
- право на цілісність твору;
- право доступу до твору;
- право слідування.

Право доступу означає можливість автора отримати доступ до свого твору для відтворення, навіть якщо оригінал перебуває у власності іншої особи. Право слідування передбачає, що автор (або його спадкоємці) мають право на частку від суми кожного наступного продажу оригіналу твору на вторинному ринку. Це положення є особливо значущим для художників,

чий роботи здобувають цінність з часом. Таким чином, у сфері мистецтва встановлення авторства базується на унікальності творчого внеску митця та на закріпленні його особистих немайнових прав, які є невідчужуваними та зберігаються за автором навіть після передачі майнових прав.

Дизайн належить до особливих об'єктів авторського права, які поєднують у собі художній та функціональний аспекти. Він створюється з метою практичного застосування – у виробництві, комерції, рекламі, архітектурі чи побуті. Тому в центрі уваги при визначенні авторства у сфері дизайну постає не лише творчий характер, а й договірні відносини між автором і замовником. Часто твори дизайну виникають у рамках професійної діяльності – за контрактами, службовими завданнями, конкурсними умовами. У такому випадку постає питання розподілу майнових прав: кому вони належать – автору чи замовнику. Законодавство дозволяє передавати майнові права, але особисті немайнові права (право визнаватися автором, право на ім'я тощо) залишаються за дизайнером у будь-якому разі.

На відміну від мистецтва, у дизайні велике значення має документальне підтвердження авторства. Доказами можуть бути ескізи, креслення, робочі файли, проміжні варіанти та інша проектна документація, що підтверджує індивідуальний внесок автора. Це пов'язано з тим, що дизайнерські рішення нерідко мають прикладний характер і можуть сприйматися як технічні, тому потрібно довести саме творчу складову.

У сфері мистецтва реалізація майнових прав здебільшого зводиться до продажу оригіналів творів, організації виставок, створення копій чи репродукцій. Для дизайну ж характерне масове тиражування та комерційне використання результатів. Дизайнерський продукт може застосовуватися у промисловому виробництві, рекламних кампаніях, серійному виготовленні предметів чи інтер'єрів. Це зумовлює необхідність заздалегідь обговорювати в договорах обсяг прав: територію використання, строки, можливість адаптації та модифікацій.

Таким чином, у випадку дизайну майнові права відіграють значно більшу роль, ніж у сфері традиційного мистецтва, а юридична безпека творчого продукту часто залежить від ретельності укладання договорів.

Отже, встановлення авторства у творах мистецтва та дизайну має спільну основу – автором є особа, яка своєю творчою працею створила твір. Проте існують важливі відмінності:

У мистецтві авторство тісніше пов'язане з особистістю митця та його немайновими правами.

У дизайні на перший план виходить питання майнових прав та їх розподілу між автором і замовником.

Для мистецтва важливими є спеціальні гарантії (право доступу, право слідування), тоді як у дизайні вони мають обмежене застосування. У дизайні доказ авторства часто вимагає додаткових матеріалів (ескізів, макетів, документації). Використання творів мистецтва зазвичай пов'язане

з продажем оригіналів чи репродукцій, тоді як дизайн призначений для масового використання і комерційного поширення. Таким чином, різниця між цими двома сферами полягає не лише в характері самих творів, а й у способах закріплення та реалізації авторських прав. Розуміння цих відмінностей є важливим для правильного оформлення договірних відносин, захисту інтересів авторів та забезпечення правомірного використання творчих результатів.

Список використаних джерел

1. Криволапов М. О. Особливості правового регулювання авторських прав на твори мистецтва. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2022. № 10. С. 38–47.
2. Гладкова І. П., Галицька О. В. Встановлення авторства в творах образотворчого мистецтва. 2021. Навчально-методичний посібник. ЧДТУ, Черкаси. 48 с.
3. Басай О. В. Підстави виникнення цивільних прав у сфері авторського права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 2. Т. 1.

UDC 7.01:304.4(=411.2)

PARTICIPATORY ART PRACTICES AS A LENS ON CULTURAL SHIFTS IN COMMUNITIES ABROAD

Kristina KAPELJUH,

*MA (Master of Arts) in Visual Communication
Royal College of Art (London, UK)
(м. Відень, Австрія)*

The current socio-political landscape of rising conflicts, including Russia's full-scale invasion of Ukraine, has intensified questions surrounding migration, which in the cultural field brings a series of dilemmas related to identity, cultural preservation and integration.

In light of these processes, it is important to represent, discuss and document the cultural shifts occurring within communities abroad. This publication discusses how contemporary art practices with an emphasis on work with community can support this goal, drawing on recent field research in České Budějovice conducted in collaboration with the Ukrainian community, including the cultural center “Nadija” and the “Nova School”. The art residency was part of the Magic Carpets project within the program of České Budějovice – European Capital of Culture 2028, curated by Alena Kotyza.

Artistic intervention (in this case - art residency) as a method of discussing cultural integration and preservation demonstrates its capacity to showcase relevant issues of diaspora through direct engagement with the local community. In this sense, the art project becomes a space where the work unfolds not only through

artistic production but through interactions that shape it. As Bourriaud (1998, p. 14) notes, "relational art is an art taking as its theoretical horizon the realm of human interactions and its social context, rather than the assertion of an independent and private symbolic space." This perspective resonates with the residency framework, where social conditions, shared experiences, and community participation form essential components of the artistic process.

Thus, participatory practices created during the art project have provided a platform for cultural exchange and its demonstration in the local context. This objective was the core of the art residency in České Budějovice, and took a shape of series of creative workshops. The workshop structure was developed collaboratively with curator Alena Kotyza. Further details regarding technical aspects and project organisation are available on the official Magic Carpets website.

The workshops included not only artistic engagement but also reflective writing on personal experiences evoked or induced by the latter. The reflective part of the workshops indicated that most responses related to Ukrainian cultural customs and local traditions, identity, memory, migration, and the process of adaptation to new societal structures. In this case "The participatory monument ... activates memory and contributes to forming collective memory through participation." (Røstad, 2018, p.155). Shared collective memory within the community was not only an exchange in between diaspora members in a local scale but also introduction of Ukrainian culture in Czech scene. Context of the residency made integration question a vital part of the project. Presenting, comparing and reflecting on artistic activities created possibility for international dialogue and introduced deeper understanding of the cultural differences and common objectives.

This process became particularly evident at the "Nova School", where children from different cultural backgrounds communicated through creative practice—most notably printmaking, a highly tactile and collaborative medium. Within the workshop setting, language barriers receded as participants encountered a shared, safe space for creative engagement. In this context, not only was visual material generated, but the workshops also enabled the production of narratives and meanings through co-creation (Pink, 2013).

Naturally, such practices are shaped by certain limitations, including temporal constraints. The residency spanned nearly two months, and its impact was inevitably influenced by the need for sustained physical presence and by structural limitations associated with international work—particularly in contexts shaped by migration resulting from the Russo-Ukrainian war. These limitations underscore the need for additional forms of support, not necessarily financial, but including psychological assistance for migrants, translation services, and help with navigating local structures and logistics. This situates the question of state support as especially pertinent.

Cultural representation and influence remain among the most significant political instruments abroad, contributing to international relations and

underscoring the urgency of cultural preservation. Art residencies offer one example of how cultural interventions can operate within contemporary conditions, providing a framework through which such dialogue can emerge. Artistic engagement within a community has the potential to mediate the often-assumed dichotomy between cultural integration and cultural preservation (Kester, 2004), demonstrating instead how these processes may coexist and mutually inform one another.

References

1. Bourriaud, N. (1998) Relational aesthetics. Dijon: Les presses du réel.
2. Kester, G. H. (2004) Conversation Pieces: Community and Communication in Modern Art. Berkeley: University of California Press.
3. Pink, S. (2013) Doing Visual Ethnography. SAGE.
4. Røstad, M. (2018) The Participatory Monument – Remembrance and Forgetting as Art Practice in Public Sphere. PhD artistic research, Oslo National Academy of the Arts.

УДК 94:63(477.4)

ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛЕРІЯ ЛАСТОВСЬКОГО

Леся ГОРЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент

Національного університету цивільного захисту України

Найважливішим елементом будь-якої культури, найвищим показником рівня будь-якої цивілізації є її історична спадщина учених-істориків. Вивчення їхньої діяльності та наукової спадщини вважається одним з пріоритетних напрямів історіографічних досліджень. Важливим є усвідомлення ролі і відповідальності вченого перед наукою. На думку авторки, актуальною проблемою сучасної історіографії є і дослідження творчого шляху та формування наукових пріоритетів Валерія Ластовського – українського історика, археолога, правознавця, доктора історичних наук, професора, випускника історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Свій творчий шлях вченого він почав в Черкаському обласному краєзнавчому музеї. У 2003 році заснував постійно діючу міжнародну конференцію «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії», також він є головою Всеукраїнського товариства дослідників християнських старожитностей Центрально-Східної Європи. Його наукові інтереси – це історія та історіографія Церкви, українського козацтва, археології, пам'яткознавства, права і держави, він є автором більше 300 наукових праць, в тому числі 4 монографії, 1 навчальний посібник [1].

Основні надруковані праці В. Ластовського: «Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії» [2], «Археологія та рання історія Черкас» [3], «Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти» [4], «...де Хмельниченко лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю. Хмельницького)» [5], «Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму» [6], «Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам'ятка культури та історичне джерело» [7] тощо.

Надзвичайна роль В. В. Ластовського полягає в тому, що він увів у науковий обіг цілу низку архівних документів, надавши їм докладні коментарі та примітки.

Історії православної церкви в Україні присвячена монографія «Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії». Ця тематика, на думку автора, є однією з малодосліджених у вітчизняній історичній науці. В цій монографії вперше у вітчизняній історичній науці здійснено комплексний аналіз історії та історіографії історії православної церкви періоду XVII–XVIII ст. Автором розглянуто ряд проблем, що вивчалися в історичній науці: історіографія питання, правовий статус православної церкви, соціально-економічні та суспільно-політичні аспекти тощо. Дослідник В. Ластовський провів аналіз існуючої наукової літератури з даної теми і відзначив відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з означеного питання. Він з'ясував, що це призвело до того, що в багатьох сучасних наукових роботах представлена досить слабка історіографічна база, що, звичайно, впливає на негативний стан науки. Вчений дійшов висновку, що місце і роль окремих православних єпархій, окремих церковних структур (монастирів, церков), діяльність священнослужителів різного рангу в українському суспільстві, у вітчизняній історіографії XIX – початку XX ст. носили неповний і фрагментарний характер. Спеціальні історіографічні дослідження з історії православної церкви в Україні майже відсутні (серед останніх історик виділяє праці О. П. Оглоблина, В. І. Ульяновського, архієп. І. Ісіченка) [2; с. 219].

В. Ластовський дослідив, що в XIX ст. історія православної церкви ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Вчений відмітив, що характерною особливістю наукових праць того часу було те, що православна церква в Україні розглядалася лише в контексті історії Російської Православної Церкви, частково це питання займало і польську історіографію, котру, все ж таки, більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви. Дослідник відзначив, що саме наприкінці XIX – на початку XX ст. сформувався вітчизняний світський напрям в історичній науці по вивченню історії церкви. Також заслуговує на

увагу висновок вченого про те, що протягом всього розвитку української історичної науки з XIX ст. і до нинішнього часу лише Київський університет імені Т. Шевченка (правонаступник Університету Св. Володимира) був і лишається єдиним науковим центром, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії православної церкви в Україні. І тому цей науковий заклад є найбільш стабільним і впливовим у науковому середовищі [2; с. 220].

В. Ластовський систематизував своє історіографічне дослідження в створенні періодизації процесу по вивченню історії православної церкви в Україні, також дав оцінку методологічній базі досліджень. Це дозволило зробити висновок авторові, що вітчизняна історична наука у вивченні даного питання проходила своє становлення під впливом методологій польської та російської історичних наук, а це сприяло відстоюванню національних інтересів і набувало риси самобутності історичних процесів у розвитку церковних інституцій та церковно-соціальних та церковно-державних відносин в Україні [2; с. 413].

Важливим доробком вченого є також те, що він окреслив ряд питань, котрі ще не вивчені або недостатньо вивчені у вітчизняній історичній науці. А саме: правове становище православної церкви в Україні в період втрати автономного статусу; цілісна історія монастирів; біографічний матеріал православної ієрархії; конкретні результати діяльності різних центрів з вивчення історії церкви, зокрема – Київської духовної академії, Університету Св. Володимира, місцевих церковно-археологічних комітетів, вчених архівних комісій; публікація нових джерел з історії церкви; суспільно-правове становище духовенства в Україні, із широким залученням нормативних документів та матеріалів звичаєвого права; трансформація відносин монастирів та священства з різними верствами населення і в умовах різних політичних систем – Речі Посполитої та Російської імперії; соціологічні фактори формування священницьких родів.

Отже, фундаментальна праця В. Ластовського «Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії» є ґрунтовним фундаментальним дослідженням і присвячена ряду проблемних питань в історії православної церкви в означений період. Багато з них – висвітлюються вперше у вітчизняній історичній науці. Праця дослідника була масштабною, оскільки вчений опрацював широке коло історичних джерел, зокрема історіографічних. Основна увага Ластовського В. була приділена аналізу наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків щодо розвитку та функціонуванню православної церкви. Робота має також практичне значення, оскільки найважливішою проблемою сучасної науки залишається питання взаємовідносин та взаємодії суспільства, держави та церкви. А ці питання пов'язані з глобальною проблемою сучасної України міжконфесійних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Ластовський В. До сторінки автора [Електронний ресурс]. Чтиво. Електронна бібліотека, 2023. Режим доступу до ресурсу: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/bio/.
2. Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії : Монографія. К., Фенікс: НКППКЗ, 2008. 496 с.
3. Куштан Д. П., Ластовський В. В. Археологія та рання історія Черкас. Київ ; Черкаси, 2016. 290 с.
4. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти: Монографія. К. : Логос, 2006. 278 с.
5. Шумило С. В., Ластовський В. В. «...де Хмельниченко лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю. Хмельницького). *Український історичний журнал*. 2022, травень-червень. Ч. 3(564). С. 142–157.
6. Ластовський В. В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму. Черкаси : РВВ Черкаського інституту управління, 2002. С.5.
7. Ластовський В. В., Горенко Л. М., Косяк С. М. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам'ятка культури та історичне джерело. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 2022. Вип. 28. С. 65–75. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.065>.
8. Горенко Л. М. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. К. : ВІР УАН, 2011. Вип. 46. С. 9–14.
9. Горенко Л. М., Косяк С. М., Боева І. Г. Історико-документальне дослідження Юрія Маринівського «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року». *Гуманітарний вісник: всеукраїнський збірник наукових праць*. Число 32. Вип. 16. Черкаси: ЧДТУ, 2020. С. 158–164. (Серія: історичні науки).

УДК: 316.7:394.12(477):364-78

**СИНКРЕТИЗМ ДУХОВНИХ ТРАДИЦІЙ
ТА ХАРЧОВИХ ПРАКТИК УКРАЇНЦІВ
У КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент

Черкаського державного технологічного університету

Михайло ЖУРБА,

здобувач вищої освіти за освітньою програмою «Соціальне забезпечення»

Черкаського державного технологічного університету

Синкретична єдність дохристиянських слов'янських вірувань і візантійського православ'я становить фундамент духовної культури українського народу, визначаючи характер соціальної поведінки, систему моральних норм і традиції колективної взаємодії. Дослідники української

етнокультури наголошують, що саме поєднання міфологічних уявлень, аграрних культів та християнських настанов створило особливий тип світогляду, де обрядовість, символіка та харчові практики відіграють роль соціальних регуляторів і механізмів інтеграції громади [1; 3; 5].

Дохристиянська система вірувань, яка включала уявлення про «чисту» та «нечисту» їжу, сакральність хліба, меду, води та ритуальних страв, сформувала цілісний культурний комплекс, що структурував річний цикл та родинні обряди, а прийняття християнства не зруйнувало, а трансформувало його, інтегрувавши у православні традиції, пости й святкові трапези [2; 4].

Харчові традиції українців у релігійно-обрядовому контексті становили не лише кулінарну систему, а й соціальну норму, що забезпечувала спадкоємність поколінь, згуртованість громади та визначення етапів життєвого циклу. Значення ритуальних страв було настільки вагомим, що вони виконували функцію символічних «знаків переходу», регулюючи поведінку та підтримуючи колективну ідентичність [6; 7]. У сучасній соціальній роботі знання цих традицій є важливою складовою культурної компетентності фахівця, оскільки харчові табу, звичаї та обряди впливають на моделі поведінки клієнтів, їхнє ставлення до допомоги та особливості взаємодії в родині.

У релігійно-обрядовому циклі українців кожне свято й родинна подія супроводжувалася характерними стравами, що мали сакральне значення. Це стосується як зимово-різдвяного комплексу, так і весняних та літніх свят, а також слідування постам. Ілюстрацією ритуальної харчової системи українців є таблиця, наведена безпосередньо в тексті.

Таблиця 1. Обрядові події та характерні страви в українській традиції

Подія	Обрядова страва
Свято Андрія (30 листопада)	Калита, перепічки, вареники для ворожін
Різдво	Кутя, узвар, вареники, пісні голубці, риба, пампушки
Водохреща	Йорданська вода, пісні страви; після освячення – м'ясна трапеза
Великдень	Паска, писанки, ковбаси, шинка, сирні страви
Свято Сорока святих (9 березня)	«Жайворонки» (печені пташки)
Маковей	Мед, макові страви, «маковійчики»
Свято Петра	Пісна риба, мед, рибні страви
Весілля	Короваї, шишки, весільні пироги, кутя
Хрестини та пострижини	Бабина каша, коржики, солодкі ритуальні страви
Поховання	Кутя (коливо), узвар, хліб; уникання м'яса

Однак поліетнічний склад сучасної України обумовлює співіснування різних харчових систем, кожна з яких має власні релігійні або культурні заборони та обрядові норми. Кримські татари, які сповідують іслам, суворо дотримуються заборони на свинину, кров і некоректно забитих тварин, а в період Рамадану встановлюється особливий добовий ритм харчування, що має виразний соціальний та дисциплінарний вимір [10]. Єврейські громади України дотримуються норм кашруту, що передбачають заборону свинини, морських істот без луски, змішування м'ясного й молочного та обов'язковість кошерного забою; такі норми відіграють роль релігійного й етнічного маркера, підтримуючи спільну ідентичність [9]. Угорці Закарпаття зберегли елементи католицьких харчових обмежень, особливо у Великий піст, а румуни, молдовани, болгари та гагаузи – православні пісні традиції у поєднанні зі своєрідними локальними кулінарними ритуалами [11; 12].

Соціальна робота в таких умовах потребує чіткого розуміння відмінностей між етнічними групами щодо харчової поведінки, постів, заборон, ритуальних страв і норм, щоб уникати непорозумінь і забезпечувати культурно чутливу комунікацію. Порівняльна таблиця, що відображає харчові норми різних етнічних груп, є корисним інструментом для міждисциплінарного аналізу.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика харчових та ритуальних норм різних етнічних груп України

Етнічна група / релігія	Харчові заборони	Ритуальні страви	Соціокультурне значення
Українці (православ'я)	Пости: заборона м'яса, молока, яєць	Кутя, паска, коровай, коливо	Підтримка родинної єдності, ідентичності [1; 3]
Кримські татари (іслам)	Свинина, кров, алкоголь; халяль	Іфтар, сухур, плов, янтик	Дисципліна, групова єдність [10]
Євреї України (юдаїзм)	Свинина, некошерні продукти; заборона змішування м'яса й молока	Маца, хала, гефілте-фіш	Релігійно-етнічні кордони, ідентичність [9]
Угорці Закарпаття (католицизм)	Обмеження в піст	Халасле, паприкаш	Локальна ідентичність [11]
Румуни та молдовани	Пісні періоди	Мамалига, ковріги	Родинна солідарність [12]
Болгари та гагаузи	Південнобалканська система постів	Сарми, обрядові хліби	Традиційна спадкоємність [7]
Вірмени України	Пісні обмеження	Гата, толма	Міжпоколінний зв'язок [8]
Греки Приазов'я	Пісні періоди	Рибні страви, хліби	Збереження діаспорної культури [6]

Таким чином, харчові традиції українців і різних етнічних груп, що населяють Україну, становлять комплекс духовно-культурних практик, які визначають особливості соціальної взаємодії, впливають на моделі родинної поведінки та становлять важливу складову культурної компетентності фахівців соціальної сфери. Синкретизм української духовності, підсилений багатокультурністю українського суспільства, створює багатовимірний ритуально-обрядовий простір, який необхідно враховувати під час планування й реалізації соціальних послуг, особливо у роботі з громадами, сім'ями мігрантів, релігійними групами та вразливими категоріями населення.

Список використаних джерел

1. Барановська О. І. *Етнологія України*. Київ: Либідь, 2021.
2. Грушевський М. *Історія української культури*. Київ: Либідь, 1993.
3. Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*. Т. 1–4. Київ: Обереги, 1994.
4. Курочкін О. О. «Харчові традиції українців та їх ритуально-обрядове значення». *Українська етнологія*, 2019.
5. Лозко Г. *Українське народознавство*. Київ: Арій, 2017.
6. Маринович М. *Релігія в житті українського суспільства*. Львів: УКУ, 2018.
7. Пономарьов А. П. *Українська етнографія*. Київ: Знання, 2011.
8. Яровий В. І. «Кулінарні традиції етнічних груп України». *Етнографічний вісник*, 2020.
9. Ben-Dor, T. *Jewish Dietary Laws and Culture*. Tel Aviv University Press, 2016.
10. Khan, R. *Islamic Food and Ritual Practices*. London: Routledge, 2018.
11. Molnár, J. *Hungarian Folk Traditions in Transcarpathia*. Budapest: Corvina, 2015.
12. Popescu, M. *Romanian Ritual Foods and Identity*. Bucharest University Press, 2017.

УДК 94(477).46

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ТОПОНІМІКИ ЧЕРКАЩИНИ: «БАБ'ЯЧА» ЧИ «ПУШКІНСЬКА» СКЕЛЯ У КАМ'ЯНЦІ?

Алла ЄФРЕМЦЕВА,

науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури
Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Збройна агресія Росії в 2014 році викликала в українського народу зрозуміле бажання позбутися будь-яких зв'язків зі «старшим братом», зокрема з російською та радянською культурою. Після Революції гідності, анексії Криму та вторгнення РФ на схід нашої держави розпочався всеукраїнський «ленінопад». На разі, після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, маємо новий етап культурного спротиву – марафон «пушкінопад». Міста і містечка, де не йдуть активні бойові дії, накрила

хвиля масових демонтажів радянських пам'ятників: зносять десятки скульптур російських та радянських «героїв», символів «дружби народів», серпів-молотів, танків тощо. Одним із об'єктів російського наративу в м. Кам'янка стало природне географічне утворення – скеля з топонімом «Пушкінська». Для встановлення походження сучасної назви цього топоніму нами проведено опрацювання архівних документів, опитування, бесіди. Джерела цієї розвідки: архівні документи, фото, література, що зберігаються у фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника (КДІКЗ).

Дослідження історії виникнення топоніму «Пушкінська» в назві природного географічного утворення «Пушкінська» скеля» в м. Кам'янка Черкаської області ми розпочали з наукової бібліотеки КДІКЗ, де зберігається видання Інституту історії Академії наук УРСР «Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах (Черкаська область)». В ньому знаходимо статтю, написану авторами В. І. Дмитренком, В. П. Косцовим, та М. А. Шкалібердою (в минулому – директор літературно-меморіального музею ім. О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського) про Кам'янський район. Фрагмент статті, де зустрічаємо згадку про Пушкінську скелю, привертає увагу. «Разом з усім радянським народом кам'янці глибоко шанують пам'ять Пушкіна і Чайковського. В місті склалася традиція щороку відзначати їхні дні народження, урочисто святкувати ювілейні дати. У 1949 р. по всій країні вшановувалося 150-річчя з дня народження О. С. Пушкіна. 28 травня в Кам'янському будинку культури відбулося урочисте засідання республіканського ювілейного комітету, яке відкрив вступною промовою поет-академік АН УРСР П. Г. Тичина. З доповідями «О. С. Пушкін – великий російський поет», «Пушкін на Україні» виступили поет-академік М. Т. Рильський та письменник Д. М. Косарик. Після урочистої частини відбувся великий святковий концерт з участю Державного симфонічного оркестру УРСР і артистів Київської філармонії.» [1].

«У місті гаряче люблять рідні українські пісні. Ще П. І. Чайковський слухав їх з насолодою... саме Кам'янка в 1948 році виступила ініціатором організації першого свята пісні і танцю на Україні. (Газ. «Радянське мистецтво», 22 грудня 1948р.) Цю ініціативу палко вітали прославлені митці нашої країни – І. С. Козловський, І. С. Паторжинський та інші. М. Т. Рильський у своєму віршованому посланні до трудящих Кам'янки писав:

«Товариші.
Спасибі вам
За гарне ваше слово,
Що пролунало саме там,
Де розцвіли чудово
І геній Пушкіна ясний
І спів Чайковського живий» [1].

«Перше свято пісні і танцю відбулося 12 червня 1949 року на березі Тясмину і закінчилося народним гулянням на човнах до Пушкінської скелі. У ньому брали участь 25 хорових і танцювальних колективів району, гості з Кіровограда і Києва. 1958 р. в центрі парку Декабристів урочисто відкрито пам'ятник П. І. Чайковському» [1].

Цей історичний факт підтверджують і два фото, що датовані 1949 роком та зберігаються у фондах заповідника. З огляду на ці факти робимо висновок, що в 1949 році скелю вже називали «Пушкінською».

В бесіді з екс-завідуючою фондами КДІКЗ Людмилою Іванівно Туренко, яка майже 52 роки своєї трудової діяльності присвятила заповіднику, дізнаємося про літературні праці Дмитра Михайловича Косарика, які дають можливість детальніше дослідити виникнення топоніму «Пушкінська». В книзі Д. Косарика «Пушкін на Україні» (за редакцією проф. М. О. Цявловського), на форзаці книги залишився цікавий запис, зроблений Дмитром Михайловичем 4–6 січня 1948 року в м. Кам'янка: «Ця книжка написана мною у м. Кам'янка читалася на фронті Вітчизняної війни лейтенантом-танкістом Миколою Миколайовичем Коваленком та його бойовими друзями на полі бою між Валками і Харковим у вересні 1941 року. І тому я віддаю книжку республіканському музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського. Автор. м. Кам'янка. 4–6 січня 1948 р.» На сторінці 20-й в книзі знаходимо абзац: «Скелю над Тясмином теж назвали пушкінською, мовляв, там він купався і складав свої думки, хоч у літературі немає доказів про перебування його в Кам'янці саме влітку. По дорозі на Черкаси вказують могилу, – на неї нібито виходив Олександр Сергійович і, дивлячись у поле, мріяв. Все село повне легенд про Пушкіна, і кожна з них закінчується так: «гарний був чоловік і гострі книги писав проти царя...» [2].

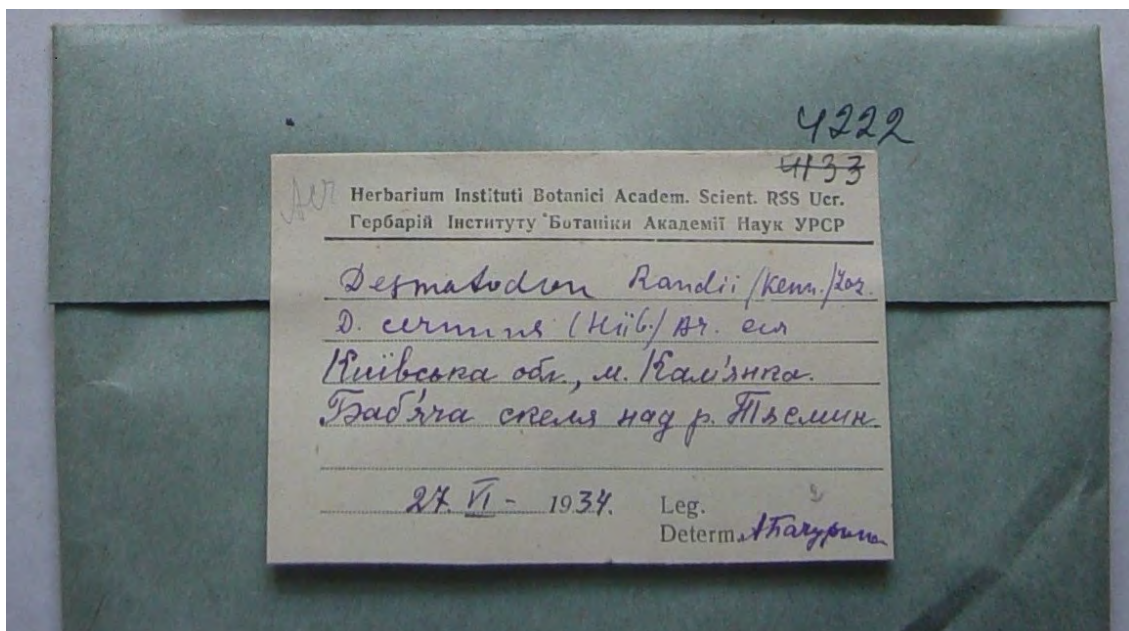
З поданого фактичного матеріалу логічно зробити висновок, що топонім «Пушкінська» вже активно використовувався жителями містечка в 1941 році. Сама ж книга Дмитра Косарика «Пушкін на Україні» видана у видавництві «Мистецтво» у 1937 році. На жаль, у фондовому примірнику немає даних про наклад книги, коли підписана до друку тощо. Все це послугувало б для більш детального дослідження виникнення топоніму «Пушкінська скеля».

У фондах заповідника знаходяться світлини пам'ятника О. С. Пушкіну (автор В. М. Домогацький, нар. в Одесі, в родині українського поміщика, лікаря). На пам'ятнику, що стояв у центральній частині міського парку, виразно видно дату – 10 січня 1937 р. (див. фото).

Проте, на нашу думку, назва «Пушкінська скеля» є штучно створеною в процесі русифікації нашого краю. І доказом того для нас слугує документ, виявлений випадково при вивченні рослинного світу Тясминського каньйону в Інституті ботаніки НАН України, а саме в Гербарії Інституту (Гербарій – це сховище, де зберігаються зразки рослин, зібраних в різних регіонах України). При фотофіксації зразків бріофітів (мохів), що досліджувалися доктором біологічних наук, професором А. С. Лазаренком починаючи з 1926 р., на берегах р. Тясмин, одночасно фіксувалися і етикетки з їх назвами. На одній з етикеток виявляно такий підпис:

«Herbarium Instituti Botanici Academ. Scient. RSS Ucr. Гербарій Інституту Ботаніки Академії Наук УРСР. *Desmatodon Randii* (...) Київська обл., м. Кам'янка, Баб'яча скеля над р. Тясмин. 27.VI-1934 Leg. – Determ. А. Бачурин» (див. фото).

Географічно поняття «скеля» визначається як високий стрімкий виступ гірської породи, часто вертикальний або майже вертикальний, що виділяється на загальному тлі місцевості. Скелі

можуть бути частиною гірського хребта або виступати окремими утворенням, а їх форма та розміри залежать від складу гірських порід, процесів ерозії та інших геологічних факторів. Географічний об'єкт «скеля» на річці Тясмин в центральній частині міста розташований окремим гранітним утворенням та виступає над водною поверхнею річки Тясмин.

Не виникає сумніву, що мова в етикетці йдеться саме про цю скелю, яку дослідник називає «Баб'яча», а з 1937 р. її, імовірно, перейменували на «Пушкінську». Саме в цьому році, до 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна, в меморіальному приміщенні «Зелений будиночок» відкрився музей російського поета, були встановлені пам'ятники в центральній частині міського парку та біля приміщення школи №1. Тож і Баб'яча скеля – гранітна скеля на р. Тясмин, що майже в центрі міста Кам'янка, ймовірно, була перейменована в скелю Пушкіна.

Це питання потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Дмитренко В.І., Косцов В.П., Шкаліберда М.А. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах (Черкаська обл.)/ Інститут історії Академії наук УРСР, К., 1972. 308 с. 309 с.
2. Косарик Д. М. Пушкін на Україні. К.: Мистецтво, 1937. 20 с.

УДК 94:908(477.46)

ПАМ'ЯТНИКИ ІВАНУ ПІДКОВІ, ПИСЬМЕННИКАМ ЛЕСЮ ГОМОНУ ТА АНДРІЮ ХИМКУ У МІСТІ ЧЕРКАСИ

Лілія ЧИЖ,

*завідувачка відділу науково-методичної та пам'яткоохоронної роботи
Черкаського обласного краєзнавчого музею,
старший науковий співробітник*

Черкащина – земля видатних діячів з багатовіковою історією та самобутньою духовною культурою, край, де зароджувалася Україна, як держава. Іван Підкова, Олександр Королевич (літературний псевдонім Лесь Гомін), Андрій Хименко (літературний псевдонім Андрій Химко) – діячі історії та культури, відомі своїм внеском у суспільні процеси, що відбувалися в Україні. Свідками історичних подій для нас і наступних поколінь є пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з ними, що залишилися і нагадують нам про цих людей, які мали вплив на історичні та культурні процеси світового рівня, зробили свій внесок в міцний фундамент для розбудови незалежної правової держави та демократичного розвитку українського суспільства.

Пам'ятник **Івану Підкові** відкритий в місті Черкаси у 1986 році в сквері Богдана Хмельницького. І. Підкова (рік народження достеменно невідомий, загинув у 1578 році) – видатний козацький ватажок. Народився на Брацлавщині. Існує кілька версій походження Івана Підкови. Згідно з аналізом Л. Циганенка, за однією версією, він був братом молдавського господаря Іоанна III Лютого, за другою – походив з роду Баторіїв і звідти втік до козаків через родинні суперечки, а за третьою – мав вірменське походження. За переказами, немовлям був врятований від кримських татар та вихований козаками. До козацьких загонів вступив після того, як татари спалили його село і забрали в полон батьків і наречену [2].

Мав рідкісну фізичну силу і надзвичайний зріст (біля 2 м 29 см), запросто ламав руками підкови (за це запорожці прозвали його «Підковою»), міг зупинити віз, запряжений 6 кіньми, ухопивши його за заднє колесо, та був здатен волячим рогом пробити дубові ворота. Його охрестили «Волошенином», себто по-тодішньому молдованином.

На Запоріжжі І. Підкова з'явився у 1556 році, привівши з собою цілий козацький полк. Брав участь у морських походах під проводом Самійла Кішки. Пізніше водив козацькі флотилії самостійно і спалював передмістя татарських приморських поселень. Очолювані ним козацькі загоны завдали поразок татарам під Очаковом, Кафою, Гезлевим [3, 4].

Через вимогу османського султана, польський король Стефан Баторій засудив Івана Підкову до смертної кари. За присутності великої кількості

народу й османських послів це відбулось у Львові на Ринковій площі в червні 1578 року. Перед стратою, за переказами, в останньому слові гетьман сказав: «Мене привели на смерть, хоч у своєму житті я не звершив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я знаю одне: я завжди боровся мужньо як чесний лицар проти ворогів християнства і завжди діяв для добра і користі своєї Батьківщини, і було у мене єдине бажання – бути їй опорою і захистом...».

Черкаські козаки перевезли останки І.Підкови з Успенської церкви у Львові та поховали в Канівському монастирі на Черкащині.

Бронзова скульптура Івана Підкови (сквер Б. Хмельницького) з булавою в руці має висоту 2 метри, встановлена на гранітному постаменті. На постаменті – модель бронзової гармати і дошка з написом: «Іван Підкова – відомий герой спільної боротьби російського, білоруського та молдавського народів проти турецько-татарських поневолювачів, яку він очолив у другій половині XVI ст.». Автори – скульптор П. І. Кулик, архітектор В. І. Блощук [1].

Королевич Олександр Дмитрович (літературний псевдонім **Лесь Гомін**, 30.03.1900–16.01.1958) – український письменник, який в 1935 році був репресований. Народився 30 березня 1900 року в місті Черкаси. Про свої молоді роки письменник згадував: «Із 1918 до 1924 року вчився в Києві. Під час громадянської війни (лютий, 1920 рік) я добровільно вступив до Червоної Армії, працював на відповідальних постах по мобілізації людей і транспорту, по боротьбі з бандитизмом і дезертирством. Як закінчилась громадянська війна, я потрапив до Київського всеобучу інструктором і тоді, працюючи, закінчував освіту (Київський ІНО). Демобілізований у червні 1924 року. Відтоді починається моя громадсько-літературна робота».

Писати Лесь Гомін почав у 1919 році. Кілька його віршів, нарисів та оповідань були надруковані в періодиці. Професійну роботу він почав в окружній газеті «Радянська думка» (в місті Черкаси), де тривалий час працював разом із Семеном Скляренком. Лесь Гомін – автор збірки оповідань «Контрольні цифри» (1931), п'єси «Маски» (1933). 1934 року Держлітвидавом України було підготовлено до видання його роман «Голгофа», який частково друкувався в літературно-художньому журналі «Металеві дні». Але окремою книгою роман вийшов у 1959 році, коли письменника вже не було серед живих.

У 1935 році був репресований. В архіві Спілки письменників є копія довідки, виданої 4 грудня 1958 року громадянці Королевич Ф.О. про те, що «постановою президії Верховного суду УРСР від 2.XII.1958 р. вирок Одеського обласного суду від 10.XI.1935 р., ухвала Верховного суду УРСР від 27.I.1936 р. і постанова президії Верховного суду УРСР від 1.VII.1936 р. щодо Королевича Олександра Дмитровича, українського письменника, скасовані, а справу припинено за недоведеністю складу злочину».

Помер Лесь Гомін 16 січня 1958 року в Черкасах. На могилі в місті Черкаси (кладовище по вулиці Одеській) встановлено стелу з написом «Український радянський письменник Лесь Гомін (Королевич Олександр Дмитрович). 30.III.1900–16.I.1958. Ти вічно живий у наших серцях. Дружина, син, донька» [7].

Хименко Андрій Іванович (літературний псевдонім **Андрій Химко**, 27.07.1919–18.12.1991) – український письменник і поет, член Спілки письменників з 1995 року (посмертно).

Народився в 1919 році 27 липня у селі Адамівка Чигиринського повіту Київської губернії, нині Черкаської області (територія села в 1959 році була затоплена водами Кременчуцького водосховища. Мешканці переселені до новостворених сіл Рацеве та Тіньки «на степу», на ближніх землях, що були дещо вище від Адамівки і не потрапили під водосховище), в селянській родині. Мав двох старших братів та п'ятьох сестер. З 1928 по 1935 роки навчався в Адамівській неповній середній школі. Батьки, брати та чотири сестри загинули під час голодомору 1933 року. Сам вижив, взявши ціпок і торбину, помандрувавши до Джанкою, а звідти на Кубань. Був у дитячій колонії в Ростові-на-Дону. Навчався на робітничому факультеті при Черкаському педагогічному інституті, після закінчення першого курсу (1936 рік) перейшов до Черкаського медичного технікуму і паралельно в Черкаську середню школу робітничої молоді № 1. Навчаючись, три роки працював вихователем у Черкаському дитячому будинку інвалідів № 3. Отримавши спеціальність медичного фельдшера і атестат про закінчення десяти класів середньої школи, вступив на заочне відділення літературного факультету Дніпропетровського університету, два курси якого встиг закінчити. З 1939 по 1940 роки служив у тодішній Червоній Армії військовим фельдшером у Воронежі та на фінському фронті. З 1940 по 1941 роки працював помічником державного санітарного інспектора в Соснівському курортному управлінні міста Черкаси.

У вересні 1941 року, повертаючись із міста Азов, після виконання завдання черкаського районного воєнкомату, в місті Полтаві попав в окупацію. Працював у Черкасах: в редакції газети «Українська думка», на радіовузлі, в драматичному театрі. В січні 1943 року Андрія Хименка вперше заарештувало гестапо. Останній, п'ятий арешт відбував в Уманській тюрмі, звідки в кінці жовтня 1943 року він утік.

12 серпня 1944 року за сфабрикованими звинуваченнями Андрія Івановича Хименка було ув'язнено на 10 років з наступним п'ятирічним поденням у віддалених районах. З 1964 року проживав у Черкасах, де працював і займався літературною діяльністю. Андрій Хименко – автор трилогії про козацького ватажка Івана Сірка («Засвіти», «Між орлами і півмісяцем», «Під Савур-могилою»), автобіографічного твору «У пазурях вампіра», поеми «Анти». Помер А. І. Хименко в 1991 році. В 1993 році на його могилі в місті Черкаси (кладовище по вул. Руставі, зараз

вул. Горіхова) встановлено гранітний обеліск, висотою 0,8 метри, на якому викарбовано напис «Хименко Андрій Іванович (Андрій Химко). 27.07.1919–18.12.1991». На гранітній надмогильній плиті – тризуб і напис: «І гасла й стяг дідівя ніс, як міг, роки, і їхні звичаї мені святі, що тризна! Та чільними були завжди лиш два таки: мій люд на всій землі і рідна материзна («Сповідь»)).».

Пам'ятники культурної спадщини є нагадуванням про наших земляків та усіх, хто мужньо в різні періоди історії боронив українську землю від ворога словом і ділом, жив з вірою у кращу долю України. Повага до історичної пам'яті сприяє вихованню у громадян почуття патріотизму, любові до історії та культури українського народу, усвідомленню глибини багатовікового коріння та відповідальності за історичне майбутнє України.

Список використаних джерел

1. Соса П., Березняк Г., Мельниченко В. Пам'ятники Черкас. Черкаси: Облредвидав «Сіяч», 1998. 112 с.
2. Циганенко Л. Сухопутні та морські походи запорозьких козаків у Придністров'я та Придунав'я. Київ : *Українське Придунав'я: історичні парадигми буття і сучасність*: Збірник наук. статей. II вид. 1997. С. 24–44.
3. Підкова Іван. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 6. Біографічна частина: Н–Я / Відп. ред. М. М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2016. С.106–107.
4. Історія України в особах: IX–XVIII ст. К. : Україна, 1993. 396 с.
5. Гетьмани України. Харків : Промінь, 2007. С. 33–35.
6. Пам'ятники історії та культури Української РСР. Каталог-довідник. К. : Наукова думка, 1987. 735 с.
7. Сорока М. Літературна Україна 28 (4437) 11.07.1991.
8. «Україна Молода», № 161 за 3 березня 2009 року.
9. Кілессо С. Черкаси: Історико-архітектурний нарис. К. : Будівельник, 1966. 59 с.

УДК 94(477)"1950/1970"

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ: ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Іванна ГОНЧАР,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Період «Відлиги» в історії Радянського Союзу дав достатньо свободи щоб культурні діячі знову спробували боротись за національну свідомість. Саме тоді, у 1960-х роках, сформувалося покоління, яке увійшло в історію

під назвою шістдесятники. До цієї групи входили поети, художники, науковці, режисери, філософи – вони стали новою культурною елітою, що прагнула кинути виклик радянським наративам і повернути українській культурі її справжній голос.

Тема інтелектуальних практик шістдесятників є надзвичайно актуальною, в сучасних умовах дуже важливо не забувати що ми боремось не лише за фізичну але й за духовну свободу. Досвід шістдесятників дає чудовий приклад створення незалежного культурного простору у важких умовах.

Після смерті Йосипа Сталіна в 1953 році в СРСР настав новий період під керівництвом Микити Хрущова – «Відлига». Поступові реформи та послаблення репресій призвели до відродження культурної та наукової сфер України. З'являється покоління митців, що вирости в атмосфері післявоєнних травм та масових репресій вони виступали за оновлення системи відповідно до західноєвропейських ідей соціалізму. Пріоритетом були права людини та рівність усіх перед законом. Вони боролися за невтручання партії в культурні процеси, стояли на захисті мови та історії України, намагалися пропагувати досягнення української літератури та мистецтва.

Інтелектуальні практики шістдесятників стали однією з найпомітніших форм ненасильницького спротиву радянській системі, оскільки участь в відкритих політичних акціях автоматично завершувалося кримінальними справами. Тому спротив зміщувався у площину культури. До практик входили дискусії та відкриті (наскільки це можливо) виступи. Поетичні вечори Симоненка, Вінграновського, Драча, або виступи художників Клубу творчої молоді в Києві. Не менш важливою була перекладацька діяльність з метою розширення горизонту та «просування» європейських ідей.

Інтелектуальні практики шістдесятників виховали новий тип української інтелігенції – мислячої, відповідальної, здатної до солідарності. Вони задали етичний стандарт, який згодом перейняли наступні покоління митців і громадських діячів. Через самоорганізацію в культурі вони фактично створили модель громадянського суспільства ще до того, як це поняття офіційно увійшло в обіг.

Найяскравішим прикладом самоорганізації стали Клуби творчої молоді – «Сучасник» у Києві та «Пролісок» у Львові. Вони діяли як вільні простори для мистецьких дискусій, показів фільмів, поетичних читань, виставок. Формально вони не порушували закон, але їхня діяльність часто викликала підозру у влади. Також важливу роль відіграв самвидав – поширення заборонених творів, статей, перекладів. Копіювання текстів машинописом ставало актом культурного спротиву. Саме так ширилися

твори Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», листи-протести, переклади європейських авторів. Самоорганізація шістдесятників не підкорялася лідерам і статутам. Їх поєднувала спільна ідея моральної відповідальності й любові до культури.

Культурна активність шістдесятників охоплювала практично всі сфери мистецтва. У кінематографі розквітла «українська поетична школа» – Сергій Параджанов («Тіні забутих предків»), Юрій Іллєнко, Леонід Осика. У візуальному мистецтві працювали Алла Горська, Опанас Заливаха, Галина Севрук. У літературі вони проявились найбільше. Найвідомішими представниками є – Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, кожен мав індивідуальний стиль та манеру письма, кожен зробив свій внесок і кожен поплатився за це, чи то життям, чи свободою.

Ця культурна діяльність створювала простір духовної автономії, де людина могла бути собою. І хоча влада згодом почала переслідування (арешти, заборони, звільнення), ідеї шістдесятників не зникли – вони стали підґрунтям руху дисидентів 1970–1980-х років.

Отже, українські шістдесятники стали феноменом, що поєднав у собі інтелектуальний пошук, культурний спротив і моральну революцію. Їхні практики – від літературних вечорів і самвидаву до створення клубів і неформальних об'єднань – формували альтернативну модель культурного життя в межах тоталітарного суспільства. Самоорганізація шістдесятників була не просто способом вижити в умовах цензури, а формою самоствердження нації через творчість, мову й пам'ять. Вплив цього покоління відчутний і сьогодні: ідеї свободи, гідності та культури, які вони відстоювали, стали складовою українського світогляду.

Список використаних джерел

1. Бакайчук Ю. Р. Культурницька діяльність українських шістдесятників (кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр.). Івано-Франківськ, 2024. С. 25–40.
2. Довгань С. Spatial Dimensions of the Ukrainian Sixtiers' Movement. CEU Vienna Austria, 2023. С. 16–45. URL : https://www.etd.ceu.edu/2023/dovhan_svitlana.pdf (дата звернення 10.11.2025)
3. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби: синергетичний вимір. *Слово і час*. 2012. № 3. URL : <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/0fa54fa1-f14f-499c-a3fd-59972c50d3d7> (дата звернення 09.11.2025)
4. Овчарук О. Феномен «шістдесятництва» в українській культурі: шлях від тоталітаризму до незалежності. *Культура і сучасність*. 2015. № 1. URL : <https://journals.uran.ua/kis/article/view/147771> (дата звернення 10.11.2025)

УДК 903.02](477.46)

ТРИПІЛЬСЬКІ ГОНЧАРНІ ГОРНА З ПОСЕЛЕННЯ ТАЛЬЯНКИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ

Аліна ХОЛОДНА,

*учениця 11 класу Тальнівської ЗОШ I-III ступенів №2
Тальнівської міської ради,
учень-член Малої академії наук України*

Тетяна НЕРАДЕНКО,

*кандидат історичних наук, методист
Черкаського територіального відділення
Малої академії наук України.*

17 липня 2025 року в с. Легедзине на території ДІКЗ «Трипільська культура» був відкритий «Гончарний павільйон» з двома музеєфікованими автентичними гончарними горнами (фото 1–2). Нам пощастило бути свідком не лише відкриття цієї унікальної музейної атракції, а й багатомісячної праці з її створення. Про плани будівництва павільйону ми дізналися влітку 2024 року. Саме тоді у нас виник неабиякий інтерес до дослідження гончарних горнів з поселення Тальянки, який ми змогли реалізувати в 2004-2005 навчальному році під час дослідження теми та підготовки науково-дослідницького роботи для участі у Всеукраїнському конкурсі-захисті Малої академії наук України. Пропонуємо основні результати проведеного дослідження.

**Фото 1–2. Гончарний павільйон з музеєфікованими горнами,
відкритий у 2025 р.**

Ознайомившись з історіографією питання, ми з'ясували, що вона є поки що невеликою, складається з близько 20 друкованих наукових праць, які стосуються першої частини нашого дослідження – відкриття гончарних горен на трипільському поселенні-гіганті Тальянки та вивчення їх будови.

Всі ці праці ми поділили на три групи: 1 – література, що стосується проведення геомагнітної розвідки на поселенні Тальянки та виявлення на

території пам'ятки аномалій, розкопки яких дали відкриття наземних гончарних горен. Це наукові публікації українських археологів М. Відейка, Н. Бурдо, В. Круця, О. Корвін-Піотровського, В. Чабанюка та німецьких вчених К. Рассмана, К. Мішка, К. Петерса, Р. Гаусса, Р. Орлау, А. Виндлера та ін. [1]; 2 – праці, в яких подано перший опис та вивчення будови гончарних горен з поселення Тальянки, які були відкриті у 2013 (горна «А», «В», «С»), у 2014 (горн «D»), у 2015 (горна «Е» і «F») та у 2018 (горн «G») роках. Це наукові публікації українських та німецьких археологів В. Круця, О. Корвін-Піотровського, В. Чабанюка, Л. Шатіло, Є. Пічура, Д. Черно-вола, І. Радомського, Д. Желаги, Р. Хофмана, К. Рассмана, Л. Брандш-тетера та ін. [2]; 3 – публікації останніх років, в яких гончарні горна з поселення Тальянки розглядаються як складові частини житлово-виробничих комплексів «Сім'я гончаря» та «Сім'я гончаря-2». Серед них наукові статті О. Корвін-Піотровського, Е. Овчинникова, Д. Черновола, В. Чабанюка, Д. Желаги, І. С. Радомського [3].

Друга частина нашого дослідження, що пов'язана з реконструкцією трипільського гончарного горна, проведенням експерименту по випалу в ньому глиняного посуду, музеєфікацією двох горен з поселення Тальянки, майже не має висвітлення в науковій літературі з експериментальної археології. Тому джерелами для вивчення цього комплексу питань стали для нас архівні матеріали ДІКЗ «Трипільська культура» [4], серед яких архівні довідки, фотоматеріали, презентації, музейні колекції, об'єкти трипільського скансену в Легедзиному – макет горна «F», створений у 2021 році під час експерименту, та залишки автентичних горен «А» і «Е», які знаходилися тоді під тимчасовими перекриттями. За можливість використати ці матеріали та об'єкти в своєму дослідженні ми вдячні директору ДІКЗ «Трипільська культура» Владиславу Чабанюку.

На основі дослідження зазначеної історіографічної і джерельної бази ми отримали наступні результати.

Відкриття гончарних горен на трипільському поселенні-гіганті Тальянки почалося у 2011 році, коли Римсько-Німецька Комісія Німецького археологічного інституту, Трипільська експедиція ІА НАНУ та ДІКЗ «Трипільська культура» проводили геомагнітні дослідження території поселення за допомогою сучасного обладнання – багатоканальної магнітної картографічної системи MAGNETO®-MX Magnetic Mapping System з 16 ферозондовими магнітометрами SENSYS FGM-650 В. Вони дали оновлений геофізичний план поселення, за яким було визначено, що на поселенні Тальянки кількість аномалій, які можуть бути гончарними горнами, дорівнює 74 [5]. Але при врахування того, що не вся територія була досліджена геомагнітною зйомкою і що деякі горна могли кілька разів перебудовуватися, їх кількість може значно зрости. Так, у видання 2023 року «Шляхами історії. Подорож до трипільського світу» М. Відейка називає вже понад сотню гончарних горен у Тальянках [6].

У 2012 році, здійснюючи розкопки житла № 47 у північно-західній частині поселення Тальянки, археологи звернули увагу на те, що в житловому приміщенні було значно більше кераміки, ніж зазвичай. Проводячи дослідження навкоlobудинкової території, вони виявили за межами житла скупчення керамічної обмазки без домішків полови, яка часто у своєму складі мала фрагменти трипільського керамічного посуду та характерний світло-сірий колір, властивий кераміці, що піддавалася впливу дуже високих температур. Археологами було висунуто припущення, що поруч мали бути залишки гончарних горен [7].

У 2013 році вперше Трипільською експедицією ІА НАНУ під керівництвом Володимира Круца на поселенні Тальянки було здійснено розкопки з використанням планів геомагнітних аномалій та відкрито відразу три невеликі об'єкти круглої форми, які при подальшій розчистці виявилися наземними гончарними горнами «А», «В», «С». У подальшому – у 2014, 2015 та 2018 роках – було відкрито ще чотири горна: «D», «Е», «F» і «G».

Вивчивши ці горни за описами друкованих та архівних джерел, ми створили порівняльну таблицю (табл. 1) та з'ясували, що, незважаючи на певні відмінності, всі вони мають однакову базову конструкцію: горна були двоярусними, розміщувалися на денній поверхні або були заглибленими в землю, мали топкові камери, які могли бути дво- або триканальними, мали суцільні черені з основними та додатковими продухами або змінні у вигляді зйомних керамічних дисків, деякі горни мали стаціонарні поди, можливо, зовнішні майданчики для спалення палива, конструкції горнів фіксували одноразову побудову або кілька разову перебудову чи ремонт. Останнє засвідчує, що горна могли використовуватися тривалий час.

Таблиця 1. Порівняльна таблиця гончарних горен з поселення Тальянки (автор – А. Холодна)

	Розмір (м)	Орієнтація	Форма	Товщина стінок (см)	Камера згорання	Отвори – продухи
Горно «А»	2,1 × 1,6	Північ – південь	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Три канали	8
Горно «В»	1,9 × 1,75	Захід –схід	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Три канали	12
Горно «С»	Діаметр 2 м	Захід –схід	Округла форма	-	Три канали	-
Горно «D»	1,9 × 1,6	Захід –схід	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Три канали	3
Горно «Е»	1,8 × 1,7	Захід –схід	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Три канали	Не досліджено
Горно «F»	1,7 × 1,6	Захід –схід	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Два канали	12
Горно «G»	1,85 × 1,60	Захід –схід	Прямокутна, із заокругленими краями	15	Два канали	8

Збільшення розмірів споруди горна давало можливість збільшити об'єм випалювальної камери в кілька разів, відповідно – збільшити кількість посуду для випалу. Також – давало можливість регулювати температуру випалу, а це, в свою чергу, давало можливість підвищувати якість випалу посуду та кількість випалу. Продуктивність горен у поселенні Тальянки могла доходити до кількох тисяч виробів за період його існування [8].

Датування горен визначається сучасним датуванням поселення-гіганта Тальянки в рамках 3900 – 3700/3600 рр. до н.е., що відповідає етапу СІ Трипільля [9, с. 855].

Здійснивши пошук аналогій тальянківським гончарним горнам, ми з'ясували, що в Буго-Дніпровському межиріччя подібні багатоканальні гончарні горна відкриті на поселеннях Майданецьке (1 з 3-ма горнами) і Доброводи (1) томашівської групи та на поселенні Небелівка (1) небелівської групи трипільської культури [9, с. 849–856, рис. 2–7; 10, с. 202, рис. 2].

Усі горна Буго-Дніпровського межиріччя можна класифікувати за такими ознаками: – за розміщенням на поверхні: наземні гончарні горна (Тальянки), вкопані гончарні горна (Майданецьке, Небелівка, Доброводи); – за конструкційними відмінностями: суцільний черінь (Тальянки, Доброводи), змінний черінь (Небелівка, Майданецьке); – за характером подачі повітря: пряма подача повітря (Тальянки, Доброводи); зміщена подача повітря на 90° (Майданецьке); – за перекриттям: зйомні керамічні диски (Небелівка); суцільні черені з продухами (Тальянки); – за кількістю перебудов: з кількаразовими перебудовами (Майданецьке) та одноразовою побудовою з ремонтом (Небелівка, Тальянки, Доброводи); – за наявністю (Тальянки) або відсутністю (Майданецьке, Небелівка) поду; за приналежністю до типу одного типу II – багатоканальних, характерних для бронзового віку, з підрозділом на тип IIa (без стаціонарного поду з продухами, Небелівка, Майданецьке) та тип IIб (з подом, Тальянки) [8, с. 858].

Період їх використання визначається датуванням поселень (Небелівка – 4000–3900 рр. до н.е.; Тальянки, Доброводи, Майданецьке – 3900–3700/3600 рр. до н.е.) припадає на 4000–3600 рр. до н. е. (етапи ВІІ-СІ) та охоплює близько 400 років. На думку О. Корвін-Піотровського, їх поява в цей період засвідчує існування спеціалізації в гончарстві цього періоду і, очевидно, пов'язана з просуванням на схід племен з традиціями виготовлення розписної кераміки [11, с. 265].

У 2021 році за ініціативи українських археологів у ДІКЗ «Трипільська культура» був проведений експеримент з побудови макету трипільського гончарного горна та випалу в ньому глиняного трипільського посуду. Зразком для макету стало горно «F», яке було відкрито на поселенні Тальянки у 2015 році і виявилось найкраще збереженим із усіх відомих на поселенні горен. Випробування горна відбувалося в три етапи і врешті,

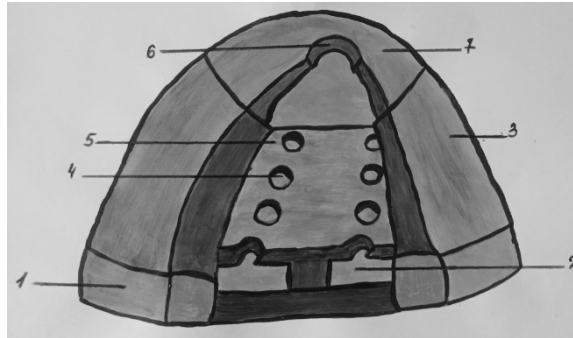
після покращення конструкції моделі горна з метою отримання вищих температур, експеримент дав позитивні результати. Археологи вважають його успішним, адже в ході експерименту було точно відтворено процес випалювання трипільського посуду, хоч досягти потрібної високої температури вдалося не з першої спроби. По завершенню експериментів, реконструйоване горно було законсервовано. Його відкрили тільки в червні 2024 р. Перед самою процедурою розконсервування уже звучала думка, що горно може постраждати, але був намір його відремонтувати та знову експлуатувати. Проте коли горно відкрили, воно постраждало більше, ніж очікувалось: все горно було в тріщинах, нижня частина лицьової стіни розвалилась, стіни з північного та західного боків розвалилися, обвалившись у середину горна. Тож було вирішено дане горно не перебудовувати і не ремонтувати [4].

У 2004–2005 роках в ДІКЗ «Трипільська культура» відбувалася музеєфікація двох автентичних гончарних горен, що були відкриті та досліджені на поселенні Тальянки: горна «А» у 2013 році та горна «Е» у 2015 році. Після розкопок вони були перенесені на територію трипільського скансену в с. Легедзине і певний час зберігалися під тимчасовим накриттям. У липні у 2004 році з'явилася можливість втілити в житті заплановану музеєфікацію унікальних археологічних об'єктів. Павільйон вирішено було зводити з дерева, у вигляді каркасної конструкції розміром 12х5 м та накривати очеретяним дахом. У будівлі також використані склопакети, завдяки яким фронтальна та бічні стіни павільйону є прозорими, а задня стінка – суцільно зашита дошками, що дає можливість розмістити на ній тематичні інформаційні стенди та екран для відеотрансляції. Точкове світло дає можливість акцентувати увагу відвідувачів на самі горна та певні їх деталі. Інсталяція над горнами створена з копій трипільського посуду (горщики, миски, біноклеподібні посудини), що висять над ними. З одного боку, вона працює, як символ високохудожньої майстерності трипільських гончарів, а з іншого – допомагає візуалізувати гончарний технологічний процес.

Сьогодні «Гончарний павільйон» є не лише додатковою музейною локацією ДІКЗ «Трипільська культура», а й першим в Україні експозиційним майданчиком, де музеєфіковані залишки двох автентичних трипільських наземних багатоканальних горен будуть підсилені діючою археологічною реконструкцією: поруч павільйону заплановано відтворення такого ж горна, у якому планується випалювання копій трипільського керамічного посуду.

За підсумками дослідження один із авторів статті – Холодна Аліна – створила графічну реконструкцію трипільського наземного багатоканального горна, який був поширений на поселенні-гіганті Тальянки (мал. 1). До основних конструктивних елементів горна включені: 1. Основа горна;

2. Камера згорання; 3. Зовнішня стіна горна; 4. Жаропродухи; 5. Черінь; 6. Отвір; 7. Покришка горна. Найімовірніше, що наші подальші польові та кабінетні дослідження, участь у заходах з експериментальної археології, які будуть проводитися в ДІКЗ «Трипільська культура», дадуть змогу вдосконалити запропоновану сьогодні графічну реконструкцію наземного багатоканального гончарного горна з поселення Тальянки.

**Мал.1. Графічна реконструкція трипільського горна з поселення-гіганта
Тальянки (автор – А. Холодна):**

1. Основа горна; 2. Камера згорання; 3. Зовнішня стіна горна;
4. Жаропродухи; 5. Черінь; 6. Отвір; 7. Покришка горна

Список використаних джерел

1. Відейко, М., Чабанюк, В., Рассман, К. та ін., 2012. Уточнення меж і планування пам'яток заповідника «Трипільська культура». *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 471–473; Відейко, М. Ю., Рассман, К., Мішка, К., Бурдо, Н. Б., ін., 2013. Дослідження планування поселень трипільської культури у басейні річок Тальянки і Ревуха. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с.359–360; Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д., 2012. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60–85; Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Мішка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К., 2013. Тальянки-2012. Геомагнитные исследования. В: *Поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.*, с. 10–36; Чабанюк, В., Відейко, М., Рассман, К., Бурдо, Н., Гаусс, Р., Петерс, Д., 2012. Уточнення меж і планування пам'яток заповідника «Трипільська культура». *Археологічні відкриття в Україні 2011 року*, с. 471–473; ін.
2. Корвін-Піотровський, О. Г., Пічкур, Є. В., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О., 2016. Роботи Трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 201–202; Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Радомський, І., Желага, Д., Чабанюк, В., 2020. Дослідження трипільської експедиції ІА НАН України 2018–2019 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.* Київ, с. 335–339; Круц, В. О., Корвін-Піотровський, О. Г., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О., 2015. Роботи трипільської експедиції на поселенні Тальянки (2013–2014). *Археологічні дослідження в Україні 2014 року*. Київ, с. 252–255; Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L., 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: *Müller J., Rassmann K., Videiko M. Y. (Ed.). Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400. Themes in Contemporary Archaeology 2.* London, New York, p. 221–252 Ін.

3. Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В., 2018. Комплекс «Сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: I Всеукраїнський археологічний з'їзд: *Програма роботи та анотації доповідей (Нижин, 23–25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 87–88; Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В., 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243–262; Корвін-Піотровський, А. Г., Овчинников, Э. В., 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Etnak*, 1 (29), Спецвыпуск: *Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу»*, с. 254–276; Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Желага, Д., Чабанюк, В., 2023. Дослідження Трипільської експедиції на поселенні Тальянки 2021–2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні в 2022 р.* Київ, с. 316–322; Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Желага, Д. І., Радомський, І. С., 2023. Комплекс «Сім'я гончаря 2» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (46), с. 59–83; ін.
4. Науковий архів ДІКЗ «Трипільська культура»: *Архівна довідка «Перенесення гончарного горна «А» з поселення Тальянки до скансену в с. Легедзине»; Фотоматеріали «Перенесення гончарного горна «А» з поселення Тальянки до скансену в с. Легедзине»; Технологічна карта «Експеримент з реконструкції та роботи трипільського гончарного горна з поселення Тальянки»; Архівна довідка «Опис експерименту з реконструкції та роботи трипільського гончарного горна з поселення Тальянки»; Фотоматеріали «Експеримент з реконструкції та роботи трипільського гончарного горна з поселення Тальянки»; Архівна довідка «Результати експерименту з реконструкції та роботи трипільського гончарного горна з поселення Тальянки»; Презентація «Експериментальні дослідження з реконструкції та роботи трипільських гончарних горн з поселення Тальянки».*
5. Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandstätter, L., 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller J., Rassmann K., Videiko M. Y. (Ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400. Themes in Contemporary Archaeology 2*. London, New York, p. 221–252; Țerna, S., Rassmann, K., Vornicu-Țerna, A., Müller, J., 2019. The evolution of dual-chambered updraught kilns on the Cucuteni-Tripolye mega-sites in the 4th millennium BC: a view from Stolniceni. GODIŠNJAK. In: *Centar za balkanološka ispitivanja./ JAHRBUCH. Zentrum für Balkanforschungen*, № 48, с. 41–58.
6. Відейко, Михайло, 2023. *Шляхами історії. Подорожі до трипільського світу*. Львів: Видавництво «Бона».
7. Круц, В. О., Корвін-Піотровський, О. Г., Шатіло, Л. О., 2013. Роботи трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні в 2012 року*, с. 359–363.
8. Бурдо, Н. Б., 2007. *Трипільська культура: спогади про золотий вік*. Харків : Фліо.
9. Відейко, М. Ю., 2019. Гончарні горни трипільської культури: нові горизонти досліджень. *Archaeologia Bimaris*, 5: *Od kujawskiego macecznika do stepów nadczarnomorskich*, с. 847–859.
10. Корвін-Піотровський, О. Г., Пічкур, Є. В., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О., 2016. Роботи Трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 201–202.

УДК 908(477:46):930.25 «1931/1954»

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЇ С. ТАРАНУШЕНКА ТА П. ЖОЛТОВСЬКОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ

Надія КУКСА,

*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»,
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
Почесний краєзнавець України*

Яніна ШВАЧКО,

*заступник директора з наукової роботи
Національного музею «Чорнобиль»*

Початок ХХ ст. характеризувався зростанням інтересу до старої української архітектури. Визначні тогочасні вчені – Г. Павлуцький, І. Грабар, М. Біляшівський, Е. Сіцинський, В. та Д. Щербаківський та ін. широко розгорнули дослідження української старовини, в тому числі й архітектурної [1, с. 15]. Серед імен цих дослідників своє почесне місце займає й ім'я С. Таранушенка, дослідження якого теж були пов'язані із Чигиринщиною.

У 1931 р. на Чигиринщині працювала одна із наукових експедицій, що проводились у 1910-х – на початку 1930-х рр. Харківським музеєм українського мистецтва і округовою інспекцією охорони пам'яток під керівництвом Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського. Протягом цих років було об'їжджено сотні населених пунктів тодішньої УСРР та суміжних українських етнічних земель, що відійшли до РСФСР, зроблено тисячі фотографій, замальовок та обмірів пам'яток архітектури і мистецтва: церков, костьолів, синагог, палаців, хат та декоративно-ужиткових предметів [4].

**Учасники експедиції Музею українського мистецтва біля автомобіля
у с. Піски Новопокровського р-ну Луганської обл. 1928 р.**

Завітали науковці і до Суботова. П. Жолтовським було виконано низку унікальних знімків фасаду та інтер'єру церкви Святого Пророка Іллі. Зображення дозволяють зробити висновок, у якому стані перебувала споруда у 1931 р., відслідкувати особливості прилеглої до неї території.

**Загальний вигляд Іллінської церкви. Вигляд з південного боку.
Фото П. Жолтовського. 1931 р.**

**Вівтарна частина Іллінської церкви.
Світлина П. Жолтовського. 1931 р.**

Не виключено, що саме про візит цієї експедиції пригадував місцевий мешканець, оселя якого була навпроти церкви. У його дитячій пам'яті вкарбувався приїзд міських чоловіків на автомобілі, які фотографували церкву, селянські оселі (до речі, світлини селянських садиб,

Трьох криниць також збереглися [2]), досліджували урочище Льохи, що на околиці села. Для сільського хлопця це була чи не знакова подія, адже він вперше побачив автівку! Як відомо, члени експедиції користувалися автомобілем. Співпадають і роки візиту, на які вказав оповідач [2].

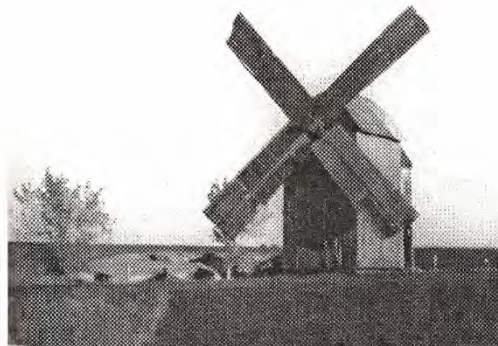
П. Жолтовським було проведено фотофіксацію низки зразків традиційного народного житла. До речі, одна із зафотографованих мистецтвознавцем садиб збереглася до наших днів. Це хата на замчищі Хмельницьких, взята на облік як об'єкт культурної спадщини ХІХ ст.

Хата. Фото П. Жолтовського. 1931 р.

Не виключено, що С. Таранушенко побував на Чигиринщині кілька разів. Можливо, і разом із Д. Яворницьким.

Віднайдено і світлину одного із суботівських млинів, де зазначено, що зроблено її С. Таранушенком у лютому 1954 р. На сьогодні цей млин втрачено [3].

Вітряк в с. Суботів. Фото С. Таранушенко. 1954 р.

Діяльність цих експедицій потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Вечерський В. Передмова / Таранушенко С. Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. С. 7–27.
2. Матеріали польових досліджень Кукси Н. В. Записано від Жалдака М. С., 1918 р. н., с. Суботів Чигиринського р-ну.
3. Пам'ятки України на фото першої третини XX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/pamytky/posts/253820668632475>
4. Пам'ятки України на фото першої третини XX ст. Іллінська церква 1653 р. у Суботіві Чигиринського повіту/району на Черкащині [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/pamytky/posts/277855652895643>

УДК 902.2(100):908(477.46)

**МІЖНАРОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
ЧЕРКАЩИНИ**

Тетяна НЕРАДЕНКО,

*кандидат історичних наук, методист
Черкаського територіального відділення
Малої академії наук України*

Археологічні пам'ятки Черкащини є невід'ємною складовою культурно-історичної спадщини нашого краю. Їх польові та кабінетні дослідження, введенні до наукового обігу в друкованій літературі, охорона та музеєфікація, залучення до навчальних програм у школах, позашкільних закладах та вишах, використання у туристичній сфері мають вже доволі багату історію, яка ґрунтовно висвітлена у нашій монографії 2023 року «Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична» [1].

Сьогодні пропонуємо зацікавленій аудиторії інформацію про дослідження в роки Незалежності України найвідоміших археологічних пам'яток Черкащини Міжнародними археологічними експедиціями.

Українсько-американсько-російська експедиція 1992–1999 рр.

У 1990-х рр. на Черкащині працювала українсько-американсько-російська експедиція Центрального науково-природничого музею АН України на чолі з Н. Корнієць. Вона досліджувала пізньопалеолітичну стоянку первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч. У 1992–1993 рр. розкопки були зосереджені на дослідженні 4-го житла та «топталища», господарських ям №4 і 5. У 1992 р. застосована нова методика розбивки розкопу ями по секторам, а завдяки фінансуванню американських наукових фондів, було проведено електромагнітні дослідження, використано

електронний теодоліт Sokkia SET2B11, застосовано нові методи дослідження: флотація, мікростратиграфічні дослідження, трасологічний аналіз крем'яних знахідок, імуноаналіз органічних решток на лезах крем'яних знарядь, геолого-морфологічні та палеогеографічні дослідження. Разом з археологами дослідження проводили геологи, палеонтологи, палінологи, палеокліматологи, палеобіоценологи, стратиграфи та інші спеціалісти. У 1994–1996 рр. були виявлені скупчення кістяного вугілля в центрі стоянки, виявлено «топталище» між 2-м і 4-м житлами, відкриті ями № 6, 7, 8 і 9. Під час дослідження 4-го житла у 1994 р. всередині конструкції було закладено траншею довжиною 5,5 м і шириною 1 м. У ямі № 4 розміщення черепів і деяких бивнів мамонта засвідчили, що ці рештки можливо слугували для обкладки внутрішніх бортів ями. У 1995–1996 рр. роботи були зосереджені на дослідженнях культурного шару 4, 6, 7 та 9 ями. У 1997–1999 рр. розкопувалися ями 6, 7 і 8. Вперше за час дослідження стоянки було доведено, що житла 1, 2 і 4 будувалися та використовувалися одночасно. Оскільки житло 4 повинно було стати головним експонатом в запланованому музеї-лабораторії, під час досліджень експедиції були продовжені роботи щодо його консервації. Завдяки всебічному використанню методів природничих наук та залученню значної кількості спеціалістів з четвертинної геоморфології, палеонтології, археозоології та палінології, результатами досліджень вивчення стоянки став докладний аналіз природного середовища існування первісної людини та мікростратиграфічних особливостей стоянки [2].

Українсько-німецька експедиція 1994–1995 рр.

У 1994–1995 рр. На Черкащині працювала Міжнародна українсько-німецька археологічна експедиція, яка поновила розкопки відомого Суботівського городища на Чигиринщині. Її очолювали з українського боку – В. Клочко і Я. Гершкович (ІА НАН України), з німецького боку – І. Мотзенбеккер (відділ Євразійської археології Німецького археологічного інституту). В ході експедиції було досліджено територію Великого, Малого і Нового городків. Результати розкопок мали важливе значення у відтворенні історії Суботівського городища. Вони виявили наявність на території пам'ятки трьох хронологічних горизонтів: Суботів I культури Бабино, який передував городищу, представлений малочисленими знахідками кераміки і датований не пізніше першої чверті II тис. до н.е.; Суботів II, датований кінцем XI/X – серединою IX ст. до н.е.; Суботів III, що відноситься до другої половини IX ст. до н.е. Матеріальний комплекс двох останніх горизонтів є мозаїчним та багатокомпонентним, обумовленим культурними імпульсами і безпосереднім проникненням носіїв культурних традицій Карпато-Балканського, Оксько-Камського і Поволзько-Центральноказахського очагів культурогенезу. Підтверджено, що городище було центром бронзоливарного виробництва протягом тривалого часу. У процесі розкопок городища за новітніми методиками

було проведено й інші дослідження: геомагнітну зйомку, споропильцевий аналіз для вивчення ґрунтово-літологічної будови, вивчення остеологічних матеріалів, трасологічний аналіз кам'яних та кістяних виробів, аналіз обсягу та складу формовочних мас глиняного посуду [3].

Українсько-польська експедиція 1995–1998 рр.

У 1995–1998 рр. на Черкащині працювала українсько-польська археологічна експедиція з метою розкопок Великого Рижанівського кургану на Звенигородщині у межах наукового проєкту «Великий Рижанівський курган скіфського часу та його оточення (продовження розкопок, розпочатих у XIX ст. польським дослідником Годфридом Оссовським)». Її очолювали з українського боку С. Скорий, завідуючий відділом ІА НАН України, з польського боку – Я. Хохоровські, директор ІА Ягеллонського університету. Сенсаційне відкриття було зроблено експедицією у 1996 р., коли археологи знайшли центральне непограбоване поховання кургану, де був похований скіфський вождь. Він лежав на спині, на його шії знаходилася масивна золота гривна в півтори оберти з фігурами левів. Похованого супроводжував повний набір зброї – спис, лук з двома сагайдаками стріл, металеві дротики та ін. Зліва стояла давньогрецька ситула, скіфський кілік для питва та округлотілий кубок з зображенням грифонів. В ногах – лежав жіночий головний убір та покривало, прикрашене золотими бляшками та аплікаціями. Але самого поховання жінки, яка повинна була супроводжувати чоловіка, не знайдено. За думкою вчених, або співплемінники пожаліли молоду дружину вождя, або він був не одружений. Знахідки у кургані є яскравим прикладом взаємодії місцевого землеробського населення та кочових скіфських племен, останню експансію яких зазнали мешканці південної частини Правобережного Лісостепу в IV–III ст. до н.е. Курган датується початком III ст. до н.е. та фіксує зміни, які відбулися у скіфському суспільстві в останній період їх володарювання: наявність у могилі вождя лише жіночого головного убору, а не самої жінки; відсутність великої кількості жертвних коней; ін. Великий Рижанівський курган – другий (після Куль-Оби, розкопаної у 1830 р.) курган скіфської знаті на території України, який уникнув пограбування, хоча при розкопках було зафіксовано два грабіжницьких ходи [4].

Українсько-польська експедиція 2001–2003 рр.

У 2001–2003 рр. на Чигиринщині працювала міжнародна українсько-польська експедиція за угодою Інститутів археології НАН України та Ягеллонського університету в м. Кракові (Польща) під керівництвом С. Скорого (з боку України) та Я. Хохоровського (з боку Польщі) при участі НІКЗ «Чигирин» (В. Полтавець). Був проведений великий обсяг археологічних досліджень в Холодному Яру: вивчені оборонні споруди городища та розкопані окремі ділянки Мотронинського городища, здійснено дослідження кількох невеликих добре збережених курганів та

розкопки найбільшого кургану – «Скіфська могила». Зокрема, у 2001 р.: біля внутрішнього валу городища виявлено стовпову наземну конструкцію (огорожу?), біля огорожі Свято-Троїцького монастиря досліджено кілька об'єктів, що входили до житлово-господарського «куща», біля в'їзду з боку Жаботина вивчалися об'єкти внутрішньої системи оборони, розкопано вручну 11 невеликих курганів. У 2002 р.: розкопками західної частини внутрішнього укріплення досліджено периферійні ділянки 2–3 «садиб» скіфського часу з 37 об'єктами, на території Мотронинського монастиря виявлено об'єкти скіфського часу, на курганному могильнику розкопано 5 невеликих курганів; роботами на кургані «Скіфська могила» з'ясовані деталі шатрової конструкції першого насипу, відкриті дві гробниці – центральна (18 кв.м) і бокова (26 кв.м), які являли собою дев'ятистовпові склепи з дромосами і були пограбовані кілька разів. На думку вчених, всі поховані в кургані були членами однієї родини, похованими в перші 2–3 десятиріччя V ст. до н.е. У 2003 р.: продовжилися дослідження на кургані, після завершення яких насип був відновлений в первинних розмірах висотою 7,75 м та діаметром 55 м. Вивчення зовнішньої фортифікаційної системи городища з'ясували, що вал навколо городища мав два будівельні періоди. В основі його конструкції знаходився ряд стовпів діаметром 12–13 см та довжиною 2,90 м, розташованих на відстані 8–10 см один від одного. З боку городища, щоб уникнути розповзання, вал був закріплений викладкою із колод, з боку рову до частоколу примикав щільний шар глини. Рів підчищали 11 разів, його найбільші розміри: глибина 5,40 м, ширина 12 м. За версією археологів, система оборони городища діяла впродовж 100–110 років [5].

Українсько-французька експедиція 2003–2019 рр.

У 2003 р. створена українсько-французька археологічна експедиція для продовження дослідження всесвітньо відомої стоянки первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч на Канівщині. Координаторами експедиції стали: з українського боку – Д. Нужний (ІА НАН України) і П. Шидловський (КНУ імені Тараса Шевченка), з французького – Ст. Пеан (Національний природничий музей CNRS, Париж). У 2006 р. спільний українсько-французький проект отримав назву «Мамонти» і до його роботи долучилася французька Національна дослідницька агенція. Кілька років гроші на дослідження виділяв Французький Національний фонд досліджень. Роботи експедиції були зосереджені на вивченні господарських об'єктів навколо жител № 1 і 2: господарських ям, виробничих ділянок, ділянок культурного шару стоянки, які лишилися не дослідженими розкопками 1960–1990-х рр. Зокрема, дослідження в 2003–2007 рр. дозволили повністю розкрити господарську яму №7, а також виробничу ділянку з обробки крем'яної сировини. Ще одним вектором у роботі експедиції було проведення аналізів для уточнення віку пам'ятки та реконструкції природного оточення первісної спільноти, за якими сьогодні

стоянка є найкраще датованою у Східній Європі – близько 14,5 тисяч років. В 2011–2012 рр. обробка і вивчення матеріалів із розкопок стоянки здійснювалося у межах програми міжнародної українсько-французької співпраці «Дніпро» за темою «Фауністичні ресурси та життєзабезпечення палеолітичних мисливців-збирачів на території України». Окрім українських і французьких дослідників, на розкопках в с. Межиріч працювали фахівці з Бельгії, Канади, Росії та інших держав світу, окрім археологів – палеонтологи, археозоологи, геологи, ботаніки та інші спеціалісти. У 2013–2019 рр. вдалося дослідити низку об'єктів – ділянку культурного шару (ГПК 1), яму 6 (ГПК 2), заповнення четвертого житла (ГПК 4). Особливу увагу було приділено дослідженню ділянки насиченого культурного шару на південь від першого житла, що пов'язана з входовою частиною споруди. В ході досліджень останніх років було підтверджено попередні мікростратиграфічні спостереження французького дослідника П. Езартса про наявність двох культурних шарів на території ГПК 1: його нижній культурний шар не пов'язаний з житлом і свідчить про перебування людей на поселенні ще перед його встановленням. Верхній культурний шар виявився більш потужним і безпосередньо пов'язаним з етапом будівництва та функціонування першого житла [6].

Українсько-німецька експедиція 2011–2012 рр.

У 2011 р. створена українсько-німецька археологічна експедиція з метою уточнення планів трипільських поселень, що входять до складу заповідника «Трипільська культура». Координатора спільної експедиції стали з боку України – М. Відейко (ІА НАН України), з боку Німеччини – К. Рассман (Римсько-Германська комісія Германського археологічного інституту). У 2011–2012 рр. за допомогою німецької багатоканальної картографічної системи MAGNETO-MX Magnetic Mapping System, до складу якої входять 16 форрозондових магнітометрів SENSYS FGM – 650 В, дослідженнями було охоплено 129 га на поселенні Майданецьке, 200 га в Тальянках, 23 га в Доброводах, 39 га на Аполянці та проведено зйомку на поселенні Гребенюків Яр. В результаті: на Майданецькому виявлено 425 нових будівель, сліди оборонного вару навколо поселення, сліди спалених споруд площею 300–500 м², залишки округлих структур; в Тальянках – в центральній частині значну кількість дрібних аномалій, на інших ділянках – планування рядами і вулицями, зафіксовано 500 споруд та численні ями та інші об'єкти, 2 округлі аномалії, можливо, від розораних курганів з розривами; в Гребенюковому Яру – два нові об'єкти, значну руйнацію культурного шару антропогенними чинниками, багато аномалій, що можуть бути ровом, палісадами, неспаленими об'єктами, які потребують подальших польових і лабораторних досліджень; на Доброводах – два ряди у зовнішній та два ряди у внутрішній структурі забудови, залишки великих споруд між цими двома рядами забудови, які могли бути громадськими будівлями; на Аполянці – з'ясували, що площа

поселення значна менша за встановлену раніше (70–100 га проти 200), виявлено залишки 20 будівель та незначну кількість господарських ям, поруч – значну кількість уламків крем'яної конкреції, що могло бути слідами розробки сировини. [7].

Майданецька українсько-німецька експедиція 2013–2016 рр.

У 2013, 2014, 2016 рр. на Тальнівщині працювала Майданецька українсько-німецька експедиція, учасниками якої були ІА НАН України, Київський Столичний університет імені Б. Грінченка, Інститут протоісторичної археології університету Христіана Альбрехта у Кілі, Римсько-германська комісія Німецького археологічного інституту. Її координаторами були з української сторони М. Відейко, з німецької – К. Рассман. У 2013 р. було відновлено розкопки поселення Майданецьке, досліджено залишки двоповерхового житла і дві ями на околиці поселення в урочищі Широкий Берег, закладено 3 шурфи для отримання зразків для датування за С-14. Розкопки будівлі дали два шари обмазки з відбитками дерева, деталі інтер'єру нижнього шару – подіум, «корита», місце для вогнища, залишки «плитчастої» підлоги. У 2014 р. продовжуються комплексні дослідження Майданецького: всередині поселення розкопана споруда, з інтер'єру якої збереглися залишки прямокутної платформи для вогнища розмірами біля 2×2 м, а також вівтаря округлої форми, досліджено рештки гончарного горна, де послідовно було споруджено три печі для випалу кераміки, кожна з трьома каналами. У 2016 р. виконано магнітну зйомку на нових ділянках, а також проведено розкопки у двох місцях. Розкопки першого дали залишки рову, який розміщувався за 2 м на південь від решток жител, а його глибина в різних місцях сягала від 1,3 м до 0,6 м. Розкопки другого виявили між першим і другим овалом забудови залишки споруди площею понад 200 кв.м, яка мала не менш як одну вимостку-вівтар та подіум по периметру частини приміщення і розглядається як громадська будівля місцевого значення. На території поселення досліджено два кургани бронзового віку, виявлено поховання ямної культури, датовані першою половиною III тис. до н.е. [8].

Українсько-польська експедиція 2019 р.

У 2019 р. українсько-польська археологічна експедиція працювала на Корсунщині з метою з'ясування сучасного стану комплексу давньоруських пам'яток «Миколаївка». Експедицію очолювали з боку України О. Манігда, з боку Польщі – М. Джік. Археологічний комплекс «Миколаївка», за обстеженні експедиції на сьогодні складається: із залишків городища Миколаївка-1 в ур. Городок, двох поселень на різних берегах р. Рось – Миколаївка-2 на лівому березі р. Рось і Миколаївка-3 в ур. Границя Південь, правобережного ґрунтового могильника Миколаївка-4, лівобережного курганного могильника Миколаївка-5, відрізка лінії Змієвого валу, що перетинає лівобережне поселення, огинаючи курганний могильник, поселення черняхівської культури Миколаївка 3 (ур. Границя

Північ), поселення доби бронзи – раннього залізного віку Миколаївка 4. В ході роботи експедиції здійснено низьковисотну аерофотозйомку всього археологічного комплексу за допомогою квадрокоптера, яку виконував к.і.н. В. Гнера. Обслідування пам'яток, на думку археологів, вказує на необхідність і перспективність їх подальшого наукового дослідження. Тим більш, що звертає увагу низка факторів, які загрожують пам'яткам або впливають на стан об'єктів історико-культурної спадщини: діяльності грабіжників з металодетектором, постійний розмив внаслідок коливання рівня води у водосховищі Стеблівської ГЕС, засмічення побутовим сміттям, систематичний обробіток ґрунту, ін. На думку дослідників, давньоруська частина цього комплексу пов'язується дослідниками з місцем поселення полонених «ляхів», про що повідомляє Іпатіївський літопис [9].

Отже, в роки Незалежності України на території Черкащини працювали 8 міжнародних експедицій: українсько-американська-російська 1992–1999 рр. на Канівщині, українсько-німецька 1994–1995 рр. на Чигиринщині, українсько-польська 1995–1998 рр. на Звенигородщині, українсько-польська 2001–2003 рр. на Чигиринщині, українсько-французька 2001–2019 рр. на Канівщині, українсько-німецька 2011–2012 рр. на Тальнівщині та Уманщині, Майданецька українсько-німецька 2013–2016 рр. на Тальнівщині, українсько-польська 2019 р. на Корсунщині.

За нашими підрахунками, до роботи цих експедицій долучилися понад 80 дослідників з таких країн Європи і світу, як: Польща, Німеччина, Франція, Англія, США, Швейцарія, Бельгія, Канада, Японія, Росія та ін. Серед них були не лише археологи, а й спеціалісти інших наукових галузей – палеонтологи, археозоологи, геологи, біологи, археологи-екологи, археоботаніки, спеціалісти з проведення магнітної розвідки, ГІС та ін.

Серед них – відомі спеціалісти з таких закладів, як: Інститут Археології Ягеллонського університету, Польща; Краківський археологічний музей, Польща; Римсько-германська комісія Інституту археології Німеччини; Інституту пра- і протоісторичної археології університету Христіана Альберта з міста Кіль, Німеччина; Національний природничий музей CNRS, Франція; Інститут доісторії і археологічних наук університету ім. М. Кюрі в м. Базель, Швейцарія; археологічний інститут Мерсхерст в Ери, штат Пенсильванія, США; Даремський університету, Англія; Бельгійський королівський науково-дослідний інститут природничих наук; університет «Вища антропологічна школа» в м. Кишинів, Молдова; та ін.

Дослідження іноземних науковців були пов'язані з такими відомими археологічними пам'ятками Черкащини: пізньопалеолітична стоянка в с. Межиріч (Б. Адамс, Дж. М. Адовасіо, Р. Байе, Г. Вальядас, Л. Демей, М. Джульєн, Д. Диркмаат, Ф. Дамблон, П. Езартс, К. Карр, Л. Крепін, Б. Ленз, Н. Пеан, Ст. Пеан, К. Педлер, Д. Педлер, С. Прат, Дж. Снідер, О. Соффер, Д. Стронг, Д. Томас, П. Хаесартс, М. Хилтон та ін.); Суботівське городище

білогрудівсько-чорноліської культури (І. Мотзенбеккер, А. Кюнеман); Великий Рижанівський курган скіфського часу (Я. Хохоровські, Я. Ридзевські, А. Гавлик, П. Годлевські, І. Дуда, П. Колоджейчик, К. Ормян, М. Сатола, В. Судар та ін.); Мотронинське городище і курганний могильник скіфського часу в Холодному Яру (Я. Хохоровські, Е. Хохоровські, А. Гавлик, П. Годлевські, К. Дзенгелевські, Т. Шу та ін.); магнітна розвідка та розкопки трипільських поселень (В. Аут, К. Бертран, Л. Брандштетер, А. Велмонд, М. Велмонд, А. Віндлер, Р. Гаусс, Р. Гофман, М. Даль Корсо, Шт. Драйброт, М. Йоханес, В. Кірляйс, Ф. Лютц, Ф. Менотті, К. Мішка, Й. Міллер, Р. Олрау, Д. Петерс, К. Рассман, К. Фукс, В. Хамер, Р. Хофманн, С. Церна, Дж. Чапман, Ф. Шлютц та ін.); обстеження комплексу давньоруських пам'яток «Миколаївка» біля с. Миколаївка на Корсунщині (М. Джік).

Список використаних джерел

1. Нераденко, Т., 2023. *Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична*. Черкаси : Чабаненко Ю. А. 691 с.
2. Дудник, Д. В., 2017. Етапи дослідження Межиріцької стоянки. *VITA ANTIQUA*, 9, с. 69–75.
3. Клочко, В. І., Гершкович, Я. П., Мотзенбеккер, І., 1995. Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994–1995 рр. *Науковий архів ІА НАНУ*: 1995/108.
4. Скорый, С. А., Хохоровски, Я., Григорьев, В. П., Ридзевски, Я., 1998. Раскопки Большого Рыжановского кургана и его окружения. *Музейні читання*, С. 76–79; Скорый, С. А., Хохоровські, Я., Григор'єв, В. П., Ридзевські, Я., 1999. Центральна могила Великого Рижанівського кургану. *Археологія*, 1, с. 9–105.
5. Скорый, С. А., Хохоровски, Я., 2002. Новый украинско-польский археологический проект. *Археологічні дослідження в Україні 2000–2001 рр.*, с. 243–246; Скорый, Сергей, Хохоровски, Ян, 2004а. Мотронинский проэкт украинских и польских археологов. В: *Від Кіммерії до Сарматії*. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології: матеріали Міжнар. наук. конф. Київ : Корвин-пресс, с. 75–79.
6. Шидловський, П. С., 2013. Дослідження та проблеми збереження Межиріцького поселення мисливців на мамонтів. *Праці Науково-дослідного інституту пам'ятко-охоронних досліджень*, 8, с. 567–581; Шидловський, П., Пеан, Ст., Езартс, П., Лизун, О. М., 2018. Дослідження Межиріцької стоянки – 50 років по відкриттю. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 299–301.
7. Відейко М., Чабанюк В, Рассман К. та ін., 2012. Уточнення меж і планування пам'яток заповідника «Трипільська культура». *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 471–473; Відейко, М. Ю., Рассман, К., Мішка, К., Бурдо, Н. Б., ін., 2013. Дослідження планування поселень трипільської культури у басейні річок Тальянки і Ревуха. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 359–360.
8. Відейко, М., Бурдо, Н., Мюллер, Й., Хофманн, Р., ін., 2014. Відновлення комплексних досліджень поселення біля с. Майданецького. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 264–265; Відейко, М., Бурдо, Н., Слесарєв, Є., Мюллер, Й., ін., 2018. Дослідження поселення трипільської культури біля с. Майданецьке. *Археологічні дослідження в Україні 016 р.*, с. 288–293.
9. Манігда, О., Джік, М., Борисов, А., Беленко, М., ін., 2020. Обстеження пам'яток давньоруського часу поблизу с. Миколаївка. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 340–342.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Владислав ОЧЕРЕТЯНИЙ,

доктор філософії (галузь знань гуманітарні науки),

викладач кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Цифровізація культурно-історичної спадщини є одним із ключових напрямів розвитку сучасного суспільства, адже вона забезпечує збереження, популяризацію та доступність пам'яток минулого в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій. У XXI столітті цифрові технології стали не лише інструментом фіксації культурних артефактів, а й основою для формування нових форматів взаємодії людини з історичною пам'яттю. Від 3D-сканування архітектурних пам'яток до створення інтерактивних музеїв та віртуальних реконструкцій історичних подій – цифровізація відкриває нові горизонти у вивченні та збереженні культурної спадщини, роблячи її доступною для ширшої аудиторії та майбутніх поколінь.

Одним із найважливіших аспектів цифровізації є збереження об'єктів, які перебувають під загрозою руйнування чи втрати. Воєнні конфлікти, природні катастрофи, зміни клімату, урбанізація та недбале ставлення суспільства часто призводять до непоправних втрат. Традиційні методи збереження, такі як реставрація чи архівування, не завжди можуть забезпечити повноцінну фіксацію унікальних об'єктів. Натомість цифрові технології дозволяють створювати точні копії культурних артефактів у вигляді 3D-моделей, високоякісних фотографій, лазерних сканів чи геопросторових даних. Ці цифрові копії здатні зберігатися необмежений час, а в разі втрати оригіналу можуть стати підґрунтям для реставрації або реконструкції.

Цифрові технології також значно розширюють можливості наукового дослідження культурно-історичної спадщини. Завдяки цифровим архівам, інтерактивним картам, базам даних і цифровим колекціям дослідники з різних країн можуть об'єднуватися для спільної роботи. Це сприяє прискоренню наукового обміну, підвищенню точності досліджень та ефективному використанню великих масивів даних. Наприклад, цифровий аналіз стародавніх рукописів дозволяє виявляти невидимі підписи, шари тексту чи пошкоджені фрагменти, які неможливо побачити неозброєним оком. Цифрова археологія, у свою чергу, активно використовує технології LIDAR, аерофотозйомки та супутникові знімки для виявлення прихованих структур під землею, що раніше було практично неможливим.

Важливу роль у цифровізації відіграють віртуальні та доповнені реальності (VR/AR). Ці технології дозволяють створювати нові формати сприйняття історії – віртуальні тури музеями, занурення у реконструйовані античні міста, моделювання історичних подій чи прогулянки відтвореним середньовічним замком. Для молодого покоління, яке звикло до інтерактивності й візуального контенту, такі форми подачі є особливо привабливими, адже поєднують навчання, дослідження та емоційне занурення. Віртуальні музеї, створені на основі 3D-сканування, дозволяють людям зі всього світу долучитися до культурних надбань, незалежно від географічних або фізичних обмежень.

Цифровізація також сприяє демократизації доступу до культурної спадщини. Якщо раніше доступ до рідкісних документів, архівів чи музейних фондів був обмежений лише науковцями або відвідувачами конкретних інституцій, то сьогодні цифрові платформи дозволяють відкривати колекції для широкої аудиторії. Онлайн-музеї, електронні бібліотеки та цифрові архіви роблять культурні надбання відкритими, що особливо важливо для країн, де значна частина історичного матеріалу розпорошена по світу. Україна, наприклад, активно оцифровує архіви, стародруки, фонди музеїв та історичні документи, компенсуючи втрати, спричинені війною та історичними потрясіннями.

Ще одним важливим аспектом цифровізації є збереження нематеріальної культурної спадщини – традицій, усної творчості, народних ремесел, музики, танців чи обрядів. Їхня фіксація у цифровому форматі (аудіо, відео, оцифровані записи, інтерактивні енциклопедії) дає можливість уникнути поступового зникнення таких явищ. Особливо актуально це для народів із багатою фольклорною традицією, серед яких і українці. Оцифрування фольклорних матеріалів дозволяє збирати, систематизувати та передавати ці знання наступним поколінням, створюючи багатогранну картину національної культурної ідентичності.

Разом із тим процес цифровізації має і певні виклики. Одним із них є необхідність стандартизації форматів, створення довгострокових сховищ та гарантування безпеки даних. Цифрові копії можуть бути втрачені через застарівання технологій, кібератаки або недостатню технічну підтримку. Тому країни та культурні інституції мають розробляти стратегії довготривалого зберігання та резервного копіювання інформації. Другою проблемою є етичні питання – наприклад, доступ до приватних архівів, використання 3D-копій у комерційних цілях чи захист авторського права. Важливо забезпечити, щоб цифровізація не суперечила принципам збереження автентичності та поваги до культурної спадщини.

Підсумовуючи, цифровізація культурно-історичної спадщини є надзвичайно перспективним напрямом, який поєднує історію, культуру, технології та освіту. Вона відкриває нові можливості у сфері дослідження, збереження та популяризації культурних надбань, роблячи їх доступними глобальній спільноті. Цифрові технології дозволяють значно розширити межі взаємодії суспільства з історичною пам'яттю – від створення віртуальних музеїв і 3D-моделей до міжнародних цифрових архівів та освітніх платформ. Попри певні труднощі та виклики, цифровізація стала невід'ємною частиною сучасної культурної політики, а її подальший розвиток сприятиме збереженню унікальної спадщини для майбутніх поколінь та формуванню свідомого й освіченого суспільства.

Список використаних джерел

1. UNESCO. Digital Heritage. URL: <https://www.unesco.org/en/digital-heritage>
2. UNESCO. Charter on the Preservation of Digital Heritage (2003). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130071>
3. Europeana. Europeana Collections – Digital Cultural Heritage Platform. URL: <https://www.europeana.eu>
4. Digital Preservation Coalition. Digital Preservation Handbook (2019). URL: <https://www.dpconline.org/handbook>
5. National Archives UK. Digital Strategy 2022–2025. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/about/our-digital-strategy/>
6. Інститут національної пам'яті України. Електронні архівні проєкти. URL: <https://uinp.gov.ua>
7. Державна архівна служба України. Стратегія цифрової трансформації архівної справи (2022). URL: <https://archives.gov.ua>
8. Smith, L. Digital Preservation and Cultural Memory. Oxford University Press, 2020. 254 с.
9. Gilliland, A. Conceptualizing 21st-Century Archives. Chicago: ALA Neal-Schuman, 2014. С. 15–37.
10. Kuny, T. A Digital Dark Ages? Challenges in the Preservation of Electronic Information. International Preservation News, № 13, 1997. С. 2–8.
11. Мельник, О. Цифрова спадщина: концепції, проблеми та перспективи збереження. Київ: НАКККіМ, 2021. С. 44–62.
12. Грінченко, Г., Дмитрієва, О. Оцифрування усної історії: методи та стандарти. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2020. С. 10–29.
13. Tello, M. 3D Scanning for Cultural Heritage Preservation. Journal of Cultural Heritage, 2021. С. 112–130.
14. Reilly, P. Virtual Archaeology and the Development of 3D Heritage Models. Springer, 2018. С. 55–78.
15. International Council of Museums (ICOM). Guidelines for Digital Collections Management. 2020. С. 5–23.

УДК 746.3.01(477.46)

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ОРНАМЕНТУ ВИШИВКИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СИМВОЛІКА, КОМПОЗИЦІЯ, КОЛЬОРОВА ГАМА**

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Женя КИРИЛЕНКО,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Вишивка Черкащини посідає особливе місце в системі українського декоративно-прикладного мистецтва, адже поєднує в собі давні оберегові традиції, витончену художню мову й духовну наповненість. Регіон, що розташований у самому серці України, увібрав у свою культуру риси Наддніпрянщини, Київщини та Поділля, однак виробив власну, впізнавану стилістику орнаменту. Черкаська вишивка формувалася в середовищі, де народне мистецтво було невід'ємною частиною щоденного життя, вираженням світогляду та моральних цінностей громади. Вишивання сорочок має давню історію і в кожному регіоні сформувало власні характерні, оригінальні й унікальні зразки.

На жіночих сорочках початку ХХ ст. орнамент розташовували за усталеною традицією: уздовж плеча проходила головна, хоч і неширока, горизонтальна смуга вишивки. Вище та нижче від неї додавали ще кілька смуг, складених з окремих мотивів, які зазвичай викладали шаховим порядком – переважно гілочки калини або інші фрагменти рослинних орнаментів. Певним відступом від усталених традицій були сорочки, оздоблені двома чи трьома горизонтальними смугами вишивки. Такі мотиви трапляються не лише в українській традиції, а й у вишивках інших народів, зокрема болгар, поляків та сербів.

На святкових сорочках вишивкою оформлювали комір, розріз на грудях або маніжку, а також чохлали й нижню частину рукавів. Саме там розташовували візерунки у формі ромбів, скісних хрестів, розеток чи зірок, поєднуючи геометричні та рослинно-геометричні мотиви. У ХІХ ст. набуло поширення оздоблення й на плечах сорочки. З віком людини характер вишивки на її одязі змінювався: з роками елементів ставало дедалі менше, а ті, що були присутні, створювалися в спрощеній манері. Найкращу та найскладнішу вишивку з великою кількістю деталей на сорочках мали дівчата, молодиці прикрашали свої сорочки скромніше, а старші жінки та

бабусі задовольнялися лише простими візерунками. Відмінності простежувалися й між сорочками заможних та бідніших родин. Багатії використовували якісніше, добре вибілене й тонке полотно. Бідні ж мусили власноруч довго обробляти тканину, щоб зробити її м'якшою та естетично привабливішою.

У середині XIX ст. орнаменти зазнали значних змін. Так, у цей час поширювалась вишивка натуралістичних, барвистих троянд, які були зображені на обгортковому папері від косметичних товарів. Ці зображення дуже швидко стали домінуючими у вишивці. Значним відхиленням від давніх народних традицій стало поширення так званих брокарівських узорів. «Брокарівський стиль» прийшов до України з Франції, з підприємства Brocard разом з парфумерною продукцією, його характерною ознакою є техніка вишивки хрестиком мотивів виноградної лози, ягід, суниць, кропиви та інших декоративних рослин, що з'явилися в орнаментах поряд із трояндами, гвоздиками й ліліями. Внаслідок цього архаїчні техніки й прадавні орнаменти поступово зникали. Етнограф І. Гончар підкреслював, що така мода фактично стерла унікальні локальні риси традиційної вишивки. А Олена Пчілка в альбомі «Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки» (1878 р), що започаткував етнографічне дослідження українського орнаменту, рішуче виступила за збереження автентичних зразків. Вона протиставляла їх чужорідним, «модним» візерункам, зокрема тим, що масово поширювалися на обгортках промислових товарів (як-от мило Брокара). Ці запозичені квіткові мотиви вона метафорично називала «здоровими рожами», вбачаючи в них пряме спотворення та витіснення самобутнього народного стилю.

Ще на початку XX ст. в Канівському, Корсунь-Шевченківському та Черкаському районах існувала надзвичайно багата традиція вишивання: побутували десятки різних технік і величезна кількість орнаментів. Ця багата традиція продовжувала місцеві ремісничі практики, що формувалися протягом багатьох поколінь і подекуди мали витoki ще з дохристиянської епохи. Давні геометричні та рослинно-геометричні візерунки зазвичай виконували за допомогою лічильних швів. Серед технік, якими прикрашали жіночі сорочки, були коса, змережування, пруткування, лічильна гладь, настил, ланцюжок, а також гладь по контурах, різні варіанти верхоплуту, плетінка, прутик, мережка плетінням, затягання та інші.

У селах Байбузи й Яснозір'я старожили згадували, що коміри сорочок вишивали так званими «клинцями» – місцевою назвою техніки верхоплут. Яскравим зразком цієї техніки є сорочка з Яснозір'я, яка нині зберігається в Черкаському обласному краєзнавчому музеї: її рукави рясніють геометричними та стилізованими рослинними мотивами у червоно-чорній гамі, що плавно переходять з одного в інший, створюючи цілісну орнаментальну композицію.

Орнаменти, якими оздоблювали сорочки, у кожному селі мали власні назви. У Байбузах, Яснозір'ї та Шелепухах, наприклад, уживали слово

«квітки», тобто ромби, а також «орлиці» й «неповні орлиці». Поширеними були й чорні чи червоні «раки» (хрестики) та «полунишники» (скісні хрести). В українській традиції особливе значення мав саме ромб – символ землі: ромб позначав поле, а крапка всередині уособлювала засіяне зерном. Траплялися й сорочки, де всередині ромбів вишивали квіти такий орнамент створювали жінки, які прагнули завагітніти або народити дитину. Коли ж більше не бажали мати нащадків, ці квіткові мотиви випорювали. Саме прості форми, подекуди геометричні, які у підсумку разом створювали на полотні ефект засіяного поля, притаманні стародавнім сорочкам. Калина, волошки або дубове листя, присутні у вишивці, означають, що сорочці близько 100–150 р., бо ці орнаменти є відносно новими.

Черкащина вирізняється вишуканими орнаментами, виконаними червоними, чорними та білими нитками. Надзвичайно цінними є вишивки «білим по білому». До середини ХХ ст. місцеві вишивки зазвичай були однотонними, а двоколірні з'являлися рідко в основному їх виготовляли технікою «помальовання» червоною та чорною нитками в окремих селах, як-от у Кумейках Черкаського району та Сахнівці Канівського району. На межі колишнього Черкаського і Канівського повітів сорочки традиційно вишивали коричневою та сірою нитками, для створення чорного кольору нитки варили у сажі, що була розведена молоком.

У традиційній українській вишивці кожен колір мав своє особливе та символічне значення: червоний – це захист, кохання, пристрасть і сила, також казали що червоний колір відганяє злі сили та дарує гармонію. Зелений – весна, природа та початок всього нового, в деяких місцевостях також відповідав за здоров'я та молодість. Жовтий був кольором всього світлого та прекрасного – це радість, багатство, щастя та тепло. Синій – жіноча мудрість, а також вода та небо. Білий був кольором чистоти та святості, вишиванки такого кольору носили незаміжні, молоді дівчата. Чорний колір загалом був символом землі, лише в деяких випадках асоціювався із втратами.

Таким чином, вишивка Черкащини являє собою самобутній та цілісний феномен українського декоративно-прикладного мистецтва, який історично синтезував регіональні впливи Наддніпрянщини, Київщини та Поділля, але зберіг власну впізнавану стилістику. Аналіз засвідчує, що місцеві автентичні орнаменти (зокрема, ромби та їх варіації) глибоко закорінені у світоглядних та оберегових традиціях, яскравим прикладом чого є символіка ромба як засіяного поля, а також практика коригування вишивки на сорочках жінок залежно від їхнього прагнення до дітонародження. Разом із тим, у середині ХІХ – на початку ХХ ст. черкаська вишивка, як і загальноукраїнська, пережила кризовий етап через масове поширення чужорідних «брокарівських» візерунків. Це призвело до витіснення прадавніх технік та локальних рис, що викликало рішучу критику з боку таких діячів, як Олена Пчілка. Попри ці виклики, на

Черкащині до початку XX ст. збереглося багате розмаїття технік (верхоплут, коса, настил, мережка), а також унікальні місцеві назви для орнаментів («квітки», «орлиці», «раки»), що підкреслює глибоку вкоріненість цієї ремісничої традиції у щоденному житті та її важливе значення для вивчення історії української культури.

Список використаних джерел

1. Білоус Л. Броківська вишивка в українському народному вбранні другої половини XIX – початку XX століть. Народний костюм як виразник національної ідентичності : зб. наук. пр. Київ: ТОВ «ХІК», 2008. 46 с.
2. Гончар І. Український рушник. Київ : Т-во «Знання», 1988. 422 с.
3. Звичаї нашого народу : етногр. нарис : [у 2 т.] / Олекса Воропай. Мюнхен : Укр. вид-во, 1958. Т. 2. 1958. 289 с.
4. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. Київ : Мистецтво, 1993. 264 с.
5. Нечипоренко С. Українська вишивка. Київ : Майстерня книги, 2010. 159 с.
6. Нянько В. Хранителька української ідентичності: як черкашанка відроджує культуру вишивки URL: <https://18000.com.ua/strichka-novin/xranitelka-ukrayinskoyi-identichnosti-yak-cherkashhanka-vidrodzhuje-kulturu-vishivki/> (дата звернення: 12.11.2025).
7. Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. Київ : Українська Академія Наук, 1927. 54 с.
8. Стечишин С. Мистецькі скарби українських вишивок. Вінніпег, 1950. 210 с.
9. Українці: історико-етнографічна монографія. Макет / [відп. ред. К Гусликий]. Київ : Видавництво АН УРСР, 1959. 830 с.
10. Щибря Володимир Васильович. Народний одяг середньої наддніпрянщини кінця – початку ХХІ століття: локальні особливості, розвиток : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017. 189 с.

УДК 327

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В МЮНХЕНІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА КРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ (1945–2025 рр.)

Лілія БОНДАРЕНКО,
*доктор політичної економії,
секретар Українського Вільного Університету
(м. Мюнхен, Німеччина)*

Книговидавнича діяльність Українського Вільного Університету (УВУ) в Мюнхені є унікальним феноменом, який має бути досліджений у контексті кризового управління національною ідентичністю та публічної дипломатії. Заснований у Відні в 1921 році, УВУ став ключовим науково-

культурним осередком української еміграції, виконуючи місію пропагатора репрезентації української науки перед світом. УВУ функціонував в умовах перманентної політичної та інституційної кризи: від втрати державності та переміщень (Прага-Мюнхен) до ідеологічних протистоянь. Його видавнича діяльність була частиною стратегії національної інтеграції та репрезентації. Сама сутність каталогу видань, який включає *Kurzkatalog der UFU-Bücher* (Stand: 23. Oktober 2025) до 80-річчя діяльності університету в Мюнхені, підтверджує неперервність місії УВУ.

Актуальність дослідження полягає у потребі визначення механізмів, якими недержавні актори можуть забезпечувати неперервність культурної та наукової традиції, впливаючи на міжнародну спільноту. Досвід УВУ є цінним історичним кейсом ефективного управління культурною спадщиною в кризових обставинах. УВУ через видавництво реалізував надзвичайно ясну, яскраву західну орієнтацію української культури.

Метою роботи є визначення стратегічної функції видавничої політики УВУ як механізму публічної дипломатії та інструменту кризового управління національною ідентичністю. Завдання включають: класифікацію видань УВУ за їхньою функціональною роллю, аналіз стратегій інтеграції української науки у західний простір та формулювання висновків для сучасної комунікаційної політики України.

Видавнича політика УВУ була свідомо спрямована на мінімізацію ризиків втрати національної ідентичності та інтелектуального потенціалу в еміграції. Це відображає підхід кризового управління інституцією та її місією. У Мюнхені увага зосередилася на гуманітарних і суспільних науках, які в Україні не досліджувалися, а також на працюванні над конкретними проблемами і темами з історії України та інших наук.

Одним із головних завдань УВУ було збереження академічного канону та публікація творів, які були під ідеологічною заборонаю або спотворені.

- Класична Філософія: Публікація «*Ausgewählte Werke*» (Вибрані твори) Памфіла Юркевича (2017 р., 344 с.) та німецькомовного видання «*Dialoge*» (Діалоги) Григорія Сковороди (2021 р., 350 с.) є прикладом збереження фундаментальних текстів української філософії.

- Українська Мова та Література: Видання «*Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung*» (2008 р., 453 с.) підкреслює значення національного поета для становлення нової української літературної мови.

- Мистецька Спадщина: Каталог також включає такі видання, як «*ХУДОЖНИЙ ФОНД Українського Вільного Університету: 80 років у Німеччині (1945-2025)*» (2025 р., 192 с.) , що є першою публікацією, яка охоплює повну художню колекцію УВУ, а також монографія «*Die Vision der Ukraine erschaffen. Der Bildhauer Gregor Kruk*» (2024 р., 304 с.).

Видавнича політика УВУ виконувала ключову функцію публічної дипломатії – поширення інформації про українську культуру та науку серед міжнародної спільноти, що підтверджується каталогом.

Найефективнішим інструментом публічної дипломатії була стратегія багатомовних та перекладних видань, які сприяли інтеграції української науки у західний простір.

- Інституційна Презентація: Ювілейний том «Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011» (2011 р., 828 с.) був виданий для того, щоб представити досягнення УВУ й стан української науки та українознавчих студій у світі.

- Переклади Класики: Німецькомовні видання «Dialoge» Григорія Сковороди та «Ausgewählte Werke» Памфіла Юркевича вперше представили фундаментальні тексти української філософії німецькомовному науковому та читацькому колу.

- Міжнародна Співпраця: Видання «Theologie und Wissenschaft. Versuch einer Standortbestimmung» (2009 р., 32 с.) є прикладом міжнародного наукового обміну, будучи доповіддю, присвяченою присвоєнню звання почесного доктора УВУ.

У 2020-х роках видавнича діяльність УВУ набула рис кризової комунікації та адвокації на підтримку України.

- Актуалізація Геноциду: До 25-го тому «Wissenschaftliches Sammelwerk der Ukrainischen Freien Universität» (Науковий збірник УВУ) (2023/24 р., 280 с.) були включені доповіді міжнародної конференції «Die ungesühnten Verbrechen wiederholen sich: Der Holodomor und der Völkermord Russlands am ukrainischen Volk dauern an» (Безпокарані злочини повторюються: голодомор та геноцид Росії проти українського народу триває). Це використання наукової платформи для інформаційного впливу та привернення уваги до сучасних злочинів Росії.

- Антиколоніальні Студії: «Historische Essays» Марка фон Гагена (Т. 1, 2024 р., 704 с.) містять рефлексії про Голодомор та актуальну російсько-українську війну.

- Дослідження Військової Еміграції: Видання «Die Armee im Exil: Ukrainische Militäremigration in der Zwischenkriegszeit (1919-1939)» (2025 р., 224 с.) представляє комплексне дослідження української військової еміграції в міжвоєнний період.

Видавнича діяльність Українського Вільного Університету в Мюнхені є еталонним прикладом ефективного інструменту публічної дипломатії та стратегічного кризового управління національною ідентичністю в умовах вимушеної еміграції. Досвід УВУ демонструє, що успішна дипломатія потребує систематичного, науково обґрунтованого та багатомовного видавничого продукту.

**«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

Список використаних джерел

UKRAINISCHE
FREIE UNIVERSITÄT

Kurzkatalog der UFU-Bücher (Stand: 23. Oktober 2025)

	<i>Patzke, Una; Szafoval, Mykola; Iaremko, Roman</i> Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011 2011, 828 S. ISBN 978-3-928687-65-2 50,- €	Das Hauptziel dieses Jubiläumsbandes ist es, die Errungenschaften der Ukrainischen Freien Universität (UFU) im Laufe der 90 Jahre ihrer Arbeit vorzustellen und aller, die sich an der Entwicklung und dem Erfolg dieser akademischen Einrichtung beteiligt haben, zu gedenken. Die im Band veröffentlichten Beiträge und Materialien, bibliografischen Werke und Studien helfen dem Leser, sich seine eigene Sicht der UFU und des Standes der ukrainischen Wissenschaft und Ukrainistik in der Welt zu erarbeiten.
	<i>Skovoroda, Hryhorij; Roland, Pietsch</i> Dialoge 2021, 350 S. ISBN 978-3-928687-51-5 20,- €	Am 3. Dezember 2022 jährte sich der Geburtstag des großen ukrainischen Philosophen Hryhorii Skovoroda zum dreihundertsten Mal. Professor Roland Pich stellt seine Übersetzung von fünf grundlegenden Dialogen Skovorodas vor: I. Der Ring; II. Das Gespräch mit dem Titel "Das Alphabet oder die Fibel der Welt"; III. Silenus Alcibiades, d.h. die Ikone des Alcibiades; IV. Ein kleines Buch über das Lesen der Heiligen Schrift mit dem Titel "Lots Frau"; V. Die Sintflut der Drachen.
	<i>Moser, Michael; Rothe, Hans</i> Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung. 2008, 453 S. ISBN 978-3-928687-62-1 35,- €	Der hier vorgelegte "Versuch einer Würdigung" der Sprache des ukrainischen Nationaldichters Taras Shevchenko und ihrer Bedeutung für die Entstehung einer neuen ukrainischen Schriftsprache erscheint fast ein halbes Jahrhundert nach der letzten Gesamtwürdigung in deutscher Sprache. Diese wurde von Jurij Bojko von der Ukrainischen Freien Universität in München verfasst und enthielt ein Geleitwort von Erwin Koschmieder über Shevchenko für deutsche Leser.
	<i>Dmytro Pavlytschko</i> Drei Strophen 2018, 96 S. ISBN 978-3-7528-5079-6 10,- €	Dmytro Pavlytschko (Jahrgang 1929), zeitgenössischer Dichter, Schriftsteller und Diplomat, ist eine der bekanntesten Persönlichkeiten der Ukraine. Sein Gedichtband "DREI STROPHEN" ist ein Kaleidoskop von bewegenden Erlebnissen und Erinnerungen eines langen Menschenlebens, eng verflochten mit der Geschichte seines ruhelosen Heimatlandes. Die deutsche Nachrichtung von Irena Katschaniuk-Spiech und Joseph Spiech bewahrt den Stil und den Geist des Originals und lässt den Leser eintauchen in die Gedanken- und Gefühlswelt des Dichters.
	<i>Jurkevyc Pamfil; Pietsch, Roland; Kollert, Günter</i> Ausgewählte Werke 2017, 344 S. ISBN 978-3-928687-42-3 20,- €	Übersetzt aus dem Russisch von Roland Pietsch unter Mitarbeit von Günter Kollert. Mit einem Vorwort von Maria O.Prushlak. Mit dieser Ausgabe der Ausgewählten Werke von Pamphilus Jurkevych legt Roland Pitsch, Professor an der Ukrainischen Freien Universität, eine wichtige Grundlage für die weitere Erforschung der ostslawischen Philosophie im Allgemeinen und für die Forschungen von Roland Pitsch, der bereits ein bahnbrechendes Werk über Pamphilus Jurkevych veröffentlicht hat.
	<i>Heinzmann, Richard; Biser, Eugen</i> Theologie und Wissenschaft. Versuch einer Standortbestimmung 2009, 32 S. ISBN 978-3-928687-63-8 5,- €	Vortrag anlässlich der Verleihung der Ehrendoktorwürde der Philosophischen Fakultät der Ukrainischen Freien Universität. Hw. prof. Dr. phil. Doktor der Theologie Doktor der Philosophie. H. c. Doktor der Theologie H. c. Yevhen Biser 4. Februar 2009 im Kardinal-Wendel-Haus, München.

УДК 338.48-6:7/8]:351.853(477.46)

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ ЯК ЗАСІБ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ

Богдана ШЛЕНЧАК,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Оксана ЯШАН,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Охорона культурної спадщини є важливою складовою державної політики України та одним із ключових напрямів збереження національної ідентичності. У сучасних умовах російсько-української війни, глобалізації та соціокультурних трансформацій особливого значення набуває використання потенціалу культурного туризму як інструменту не лише економічного розвитку, а й духовного відродження нації. Вперше на міжнародному рівні офіційно поняття «культурний туризм» було використано в матеріалах Всесвітньої конференції з культурної політики (1982 р.), де було зазначено, що даний вид туризму відрізняється від інших видів та враховує культури інших народів. Культурна спадщина – це скарб, який відкриває нові горизонти тим, хто вміє його цінувати, адже передусім вона збагачує людину духовно. Саме тому культурний туризм є одним із засобів у формуванні особистості людини бо він спрямований на пізнання історії, традицій, мистецтва, релігії та побуту певного народу. Його розвиток безпосередньо пов'язаний із охороною культурної спадщини, оскільки популяризація об'єктів спадщини створює суспільний запит на їх збереження.

Одним із регіонів, де ці процеси мають особливо глибокий зміст, є Чигиринщина – територія, тісно пов'язана з історією українського козацтва та державотворчими процесами XVII століття. Саме тут формувався політичний і духовний центр козацької держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, що робить цей регіон унікальним культурно-історичним простором. Тому, на наше переконання, Чигиринщина – це не лише адміністративно-територіальна одиниця, а й символ національної пам'яті. На її території зосереджено значну кількість пам'яток археології, історії, архітектури, що мають статус національного та місцевого значення. Серед найвідоміших об'єктів – резиденція гетьмана Богдана Хмельницького у Чигирині, Іллінська церква у Суботові, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», меморіальні комплекси козацької доби.

Ці об'єкти становлять основу туристичних маршрутів і є важливими центрами виховання патріотизму та історичної пам'яті. Збереження їхнього стану та адаптація до потреб сучасного туриста потребують поєднання охоронних заходів із розвитком туристичної інфраструктури. Проте існуюча культурно-історична спадщина, на нашу думку, недостатньо ефективно використовується для туристичних цілей. Тому ця проблема потребує комплексного підходу, спрямованого на збереження і популяризацію краю.

В Україні на державному обліку знаходиться понад 147 тисяч пам'яток, але не зважаючи на ці вражаючі цифри, у туризмі їх задіяно найменше. Значний відсоток об'єктів культурної спадщини, а саме 70 % перебуває у незадовільному стані, потребують підтримки та реставрації. Доступна та достовірна інформація є тільки про половину об'єктів і тільки половина пристосована для відвідання туристами.

Дослідження культурної спадщини Черкащини представлені в працях численних авторів. Переважно вони зосереджені на питаннях її захисту та збереження. Доктор історичних наук В. О. Горбик, розглядаючи питання збереження культурної спадщини України, виділяє Черкащину як регіон першочергової важливості. Він обґрунтовує це тим, що саме тут відбувалися доленосні для України події: від становлення козацтва та народних повстань до національно-визвольної війни проти польської шляхти та Коліївщини. Крім того, цей край нерозривно пов'язаний з діяльністю таких видатних постатей, як полководець Богдан Хмельницький та геніальний мислитель і поет Тарас Шевченко.

Проте Чигиринщина має проблеми, які гальмують розвиток культурного туризму в регіоні, зокрема:

- недостатнє фінансування реставраційних робіт;
- слабка туристична інфраструктура (розміщення, харчування, транспортна логістика);
- низький рівень промоції туристичних продуктів;
- сезонність відвідувань і слабкий розвиток подієвого туризму.

Для розвитку культурного туризму на Чигиринщині важливо створити та впровадити соціальні програми, які допоможуть оновити, відреставрувати та адаптувати історико-культурні пам'ятки до сучасних умов. Це можна зробити за участю представників влади, туристичних фахівців та активних членів громади.

Але, незважаючи на перераховані проблеми, останніми роками все ж таки відзначається поживлення музейної діяльності, активізація місцевих громад, проведення фестивалів (зокрема, історичних реконструкцій, етнокультурних заходів, патріотичних акцій). Ці ініціативи сприяють не лише привабливості туристів, а й підтримці живої культурної пам'яті.

З огляду на все вищесказане, можна розглянути модель перетворення культурної спадщини на продукт культурного туризму, яка б враховувала

всі можливі загрози, а також використовувала приховані можливості та напрями вдосконалення туристично-охоронної діяльності. Для створення такого цікавого туристичного продукту, як вже зазначалось, важливо залучити професіоналів з різних сфер.

Процес створення туристичного продукту на основі культурної спадщини можна поділити на три основні етапи:

1. Відбір: врахування культурної спадщини; аналіз готовності до виходу на туристичний ринок; вибір об'єктів за рівнем готовності.

2. Маркетингові дослідження: надання найбільш готовим об'єктам необхідних ресурсів, інфраструктури та послуг; розробка інвестиційних проектів і визначення потреб у бюджетних дотаціях; забезпечення ресурсами для консервації та реставрації об'єктів.

3. Розвиток.

Для забезпечення сталого розвитку культурного туризму та збереження спадщини Чигиринщини доцільно реалізувати такі напрями:

По-перше – це інтеграція питань розвитку культурного туризму у стратегії сталого розвитку територій, адже сучасні підходи до охорони культурної спадщини передбачають не лише її збереження як музейного фонду, а й активне використання в соціально-економічному житті громади. Для Чигиринщини, яка має винятковий історико-культурний потенціал, це означає необхідність поєднання охоронних, культурних і економічних стратегій. Туристична діяльність має розглядатися не як окрема сфера, а як структурна складова регіональної політики, що забезпечує зростання зайнятості, розвиток малого бізнесу, покращення інфраструктури та водночас сприяє збереженню культурної автентичності краю. Особливо важливим є сприяння приватним ініціативам у сфері зеленого туризму, етноресторанів, ремісничих майстерень, крафтових виробництв і сувенірної продукції. Це поєднує економічну вигоду з популяризацією традицій, ремесел і локальної культури.

Підтримка таких ініціатив через гранти, пільгове оподаткування, конкурси проектів створює умови для формування активної громади, яка усвідомлює власну відповідальність за спадщину й бачить у ній ресурс розвитку.

Тому, ми вважаємо, що цей напрям є одним із провідних напрямів державної та місцевої політики.

На практиці це можна реалізувати наступним чином:

- включення об'єктів культурної спадщини до програм соціально-економічного розвитку територіальних громад, зокрема у частині реконструкції, благоустрою, туристичного зонування, популяризації місцевих брендів;

- залучення музеїв, громади, підприємців та органи влади до розроблення регіональних туристичних кластерів (наприклад,

«Гетьманська столиця», «Козацький шлях», «Холодний Яр – земля вільних»), у межах яких вони діють спільно;

- створення умов для державно-приватного партнерства у збереженні та використанні пам'яток (реставраційні проекти, фестивалі, інвестиційні програми);
- фінансування не лише реставрацій, а й промоційних та освітніх ініціатив шляхом інтеграції охоронних заходів у місцеві бюджети;
- участь місцевих громад у формуванні туристичних маршрутів і просуванні власних культурних ресурсів через цифрові платформи, фестивалі, крафтові продукти, брендування територій.

Кожен елемент – від збереження пам'яток до створення робочих місць – підсилює інший. У результаті культурна спадщина перестає бути лише «об'єктом охорони» й перетворюється на ресурс розвитку, який поєднує економічні, освітні та культурні інтереси громади. Така модель є особливо актуальною для Чигиринщини, адже саме тут культурно-історичне середовище є базовим чинником локальної ідентичності та конкурентною перевагою в туристичному просторі України.

Другим напрямом є формування цілісної мережі туристичних маршрутів і кластерів, об'єднаних спільною історико-культурною темою. На самперед це об'єднання територій, установ, підприємств та громад, які взаємодіють задля розвитку туристичних послуг і збереження культурної спадщини. Така модель дозволяє комплексно використовувати потенціал регіону, розподіляючи ресурси між кількома центрами, а не зосереджуючи увагу лише на одному об'єкті. Може бути створена мережа «Козацьких шляхів Чигиринщини», яка б поєднувала історичні центри козацької доби – Чигирин, Суботова, Медведівки, Стецівки, Тінюк, а також Холодний Яр. Така мережа може включати: маршрути історико-пізнавального, етнографічного, природничого та патріотичного спрямування; маркування туристичних об'єктів, створення єдиної карти маршрутів; розвиток інфраструктури (автомобільні дороги, місця відпочинку, харчування, сувенірні крамниці); організацію фестивалів, реконструкцій, квестів, історичних театралізацій.

У сучасних умовах цифрової трансформації суспільства інноваційні технології стають невід'ємною складовою туристичної індустрії. Тому третім напрямом для Чигиринщини, з її багатою історико-культурною спадщиною, є цифровізація, яка відкриває нові можливості не лише для промоції, а й для охорони, дослідження та інтерпретації культурних цінностей, поєднуючи наукову достовірність із доступністю для широкої аудиторії, зменшує фізичне навантаження на об'єкти, розширює аудиторію й створює умови для інтеграції спадщини в сучасний культурний простір. Якщо ми вже почали говорити про козацьку Чигиринщину, то можливе створення інтерактивної онлайн-платформи «Козацькі шляхи Чигиринщини» з картою маршрутів, фотоархівом, аудіогідами,

відеоматеріалами. 3D-реконструкції та доповнена реальність (AR) допомагають відтворювати історичний вигляд Чигиринської фортеці, резиденції Богдана Хмельницького, побутові сцени XVII ст. QR-коди на пам'ятках надають швидкий доступ до історичних довідок і мультимедійних матеріалів. Такий формат дозволяє забезпечити багатомовність контенту й зробити спадщину Чигиринщини доступною для українських і закордонних туристів; зміцнення бренду регіону як сучасного, інноваційного й водночас традиційно-патріотичного простору.

Ключовою передумовою ефективного збереження історико-культурної спадщини є виховання свідомого ставлення до неї у молодого покоління. З огляду на це, наступним важливим напрямом є формування у молоді ціннісного ставлення до історії свого краю через розвиток освітніх і волонтерських програм, бо саме освіта та волонтерство створюють підґрунтя для формування нової культури пам'яті, заснованої на активній громадянській позиції. Практично це можна реалізувати за рахунок упровадження курсів локальної історії у навчальних закладах; організації літніх історико-культурних таборів, польових практик і краєзнавчих шкіл; співпрацею музеїв з освітніми закладами у форматі інтерактивних занять, історичних квестів, виставок і театралізованих уроків; підтримкою студентських досліджень, присвячених пам'яткам Чигиринщини; волонтерського прибирання територій де розташовані об'єкти історико-культурної спадщини, догляд за пам'ятками, допомога під час фестивалів, участь у реставраційних чи промоційних акціях, тощо. Через такі форми діяльності молоді, вона відчуває особисту відповідальність за історію свого краю, що формує глибоку емоційну й патріотичну прив'язаність до нього.

Отже, розвиток культурного туризму на Чигиринщині є ефективним засобом охорони та популяризації культурно-історичної спадщини. Збереження пам'яток Чигиринщини через їх активне залучення до туристичного простору перетворює минуле на живу частину сучасної культури, утверджує тяглість історичної традиції та національної ідентичності. А поєднання історико-культурного потенціалу з сучасними підходами до менеджменту і комунікацій забезпечує сталий розвиток регіону, сприяє підвищенню історичної свідомості громадян і формуванню позитивного іміджу України у світі.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини». К.: ВР України, 2000.
2. Булгакова Н.В. Культурний ландшафт як об'єкт туристського інтересу. 2018. С. 149-150. URL: <https://lnk.ua/q4629804J> (дата звернення 01.11.2025)
3. Давиденко І.В. Культурно-історична спадщина як основна складова розвитку культурного туризму в Україні. URL: <https://surl.li/rbwtnihttps://surl.li/rbwtni> (дата звернення 01.11.2025)
4. Зараховський О. Є. Культурна спадщина Черкащини як туристичний ресурс: наукометричний аналіз публікацій. URL: <https://surli.cc/exloov> (дата звернення 01.11.2025)

5. Історико-культурний туризм: український та світовий досвід. *Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції* (Київ, 5 квітня 2019 р.) / Редкол. : О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. К. : «Фоліант», 2019. 331 с. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/%D0%86%D0%9A%D0%A2-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (дата звернення 03.11.2025).

6. Мазурик З. В. Культурна спадщина регіону як туристичний продукт. 2006. С. 178–182. URL: <https://lnk.ua/LVbPqlR4y> (дата звернення 01.11.2025)

7. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Офіційний сайт. URL: <http://chigirinzapovidnyk.org.ua/> (дата звернення 01.11.2025).

УДК 94:008]:342.78(477+470+571)

ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Олександр МІРОШНИЧЕНКО,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня,
спеціальності «Середня освіта» (Історія та громадянська освіта)
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

Євгенія ШЕВЦОВА,

*докторка філософії, старша викладачка кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

Російсько-українська війна, що триває з 2014 р. і перейшла у фазу повномасштабного вторгнення у 2022 р., постала не лише як збройний конфлікт, а як системна стратегія руйнування української національної ідентичності. Цілеспрямоване нищення культурних інституцій, освітніх ресурсів і об'єктів матеріальної та нематеріальної спадщини стає інструментом гібридної агресії, спрямованої на витіснення української історичної пам'яті та культурних маркерів з окупованого простору. Знищення книжкових фондів, вилучення українських підручників, руйнування пам'яток архітектури, пограбування та депортація музейних колекцій – ці дії мають системний і свідомий характер. Показовим є масштаб культурних утрат у Маріуполі, де окупаційні сили знищили понад 180 тис. українських книжок [1], зруйнували будівлю Драматичного театру, який слугував укриттям для цивільних, та музей Архипа Куїнджі, що зберігав унікальні зразки українського живопису. Обидві установи були не лише центрами культурного життя, а й пам'ятками архітектури національного значення.

Окупація українських територій і систематичне нищення культурної спадщини не є феноменом, обмеженим лише періодом повномасштабної війни; їх витoki простежуються від 2014 р., коли Російська Федерація

здійснила анексію Автономної Республіки Крим. Уже в цей час постала загроза масового порушення міжнародних конвенцій із захисту культурної спадщини. Як слушно зазначає О. Рішняк, на тимчасово окупованому півострові опинилося понад 4 тисячі об'єктів культурної спадщини України, які держава-окупант у протиправний спосіб інтегрувала у власне правове поле, фактично ігноруючи норми Гаазьких конвенцій і стандартів ЮНЕСКО [3, с. 161]. Особливе занепокоєння викликають практики Росії на об'єктах світового значення. Зокрема, О. Реєнт і Г. Денисенко наводять приклади використання Херсонесу Таврійського як майданчика для ідеологічних і пропагандистських заходів, що не лише спотворює його історико-культурний контекст, але й призводить до руйнування археологічного шару, доповненого загрозою масштабної неконтрольованої забудови території [5, с. 49].

Війна також спричинила масштабне переміщення та часткову втрату музейних колекцій. Показовою є історія Луганського обласного краєзнавчого музею, який упродовж двох етапів війни від гібридної фази до повномасштабного вторгнення був змушений тричі змінювати місце розташування, двічі втрачаючи основну частину своїх фондів [4]. Такі випадки демонструють, що культурна спадщина стає однією з найбільш уразливих сфер у ситуації окупації та збройної агресії.

За даними ЮНЕСКО, станом на 22 вересня 2025 р. офіційно підтверджено пошкодження або знищення 509 об'єктів культурної спадщини України, включно з музеями, релігійними спорудами, історичними будівлями та центрами культурної інфраструктури [2]. Ці цифри не лише фіксують масштаб втрат, а й засвідчують системний характер цілеспрямованих дій, спрямованих на руйнування культурного середовища та історичної пам'яті українського народу.

Окупанти також знищують новітню історію української держави, знищуючи пам'ятники Героям Небесної сотні, монументи українським Воїнам АТО/ООС. О. Реєнт та Г. Денисенко наводять приклад, як 7 березня 2022 р. в смт Луганське Донецької області московити знищили меморіальну стелу Героя України Василя «Міфа» Сліпака, який загинув в бою за Україну в 2016 році [5, с. 51].

Поруч із фізичним знищенням історичних пам'яток та крадіжкою артефактів, які є основними викликами, йде інформаційна війна. Російська пропаганда постійно заперечує існування української культури, представляючи її як регіональний варіант російської, і ця стратегія постійно реалізується не тільки через ЗМІ, а й через викривлення української історичної спадщини, наприклад перейменування музеїв АТО в «музеї терору» з відповідними наративами в екскурсіях та виставках, тим самим реалізуючи політику русифікації на окупованих територіях та виносячи це в міжнародний простір, виправдовуючи свою агресію перед цивілізованим світом.

З усього вище викладеного можна зробити такий висновок, що Росія прагне не просто завоювати території та підкорити населення, вона хоче знищити українську культуру, історію, національну пам'ять, тим самим перетворивши націю на таку собі покірну біомасу, яка не пам'ятає свого роду та історії. І це один з найбільших викликів, з якими стикнулася Україна за весь час Незалежності. І держава та нація прийняли цей виклик. Ініціатива «Backup Ukraine» за підтримки ЮНЕСКО дозволяє створювати 3-D моделі за допомогою смартфонів та дронів, і долучитися може кожен охочий [6]. За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій станом на вересень 2025 р. евакуйовано понад 670 тисяч музейних експонатів з прифронтових регіонів [7]. Зрозуміло, що це потрібно було робити до повномасштабного вторгнення, але краще пізно, ніж ніколи. Також МКСК запущено проєкт цифрової трансформації «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» [8]. Також проєкти на кшталт «Спадщина. UA», які реставрують старі будівлі. І тут можна відмітити, що держава, об'єднавшись з волонтерами та за підтримки міжнародних партнерів намагається врятувати свою історичну спадщину.

Втім, наявних кроків усе ще недостатньо. Потребує формування комплексна, системно вибудована політика держави у сфері захисту й відновлення культурної спадщини. Одним із першочергових завдань є створення національної програми реституції культурних та історичних цінностей, що передбачала б координацію зусиль державних інституцій, правоохоронних органів та міжнародних структур, зокрема Інтерполу, для документування злочинів, покарання винних у розкраданні та повернення викрадених артефактів. Важливою залишається й академічна дипломатія: українські науковці, беручи участь у міжнародних наукових конференціях, повинні послідовно доносити до світової спільноти значення повернення культурних надбань до України та фіксувати факти їх незаконного переміщення.

Не менш вагомим напрямом є інтеграція набутого під час війни досвіду в освітній процес. Підготовка фахівців, спроможних працювати в умовах гібридних і широкомасштабних загроз, має стати стрижнем нових програм із музейної справи, культурної політики та охорони спадщини. Такий підхід не лише зміцнить національну систему захисту культурних цінностей, а й дозволить Україні ділитися отриманим досвідом із міжнародними партнерами, підсилюючи свій авторитет у сфері культурної безпеки.

Водночас доцільно активізувати зусилля з просування ідеї створення Фонду відновлення культурної спадщини України за підтримки ЮНЕСКО та Європейського Союзу, який міг би акумулювати ресурси для реставраційних, експертних і цифровізаційних проєктів. Необхідним залишається й розбудова культурної дипломатії через ЗМІ: фільми, серіали, телевізійні програми, медійні кампанії, які сприяють популяризації української культури та підвищують обізнаність про її цілеспрямоване знищення.

Таким чином, російсько-українська війна стала не лише викликом, а й каталізатором переосмислення підходів до збереження культурної та історичної спадщини. Уже зроблено чимало, але попереду – не менше, адже саме культура, історична пам'ять і спадщина формують українську націю та її державність, а не просто населення певної території. Розвиток існуючих механізмів охорони спадщини та створення нових інструментів – від цифрових архівів і 3D-моделювання до правових механізмів реституції – є ключовою умовою збереження ідентичності.

Якщо ж цьому не приділяти належної уваги, постає реальна загроза того, що українська нація може опинитися в становищі, коли втрачається не лише культурна спадщина, а й сама здатність бути вільним суб'єктом історії – адже лише народи, позбавлені власної культури та пам'яті, перетворюються на рабів. У цьому контексті особливо промовисто звучать приписані Івану Сірку слова: «Рабів до раю не пускають».

Список використаних джерел

1. Козлова Д. «Екстремістська» Леся Українка. Окупанти знищили 180 тисяч українських книжок в Маріуполі, – міськрада. *Суспільне Донбас*. URL: <https://suspilne.media/donbas/578187-ekstremistska-lesa-ukrainka-okupanti-znisili-180-tisac-ukrainskih-knizok-v-mariupoli-miskrada/> (дата звернення 06.11.2025).
2. ЮНЕСКО. ЮНЕСКО підтвердила пошкоджені культурні пам'ятки в Україні. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116> (дата звернення 07.11.2025).
3. Рішняк О. В. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/8126> (дата звернення 07.11.2025).
4. Павлій І. У пошуках нового дому: історія Луганського обласного краєзнавчого музею. *Східний варіант*. 31.05.2024. URL: <https://v-variant.com.ua/article/luhanskyu-kraieznavchyy-muzeu-2/> (дата звернення 07.11.2025).
5. Реєнт О. П., Денисенко Г. Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2024. № 6. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/13008/2024-6-3/23664> (дата звернення 07.11.2025).
6. Мох Аліна. Backup Ukraine: тепер кожен може відсканувати історичні пам'ятки, аби вберегти їх від війни. *Pragmatika Media*. 12.04.2022. URL: <https://pragmatika.media/news/backup-ukraine-teper-kozhen-mozhe-vidskanuvati-istorichni-pam-jatki-abi-vberegiti-ih-vid-vijni/> (дата звернення 08.11.2025).
7. Міністерство культури та стратегічних комунікацій. «Майже 100 тисяч музейних предметів евакуйовано з прифронтових регіонів з початку року». URL: <https://mcsc.gov.ua/news/majzhe-100-tysyach-muzejnyh-predmetiv-evakujovano-z-pryfrontovyh-regioniv-z-pochatku-roku-tetyana-berezhna-pid-chas-zustrichi-z-komisarkoyu-yes-martoyu-kos/> (дата звернення 08.11.2025).
8. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: <https://mcsc.gov.ua/czyfrovij-rozvytok/derzhavnyj-reyestr-neruhomyh-pamyatok-ukrayiny/> (дата звернення 09.11.2025).

УДК 94:725.1](477.54-21

ДЕРЖПРОМ – ФУНДАМЕНТ СИМВОЛУ ДУХУ ТА ЖИВИЙ СВІДОК ВІЙНИ

Вадим ДЕГТЯРЬОВ,

здобувач магістерського(другого) рівня освіти

факультету історії і права

Харківського національного педагогічного університету

імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

*доцент кафедри історії України, завідувачка кафедри історії України,
кандидат історичних наук МАРТИНОВА І. С.*

У період з грудня 1917 року до 1934 року Харків виконував функцію столиці Радянської України. Офіційно з 19.12.1919 це місто вважалося столицею Української соціалістичної радянської республіки, до перенесення столиці у Київ 24.06.1934. За час існування столиці – Харкова, з'явився один із символів доби, який підтверджує цю думку – архітектурна будівля Держпром [1, с. 135]. На сьогоднішній день Держпром вважається першим, збудованим у радянські часи, 13-поверховим хмарочосом, пам'яткою архітектурної спадщини України, яка була збудована впродовж 1925–1928 років[6, с. 47]. Влітку 2025 року виповнилося рівно 100 років із початку зведення будівлі. Символічно, що 25 січня 2018 року Кабінет міністрів вніс Держпром до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення, 7 вересня 2023 року ЮНЕСКО внесла Держпром у список об'єктів для посиленого захисту. З часу свого повноцінного існування, Держпром вважається символом радянської епохи і зайняв 1 місце за списком «Сім чудес Харкова».

21 березня 1925 року на засіданні Української економічної ради було представлено доповідну записку, яка пояснювала економічний зиск – від спорудження офісної будівлі для організацій, що керували промисловістю УСРР [1, с. 136].

Було запропоновано організувати таке будівництво у 1925 році. У тому ж році було оголошено конкурс на кращий проєкт Будинку державної промисловості. Авторами конкурсної програми були інженер-будівельник Я. І. Кенський і професор Харківського технологічного інституту Олександр Молокін. На конкурс було представлено 19 проєктів. Першу премію отримала робота «Непроханий гість» лєнінградських архітекторів Сергія Серафімова, Самуїла Кравця і Марка Фельгера [3, с. 215]. Також у цьому конкурсі на споруду Держпрому брав участь відомий український архітектор – академік Олексій Бекетов, але його традиційний «бекетівський» проєкт через «старомодність» не зміг

конкурувати з молодими архітекторами конструктивізму [4, с. 57]. Держпром призначався для розміщення 22 державних трестів.

Держпром був покликаний показати: «нова влада – нова архітектура». Без куполів, без ліпнини, без традиційної «краси». Лише чиста функція, раціональність та закони геометрії [3, с. 217]. Цей підхід – вершина конструктивізму, який сповідував «естетику машини» і вірив, що архітектура може перевиховати людину. Для мешканців Харкова це було нове і навіть подекуди напружене явище за своїм стилем і жорстокості часу. Харків'яни спочатку дивилися на Держпром із подивом і навіть страхом. Один із очевидців згадував: «Стоїть, мов велет із іншого світу, дивиться на нас з вікон своїх, і ми не знаємо, що він скаже».

Слід зазначити, що архітектурні особливості хмарочосу відповідали закликам і методам більшовиків в Україні. Держпром виконаний у стилі модернізму, що відзначається функціональністю, простими формами, відсутністю декоративного надлишку. Будівля складається з трьох блоків, які з'єднані між собою містками. Основна висота складає 63 метри, з телевежею – 108 м. Цікаво, що конструкцію виготовлено із залізобетону без металевих каркасів, що для того часу було проривом та інновацією [3, с. 219]. Архітектор Серафимов писав: «Ми хотіли зробити не палац, а машину, що служитиме людям. У цьому її краса». Будівля настільки вражала своєю висотою, що деякі люди порівнювали Харків із Нью-Йорком. Після спорудження, з 1928 по 1934 рік, в будівлі розміщувалася Рада народних комісарів УСРР. У 1930-х роках у зимовий період на опалювання будівлі щодня витрачалося до 25 тонн вугілля. Під час нацистської окупації 1941–1943 рр. на першому поверсі розмістили стайню. На інших поверхах хмарочоса жили мавпи (роду макака), що втекли з розташованого поряд зоопарку [1, с. 137]. Тварини дожили до 23 серпня 1943 року, на честь цієї події на 65-ту річницю звільнення міста, в серпні 2008 року, було відкрито пам'ятник на території зоопарку. Перед відступом нацистських військ у серпні 1943 року, під час так званого «очищення» Харкова, німці замінували Держпром, як і багато інших будівель міста, але вибуху запобіг невідомий патріот, який при цьому загинув [6, с. 49]. Тоді будівлю підпалили, але залізобетонному Держпрому це не завдало шкоди. Через низку підривних робіт і підпалів споруда була частково пошкоджена: згоріли двері, паркетні підлоги та віконні рами.

З тих пір будівля неодноразово ремонтувалася та реконструювалася. Найсучаснішими є зміни вже за часів незалежності. До 350-річчя Харкова, у 2001 році, було розпочато реконструкцію Держпрому, розраховану до 2011 року [6, с. 51]. Реконструкція Держпрому, що здійснюється сучасними методами 2001 року, займає у декілька разів більше часу, ніж весь час його будівництва примітивними методами в 1920-х роках. У 2004 році в Харкові відбулася міжнародна науково-практична конференція «Конструктивізм в Україні», в рамках якої було висловлено зауваження щодо робіт, що

проводилися на об'єкті. Закордонні експерти «International Council on Monuments and Sites» (Міжнародна рада з охорони пам'ятників і відомих місць), член Правління польського комітету «ICOMOS», професор Відділення архітектури Гданьської Політехніки Романа Челатковська (Польща), професор Джеймс Л. Тайтус (США), завідувач відділом вітчизняної і зарубіжної архітектури ХХ, ХХІ століття Науково-дослідного інституту теорії архітектури і будівництва Ю. П. Волчок (Росія), заступник директора Державного науково-дослідницького музею архітектури імені О. В. Щусєва, І. А. Казусь рекомендували керівництву виробничо-експлуатаційного підприємства «Держпром» і міським архітектурним органам переглянути концепцію реконструкції [4, с. 59].

Експертна оцінка була широко віддзеркалена в пресі, були зроблені неправильні висновки й організовано кампанію, нібито пам'ятник зазнав великих втрат і його не можна вносити до списку пам'ятників ЮНЕСКО. Це завдало значної шкоди намірам щодо необхідності підготування комплексу науково-проектної документації зі збереження пам'ятника і подальшого його просування в список всесвітньої спадщини.

У жовтні 2016 року почали готувати документи до внесення Держпрому до списку спадщини ЮНЕСКО [2]. У 2017 році Держпром було внесено у попередній список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, після чого очікувалося на внесення в основний список [2].

У вересні 2018 року було завершено роботи з реконструкції фасадів будівлі, після чого залишилося здійснити ремонтні роботи на 6 переходах між окремими частинами будівлі. Також, планувалося замінити у будівлі інженерні комунікації та ліфти. Нині в Держпромі розміщено один із найбільших у Харкові масивів офісних приміщень, які орендують як державні, так і приватні фірми й організації. На даху корпусу Держпрому, на якому встановлено телевежу, 24 серпня 2001 року було відкрито оглядовий майданчик (керівник проекту реставрації майданчика – архітектор Володимир Лопатько).

3 березня 2022 року будівля знову страждає – тепер вже від рашистських загарбників та їхніх обстрілів [5]. Тоді були частково вибиті вікна під час удару по будівлі обласної адміністрації на майдані Свободи. Другий раз скління вітражів та вікон були пошкоджені 2 січня 2024 року, коли російська ракета влучила поруч з будівлею. Цього разу удар ракети ворога зачепив вікна у майже всій північно-західній частині будівлі. 28 жовтня 2024 року під час повітряного обстрілу, завданого російськими окупантами, будівля зазнала прямого влучання керованою авіаційною бомбою КАБ-500, яка вцілила в один з під'їздів адмінбудівлі, де розташований суд та інші установи. Внаслідок вибуху було частково зруйновано 2 та 3 поверхи [5]. Удар бомби прийшовся безпосередньо в кабінет одного з суддів, надалі було відкрито кримінальне провадження. У листопаді 2024 року удар росіян зачепив зелену зону.

Крізь роки війн та знущань над Україною, стоїть будівля Держпрому, яка, відтак, свідчить про стійкість, як рису українців [1, с. 137]. На жаль, за час російсько-української війни, пошкоджено багато архітектурних пам'яток, спадщини ЮНЕСКО та важливих адміністративних будівель. Серед них опинився і Держпром. З радянського символу Держпром трансформувався у символ пам'яті. Тепер для українців це свідок про шлях до власної ідентичності, злочинів проти культурної спадщини та людей, які збагачують та реконструюють пам'ятки епохи. 7 вересня 2022 року ЮНЕСКО внесло Держпром до міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленням захистом [2]. Після російського удару по будівлі 28 жовтня 2024 року знову постало питання про віднесення будівлі до світової спадщини. У ЮНЕСКО заявили, що готові пришвидшити процедуру та допомогти профінансувати роботу експертів зі створення номінаційного дос'є разом з мерією Варшави, а також запропоновано надати статус всьому ансамблю майдану Свободи. У 2022–2023 роках харківські архітектори проводили волонтерську інвентаризацію пошкоджень історичних будівель. Нині бетон Держпрому, який переживає чергову війну, стоїть, як символ непереможності та незламності українського народу й дивиться на майбутнє з гордістю та впевненістю у завтрашньому дні.

Список використаних джерел

1. Державний промисловий будинок (Держпром). *Енциклопедія історії України* / ред. В. Смолій. К.: Наукова думка, 2010.
2. UNESCO World Heritage Centre. *Derzhprom (State Industry Building)*. <https://whc.unesco.org>
3. Волчок Ю. П. *Архітектура України ХХ століття*. Київ: Будівельник, 2005.
4. Челатковська Р. *Конструктивізм у Європі: польсько-українські паралелі*. Варшава: Instytut Architektury, 2012.
5. Харківський Держпром після обстрілів РФ: стан пам'ятки. *Суспільне. Новини*. 29.10.2024.
6. Лопатько В. Держпром: історія та реконструкція. Харків, 2011.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЙОГО ЕПОХА

УДК 929(477Хмельницький):001.8

ДИСКУСІЯ ЩОДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЙОГО МІСЦЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПАНТЕОНІ ІСТОРИЧНИХ ГЕРОЇВ УКРАЇНИ

Микола ТОМЕНКО,
*кандидат історичних наук,
доктор політичних наук, професор
(м. Київ)*

Останнім часом активізувалася кампанія дискредитації вагової ролі Богдана Хмельницького в історії Українського державотворення. І якщо раніше про «неправильного Гетьмана» України писали і говорили польські або єврейські історики й політики, то нині до них долучилися знані українські журналісти. Наприклад, Віталій Портніков переконує, що Богдан Хмельницький не може належати до пантеону справжніх українських державотворців. Ба більше, він вважає, що Хмельницький навіть не заслуговує на те, щоб у Києві зберігся йому пам'ятник [1]. Звісно, публіцист не посилається на численні статті польських чи єврейських авторів про «історичного ворога Польщі» та «антисеміта» Богдана Хмельницького, а апелює до віршів Тараса Шевченка.

Дійсно, створений у Московії міф про так звану Переяславську раду та відповідний неіснуючий договір був розповсюдженим за часів Тараса Шевченка. Тож і емоційна оцінка нашим поетом стану справ у тодішній Малоросії–Україні, поневоленій Московщиною–Російською імперією, логічна і зрозуміла.

Проте, не забуваємо, що народна мудрість із 17-ти гетьманів за 116-річний період існування Української гетьманської держави найпозитивніше оцінює діяльність Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, стверджуючи, що «від Богдана до Івана не було Гетьмана».

Вважаю, що адекватна оцінка нашої національної історії та її героїв не втратила своєї актуальності й нині. З огляду на це подаю власну авторську версію визначення ролі та місця Богдана Хмельницького в історії українського державотворення.

Богдан Хмельницький народився 6 січня (27 грудня) 1657 року в Суботові поблизу Чигирина. Освіту здобув у Львівській єзуїтській колегії, оскільки його батько Михайло служив спочатку в Жовкві, а згодом в Олеську – у корсунсько-чигиринського старости Івана Даниловича.

Вступивши до реєстрового козацтва, Хмельницький брав участь у поході Петра Сагайдачного на Москву, де під час одного з боїв урятував королевича Владислава IV. А в битві під Цецорою він потрапив у полон, звідки згодом утік. Як представник реєстрового козацтва та у складі Чигиринського полку брав участь у низці морських походів запорожців на османські міста, а пізніше, уже як представник вищої козацької старшини, – у повстанні проти Речі Посполитої.

Після нападу та пограбування родинного маєтку Хмельницьких у Суботіві представниками польського урядника Чаплинського сотник Богдан Хмельницький разом із сином Тимішем і загonom козаків подалися на Запоріжжя. У «Літописі Григорія Грабянки» про цю подію читаємо таке:

«Спершу подався (Хмельницький) на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над господніми храмами»[2].

У ніч на 21 або за іншими джерелами 31 січня 1648 року загін повстанців на чолі з Богданом Хмельницьким за підтримки козаків Черкаського реєстрового полку, які охороняли від татар переправи через Дніпро, захопили Микитинську Січ. За короткий термін Хмельницькому вдалося провести агітаційну роботу щодо необхідності початку війни за відновлення прав і вольностей українського народу. А після Великодніх свят, 19 квітня 1648 року, старшина зібрала запорозьких козаків на Раду. Козацьке коло обрало Хмельницького Гетьманом Війська Запорозького та Микитинської Січі й за описом літописця Самійла Величка «постановило і обіцяло стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти» [3].

Посол Венеціанської Республіки Альберт Віміна так описував Богдана Хмельницького:

«Хмельницький був росту скорше високого, ніж середнього, широкий у кістках і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою та проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і тим з'єднує у собі любов вояків, але з другого боку, він тримає їх у дисципліні жорсткими вимогами. Усім, хто входить до кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки» [4].

У відповідь на свавілля польської шляхти, економічні утиски та примусове окатоличення українців новообраний гетьман і представники козацької старшини розпочали підготовку до повстання проти Речі Посполитої. На першому етапі головні завдання вони вбачали у відновленні козацьких вольностей і права на самостійне обрання гетьмана й полковників, збільшенні реєстрового війська, а також права вільно плавати Чорним морем. Від початку гетьманування Хмельницький шукав шляхи до врегулювання відносин із сусідніми країнами, а також щодо

отримання контролю за судноплавством у Чорному морі. Зокрема гетьман підписав договір з Османською Портою, складовою якого була Українсько-турецька морська конвенція 1648 року.

Збройна боротьба за автономний статус і рівність прав українців у Речі Посполитій переросла в Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. За змістом цю війну доречно означати і як Національну революцію, яка розвивала національну свідомість народу, формувала українську державність та була складовою європейського революційного руху початку Нового часу.

Після перемог 1648 року в битві під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями й облоги Львова з-під влади Речі Посполитої визволили значну територію тодішньої України. Тріумфальний в'їзд Хмельницького в Київ наприкінці 1648 року та проголошення єрусалимським патріархом Паїсієм Величковським його «володарем і князем Русі» засвідчили появу нової національної Козацької держави.

Зборівська угода 1649 року стала правовим підсумком боротьби за утвердження української державності. Згідно з цим договором Військо Запорозьке отримало право на 40 тисяч реєстрових козаків. Державні посади на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств мали право обіймати лише представники православної української шляхти, а київський митрополит мав увійти до складу польського сенату. Гарантом виконання зобов'язань виступав кримський хан.

Унаслідок загострення воєнних дій через порозуміння Польщі з Кримом, вичікувальної політики Туреччини Хмельницький шукав підтримки в інших країнах – спочатку Молдові та Швеції. Проте кінцевим став вибір православної московщини. Тож гетьман із старшиною на початку 1654 року розпочали переговори з московським посольством Бутурліна в Переяславі та передали з ним до москви так звані Березневі статті, які в остаточному варіанті були зменшені з 23 до 11 статей. У них Військо Запорозьке отримувало самостійність у діяльності адміністрацій і судочинства, відносинах з іноземними державами (із застереженням щодо Польщі й Туреччини), збиранні податків та утриманні 60-тисячного війська. Загалом можна стверджувати, що за цим документом установлювалася де-юре номінальна васальна залежність від москви, якої за життя Хмельницького де-факто не було.

Історична правда полягає в тому, що в Переяславі не підписали жодного документа, а так звані Березневі статті Хмельницького (зведені до 11 й підписані в москві), як би це парадоксально не звучало, дуже нагадують історію з Мінськими угодами 2014 року. І в першому, і в другому випадках українська й російська сторони по-різному тлумачили зміст підписаних документів. Козацька старшина, апелюючи до цих 11 статей, захищала самостійність Гетьманщини, а царська влада московщини робила все для знищення автономії тодішньої України [5]. Після смерті

Богдана Хмельницького в 1657 році Москва вже намагалася переписати договір у своїх інтересах, але гетьман Іван Виговський не йшов на поступки. Натомість у 1658 році він уклав Гадяцький договір, яким застерігалася рівноправне місце України у відновленому Великому князівстві Руському разом із Польщею та Литвою. Після такого рішення московська армія вторглася на територію України. Головна битва відбулася під Конотопом, під час якої московське військо майже повністю знищило 7 липня 1659 року. Історики стверджують, що в цій битві загинуло до 30 тисяч московитів. Однак скористатися цією перемогою не вдалося через відсутність єдності серед козацької старшини та повстання промосковських сил у середині країни.

За часів гетьманування Юрія Хмельницького спроба оновити батьківський договір призвела до фальсифікації та розширення тексту документа до 14 статей, які вже суттєво обмежували автономію Козацької держави.

Існують перекази, що після сепаратного Віленського перемир'я між Річчю Посполитою і московською державою 24 жовтня 1656 року, до участі у виробленні умов якого українська делегація не була допущена, а її пропозиції відкинуто, Богдан Хмельницький сказав знамениті слова:

«Ніякі переговори не повинні бути про НАС без НАС» та

«Найкращими союзниками України можуть бути ті держави, які не мають територіальних претензій до України».

Про світоглядний зміст та історичні уроки доби Руїни, що настала після смерті Хмельницького, Вячеслав Липинський написав так:

«Коли не стало Могили і Хмельницьких цих рідких в нашій духовній і політичній життєвості консерваторів, що уміли обмежувати однаково як непомірну реакцію так і непомірний поступ – нація українська, ніким тоді не здержувана і не ведена, ослабивши перед тим революцією свій консерватизм, а потім реакцією знищивши сама в собі все активне, західне, поступове, цілим тягарем перемігшої пасивності перевалилась в бік Москви, в бік Сходу» [6].

Отож, оцінюючи життя та діяльність Гетьмана України Богдана Хмельницького, мусимо відкинути міфологію російської пропаганди й упередження польської та єврейської історіографії. Для України Богдан Хмельницький був і залишається творцем власної національної держави, а отже й складовою Українського пантеону героїв.

Список використаних джерел

1. Портніков Віталій. Зручний Шевченко. Збруч, 3 березня 2024.
2. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. litopys.org.ua.
3. Літопис Самійла Величка. litopys.org.ua.
4. Січинський Володимир. Чужинці про Україну. Львів, 1938, С. 83.
5. Томенко Микола. Абетка громадянина України. Київ, 2024. С. 165.
6. Липинський Вячеслав. Релігія і церква в історії України. Київ., 1993, С.59.

УДК 930:929Хмельницький

ДЕРЖАВОТВОРЧА РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Для кожного щирого українця і патріота своєї землі постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні є уособленням державності ісправжньої нефальшивої любові до рідного народу. Про визначні прояви непересічної особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали його сучасники, він був «Богом даний вождем» [12, с. 211].

Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах — і обросла фальсифікаціями.

Сьогодні, коли в жорстокій боротьбі з рашизмом Україна виборює своє право бути державою вільною, незалежною і самостійною, суспільство, яке десятиліттями не цікавилось глибинно своєю історією, починає ставити собі запитання: а хто ж наші батьки української державності? І тут важливу місію відведено історикам, адже фахові проукраїнські дослідження розкривають нам особливості нашого українського державотворення, з акцентом на події, явища, персоналістику.

У пропонованій статті ми спробуємо в короткій формі, з акцентом на державотворчу діяльність та її висвітлення у працях відомих українських істориків, поглянути на постать одного з «батьків української нації» — без перебільшення — видатного гетьмана, державотворця, політичного діяча, полководця, дипломата Богдана Хмельницького, 430 років від дня народження. якого відзначатимемо цього року.

Перед тим як провести короткий огляд, поглянемо на те, як трактує постать Богдана Хмельницького в історії України сьогодні «Енциклопедія

історії України» (автор статті **В. Степанков**): *«Хмельницький Богдан (Зиновій-Богдан) Михайлович (бл. 06.01.1596 (27.12.1595) – 06.08 (27.07) 1657) – політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648–57, творець Укр. козац. д-ви та її перший гетьман»* [21, с. 389].

У публікації про Б. Хмельницького у виданні «Українське козацтво: Мала енциклопедія» автор біографічної статті **Р.Шуст** зазначив таке: *«Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (бл. 1595–1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657). Засновник Української гетьманської держави (Гетьманщини)»*[25, с. 509].

Одні з найфаховіших на сьогодні сучасних біографів Богдана Хмельницького історики **В. Смолій і В. Степанков** так оцінили вагомий внесок гетьмана у державотворення. *«На рубежі XVI–XVII ст. в Україні у сфері соціальних відносин ... новою силою стало козацтво, яке відбивало основні тенденції суспільного розвитку. Найбільш повно ці тенденції, як і прагнення українського соціуму до незалежності і самоствердження, акумулювалися в політичній програмі й діяльності гетьмана Війська Запорозького, фундатора Української держави раннього нового часу, видатного політичного діяча, блискучого дипломата й полководця європейського масштабу Богдана-Зиновія Хмельницького. Людина надзвичайної обдарованості, організаційних здібностей, наділена яскравою харизмою, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії – відбиваючи загальнонаціональні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиному протестному потоці найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на виборення незалежності України, збагатив її політичну культуру виробленням засадничих принципів української державної ідеї та соборності в національному державному тілі всіх історичних земель, здавна населених українським етносом.*

Постать гетьмана України Богдана Хмельницького є надзвичайно актуальною і для нинішнього і наступних поколінь українців. На нашу думку, естафета історичної пам'яті має тривати у контексті історичних уроків великого державотворця, які завжди мали, мають і матимуть важливе значення» [20, с. 5–6].

М. Аркас у 1908 р. у своїй праці «Історія України-Русі», характеризуючи гетьманський період (1647–1663 рр.), зазначив наступне: *«Найвидатнішою людиною в той час, коли Україна вибилася була на волю, був Гетьман український Богдан Хмельницький»*[2, с. 171]. Проте лише в діаспорному виданні (фотокопія другого видання 2012 року) цієї праці читаємо яскраво-метафоричний фрагмент, що відгукується в українському серці досьогодні:

«Минало десять літ від тої хвилі, як Богдан Хмельницький підняв боротьбу за волю України. За той час він став зі звичайного собі сотника чигиринського чоловіком славним на увесь світ, начальним вождем і володарем України. Перейшов він єї, яка широка й довга, з мечем у руці, підняв, розбудив і осьвідомив народ та запалив у ньому горяче полум'я волі, котре во вік не вгасне. Ніхто перед ним і ніхто по нім не викликав на Україні такого великого руху, ніхто не розбудив в українськiм народі такої енергії, ніхто з його душі не викресав такої сильної іскри. Правда, що за весь той час кров не переставала плисти, пожежі не вгасали, шаблі не спочивали, правда, що народне горе розлилось тоді широко й глибоко, – але ж усьо родиться з болю: і воля України, єї свідомість, єї право до незалежного життя мусіло бути заплачене кровю, муками й болем»[3, с. 221].

Український історик **М. Грушевський** у виданій 1908 р. «Ілюстрованій історії України» наступним чином охарактеризував Б. Хмельницького: *«Великий рух народний, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій Східній Україні – Гетьманичині»* [8, с. 300]; *«Хмельницькому справді удалось, завдяки своїм талантам і щастю, дуже сильно підняти гетьманську владу проти давнішого»* [8, с. 300]; *«Якби Хмельницький не вмер так рано, і ще більше – якби по його смерті Україна могла б пожити спокійно яких кільканадцять літ, сі зерна не проросли б»*[8, с. 300].

Автор великої кількості наукових досліджень про українську козацьку державність та Б. Хмельницького, історик **І. Крип'якевич** так охарактеризував державотворчу роль гетьмана: *«Особисті якості Богдана Хмельницького – хоробрість, рішучість, послідовність у діях, широкий світогляд, любов до України і ненависть до її ворогів – допомогли йому в служінні величним суспільним цілям. Усе свідоме життя, талант державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата Богдан Хмельницький присвятив інтересам народу. Будучи людиною своєї епохи, вихідцем з панівного класу, Богдан Хмельницький зумів піднятися до усвідомлення загальнонародних, загальндержавних інтересів.....* [11, с. 11]; *...Вигнання польських загартників з України поклало початок процесові формування української державності. Гетьман України Богдан Хмельницький проявив себе видатним державним діячем»*[11, с. 11].

Українська вчена, історикиня, лауреат Шевченківської премії **О. Апанович** так охарактеризувала Б. Хмельницького на тлі його епохи: *«Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана насамперед тому, що він утілював прогресивні вимоги свого часу в історичній обстановці тогочасної України... Українське життя XVI–XVII ст. виховало його саме таким, яким він став, – вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування»*[1, с. 39].

«Богдан Хмельницький ще до Визвольної війни 1648–1657 років розумівся на політичній ситуації європейського континенту, збагнув місце

і роль України в змінах цієї ситуації. Він пройшов добру школу міжнародних відносин у Запорізькому Війську, оскільки Запорізьке козацтво здавна намагалось провадити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої зовнішню політику. Вже у 1637 р. Хмельницький був генеральним писарем і не тільки керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами»[1, с. 42–43].

Українська науковиця, історикиня, одна з провідних представниць державницької школи в українській історіографії **Н. Полонська-Василенко** у другому томі своєї «Історії України» у розділі «Хмельниччина» виписала підрозділ з назвою «Українська держава Богдана Хмельницького», де зазначила: *«Богдан Хмельницький спромігся перетворити «повстання рабів», як називали українську революцію поляки, на міцну державу, з якою шукали союзу та зав'язків великі держави, а з маленького козацького міста Чигирин зробити осередок Східної Європи, де зустрічалися дипломати різних держав. Не Москва, а Чигирин став центром політичного життя Європи. Богдана Хмельницького порівнювали з Кромвелем, але була між ними велика різниця: Кромвел мав стару державу з налагодженою адміністрацією, армією, Хмельницький – розбурхану повстанням масу людей з протилежними інтересами та бажаннями»* [18, с. 32].

До речі, згаданий вище розділ «Хмельниччина» Н. Полонська-Василенкорозпочала такою характеристикою внеску Б. Хмельницького в українське державотворення, зробленого основоположником державницького напрямку в українській історіографії, істориком, соціологом, публіцистом В'ячеславом Липинським: *«Богдан-Зиновій Хмельницький, який провів велику межу поміж добами історії України, поклав початок Української Козацької Держави, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна»* [18, с. 11]. Це було посилання на роботу **В. Липинського** «Україна на переломі, 1657–1959: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», опубліковану 1920 р. у Відні. До речі, розділ 1 цієї праці вченого розпочинається важливим, як на мене, запитанням (цитуюмо за виданням): *«Історик, який студіює уважно часи найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так по своїм замислам і індивідуальній вартості людей, котрі ті замислили в життя переводили – часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького – мусить поставити собі питання: хто були і звідки брались помічники Великого Гетьмана і в якій спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави?»* [13, с. 11].

У 2020 р. **С. Калуцьким** було захищено кандидатську дисертацію на тему «Постать гетьмана Богдана Хмельницького та формування національної аристократії в 40–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В'ячеслава Липинського», в якій здобувач дійшов висновку, що В. Липинський *«спростував стереотипи польської, російської та української народницької історіографії із їхніми поглядами на Б. Хмельницького як на «бунтаря», «месника», «козацького батька». У монографії «Україна на переломі» обстоював думку про винятково позитивну роль останнього в історії України. Доводив, що гетьман став творцем нової держави. В. Липинський вперше поставив і спробував розкрити проблему спадкової передачі влади Б. Хмельницьким. Стверджував, що монархічна форма правління забезпечила б Гетьманщині сталий розвиток державності, становлення політичної еліти («аристократії»), економічний добробут і соціальну стабільність»* [9, с. 196].

Професор Йоркського університету в Торонто (Канада), українець за походженням **О. Субтельний** так охарактеризував державницьку роль Богдана Хмельницького: *«Рідко коли окремі особи так вирішально визначали хід епохальних подій, як це зробив стосовно Великого Українського повстання 1648 р. Богдан Хмельницький. З огляду на його величезний особистий вплив на події, що змінили перебіг української та всієї східноєвропейської історії, вчені вважають Хмельницького найвизначнішим військовим політичним діячем України»* [22, с. 117].

Сучасні історики **І. Коляда** і **В. Милько** у виданій 2013 року книзі «Богдан Хмельницький» зробили висновок, що *«саме Богдан сформував державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу»* [10, с. 3]. *«Історія піднесла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілює історичні сподівання свого народу на власне державне життя»* [10, с. 117].

Аналіз державотворчої ролі Богдана Хмельницького добре проглядається у книзі «Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник» за редакцією **Б. Губського, В. Литвина, В. Смолія** [23]. Наведемо нижче ряд тез з цієї книги. *«Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII–XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства. Ідея «державність через єдність» є чи не найголовнішою і сьогодні....». «Великий гетьман завжди вважав, що сила незалежної держави – насамперед, в її економічній незалежності...». «Славетний син українського народу був полководцем європейського масштабу. Він створив одну з найбільших армій у тодішній Європі, зумів*

належним чином озброїти її, значно підніс ефективність української кінноти та артилерії.....». «Видатні дипломатичні здібності гетьмана можуть бути достойним прикладом для наших дипломатів і творців зовнішньої політики.... У надзвичайно складних міжнародних умовах, маневруючи між різнобічними інтересами супротивників, Хмельницький зумів зберегти основне – українську державу». «Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури і освіти рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформування основоположних принципів української національної ідеї, яка утверджується в ментальності українців і стає гаслом їхніх визвольних змагань у другій половині XVII – XX століттях» [10, с. 44–45].

«Водночас ми добре розуміємо, що Богдан Хмельницький – це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Разом з тим нині, з висоти третього тисячоліття, можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом, можливо, нелогічність його вчинків, відсутність окремих цілісних орієнтирів тощо. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки народжувалися суспільні форми майбутнього. Та генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від іноземного гноблення і створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху» [10, с. 44–45].

О. Апанович: *«Богдан Хмельницький зробив велику помилку, уклавши договір із царем. Згодом він усвідомив це й захотів визволитися від Москви, відмовитися від договору, але не встиг. Однак, мабуть, і в найстрашнішому сні не міг би він передбачити, в яку безодню нещастя, біди, страждань, наруги, рабського поневолення, етноциду був кинутий на довгі століття український народ через цей договір..» [1, с. 67–68].*

Погоджуємось із думкою істориків І. Коляди і В. Милька про те, що «немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсалами землі феодалам. Поряд із видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана знаходилися нікчемні люди, які ще за його життя вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Однак на всіх етапах життя діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування» [10, с. 116].

Історіограф В. Гоцуляк проаналізувавши постать Б. Хмельницького в новітній українській історіографії, відзначає внесок українських істориків, археологів, письменників, поетів щодо оцінки його діяльності зокрема в рамках підготовки і святкування ювілеїв, принагідно

зауваживши, що процес наукового переосмислення пострадянського бачення його ролі і постаті був розпочатий до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького [7, с. 116].

Черкаський історик **В. Масненко** у статті «Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті українців та їх сусідів» подав широке представлення постаті Б. Хмельницького у суспільно-історичному ракурсі, аж до його міфологізації й політичних спекуляцій. Відзначимо таку думку автора: *«внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа. Спостерігалися й політичні спекуляції навколо образу гетьмана, особливо сепаратистськими політичними силами в Криму та Придністров'ї. Слушною є думка про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана»* [16, с. 120].

«6 серпня 1657 р. помирає творець Української держави гетьман Богдан (Зиновій) Хмельницький. Його смерть стала певною рубіжною віхою в розвитку Української революції та історії Української держави», – так характеризує роль Б. Хмельницького академік НАН України **В. Литвин** [14, с. 177].

Козацька *«державна періоду Богдана Хмельницького мала всі характерні для будь-якої держави ознаки, як от: політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, право, суд і судочинство, фінансову систему та податки, соціальну структуру населення, власне військо, активну зовнішню політику»* [17, с. 216–217].

У 2008 р. Богдан Хмельницький посів почесне п'яте місце в телевізійному проєкті «Великі українці». Як стверджує з приводу цього історик **Т. Барабаш**, *«це свідчить про живий інтерес та всеукраїнське визнання величі Хмельницького»* [5, с. 4].

Не випадково один із батьків відродженої у 1991 році нашої державності **Л. Лук'яненко** у своїй книзі «Де ти, доле України?» відносно ролі Б. Хмельницького в українському державотворенні зазначив: *«У Грюнвальдській битві 1410 року об'єднаних сил проти наступу Тевтонського ордену брали участь українські і татарські війська. Розгром Тевтонського ордену припинив просування германців у слов'янські країни. Україна не має державного обличчя і діє як етнічна спільнота. З кінця XV сторіччя захисником цієї спільноти виступає козацтво. Його сила зростає в XVI–XVII сторіччях і з другої половини XVII сторіччя під проводом Богдана Хмельницького досягає відновлення національної державності...»* [15, с. 38].

Яким був механізм державотворення в період Хмельницького, то про це детально зупинились у науковому виданні «Цивілізаційна історія України» вчені **М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський**. *«На механізмі державотворення слід зупинитись більш детально. При цьому пам'ятаймо, що ні Б. Хмельницький, ні старшина спочатку ще не*

планували створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і не висували відповідної політично програми. Вони, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб король польський став також «королем руським», а Україна (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств) отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви. А в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. почалося вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї, що стала потім визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до сьогодення і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Тоді ж відроджується й ідея українського монархізму, яка пізніше не була реалізована» [6, с. 235].

І тут ще підсилюють розуміння важливості постаті Богдана Хмельницького як творця держави і як простої людини, якій доля дала шанс стати національним державотворцем у свій час, міркування **О. Багана**, політолога, публіциста, керівника Науково-ідеологічного центру імені Дмитра Донцова: *«Чи не мав таких же імперських планів Б. Хмельницький у 1650-х роках, той Б. Хмельницький, який ще перед кількома роками був, по-суті, ніким, жалюгідним вигнанцем зі свого рідного дому, а тепер він посилав козацькі полки для узалежнення Молдавії і Білорусі, укладав геополітичні союзи з Трансильванією, Брендесбургом і Швецією, щоб розтроцити Польщу, а далі і Московщину єдиновірну? Іншими словами, немає приречено миролюбних і агресивно-войовничих народів. Їхня поведінка залежить від систематичного суспільного і морального виховання їхніх еліт: Литва зупинилася у зростанні, бо багаті південні простори своєю спокусливістю «розтопили» її залізне лицарство і більші войовнича польська шляхта зайняла його місце у цих просторах; Іспанія «закостеніла» у XVII ст., бо неймовірні багатства Америки розбестили її лицарство і аристократію, а вперта Франція і прудка Англія виявилися гідними суперниками у змаганні за домінування над Європою: Україна швидко впала, бо своєї повноцінної еліти витворити не встигла, перебуваючи у постійному протистоянні з добре відлагодженими державними системами Речі Посполитої, Московії і Османської імперії» [4, с. 45].*

І про найголовніше, на наш погляд, при аналізі державотворчої ролі Богдана Хмельницького в історії України. І це фахово виділив директор Науково-дослідного інституту козацтва **Т. Чухліб**: *«...назва «Україна» у добу Богдана Хмельницького почала виступати синонімічним відповідником «Русі» та «Війська Запорозького/Козаків», трохи згодом – «Малої Русі/Малої Росії». Як бачимо, «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу», «християнського народу»), а також те, що тут колись давно правили «Князата Руські», тобто існувала держава Русь на чолі зі своїми великими князями. З огляду на це фундатор відроджуваної*

держави гетьман Хмельницький і заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», за яку потім довелося довго боротися із сильнішими сусідніми країнами» [24, с. 19].

Отже, підсумуємо: хто ж він, Богдан Хмельницький – як державник для України – у баченні істориків, політологів, громадських діячів. А він: «фундатор Української держави раннього нового часу, видатний політичний діяч, блискучий дипломат й полководець європейського масштабу» (В. Смолій, В. Степанков); «політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648–57, творець Української козацької держави» (В. Степанков); «творець Української держави» (В. Литвин); «засновник Української гетьманської держави (Гетьманщини)» (Р. Шуст); «найвидатніша людина в той час, коли Україна вибилася була на волю» (М. Аркас); «видатний державний діяч» (І. Крип'якевич); «спромігся перетворити «повстання рабів», як називали українську революцію поляки, на міцну державу» (Н. Полонська-Василенко); «зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави» (В. Липинський); «вождь повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування» (О. Апанович); «найвизначніший військовий політичний діяч України» (О. Субтельний); «сформував державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу» (І. Коляда, В. Милько); «був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII – XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства» (Б. Губський); «історична особа, котра не піддається однозначній оцінці» (Б. Губський); «зробив велику помилку, уклавши договір із царем» (О. Апанович); «розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсалами землі феодалам» (І. Коляда, В. Милько); Україна «під проводом Богдана Хмельницького досягає відновлення національної державності...» (Л. Лук'яненко); «вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї» (М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський); «...назва «Україна» у добу Богдана Хмельницького почала виступати синонімічним відповідником «Русі» та «Війська Запорозького/Козаків» (Т. Чухліб); «історики характеризують як політика, полководця і дипломата, провідника національно-визвольних змагань 1648-57 рр., творця Української козацької держави та її першого гетьмана», проте «внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа» (В. Гоцуляк).

Тобто, не можемо не погодитися з професором В. Масненком, що образ Богдана Хмельницького і нині продовжує виконувати суттєву функцію національної ідентифікації сучасної української спільноти.

Таким чином, наше дослідження показало, що Богдана Хмельницького, за експертними оцінками, які базувалися на документальних джерелах, відзначали *надзвичайна обдарованість, організаційні здібності, яскрава харизма, величезний особистий вплив, хоробрість, рішучість, послідовність у діях, широкий світогляд, любов до України*. Ці особистісні характеристики, зреалізовані як на полі бою, так і в державницьких зусиллях (міжнародна і внутрішня політика, зокрема організаційна, господарська і кадрова), сприяли тому, що цитовані нами фахові експерти – представники різних історичних епох, парадигм і наукових напрямів – характеризують Богдана Хмельницького як *видатного військового і політичного діяча, блискучого дипломата, полководця європейського масштабу, який вирішально визначив хід епохальних подій в Україні та світі*.

Цитуючи В. Смолія, резюмуємо: *«Борці за національну справу всіх поколінь поважали й шанували його (Богдана Хмельницького – В.Л.) як людину, що знайшла в собі сили перетворити всезнищуючий, кривавий і сліпий селянський бунт у конструктивний державорчий процес. Тобто, процес, завдяки якому український народ після багатьох століть поневолення знову увійшов у коло європейських історичних націй»*[19, с. 258].

Список використаних джерел

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
2. Аркас М. М. Історія України-Русі / Переднє слово П. М. Гвоздецького. 3-тє факс. вид. Київ : Вища шк., 1993. 414 с.
3. Аркас М. Історія України-Русі. Третє видання. Фотокопія другого видання з 1912 р. Вінніпег : видав З. С. Кондратюк, 1967 р. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3566/file.pdf>
4. Баган О. Актуальна націософія: теоретичні, культурологічні, геополітичні, історіософські аспекти. Львів : ЛА «Піраміда», 2016. 672 с.
5. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. 256 с.
6. Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ : ТОВ УВПК «ЕксОб». 2005. 632 с.
7. Гоцуляк В. В. Постать Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії // Гоцуляк В. В. Доктор історичних наук, професор (до 70-річного ювілею). Вибрані студії. Бібліографічний покажчик (1990–2018). Черкаси : Гордієнко Є. І., 2018. 352 с.
8. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т. укр. археограф., Ін-т. історії України. Київ : Наук. думка, 1992. 544 с.

9. *Калуцький С. С.* Постать гетьмана Богдана Хмельницького та формування національної аристократії в 40–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В'ячеслава Липинського : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : Дисертація на здобуття ступеня канд. іст. наук зі спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2019. 283 с.
10. *Коляда І. А., Милько В. І.* Богдан Хмельницький. Київ : ДАК «Укрвидавполіграфія», 2013. 128 с.
11. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с.
12. *Лазуренко В. М.* До питання пошуку реального місця поховання державотворця України Богдана Хмельницького // Поділля в роки Української національної революції середини XVII століття : матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції, приуроченої 370-й річниці героїчної оборони Вінниці на чолі з полковником Іваном Богуном (Вінниця, 04 берез. 2021 р.). Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2021. С. 211–225.
13. *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. 1] / Вячеслав Липинський. Відень ; Київ : Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. 304 с.
14. *Литвин В. М.* Історія України. Підручник. К.: Наукова думка. 2006. 728 с.
15. *Лук'яненко Л.* Де ти, доле України? Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2015. 272 с.
16. *Масненко В.* Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті України та їх сусідів // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 22 (355). Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. С. 14–22. URL: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/download/456/463>
17. *Новий довідник: Історія України.* Київ: ТОВ «КАЗКА», 2005. 736 с.
18. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.
19. *Смолій В.* Гетьман Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави // Україна – козацька держава. Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проекту, авт.-упоряд., худож., фот., іл. Володимир Недяк ; [наук. ред.: О. К. Федорук, В. О. Щербак]. Київ : ЕММА, 2004. С. 258–262.
20. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
21. *Степанков В.* Хмельницький Богдан // Енциклопедія історії України / НАН України, Інститут історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова Думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 389.
22. *Субтельний О.* Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. 2-е вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.
23. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник* / за редакцією Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. Київ : Українські пропілеї, 2002. 656 с.
24. *Чухліб Т.* «...нам Господь Бог поміг визволити Україну своєю Руську»: словотворча революція за часів гетьмана Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. №1 – 3. С. 5–19.
25. *Шуст Р.* Хмельницький Богдан // Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 509.

UDC 94(438+477):329.78

**BOHDAN KHMELNYTSKY
BETWEEN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
AND UKRAINIAN STATEHOOD:
A DEPOLITICISED READING OF THE HETMAN
IN SHARED HISTORICAL MEMORY**

Yan KAPRANOV,
*Dr. Habil. (Linguistics), Professor,
VIZJA University (Warsaw, Poland);
Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University
(Zaporizhzhia, Ukraine)*

Bożena IWANOWSKA,
*PhD, Assistant Professor,
VIZJA University (Warsaw, Poland)*

Introduction

The 430th anniversary of Bohdan Khmelnytsky's birth invites a critical, depoliticised reconsideration of his role in the history of Ukrainian statehood and in the shared historical space of Central and Eastern Europe. In political mythologies of different epochs, Khmelnytsky appears as: the “founding father” of Ukrainian statehood; the “gravedigger” of the Polish-Lithuanian Commonwealth; the initiator of “reunification” with Muscovy; or the figure associated with traumatic violence in Jewish memory. Such polarised narratives have been instrumentalised by imperial, Soviet, nationalist, and neo-imperial discourses, obstructing a balanced academic understanding of his actions, motives, and political context (Subtelny, 2001; Plokhy, 2001; Smolii & Stepan Kov, 1993).

This paper proposes a depoliticised reading of Bohdan Khmelnytsky as: a product of the political and legal environment of the Polish-Lithuanian Commonwealth; a critic of its structural deficiencies and inequalities; an architect of a distinct Cossack political project; a key figure of shared – and contested – Ukrainian, Polish, and Jewish historical memory, increasingly reinterpreted through museum practices and digital heritage.

Such an approach aims to move beyond the binary “hero/traitor” paradigm and to integrate Khmelnytsky into a broader European debate on early modern governance, confessional pluralism, social conflict, and political representation.

1. A “Man of the Commonwealth”: Legal and Political Embeddedness

Khmelnytsky's biography is inextricably linked to the political landscape of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Born into Ruthenian petty nobility on the territory of the Kyiv Voivodeship, he belonged to the legal and symbolic order of the Commonwealth as a nobleman and royal subject, and as a Cossack

officer who participated in campaigns on behalf of the Crown (Smolii & Stepankov, 1993; Subtelny, 2001; Yakovenko, 2005). Archival evidence and historiographical studies point to his recognition within the noble estate, including royal confirmations of property rights in Subotiv, and his integration into networks of patronage and service (Smolii & Stepankov, 1993).

This early phase challenges simplistic portrayals of Khmelnytsky as an “external enemy” of Poland. Instead, he emerges as an actor **formed inside** the political-legal framework of the Commonwealth, familiar with its institutions, norms, and culture of negotiated power (Plokhy, 2001). His career as military scribe of the Registered Cossacks – a formation subordinated to royal authority – further underlines this embeddedness.

The well-known conflict with Daniel Czaplinski over Subotiv and Khmelnytsky’s initial attempts to defend his rights through legal mechanisms and royal petitions exposes systemic dysfunctions: selective justice, magnate domination, and the limited political agency of the Cossack estate and Orthodox Ruthenian elites (Smolii & Stepankov, 1993; Yakovenko, 2005). The failure of institutional remedies becomes a structural trigger, rather than a purely “personal” motivation, for his later leadership of the uprising.

Thus, a depoliticised reading presents Khmelnytsky not as an inherent antagonist of the Commonwealth, but as a **participant and insider** whose experience of blocked legal and political channels transforms him into a critic and opponent of the existing order.

2. From Loyal Subject to Systemic Critic: The 1648 Uprising Revisited

The uprising of 1648 has often been reduced to either a national liberation struggle against “Polish oppression” or a destructive rebellion that undermined the Commonwealth. Both narratives are inadequate. Contemporary and modern scholarship indicate that the revolt articulates deep structural tensions, including social injustice, confessional inequality, dysfunction of the Sejm system, and the marginalization of Cossacks and Orthodox elites within the political nation (Hrushevsky, 1995; Subtelny, 2001; Plokhy, 2001).

Khmelnytsky’s early declarations and negotiations demonstrate that his initial agenda was **reformist and contractual**, rather than annihilatory: recognition of Cossack rights, expansion of the register, guarantees of religious freedom, and limitations on magnate abuses (Smolii & Stepankov, 1993). His language remained that of rights, privileges, and mutual obligations – the vocabulary of the Commonwealth itself.

In this perspective, Khmelnytsky emerges as a **systemic critic**, exposing the Commonwealth’s inability to accommodate a key military and social group and to integrate the Orthodox Ruthenian community as an equal partner. The uprising thus signals the crisis of the noble-republican model, aligning Ukrainian history with broader seventeenth-century European conflicts over sovereignty, confession, and estate representation (Subtelny, 2001; Plokhy, 2001).

A depoliticized analysis emphasizes this structural dimension, avoiding retrospective accusations or idealizations. It recognises Khmelnytsky as an actor

navigating a complex field of constraints, rather than as a one-dimensional national hero or villain.

3. The Cossack State as an Alternative Political Project

Under Khmelnytsky's leadership, the uprising quickly transcended the logic of estate protest and evolved into an attempt to establish an autonomous Cossack polity. The Hetmanate developed its own administrative-territorial system (regimental-sotnia division), military organisation, judicial structures, fiscal mechanisms, and diplomatic service (Smolii & Stepankov, 1993; Yakovenko, 2005).

This institutionalization allows us to interpret the Hetmanate as a **laboratory of Ukrainian statehood**, rather than merely as a military formation. It partly inherited and reworked elements of the Commonwealth's political culture – local self-government traditions, legal pluralism, contractual ideas of power – while embedding them in a different social base and confessional configuration. In this sense, Khmelnytsky's project appears as an **alternative, related model**, rather than a purely negational antithesis to Polish political traditions.

Externally, Khmelnytsky pursued a multi-vector policy: alliances and negotiations with the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, Transylvania, Moscow, and the Commonwealth itself (Plochy, 2001). The Treaty of Zboriv, subsequent talks, and finally the Pereiaslav agreement with Muscovy should be read as successive attempts to secure guarantees for the Hetmanate within a hostile regional balance of power. A depoliticised historical reading avoids teleological interpretations of Pereiaslav as a “civilisational choice” or predetermined “betrayal”, instead situating it among pragmatic, though risky, options available to the Hetman (Subtelny, 2001; Yakovenko, 2005).

This view is crucial for contemporary Ukrainian-Polish dialogue, as it highlights the **shared institutional language** and interwoven political traditions, while recognizing the conflictual nature of their historical encounter.

4. Polyphonic and Traumatic Memories: Ukrainian, Polish, and Jewish Dimensions

The figure of Khmelnytsky occupies different, sometimes conflicting, positions in collective memory: in **Ukrainian narratives**, he is central to the tradition of struggle for autonomy and statehood; in **Polish memory**, he often appears as a catalyst of military defeats and territorial losses, associated with the weakening of the Commonwealth; in **Jewish memory**, he is linked to the catastrophic violence of 1648–1649, remembered as a profound trauma.

Depoliticisation does **not** mean neutralising or levelling these experiences. On the contrary, it implies recognition of their legitimacy and historicity, combined with a refusal to instrumentalise them in present-day antagonisms. Recent scholarship on memory and violence stresses the need to move beyond competitive victimhood and to situate Khmelnytsky's actions within the structures of early modern warfare, social revolt, and confessional conflict,

while acknowledging the specific suffering of affected communities (Plokhy, 2001; Subtelny, 2001).

A balanced approach: interprets the uprising as a **structural socio-political conflict**, not as an expression of “eternal ethnic hatred”; treats the tragedies of Polish and Jewish populations as integral to the history of the region, not as marginal episodes; encourages Ukrainian, Polish and Jewish scholars and institutions to co-create **polyphonic narratives**, where Khmelnytsky is neither mythologised nor demonised, but critically historicised.

Such an approach is particularly relevant in the current context of Ukrainian-Polish partnership and joint resistance to Russian neo-imperial aggression. It offers a language of dialogue rather than a language of accusation.

5. Literary and Cultural Representations: From Epic Myth to Critical Reflection

Cultural representations –including Cossack chronicles, folklore, iconography, Romantic literature, and later historical fiction– have played a decisive role in shaping popular images of Khmelnytsky. They constructed an epic horizon of heroism, sacrifice, and betrayal, often simplifying the complexity of political choices and social tensions.

As noted by Rostianov (2019), literary depictions of the Cossack era reflect negotiations between individual agency, communal values, and emerging concepts of statehood. In such texts, Khmelnytsky emerges as a pivotal figure where the complexities of authority, justice, faith, and social hierarchy intersect. The literary myth, while powerful, tends to confine the Hetman to unidimensional roles that later political regimes eagerly adopt.

A depoliticised reading, therefore, requires **critical re-engagement** with these cultural texts: examining how they contributed to Ukrainian nation-building, how they informed Polish perceptions of the Cossack uprisings, and how they continue to influence school curricula, public discourse, and media. This cultural-linguistic perspective is crucial for understanding why certain stereotypes about Khmelnytsky persist.

6. Museums, Digital Heritage, and the Potential for Shared Narratives

Museums and memorial sites dedicated to Khmelnytsky and the Cossack era function as key mediators between academic historiography and public memory. Exhibition strategies –including the selection of documents, visual symbols, and narrative lines – directly affect whether visitors encounter Khmelnytsky as a one-dimensional national icon or as a complex historical actor situated between the Commonwealth and the Hetmanate.

Promising directions include: **joint Ukrainian-Polish exhibitions** that show Khmelnytsky within the framework of the Commonwealth and early modern Europe, highlighting both conflict and interconnectedness; the use of **multimedia and interactive tools** to present diverse sources (royal charters, Cossack universals, diplomatic correspondence, maps), enabling visitors to see the ambiguity and contingency of political decisions; **digital humanities**

projects: online archives, GIS-based reconstructions of campaigns, annotated documents, and bilingual or trilingual educational platforms that invite students and teachers to engage critically with sources.

In the era of Russia's full-scale war against Ukraine and intensified decolonisation of historical narratives, it is vital not to replace one ideological myth with another. Instead, Khmelnytsky can serve as a test case for a **responsible, evidence-based historical culture**, where Ukrainian and Polish perspectives are not mutually exclusive but rather dialogically related.

Conclusions

A depoliticised reading of Bohdan Khmelnytsky in the context of Ukrainian-Polish relations and Ukrainian statehood leads to several key points.

1. Khmelnytsky must be understood both as a product of the Polish-Lithuanian Commonwealth's political culture and as the leader of an alternative Cossack state-building project.

2. His actions articulate the systemic tensions of the Commonwealth – legal inequality, magnate dominance, confessional imbalance – rather than embody an essentialised “anti-Polish” sentiment.

3. The Hetmanate under his rule represents an experiment in Ukrainian political subjectivity, partially rooted in and partially diverging from Commonwealth traditions.

4. Ukrainian, Polish, and Jewish memories of Khmelnytsky, including traumatic dimensions, should be integrated into a nuanced, non-competitive narrative that rejects both heroic cults and demonising stereotypes.

5. Museums, archives, educational programmes, and digital platforms are crucial for promoting a critical, source-based vision of Khmelnytsky, contributing to a mature historical consciousness and constructive Ukrainian-Polish dialogue.

Thus, Bohdan Khmelnytsky appears not simply as a monument of the past, but as a lens through which we can assess our contemporary capacity to engage with complex history without ideological simplifications – in a European, dialogical, and intellectually responsible manner.

References

1. Arkhivni, muzeini ta tsyfrovii kolektsii dokumentiv i kart z istorii Bohdana Khmelnytskoho ta Hetmanshchyny (natsionalni repozytarii Ukrainy ta Polshchi).
2. Hrushevskyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. 8: Kozatski chasy do Ruiny. Kyiv, 1995.
3. Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. Oxford : Oxford University Press, 2001.
4. Rostianov B. Vidtvorennia ukrainskoho natsionalnoho kharakteru y form ukrainskoi derzhavnosti v tvorchosti M. V. Hoholia. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. 2019. URL: <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2782019181212> (data zvernennia 23.09.2025).
5. Smolii V. A., Stepankov V. S. Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politychnyi portret. Kyiv : Lybid, 1993.
6. Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 2001.
7. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv : Krytyka, 2005.

УДК069.51:[94(477)"164/165"-057.341:929 Хмельницький]

**ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ:
МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ**

Олександра Ялишева,

*здобувачка вищої освіти, група 31, факультет історії і права
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент ЧЕРНІКОВА І. В.

Богдан Хмельницький – це ім'я, яке є важливою частиною історичної пам'яті українців. Він постає не лише як політичний та військовий діяч, а й як символ державотворчих прагнень. Але важливо не лише те, як його постать описана в підручниках чи літописах, а й те, як вона представлена у сучасному музейному просторі. Адже саме музеї формують у відвідувачів відчуття важливості історичної спадщини та впливають на усвідомлення національної ідентичності.

Збереження та передання історичної пам'яті майбутнім поколінням є надзвичайно важливим завданням. Музеї не лише збирають артефакти та документи, пов'язані з Богданом Хмельницьким, а й створюють простір для осмислення його ролі в українській історії. Вони стають «місцями пам'яті», де минуле набуває живого звучання і допомагає сучасникам усвідомити своє коріння. Завдяки музеям видатний гетьман постає не як застиглий образ, а як ключовий чинник у формуванні національної свідомості та ідентичності.

Серед них особливе значення має Музей Богдана Хмельницького, що входить до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Його створення розпочалося у 1993 році після видання Розпорядження Президента України про «заходи увічнення пам'яті Б. Хмельницького й українського козацтва», приуроченого до відзначення 400-річчя з дня народження гетьмана, яке відзначалося у 1995 році.

Не менш важливою є Постанова № 721 Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки», ухвалена 2 червня 2004 року, яка закріпила державне рішення про відновлення та відкриття історико-архітектурного комплексу на його історичному місці в Чигирині, передбачала фінансування та поетапне відтворення споруд резиденції гетьмана, а також визначала розвиток території та інтеграцію існуючих об'єктів культурної спадщини, зокрема музею Богдана Хмельницького, у загальну концепцію комплексу.

До повномасштабного вторгнення рф на територію України музей щороку відвідували понад 20 тисяч гостей з України та світу, що підтверджувало його авторитет і зростаючу популярність. У 2006 році заклад приєднався до україно-голландського проекту «Матра / Музеї України». У 2008 р. здобув перемогу в номінації «Візитна картка» на II Всеукраїнському музейному фестивалі в Дніпрі. В 2010 р. колектив музею презентував свої провідні експонати на міжнародній виставці «Україна – Швеція на перехрестях історії» в Українському музеї Нью-Йорка [2, с. 41].

З приходом нових викликів музей не припинив своєї діяльності, а активно адаптувався до умов часу. Одним із важливих напрямів стали віртуальні виставки, які під час карантинних обмежень, а згодом і в умовах повномасштабної війни, набули особливої актуальності. З перших днів воєнного вторгнення прийом відвідувачів було призупинено, однак уже з квітня 2022 року відновилася робота екскурсій на території історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», а з 1 червня 2022 року музей Богдана Хмельницького знову відкрив свої двері для відвідувачів.

У перші місяці війни Чигирин став прихистком для значної кількості внутрішньо переміщених осіб із Київщини, Харківщини, Миколаївщини, Херсонщини, Донеччини та інших регіонів України. Для дітей ВПО у квітні-травні 2022 року в приміщенні «Будинку гетьмана» на території «Резиденції Богдана Хмельницького» було проведено серію майстер-класів. Діти навчалися виготовляти народні ляльки, традиційні писанки, вироби з солоного тіста та джутової нитки, та інші види декоративно-прикладного мистецтва. Загалом співробітники музею організували й провели 20 майстер-класів для дітей та їхніх батьків, сприяючи їхній адаптації та психологічній підтримці в умовах війни.

Попри воєнні обставини, музей продовжив активну виставкову діяльність. У його залах уже відбулися експозиції «Хроніки Перемоги» Олени Курської, «...Зима без світла – це не важко...», «Ляльковий літопис війни» харківської майстрині Олени Адільбекової, «Три евакуації Василя Бомбізи», «Мистецтво з-під обстрілів» та «Обіймаю тебе, моя Україно!» Людмили Харченко. Поруч із цими проектами було реалізовано ще багато важливих і актуальних заходів, а також плануються нові, покликані підтримати суспільство у складні часи. Таким чином музейні працівники, митці й відвідувачі разом засвідчують незламність українців та непереможний дух нашого народу, що бере свій початок у козацькій традиції.

Постать Богдана Хмельницького та створені на його честь музейні й меморіальні комплекси залишаються важливими чинниками збереження історичної пам'яті українців. У сучасних умовах вони не лише виконують освітню та культурну місію, а й стають символами незламності, опори та сили національного духу. Музей Богдана Хмельницького – це не просто сховище артефактів, а простір, у якому минуле перегукується із

сьогоденням, нагадуючи, що боротьба за свободу й незалежність – це тяглість, яка визначає нашу ідентичність. Саме через такі місця пам'яті українці утверджують свою історичну спадщину й впевнено дивляться у майбутнє.

Окрім діяльності самого музею Богдана Хмельницького, постать видатного гетьмана активно репрезентується й у виставкових просторах інших українських музеїв. Так, у різні роки в Києві, Львові, Дніпрі та Черкасах проходили масштабні експозиції, присвячені гетьману та добі Козаччини. Серед найвідоміших – виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького», що об'єднала артефакти з провідних музеїв України та Європи. Також міжнародний проєкт «Атрибути гетьманської влади», де експонувалися унікальні речі з Польщі, Швеції та інших країн. Такі виставки не лише розкривають багатогранність особистості Б. Хмельницького, а й демонструють світовий масштаб його історичної спадщини, що й досі залишається предметом досліджень і гордості для українців.

Сьогодні ідеї, пов'язані з постаттю Б. Хмельницького, знаходять нове осмислення в сучасному мистецтві та музейних практиках. Експозиції, що проводяться у Чигирині та інших містах, поєднують історичний матеріал із сучасними художніми підходами, створюючи простір для діалогу між минулим і сьогоденням. Такі виставки дають змогу глибше усвідомити не лише історичну роль гетьмана, а й його символічне значення як уособлення боротьби за свободу, державність і національну гідність, що залишається актуальним для України й нині.

Список використаних джерел

1. Андрущенко М. П. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: майбуття. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» : історія, сьогодення, майбуття. Черкаси-Чигирин, 2002. С. 77-89.
2. Ілляшенко Ю., Лисенко А., Яшан О. Відродження історичної правди про Богдана Хмельницького в новітню добу української історії: історичний, музейний, археологічний, суспільний потенціал. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. С. 39-45.
3. Пискун О. О. Виставкова діяльність музею Б. Хмельницького: історія, проблеми, перспективи. *Харківський історичний музей*. URL: <https://museum.kh.ua/academic/publications.html?n=842> (дата звернення: 01.10.2025 р.).
4. Пискун О. Робота музею Богдана Хмельницького в умовах повномасштабної війни. *Матеріали VII-ої всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»*. 2024. С. 120–124.
5. Брель О., Пискун О., Діденко Я. Створення інтерактивного простору в музеї Богдана Хмельницького в рамках проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (Черкаси, ЧДТУ, 7–8 грудня 2023 р.)*. Черкаси, 2023. С. 216–220.

УДК 94:323.01](477)

**ВПЛИВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА ПРОЦЕС УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
СЕРЕДИНИ XVII СТ.
В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ О. ОГЛОБЛИНА**

Олександр ОДИНЕЦЬ,

*студент II курсу магістратури зі спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Актуальність теми нашого дослідження зумовлена тим, що у 2025 р. виповнюється 430 років від дня народження дипломата Богдана Хмельницького – видатного українського державотворця, гетьмана, політичного діяча, полководця, якого по праву і справедливо називають одним із «батьків української нації».

Звернення до постаті Богдана Хмельницького в роки сучасної російсько-української війни є особливо потрібним, адже ім'я гетьмана та його дії у стосунках з Московщиною, особливо у 1654 р., сьогодні використовуються рашистською країною-агресором у інформаційному полі своєї країни виключно з потрібних їй ідеологічно-політичних стратегічних міркувань. А тому українським вченим, громадським і політичним діячам потрібно ще раз, на сучасних незаполітизованих методологічних засадах, поглянути на Богдана Хмельницького як на видатну постать в історії українського державотворення. Ми спробуємо розглянути вплив Богдана Хмельницького на процес державотворення середини XVII ст. в наукових візіях Олександра Оглоблина (1899–1992).

Відомий історик, ми б ще назвали – діаспорний історик, архівіст та політичний діяч Олександр Петрович Оглоблин, аналізуючи діяльність Богдана Хмельницького, чітко і справедливо зазначив, що у часи його гетьманування *«Утворення Української Козацької держави, як спадкоємиці старої Руської (Київської) імперії, було найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавности й національного поневолення.... головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цього простору між Балтикою й Чорним морем»* [1, с. 9].

У 1957 р. український історик у Нью-Йорку видав роботу «Думки про Хмельниччину» [2], де в своїй манері оцінив державотворчу роль Богдана Хмельницького в історії українського народу.

«Найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької Держави» – пише дослідник доби Хмельниччини О. Оглоблин. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти – Богдан Хмельницький скрізь виступає, заОглоблиним, *«як державний діяч великого формату»*.

О. Оглоблин підкреслює, що саме в організації верховної влади виявився державний геній Хмельницького. Це було тяжке завдання. Традиція староруської княжої державности, ідея Великого Князівства Руського і революційне походження нової Української держави, військовий характер її устрою та адміністрації, реальна влада гетьмана і персональний авторитет Богдана Хмельницького – все це відбилося на формуванні влади. *«Хмельницький зумів знайти геніальну синтезу всього цього»*, – пише О. Оглоблин [4, с. 35; 2, с. 62].

Авторитет Хмельницького був величезний: *«володів усім один, що розкаже, то всім військом роблять»*, – казав Тетеря. Полковник Савич оповідав: *«Рядить тетьман, що їм гетьман велить робити, те вони й роблять»* [4, с. 35; 2, с. 69].

О. Оглоблин досить поважно, як витікає із аналізу його праці, ставився до державотворчої ролі Богдана Хмельницького. Навіть розділ у своїй книзі *«Думки про Хмельниччину»* науковець назвав *«Хмельниччина і українська державна ідея»*. Він, зокрема, констатував таке: *«В організації верховної влади нової Української держави Гетьман Богдан Хмельницький зважав також на тогочасну практику деяких європейських країн. На жаль, це питання ще майже не досліджено в українській історіографії. Звичайно, Хмельницький добре знав організацію державної влади в дунайських князівствах. Мав він відомості про форму державного устрою в італійських князівствах і містах-республіках. Не могла не імпонувати йому, певною мірою, влада московського царя, його переяславського союзника. Чимало промовляла до нього й організація державної влади в Голляндії і, особливо, в Англії Олівера Кромвеля. Зокрема, Лорд-Протектор і революційним походженням своєї влади, і її майже релігійним пуританізмом, і безмежною силою адміністративної екзекутиви мусів імпонувати Гетьманові Богданові, хоч, поза всяким сумнівом, антимонархічний характер диктатури Кромвеля ідейно-політично був зовсім протилежний монархічній ідеології Хмельницького»*.

Богдан Хмельницький зумів знайти геніальну синтезу поміж старою традицією княжої України й новою ідеєю козацької державности. Збудована ним Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок. Тим самим нав'язано тяглість української державної традиції, стару українську державницьку ідею перекинута майбутнім

поколінням нації. Історіографічну схему київських академіків заступила жива реальна дійсність українського державного будівництва. І попри всі несприятливі обставини зовнішнього і внутрішнього розвитку України, навіть в найтяжчі часи державного занепаду, ідея української державности жила і присвічувала сучасникам і нащадкам, своїм і чужим.

І в їхній вдячній пам'яті ім'я Великого Будівничого Козацько-Гетьманської Держави залишилося назавжди символом вічності української державности й неминучості її остаточної перемоги» [2, с. 86–87].

І завершуючи огляд бачення державницької ідеї в діяннях періоду Богдана Хмельницького, зроблених О. Оглоблиним, важко не погодитись із наступним висновком вченого: *«Світло творчих ідей Хмельниччини світить нам і досі й негасимо світитиме наступним українським поколінням. Бо Хмельниччина на руїні чужоземного панування розпалила іскру старої української державницької традиції новим могутнім духом українського національно-державного відродження, «Стару Україну зв'язала з Україною Новітньою. Саме в цьому її невмируще, вічне значення» [3, с. 80].*

Список використаних джерел

1. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк : Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, 1957. 87 с.
2. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. К. : Центр учбової літератури, 2021. 88 с.
3. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. Репринтне видання. К. : Центр учбової літератури, 2021. 104 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 608 с.

УДК 94:(32+355.081))(092)(477)"1596/1657"Хмельницький Богдан:82-94

ЛІТОПИСНІ Й МЕМУАРНІ ЗАМАЛЬОВКИ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Іванна ГУРЖІЙ,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського

Багато сучасників подій велико-визвольної війни і, зокрема літописців, вважали, що однією з головних причин Національної революції, окрім соціального гніту, став Берестейський собор. Адже саме після його проведення створення унії спричинило серйозні конфлікти серед православного населення. На ці події гостро відреагував Северин Наливайко, який один із перших підняв повстання проти поляків.

Водночас польський історик і літописець Веспасіан Коховський (1633–1700) зауважив, що «ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським тоді чинили, над храмами божими гнулися, ... силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали, ... козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десятю частину брали». Історик українського козацтва Григорій Граб'янка у своїй оповіді писав: «Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже караючи, самих себе перевершували, що невірних¹ у цьому за ніщо мали... ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили...».

Козацтво відрізнялося від інших верств суспільства того часу. Для козаків найвищою цінністю були свобода та незалежність від влади, а будь-які прояви підлеглості чи залежності вони відкидали. Типового пана-злодія, його безчинства описав український шляхтич літописець Іоакім Єрлич (Ян, Яким, у чернецтві – Йоахим, 1598–1674) у своїй «Kroniczka...», під 1646 р. Таким виявився гнобитель не лише українських простолудин, а й шляхтичів коронний стражник Самійло Лящ. Він нападав на будинки та маєтки знатних шляхтичів, вчиняв насильства, убивав і калічив людей, деяким відрізував вуха й носи, силоміць забирав жінок і змушував їх виходити за своїх спільників, які служили йому для грабежів і розбою. Біля себе він постійно утримував кількасот волохів, татар і злочинців. Вони чинили безлад і грабунки вздовж головного шляху аж до Києва, поширюючи свої напади й на навколишні землі. При цьому постійно користувалися підтримкою в особі «його мосці пана краківського гетьмана» Станіслава Конєцпольського, який час від часу надав Лящу різні військові привілеї. А тому останньому все сходило з рук. Якщо ж хтось наважувався шукати справедливості й захисту своїх прав, то змушений був тікати, залишаючи дружину й дітей. Часто Лящ вступав у сутички з князями Вишневецькими, Корецькими і київським воєводою Тишкевичем, нападав на їхні володіння, грабував, спустошував їхні маєтки протягом багатьох років.

Загальновідомо, що від самого початку Національної революції головною постаттю в ній визначився Богдан Хмельницький (1595–1657). Саме йому серед козацьких ватажків чи найбільше уваги приділили тогочасні літописці, письменники та історики, зокрема й іноземні. Особливе позитивне враження справив гетьман на Павла Алеппського, коли той разом з своїм батьком і його делегацією особисто зустрілися з Хмелем, який стояв із полками поблизу м. Богуслав (1654). Довідавшись про прибуття гостей, гетьман з ранку відправився вітати патріарха. Зустріч мала відбутися в спеціально підготовленому приміщенні. Козацький

¹Тобто, мусульмани

великий почет становили особи гарно вбрані і з дорогою зброєю, гетьман, навпаки, був одягнений у простий короткий одяг і мав недорого зброю. Тому його відразу не могли пізнати.

Побачивши патріарха здаля володар булави зіскочив з коня, а за ним і всі наближені до нього, підійшов до владики, уклонився й, двічі край його одягу, приложився до хреста, «облобизав» його праву руку, а патріарх поцілував у відповідь голову того.

Зазначивши неординарність Б. Хмельницького, П. Алеппський умовно звернувся з риторичним питанням до володарів Молдови та Волощини, які на той час протистояли козацькому війську: «Де очі ваші? Де велич і пиха? Кожний із вас нижче всякого полковника, його підлеглих; Господь по правосуддю і по справедливості осипав його (Хмеля) дарами і обдарував щастям у мірі, неприступній царям».

Після привітання гетьман одразу взяв під руку владику пішов з ним крок по кроку, аж поки не ввів його всередину тамтешньої фортеці причому плакав від щирості почуттів.

Незабаром вони сіли за стіл, а разом з ними полковники. Гості стали свідками «розумності мови» володаря булави, «його лагідності, покірності, смирення і сліз», бо він був дуже радий патріархові, якого надзвичайно полюбив і сказав: «Дякую Богові, що удостоїв мене перед смертю побачитись із твоєю святістю». Обидва багато говорили між собою і про все, що просив гість, Хмельницький покірно виконав...

Цікавим є безпосередній опис гетьмана: «Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, а одягається, наслідуючи в способі життя найбільшому з царів, Василю Македонянину, як про нього оповідає історія. Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслася по всьому світу»». Архидиякон зазначив, що у франкських землях склали в похвалу йому поеми та оди про його військові походи, боротьбу з ворогами віри, завоювання земель.

Принциповим є порівняння Б. Хмельницького з молдовським господарем Василем Лупулем, який правив у 1634–1653 рр. Останній був великого зросту, мав суровий, показний вид, його вказівки піддані виконували безсуперечно. Його знали в «усьому» світі, бо володів великими маєтностями та багатствами. Проте все це не допомогло йому в трьох походах проти української армії здобути перемогу. «Який контраст, Хмелю – наголосив священник, – між твоїм гучним ім'ям, діяннями та зовнішнім виглядом! По істині Бог з тобою, він, який поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ від іноземного рабства, як у давнину Мойсей звільнив ізраїльтян від неволі фараона: той потопив єгиптян у Красному морі, а ти вигубив і нищив ляхів, які гірші за єгиптян, своїм гострим мечем. Хвала Богові, що вчинив через тебе всі ці великі діла»!

Якщо хтось підходив до Б. Хмельницького в справах під час зустрічі, то він розмовляв тихенько, щоб ніхто не чув. За столом гетьман сидів нижче за патріарха, якому надали «перше місце», відповідно до пошани. У Волощині та Молдові господарі, навпаки, займали «перші місця», а патріарха й архієреїв садовили нижче себе.

Своєрідно проходило частування гостей. До столу подали горілку в мисках, яку черпали ложками ще в гарячому вигляді й потім розливали в чарки. Перед гетьманом поставили горілку вищої якості в срібному келеху. Спочатку пропонувалося випити патріарху, за ним пив господар і частував кожного з присутніх, які стояли перед ним. За столом не було ні виночерпіїв, ні спеціальної прислуги, котра б підносила страви та напої, якто водиться в царів і інших правителів. На закуску подали солону варену рибу на розписаних глиняних блюдах, а також «інше в малій кількості». Не було ні срібних блюд і келехів, ні срібних ложок, нічого схожого. Хоча в багатьох оселях старшин існувало по кілька скринь, наповнених блюдами, чашками, ложками з срібла та золота, а також дорогоцінностями, здобутих у походах проти «ляхів». Вони ними нехтували у «польових умовах», але користувалися хіба «коли бували дома, на батьківщині, тоді – інша справа».

Після завершення урочистої зустрічі, володар булави сів у свій екіпаж, запряжений тільки одним конем і під великою зливою попрямував до свого війська. Одягнений він був у білий дощовий плащ. Незабаром Б. Хмельницький надіслав гроші представникам делегації «на дорогу» з вибаченням, що не зробив цього раніше. Крім того він виділив їм кілька коней і возів, їжу і напої, а також дав супровідні листи до московського царя та путивльського воєводи.

Інший іноземець – сучасник Карл Віцфій додав до характеристики Б. Хмельницького ще декілька рис. Зокрема, зазначив, що той був знаменитий «силою тіла та хитрістю розуму». Щоб побороти шляхту, озброював не лише козаків, а й селян. У Речі Посполитій руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції. Раз зазнавши поразку, не поступався – потім сам побивав. Однак не завжди був послідовним: «зчинивши бунт проти короля, міг попросити в нього прощі, а одержавши її знову бунтувався». Хоча в союзі з татарами, московитими, турками часто «ламав їм віру», втім у боротьбі проти Польщі залишався непохитним. Прискорив загибель останньої, зруйнував її до основи.

Чимало уваги біографії гетьмана, його бойовим подіям і соратникам приділив французький дипломат, мандрівник і хроніст П'єр Шевальє (роки народження й смерті невідомі) в своїй праці «Історія війни козаків проти Польщі» (Париж, 1663). Польські, українські та російські історики другої половини XIX – першої чверті XX ст. переважно замовчували наявність цієї праці через недовір'я до фактичного матеріалу, вміщеного в твір чужинцем без будь-яких посилань на джерела. Проте достовірність більшості

описаних подій переконливо доводить, що П. Шевальє був добре обізнаний з відповідними тогочасними першоджерелами, причому в значній кількості, й особливо про війну українців проти Польщі в середині XVII ст. У цьому контексті хронологічно він охопив українські землі 1648–1651 рр. Безпосередньо автор об'єктивно зауважив, що Б. Хмельницький народився шляхтичем, був сином підстарости (який служив у одного з польських вищих військових) і замолоду виступив до козацького війська. П. Шевальє доволі правдиво, з багатьма яскравими характеристиками, описав велику кількість дійових непересічних осіб першого етапу Національної революції, закінчивши оповідь Білоцерківським договором – мирною угодою між урядом Б. Хмельницького і представниками польського короля Яна II Казимира Ваза від 18 (28) вересня 1651 р. у м. Біла Церква. Підписання цієї угоди викликало в українському тогочасному соціумі чимало нарікань і невдоволення, суперечливі оцінки як серед вітчизняних, так російських і польських істориків.

Отже, щодо однієї з кардинальних подій у ході збройного протистояння, мовилося в творі про таке. 28 серпня володар булави разом із своїми полковниками прийшов у табір супротивника, хоч і не хотів цього робити, але мусив через поразку. «Там він попросив покійно, – зазначив П. Шевальє, – з сльозами на очах (він мав достатню навичку лляти їх, коли цього вимагали обставини) пробачення у великого гетьмана Потоцького, а також вітав шанобливо князя Радзівіла й інших магнатів. У його присутності прочитано пункти договору, а коли їх підписали і та й друга сторони та скріпили присягою, то все завершилося щедрим банкетом, яким вшановано Хмельницького та його почет (!)».

В цілому позитивні, поцінування постаті Б. Хмельницького, слід згадати й про «Похвалу віршами Хмельницькому від народу малоросійського», вміщеної Г. Грабянкою у своєму творі.

Водночас зазначимо: писалися українські поезії і з критикою Б. Хмельницького з приводу, наприклад, Білоцерківського договору, наслідків, так званого возз'єднання України з Росією тощо. Існували критики діяльності Б. Хмельницького та його сподвижників і серед сучасників-чужинців.

Список використаних джерел

1. Летопись Иоахима Ерлича (1620–1673 гг.) // Южнорусские летописи. Киев, 1916.
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1992.
3. Мышецкий С. История о козаках запорожских. Одесса, 1852.
4. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ, 1992.
5. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. XXIII, XXIV.

УДК 930.1:316.64]:7.044:929Хмельницький

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Діана РАПОТА,

*здобувачка першого бакалаврського рівня вищої освіти
другого року навчання факультету історії і права
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України ЧЕРНІКОВА І. В.

Проблема меморіалізації постаті Богдана Хмельницького у незалежній Україні, зокрема через монументальне мистецтво, є ключовою для формування національної ідентичності та державотворчого наративу. Б. Хмельницький, як засновник Гетьманщини і видатний полководець, є незаперечним Національним Героєм, чия роль у становленні української державності є фундаментальною.

Постановка проблеми полягає у дослідженні процесу та результатів утвердження його величі у вітчизняному монументальному ландшафті після 1991 року. Це завдання набуло особливої актуальності через необхідність системного подолання ідеологічних нашарувань, успадкованих від радянської доби, які применшували його суверенні державницькі прагнення, фокусуючись лише на військовому або соціальному аспектах тогочасних подій. Таким чином, наукова проблема зосереджується на виявленні та аналізі трансформацій монументального образу Б. Хмельницького, а саме: як здійснюється переосмислення, реконструкція та ідейне наповнення існуючих пам'ятників для максимального відображення його державотворчої місії, і як нові монументальні комплекси, створені в період незалежності України, художньо та ідейно закріплюють його образ як символу національної єдності та незламності.

Дослідження має на меті показати, що монументальне увічнення Б. Хмельницького є стратегічною ланкою у візуалізації героїчної історії України, що консолідує суспільство навколо ідеї суверенної держави.

Після проголошення незалежності України у 1991 році в країні розпочався новий етап осмислення власної історії та повернення до національних символів. Одним із важливих проявів цього процесу стало активне встановлення пам'ятників видатним діячам минулого, серед яких особливе місце належить гетьманові Богдану Хмельницькому – творцеві козацької держави та символу боротьби за українську самостійність.

Один із перших пам'ятників гетьманові, споруджений уже в незалежній Україні, з'явився саме у 1991 році в місті Рава-Руська на

Львівщині [1]. Це місце має глибокий історичний зв'язок із постаттю Б. Хмельницького. У жовтні 1648 року, прямуючи до Замостя, його війська визволили Раву-Руську з польського поневолення [2]. За переказами, саме тут гетьман приймав присягу від молодих козаків, які вступали до війська. Восени 1655 року козацьке військо знову проходило через місто на шляху до Томашева, Красностава й Любліна [2].

Меморіалізація постаті Б. Хмельницького набула особливого символічного значення у місті, яке носить його ім'я, а встановлення пам'ятника у Хмельницькому в 1993 р., присвячене 500-річчю міста, стало важливим актом історичної справедливості та візуальним утвердженням національної ідентичності на початку незалежності України [3]. Скульптурна композиція, створена В. Борисенком та архітектором М. Копилом, була задумана як монументальний акцент, що мав домінувати у міському ландшафті, символізуючи масштабність постаті гетьмана-державника, хоча первісний архітектурний задум передбачав розміщення монумента на високому пагорбі для забезпечення його максимальної видимості та символічної значущості. Його реалізація зіткнулася з об'єктивними адміністративними та соціально-економічними труднощами перехідного періоду 1990-х рр., що спричинило складний та тривалий пошук оптимального місця для вшанування. Проте, завдяки національній свідомості та зусиллям місцевого керівництва, монумент був урочисто встановлений біля обласної філармонії. Кінцеве розміщення пам'ятника на вулиці Кам'янецькій забезпечило чітку візуальну комунікацію з міським простором, закріпивши образ Богдана Хмельницького як історичного патрона та символу міської громади. Таким чином, монумент у Хмельницькому слугує яскравим прикладом того, як національна ідея долала матеріально-технічні та організаційні перешкоди, щоб утвердити велич постаті гетьмана у символічному центрі регіону. Незважаючи на відхід від початкового «задуму скульптора», сам факт його встановлення став знаковою віхою у процесі монументальної легітимізації образу Б. Хмельницького в незалежній Україні, утверджуючи його як незаперечний символ державотворення.

Регіональне значення меморіалізації посилюється у Черкаській області, яка є історичною Батьківщиною роду Хмельницьких і де розташована його резиденція Суботів. Тому встановлення монумента у м. Черкаси стало природним і необхідним кроком до закріплення його спадщини на рідній землі. Пам'ятник був відкритий 30 жовтня 1995 р. та приурочено до 400-річчя від дня народження Гетьмана. Бронзова скульптура висотою 5 метрів, виготовлена у київських майстернях (скульптори А. С. Шаталов, А. С. Фуженко; архітектори Т. Г. Довженко, В. І. Дмитренко), є яскравим прикладом масштабного, героїчного трактування образу [4]. Монументальна композиція, встановлена на стилізованому гранітному постаменті візуально оспівує військову звитягу гетьмана. По обидва боки постаменту розміщені гранітні стели, які узагальнено відображають хроніку його ключових перемог у Визвольній війні – від битв під Жовтими Водами і Корсунем до

тріумфального в'їзду в Київ і перемоги під Батогом. Крім того, дві бронзові скульптурні групи символізують тріумф українського козацтва на суші й на морі (козацька чайка з клейнодами та гармата з тулумбасами), підкреслюючи комплексний характер його боротьби. Цей пам'ятник слугує монументальною енциклопедією його подвигів, остаточно утверджуючи образ Б. Хмельницького як великого полководця і державного будівничого у його рідному краї.

Монументальне увічнення Богдана Хмельницького набуває особливої суспільної значущості, коли воно інтегрується у освітньо-виховний простір. Урочисте відкриття пам'ятника гетьману в Хмельницькому інституті МАУП у 2007 р., приурочене до Дня визволення України, стало символічним актом підкреслення неперервності традицій національно-визвольного руху [5]. Встановлення монумента, освяченого церковними ієрархами та підтриманого представниками влади, освіти і козацьких товариств, перетворило навчальний заклад на осередок національно-громадянської ідеї. Засновники інституту підкреслили, що цей монумент є частиною створення пантеону козацької слави, головна мета якого – формувати не лише висококваліфікованих фахівців, а й особистостей, здатних спрямувати життєдіяльність на розвиток українського суспільства. Цитування Михайла Грушевського щодо творчого духу Б. Хмельницького та його значення для нинішньої України засвідчує наукове і педагогічне обґрунтування монумента, яке зміцнює почуття національної гідності та вірності інтересам України серед студентської молоді.

Процес увічнення пам'яті Богдана Хмельницького вийшов за межі великих міст і обласних центрів, охопивши історично значущі локації, що є ознакою глибокої національної рефлексії. Село Іркліїв Чорнобаївського району Черкаської області, визнане істориками козацькою столицею регіону, стало місцем встановлення оригінального монумента гетьману у 2010 р. [6]. Це рішення є повністю обґрунтованим, оскільки саме тут за часів козацької держави діяв полк, вояки якого брали участь у Визвольній війні, і саме в Іркліїві сам Богдан Хмельницький перебував протягом восьми днів, підписуючи важливі універсали та проводячи перемовини [6]. Скульптурна робота черкаського митця Івана Лавріненка, що зображує гетьмана на коні, встановленому на кінці великої шаблі, є унікальним художнім рішенням, що символізує військову гостроту та історичний динамізм епохи Хмельниччини. Встановлення цього пам'ятника на центральній площі підкреслює важливість децентралізації національної пам'яті та визнання внеску локальних козацьких осередків у загальнодержавний визвольний рух, остаточно закріплюючи велич Богдана Хмельницького у свідомості місцевих громад.

Подальший розвиток монументальної меморіалізації постаті гетьмана Богдана Хмельницького відображає його ключову роль у декомунізаційному процесі в Україні. Яскравим підтвердженням цієї тенденції є встановлення у 2014 році пам'ятника гетьману в місті Ямполі

на Вінниччині, яке має глибокі козацькі традиції [7]. Це місцеве рішення набуло епохального символічного значення, оскільки монумент Богдану Хмельницькому був встановлений на центральній площі міста, ідеологічно витіснивши пам'ятник Леніну, який упродовж десятиліть домінував перед будівлею районної державної адміністрації. Це демонтажне заміщення стало переконливим свідченням нової доби та незворотності національних процесів, де образ фундатора української державності остаточно замінив тоталітарного вождя. Триметрова постать Б. Хмельницького, виконана у камені київським скульптором Андрієм Никитюком, ідейно втілила собою вшанування історичної минувшини та національних героїв. Успішна реалізація цього проєкту, здійснена за підтримки місцевої влади та коштом меценатів, підкреслює консолідуючу роль постаті гетьмана для місцевої громади та його здатність бути незаперечним символом української державності у просторі, очищеному від імперських нашарувань.

Отже, меморіалізація постаті Богдана Хмельницького у незалежній Україні постає як глибокий культурно-політичний процес, що сприяє відродженню історичної пам'яті та національної ідентичності. Установлення пам'ятників гетьманові у різних регіонах країни відображає прагнення суспільства до осмислення власного минулого, вшанування української державотворчої традиції та формування спільного символічного простору. Через монументальне мистецтво постать Б. Хмельницького отримала нове ідейне наповнення – від образу воєначальника до уособлення мудрого державника, творця національної єдності й самостійності. Таким чином, увічнення Богдана Хмельницького стало проявом національного самоствердження, яке поєднує історичну спадщину з сучасними цінностями незалежної України.

Список використаних джерел

1. Пам'ятник Богдану Хмельницькому / Сайт міста Рава-Руська. URL: <https://misto-rava.at.ua/photo/1-0-7> (дата звернення: 12.11.2025).
2. Історична довідка / Громадська організація «Равщина». Новини. URL: https://rawapravo.at.ua/load/istorija/istorichna_dovidka/misto_u_xv_stolitti/7-1-0-2 (дата звернення: 10.11.2025).
3. Пам'ятник Богдану Хмельницькому в м. Хмельницький. URL: <https://blog.i.ua/user/1212807/333898/> (дата звернення: 09.11.2025).
4. Черкаси – сайт міста. Історичні пам'ятки. Wayback Machine. URL: https://web.archive.org/web/20130120231902/http://www.cherkasy.osp-ua.info/ch-7_fl-histor_pamyatky.html (дата звернення: 11.11.2025).
5. Пам'яті багато не буває. *Персонал Плюс*. №45. 21–27 листопада 2007 р. Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20101221220404/http://personal-plus.net/248/2700.html> (дата звернення: 08.11.2025).
6. Нікітенко Л. Богдан на шаблі. Останні та актуальні новини України та світу. *Україна Молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/1772/116/62830> (дата звернення: 13.11.2025).
7. В Ямполі Хмельницький «посунув» Леніна. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/1603332-v_yampoli_hmelnitskiy_posunuv_lenina_1898587.html (дата звернення: 11.11.2025).

УДК: 37.017: 330.8"16"(477)

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVII СТ. ТА ЧАСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,

*кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

У зовнішньоторгівельних зв'язках українських земель ще до Національно-визвольної війни середини XVII ст. склався європейський напрямок, у якому брали участь переважно землі Правобережжя. Серед товарів, які українські купці традиційно пропонували європейському ринку, провідне місце належало продукції зернової і тваринницької галузей, лісопереробних промислів. Ця продукція вивозилася, головним чином, водним шляхом через Буг та Віслу до Гданська, а з кінця XVI ст. – до Риги, а вже з цих портів – до інших європейських країн. Про масштаби експорту, зокрема українського зерна, можна судити з того, що у першій половині XVII ст. через Гданськ його було вивезено понад 40 тис. лаштів^{1*}. Широкого розмаху набула торгівля волами, яких ще у 60-х роках XVI ст. лише на сілезьких ярмарках щороку продавалося по 20 тис. голів [1, с. 178]. В XVII ст. продовжувався вивіз поташу та селітри. В документах збереглися свідчення про проходження у 1630 р. повз Житомир валок з поташем, виробленим на промислах Київщини [2, с. 148]. Гданський купець Деміс в 1638 р. мав контракт на вивіз впродовж трьох років до Гданська поташу і селітри з Брацлавщини [3, с. 190–191].

Під час Національно-визвольної війни відбулося скорочення обсягів товаропотоку у західному напрямку внаслідок розриву зв'язків з Польщею. Показовим щодо цього є різке зменшення обсягу експорту зерна (більше ніж у два рази) через основний порт його вивозу в європейські країни з Правобережжя – Гданськ [4, с. 149]. У 1648 р. 207 суден, що перебували там, залишили порт, не заповнивши свої трюми зерном [5, с. 73]. В Польщі і західноєвропейських країнах виник дефіцит на поташ після того як в ході війни підприємства (буди) з його виробництва перейшли в розпорядження військового скарбу або окремих будників і вивіз цього продукту було припинено [4, с. 148–150]. Вступила в силу і гетьманська заборона щодо вивозу до Польщі хліба [6, с. 210].

Водночас факти свідчать, що торгівля європейського напрямку не припинялася навіть в умовах війни. Зокрема, на польські

¹ *лашт* – міра ваги. Назва походить від нім. Last – тягар, вантаж. Вживалася на означення ваги вантажу (зазвичай зерна), що поміщався на одному возі, запряженому четвериком коней, чи на двох парокінних фурах, приблизно 2000 кг.

ярмаркипереганялася значна кількість волів. Влітку 1650 р. з різних панських маєтків на Житомирщині до Польщі було направлено продаж кілька партій волів – усього 1310 голів [7], а бродівські купці через одну лише Калішську митну контору в 1650 р. перегнали 7108 волів [8, с. 83–84].

Партії волів з українських земель на західний ринок поступали і в наступні роки. Подільські різники в 1654 р. приїжджали на волоський кордон і там чекали, коли гуртоправи будуть гнати худобу на продаж до Польщі, щоб розкупити її ще в дорозі [9, с. 80]. Великі гурти волів, наприклад, збувала у Гданську полтавська міщанка П. Видричка [10, с. 109], а в 1690-х роках там же збували волів і ніжинські міщани [11, с. 198].

Торговельні зв'язки українських земель із європейськими країнами поступово розширюються після завершення війни. Торгові маршрути купців з Лівобережжя і Правобережжя пролягали в різні міста Європи. Відомо, наприклад, що бродівські міщани в 1660 р. їздили з товарами в Венецію, побували заодно в торгових справах у Флоренції, Болоньї, Амстердамі, Гданську [12]. Восени 1672 р. київський купець Ф. Марков «для торгового свого промислу» їздив до німецького міста Шльонська [13, с. 94]. В цьому ж місті, а також в Гданську того ж року торгували кияни К. Бібіков і С. Скорodka [13, с. 22–26].

У Вроцлаві, Відні, Венеції та інших європейських містах в 1684 р. побував київський купець М. Суслов [14, с. 103]. Ніжинський міщанин М. Грудина у 1690 р. вів торгівлю у Вроцлаві, а торговий шлях іншого ніжинця П. Ангілова проліг з Бухареста до Угорщини і Польщі [15, с. 238–279]. В 1690-х роках вже цілі купецькі каравани запряжених волами возів поставляють з України «во всю Польщу і часть Германії» пшоно, вовну, шкіри та інші товари [16, с. 189].

У свою чергу, українські купці з європейських країн ввозили сукна, полотна, металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, зброю, прикраси, ліки тощо. В 1672 р. серед товарів київських купців, що поверталися із-за кордону, було 32 постави² «сукна вродславского, 51 штука гарусу³, килими, бальзам, окуляри [13, с. 22–26]. Згадуваний вище київський купець М. Суслов у 1684 р. привіз із європейських країн 27 штук «завоїв по 8 локтей» білого полотна, 60 – венецького шовку, 2 німецькі рушниці, 2 пістолі, 365 разків перлин з Риму, 75 пар окулярів [14, с. 104]. Клецун з Ніжина в 1690 р. у Вроцлаві закупляв сукно [11, с. 238]. В 1680–1690-х роках купець з Нових Млинів І. Григор'єв їздив з товарами до Гданська, де торгував і купляв німецьке сукно і коси [17, с. 145]. Киянин Р. Якимович у 1704 р. привіз із Вроцлава 9 возів кіс, різаків і серпів [18, с. 336].

У контексті торговельних зв'язків українських земель окремої уваги заслуговує економічна політика Богдана Хмельницького, яка була одним із напрямків його державотворчої діяльності як очільника Української козацької держави.

²постав – старовинна міра довжини тканин

³гарус – старовинна назва вовняної або бавовняної пряжі

В основі економічних поглядів Хмельницького лежало розуміння необхідності господарського зміцнення і консолідації розрізнених українських земель, насамперед наддніпрянських, які складали історичне ядро національної державності, створення вільного від засилля польських феодалів і шляхти державного механізму, формування власних кадрів не тільки адміністративного управління, а й у ремеслах, торгівлі, митній справі тощо. В ході Визвольної війни провідні позиції в них зайняли українські купці, козацька старшина, заможні козаки, міщани і селяни.

Гетьманський уряд приділяв значну увагу містам як основним ремісничим і торговельним центрам. Вже в першому своєму універсалі від 1648 р. Богдан Хмельницький вказував на необхідність надання містам права на самоврядування [4, с. 121]. Після вигнання польських панів, крім існуючих магдебурій (на Лівобережжі, зокрема, їх налічувалося 18), право на самоврядування одержали всі інші, так звані ратушні, міста [19, с. 26].

Нерідко гетьманське управління ставало на захист інтересів міщан, купців і ремісників від конкуренції з боку козацької старшини і монастирів, звільняло їх від сплати мит, скорочувало розміри повозочної повинності, захищало від надмірних поборів [20, с. 95].

Підтримка з боку держави сприяла пожвавленню підприємницької ініціативи купців і ремісників, розвитку різних ремесел і промислів. Набували поширення рудний, гарматний, млиновий, рибний, звіроловний та інші промисли. Однією з перших форм державної мануфактури, де були зайняті «робітні люди», став гарматний промисел. Відомо, що серед міст, де виготовлялася зброя були Черкаси, Корсунь. У справжній арсенал була перетворена гетьманська резиденція Чигирин [21, с. 86].

Як важливий чинник економічної консолідації українських земель, гетьманський уряд, і особисто Б. Хмельницький, розглядали розширення внутрішньої торгівлі та надавали їй особливого значення. Важливим кроком щодо стимулювання внутрішньої, насамперед, міжрегіональної торгівлі, було введення нової системи оподаткування товарів. Згідно з універсалом Б. Хмельницького від 21 квітня 1654 р. в основу оподаткування було покладено предмети розкоші, тоді як діючий до цього польський тариф 1643 р. передбачав податок з різних товарів – худоби, шкіри, полотна, металевих виробів тощо. Тариф 1654 р. був диференційований і значно нижчий за польський. За цим тарифом з кожних 250 злотих збиралося 2 злотих (хоч були й незначні відхилення), а за польським – 2 злотих збирали з кожних 100 злотих [18, с. 296].

З метою заохочення до торгівлі видавалися універсали про охорону купців, їх товарів і майна. Купці отримували з боку держави привілеї при продажу товарів, звільнялися в окремих випадках від торговельного мита. На пільгових умовах купецтво користувалося міським торговельним інвентарем, спорудами, мало дозвіл на будівництво нових торговельно-промислових приміщень. Зокрема, 9 січня 1656 р. було видано універсал,

яким заборонялося чинити будь-які утиски і кривди міщанам Ніжина [22, с. 649], а міщанам і ратуші Козельця дозволялося залишати у себе міські прибутки згідно з універсалом від 10 жовтня 1656 року [22, с. 540].

Богдан Хмельницький був прихильником тісних торговельних зв'язків з іншими країнами. Щоб залучити в Україну іноземних купців, гетьманська адміністрація звільнила їх від довізних і вивізних мит, надала ряд інших пільг. Іноземним купцям дозволялося вільно торгувати після сплати 2 % ввізного мита. Вивізне мито також дорівнювало 2 % від вартості товарів. Різні товари, золото, срібло, алмази та інші цінності, що вивозилися з України, відповідно мали зовнішньо-торгівельне мито – дзвінку монету. Привізні цінні метали і камені не обкладалися митом. Свої товари в Україну привозили купці з Угорщини, Греції, Туреччини, Криму, Вірменії. За транзит товарів сплачувалося провізне мито [23, с. 10].

Універсалом від 28 квітня 1654 р. було наказано стягувати державне мито з чужоземних купців, а зібрані кошти віддавати до військового скарбу [22, с. 343]. Високі мита, зокрема, стягувалися з турецьких товарів. Такі ж вимоги ставилися і при вивозі благородних металів. Ці правила поширювалися й на тих купців, які супроводжували іноземних послів і перебували під їх протекцією.

Купці не мали права вивозити з України золото, срібло, дороге каміння, перевозити під своїм прізвищем та ім'ям через кордон товари іноземних купців. Мито з товару, виготовленому в Україні, стягувалося лише один раз. Торговцю видавалася спеціальна довідка. З нею він міг, без сплати податків, перевозити товар по всій території України та Московщини. У випадку перепродажу оптом в інші руки доплачувалося невелике перекупне мито.

Універсал надавав певні пільги лише тим іноземним купцям, що оселилися на території України і торговельна діяльність яких була корисною для держави. Такі пільги отримали, зокрема, грецькі купці, які проживали у Ніжині і в 1675 році створили навіть свою колонію [23, с. 7–14].

Одночасно згадуваним вище універсалом скасовувалися всі попередні привілеї іноземцям на безмитну торгівлю. Товари тих купців, що видавали ці товари за свої, конфіскувалися митним чиновниками. Половина їх надходила до гетьманської казни [20, с. 97].

Отже, зовнішня торгівля українських земель у XVII ст. та добу Хмельниччини значною мірою залежала від тогочасних суспільно-політичних процесів. Позбавлення традиційних привілеїв шляхти урівняло можливості у конкуренції всім суб'єктам торговельної діяльності. Помітно розширилася участь у торгівлі безпосередніх виробників – міщан, козаків і селян. Богдан Хмельницький, а також наступні гетьмани, проводили політику сприяння торгівлі і захисту торговців, що позитивно впливало на стан торгівлі, а ринок ставав важливим компонентом господарської системи.

Негативно впливали на торгівлю постійні воєнні дії з руйнівними наслідками, поділ українських земель на два великих регіони – козацьку Україну і територію, що залишалася у складі Речі Посполитої.

Найпоширенішими товарами зовнішньої торгівлі залишалося зерно, худоба, поташ, селітра, віск та інша продукція.

Список використаних джерел

1. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. К., 1992. С. 164, 178.
2. Центральний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 8, арк. 148.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 6. Київ-Львів, 1907. С. 190–191.
4. Історія народного господарства Української РСР. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1977. С. 149.
5. Якубский В. А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград, 1975. С. 73.
6. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 2-е вид., випр. і доп. Львів : Світ, 1990. С. 210.
7. Підраховано за: ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13, арк. 265, 272, 280, 301, 349 зв., 364 зв., 365 зв., 374 зв., 385 зв.
8. Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Вип. 8. Київ, 1982. С. 83 – 84.
9. ЦДІАК України. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 41, арк. 80.
10. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киев, 1902. С. 109.
11. Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902. Т. 2. С. 238; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: *Полк Нежинский*. К., 1893. С. 198.
12. ЦДІАК України. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 42, арк. 135 зв., 136.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : собранные и изданные Археографическою комиссиею / ред. Г. Карпов. СПб., 1879. Т. 11. С. 94.
14. Мельниченко В. М. Економічні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1998. С. 103.
15. Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове...
16. Конисский Г. История русов или малой России: сочинение Г. Конисского, архиепископа Белорусского. репринт. воспр. изд. 1846 г. Київ : Дзвін, 1991. С. 189.
17. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наукова думка, 1986. С. 145.
18. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 336.
19. Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648 – 1657 рр.). *Український історичний журнал*. 1979. № 1. С. 26.
20. Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. *Нариси з історії економічної думки на Україні*. Київ, 1956. С. 95.
21. Сидоренко О. Ф. Виробництво зброї на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. *Український історичний журнал*. 1978. № 9. С. 86.
22. Медвідь Л. А. Економічні погляди Богдана Хмельницького та започаткування економічної освіти в Україні за козацької доби. *Наукові записки НаУКМА : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2004. Т. 33. С. 12–16.
23. Стрішенець М. М., Павлова О. М., Павлов К. В. Торговельно-економічна політика Гетьмана Богдана Хмельницького. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2020. Т. 3. № 23. С. 7–14.

УДК 94:336.74(477)«16»

МОНЕТНИЙ ОБІГ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ

Григорій ГОЛИШ,

кандидат історичних наук, доцент,

директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Гносеологічно привабливою й перспективною проблемою нашої вітчизняної історії є об'єктивна реконструкція монетного обігу середини XVII ст. Попри її беззаперечну актуальність з огляду на доленосні події тієї доби, вказана тема ще не стала об'єктом спеціального вивчення нумізматичною наукою. Лише окремі її сегменти досліджували М. Котляр [1, 2, 3], В. Зварич [4, 5], Р. Шуст [6], О. Бакалець [7]. Загалом же в царині вивчення специфічних рис грошового господарства вказаного періоду залишається ще значне дослідницьке поле. З огляду на зазначене, метою запропонованої розвідки визначено на основі нумізматичних (речових) та документальних джерел, а також каталогів монет окреслити специфічні риси грошового господарства українських земель за гетьманування Богдана Хмельницького та його наступників.

Відомий український нумізмат М. Котляр виділив три групи монет, які домінували на ринку України у XVII ст.: 1) польсько-литовські номінали; 2) монети Швеції та її прибалтійських володінь; 3) монетна продукція Бранденбурга та Пруссії [1, с. 144]. Утім поданий перелік аж ніяк не вичерпує усього різноманіття тогочасного монетного асортименту, адже в обігу з причин відкритості валютних кордонів Речі Посполитої, знаходилися монети мало чи не з усієї Європи. Окрім зазначеного, у період, що досліджується, спостерігався також приплив московських монет та номіналів Османської імперії.

У Речі Посполитій ще з часів Сигізмунда I панувала злотова система, яка за лічильними параметрами було дуодецимальною (третинною). Дійсно, польський злот спочатку як лічильна одиниця, а потім і реальний номінал відповідав 30 грошам. На українських землях його називали також золотим, півкопкою або «легким таляром» [8, с. 67–68].

Злотий (золотий) досить часто згадується у документах та козацьких літописах як базова лічильна одиниця. Так, у статті 6 «Про зарплату всьому війську» («Статті, постановлені з Б. Хмельницьким») визначено розмір винагороди козацькій старшині та козакам саме в польських злотах, наприклад: «Писареві військовому й обозному по тисячі польських

золотих на чоловіка... На писаря й хорунжого по п'ятдесят золотих. На сотницького хорунжого по тридцять золотих... А на реєстрових козаків – по 30 польських золотих...» [9, с. 267–268]. Величко повідомляє в своєму літописі, що львів'яни заплатили Б. Хмельницькому викуп у розмірі 220 тис. золотих, аби гетьман зняв облогу їхнього міста [9, с. 322–323].

Особливо популярними серед заможних верств українського населення були таляри як польського, так і чужоземного виробництва, зокрема численних володінь Священної Римської імперії (їх в Україні називали «цїсарськими», «імперіальними»). Згадками про ці великі срібні монети (таляр відповідав 3 злотим, їхня емісія розпочалася в Богемії ще від 1518 р.) рясніють сторінки літописів Величка, Граб'янки та Самовидця. Так, у літописі Величка повідомляється, що серед здобичі Б. Хмельницького було «багато талярів битих». Захоплені в полон під Жовтими Водами й Корсунем (травень – червень 1648 р.) польські магнати пообіцяли козакам багатий викуп: «багато хто з них... по дві, три, чотири й більше тисяч битих таляров» [9, с. 73]. Принагідно зауважимо, що «битий» означав реальний таляр, карбований і повноцінний.

Поряд з талярами у історичних джерелах та стародруках згадуються й інші великі срібні монети – левки або леви. Зокрема, Величко згадує про те, що кримський хан у 1648 р. зробив багаті подарунки Б. Хмельницькому і «все тоді шановано на три або й чотири тисячі левів» [9, с. 48]. Відомий український дослідник В. Шугаєвський висловив припущення, левом називали голландський левенталяр або левендальдер, позаяк його реверс містив зображення фантастичного лева [3, с. 65].

Широко вживаними на грошовому ринку були також фракції таляра, зокрема, напівталяри та чвертьталяри. Останні дістали назву ортів, вони відзначалися великою тиражністю емісії. Залежно від місця карбування розрізняють орти гданські (Гданська монетарня) й коронні, останні вироблялися в Бидгощі. За Яна II Казимира (1648–1668) ці монети карбувалися не лише в названих містах, а й у Познані, Кракові, Вільно, Всові, Ельблонзі, Торуні. Метрологічні показники орта постійно погіршувалися: у 1650 р. орт містив 4,906 г чистого срібла, 1654 – 4,626 г, 1658 – 3,943 г. [5, с. 268–270].

У згаданих уже статтях Б. Хмельницького подибуємо й на перший погляд загадкове: «На полковников по сто євхимків» [9, с. 267–268]. Насправді, йдеться про єфимки – так у Московії називали європейський таляр, взявши для його позначення першу частину назви міста, з якого походила ця монета (*Йоахімс*/талъ). Поступово московська назва таляра стала вживаною й на українських, переважно лівобережних землях.

Від 1655 р. в грошовому обігу України довгий час брали участь західноєвропейські таляри, контрасигновані в Московській державі. Вони мали надкарбування штемпелем копійки й дістали назву «єфимок з

ознакою». Так, у літописі Самовидця повідомляється, що московський цар прислав козакам Б. Хмельницького платню, де поряд із іншими грошима був також «таляр битий под печатю царскою» [10, с. 69].

Верхівка українського соціуму мала у своєму розпорядженні й золоті монети. До таких, зокрема, належали дукати польської та чужоземної емісії. У Речі Посполитій такі монети карбували переважно у Гданську. На українських землях поширеними були дукати угорського та (меншою мірою) чеського виробництва. Як правило, дукат містив 3,5–3,53 г золота [5, с. 144–146; 8, с. 62].

Бідні верстви українського населення послуговувалися меншовартісними, здебільшого дрібними монетами. Величко називає їх «грубшими», на відміну від повноцінних срібних та золотих номіналів [9, с. 188]. Базовою розмінною монетою в Речі Посполитій був гріш польського та литовського виробництва (у народі його називали осьмаком). Особливо вживаним серед соціальних низів був білонний номінал – шеляг (солід), він поступово витіснив напівгрошовики. На середину XVII ст. чи не найпопулярнішою монетою серед народного загалу став потрійний гріш, що дістав назву трояк. Ці монети присутні в майже половині скарбових комплектів України, при цьому домінує продукція Краківського монетного двору. Поширеними на ринку були також півторагрошовики (півтораки, їх ще називали «чехи»). Дещо скромніше місце на грошовому ринку посідають так звані шостаки (6 грошів), ще рідше зустрічаються чвораки (4 гроші) [6, с. 120].

У 1650 р. королем Яном Казимиром була проведена грошова реформа, відтак на українських землях масово з'явилися двогрошовики (двояки). Гостра фінансова криза та закриття монетарень у Варшаві й Кракові змусило польський уряд у 1656 р. відновити роботу Львівського монетного двору, монетокарбування тривало тут до 1663 р. [4, с. 57–59; 11, с. 98].

Для покриття державних боргів в умовах безкінечних воєн король санкціонував випуск неповноцінних кредитогрошей, такими стали тимф і боратинка. Тимф (назва походить від прізвища автора проекту А. Тимфа) був напівсрібною монетою: при масі 6,729 г містив лише 3,364 г чистого срібла; цей номінал карбували у Львові, Бидгощі та Кракові. Реальна вартість монети становила лише 12–15 грошів, що становило більш ніж удвічі менше від задекларованої вартості [5, с. 262].

У 1659 – 1666 рр. карбувалися легкі мідні шеляги вагою 1,35 г за проектом монетного підприємця Т. Л. Боратині (звідси й народна назва – «боратинка»). При цьому коронні (польські) боратинки емітували у Кракові та Уяздові, а литовські (для ВКЛ) – у Вільно, Ковно, Мальборку [8, с. 25]. Обидві монети мали примусовий курс, а тому населення їх приймало неохоче. Так звана «monetabona» («добра» монета – повноцінні номінали польського та чужоземного виробництва) дедалі більше

витіснялася «monetacurres» (обіговою монетою, неповноцінною), її репрезентантами й були тимфи та боратинки [11, с. 99].

Про вражаюче різноманіття обігових монет тієї доби переконливо засвідчують численні скарби, що відкриті в XVII ст. Так, у монетному скарбі, знайденому біля С. Чорнявки Черкаського району виявлено 1108 тогочасних монет: орти коронні, гроші, півтораки, трояки, шостаки, соліди, боратинки, оболи, крейцери, шилінги, пенні (Західна Європа), монети прибалтійських володінь Швеції та ін. [12, с. 99].

Поширюються й московські дровові монети: копійки, денги та (рідко) полушки. З початком монетної реформи царя Олексія Михайловича у 1654 р. на Лівобережжі з'являються «мідяніє (мідні – авт.) копійки..., которые рожною ценою ишли з срібними» (Літопис Самовидця) [10, с. 69]. Згадується зокрема в літописі С. Величка й такі московські лічильні одиниці, як полтина й напівполтина [9, с. 108].

У степових районах України та на Запоріжжі в обігу знаходилися й турецькі монети, такими були золоті алтуни, срібні акче та мідні мангіри. Характерною особливістю їхніх монетних типів стала наявність тугри – складної монограми з літер імені та титулу султана [5, с. 10–12, с. 233].

У нумізматичній науці залишається дискусійним питання власної монетної регалії гетьмана Б. Хмельницького та його наступників. Наукові суперечки навколо цієї важливої з точки зору історії українського державотворення розпочалися ще в 1920-х роках. Гіпотезу про карбування власне українських монет за гетьманування Б. Хмельницького висунув у 1923 р. відомий вчений-економіст М. Слабченко, його підтримали історики І. Крип'якевич та І. Борщак. Інші ж учені, зокрема В. Шугаєвський та М. Петровський вказували на очевидну хибність такого припущення.

Дійсно, гіпотеза М. Слабченка спиралася лише на одне джерело: донесення московського посла, дяка Г. Кунакова цареві Олексію Михайловичу про те, що «в Чигирине учинил Богдан Хмельницький минзу (монетарню – авт.) и делает деньги, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой его, Богданово имя» [Цит. за: 2, с. 116–117]. При цьому Кунаков послуговувався лише чутками, бо на власні очі не бачив ні монетного двору, ані його продукції. Тому з точки зору наукового джерелознавства, та й дослідницької логіки позиція Слабченка видавалася дуже вразливою.

Проте згодом з'ясувалося, що з цього приводу є й інші, на перший погляд незаангажовані джерела. Зокрема, в головному архіві давніх актів Варшави виявлено листа подільського воєводи С. Потоцького королю Яну Казиміру від 29 жовтня 1652 р. Можновладець нарікає на свавілля гетьмана, що посмів зазіхнути на права короля як єдиного легітимного емітента. Ця подія мала й резонанс у Західній Європі: 21 грудня того ж року паризька «GazettedeFranse» писала буквально таке: «Козацький

гетьман почав карбувати монету в країні на свій лад, чим викликав протест польського короля» [Цит. за: 2, с. 116–117].

Отже, нумізматична наука має у своєму розпорядженні вже свідчення трьох документів, що походять з різних територій і, як на перший погляд, є незалежними один від одного, як аргумент на користь того, що Хмельницький таки карбував монету від свого імені. Не залишається жодних сумнівів і щодо економічних та політичних мотивів власної монетної емісії. Адже вітчизняне монетокарбування відкрило б перед гетьманом можливість впорядкувати досі хаотичний грошовий обіг в Україні, стабілізувати ціни, врегулювати фінансову політику, створити надійне підґрунтя для економічної самостійності. Це б дозволило зміцнити гетьманську владу, а, головне, задекларувати на європейських обшарах молоду козацьку державу, адже власна валюта виступає одним із найвагоміших атрибутів суверенітету.

Все ж попри наявність відповідних історичних джерел та аргументів історичної логіки, факт карбування монет у Чигирині чи ще деось де залишається лише гіпотезою. Нумізматика базується насамперед на матеріальних знахідках, а досі в Україні не знайдено жодної монети, яку бодай гіпотетично можна було б приписати Б. Хмельницькому. Не виявлено й монетних штемпелів, залишків монетного двору чи навіть його документації [11, с. 91].

Утім нещодавно В. Нечитайло висловив припущення, що гіпотетично до монет, карбованих за наказом Богдана Хмельницького, можна умовно віднести імітації півтораків [14, с. 89]. Проте ця гіпотеза не надає переконливих аргументів щодо ймовірності монетної регалії гетьмана саме українських монет, бо йдеться лише про імітації. Отож, для українських дослідників залишається доволі приваблива пошукова перспектива в цій тематичній ніші.

Українські науковці знайшли й свідчення про наміри монетної регалії прямим наступником засновника козацької держави І. Виговського. Дійсно, за Гадяцьким договором з Річчю Посполитою 1658 р. гетьман отримував право «вільно кувати козацьку монету на зарплату тільки козацькому війську» [9, с. 233]. Проте цей проєкт не було реалізовано в силу відсутності необхідних макроекономічних та політичних умов, до того ж гетьманська каденція Виговського виявилася закороткою.

Історичні джерела відображають ще один цікавий факт нумізматичної історії – карбування монет гетьманом П. Дорошенком. За його гетьманування у с. Лисянка (нині – Черкаська обл.) було створено монетарню, в якій працював майстер Я. Гранковський. Він мав неабиякий досвід роботи, здобутий на Львівському монетному дворі, та володів карбувальним інструментом, що був прихоплений ним після закриття вказаної монетарні. Відтак на Лисянському монетному дворі в 1669–

1673 рр. штемпелями тогочасних польських монет карбувалися шеляги (соліди), півтораки і шостаки. Ці по суті підробні монети випускалися за санкції та задля вигоди гетьмана П. Дорошенка. Можна беззастережно погодитися з думкою М. Котляра про те, що ці монети аж ніяк не можна вважати українськими, бо фактично вони були фальшивими польськими. До того ж, виявити продукцію лисянської серії карбування серед величезного монетного масиву другої половини XVII ст. є надзвичайно складним завданням [13, с. 125–128; 15].

Таким чином, грошове господарство українських земель доби Хмельниччини відзначалося надзвичайною строкатістю. При домінуванні монет Речі Посполитої, в обігу знаходилися грошові знаки багатьох країн Західної Європи, Московської держави, Османської імперії. Ще й досі «білою плямою» вітчизняної історіографії залишається проблема грошової емісії фундаторів української козацької державності, а це потребує активізації нумізматичного пошуку в цій ґносеологічній ніші.

Список використаних джерел

1. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби. Київ : Наук. думка, 1971. 174 с.
2. Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика. Киев : Наук. думка, 1974. 128 с. : ил.
3. Котляр М. Ф. Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. *Український історичний журнал*. 1970. № 1. С. 63–73.
4. Зварич В. В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. *Архіви України*. 1971. № 2. С. 57–59.
5. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика : довідник. Тернопіль : Вид-во Тернопіль, 1998. 464 с. : іл.
6. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 371 с.
7. Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648 – 1764 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 19 с.
8. Нумізматичний словник / уклад. В. Зварич. Львів : Вид-во Львівського у-ту, 1972. 147 с. : іл.
9. Величко С. Літопис / пер. В. Шевчук. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 73 с.
10. Літопис Самовидця / упоряд. Я. Дзига. Київ : Наук. думка, 1971. 207 с.
11. Голиш Г. М. Основи нумізматики : навч. посіб. : 2-ге вид., доп. і випр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с. : іл.
12. Шостопап А. В. Скарби Черкащини. Черкаси : Вид. Андрощук П. С., 2007. 120 с. : іл.
13. Котляр М. Ф. Шукачі й дослідники скарбів. Київ : Наук. думка, 1971. 132 с. : іл.
14. Нечитайло В. Теорії щодо емісії українськими гетьманами власних монет *Український нумізматичний щорічник*. Вип. 3. 2019. С. 88–104.
15. Голиш Г. Українські монети карбувалися...на Черкащині? *Нова Доба*. – 2004. 11 лютого.

УДК 94:327.82]"165"

**ДИПЛОМАТІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ЯК РУШІЙ МІЖНАРОДНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (СЕРЕДИНА XVII СТ.)**

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Надзвичайно важливу роль у житті козацької держави, започаткованої гетьманом Богданом Хмельницьким, відігравав зовнішньополітичний аспект. Визнання іншими країнами Війська Запорозького як самостійної, суверенної держави та повноцінного суб'єкта міжнародно-правових відносин, піднесення її авторитету на міжнародній арені, встановлення дипломатичних зв'язків з метою пошуку надійних політичних союзників та попередження утворення антиукраїнських союзів – все це залежало від ефективності роботи спеціалізованих державних структур, діяльність яких розгорталася в площині зовнішньої політики. Такою структурою в Українській Козацькій Державі стала дипломатична служба. Хоча вона й не була виокремлена як відповідна установа, заперечувати результативність її функціонування складно.

Керівництво всією структурою дипломатичної служби Війська Запорозького брав на себе гетьман. Управлінські функції виконувала Військова канцелярія, очолювана генеральним писарем. До її основних функцій належали закордонне листування, формування дипломатичного архіву, укладення настанов для посольств, ведення протоколів, супровід іноземних послів. Життєво важливі для держави питання, такі як оголошення війни чи укладання міжнародних договорів, вирішувалися на генеральній, а подекуди, й на старшинській радах. Високим рівнем професіоналізму відзначався дипломатичний корпус. Надзвичайно відповідальна місія покладалася на послів козацької держави, від дипломатичного хисту й майстерності яких нерідко залежала доля всього народу. Очільниками посольств Б. Хмельницький призначав своїх соратників, які вдало відстоювали інтереси країни не лише на полі бою, а й у царині міжнародної дипломатії. У цьому плані варто згадати дипломатичні успіхи чигиринського полковника Федора Якубовського (1648 р. очолював перше посольство до Польщі, а наступного року – до Московської держави), корсунського полковника Максима Нестеренка (1649 р. на чолі українського посольства прибув до Варшави стосовно ратифікації Зборівського договору між річчю Посполитою та Військом

Запорозьким), прилуцького, а пізніше кропив'янського полковника Филон Джалалія (1648 р. підписав угоду з Османською імперією), генерального осавулу Дем'яна Лисовця (1654 р. посол у Молдавії та Валахії) та ін. [7, с. 124].

У ході виконання дипломатичних місій посли виконували завдання зі збору важливої інформації стосовно військового потенціалу, особливостей внутріполітичного становища, міжнародних зв'язків держав, що розглядалися Б. Хмельницьким як потенційні союзники, або ж, навпаки, становили можливу загрозу для Української Козацької Держави.

Сам Богдан Хмельницький взяв на себе надзвичайно складні та важливі для держави зобов'язання у сфері дипломатії. У своїх руках гетьман зосередив керівництво відносинами з іншими державами: приймав іноземних послів і вів з ними переговори; надавав інструкції й вивчав звіти українських дипломатів; не лише підписував дипломатичну кореспонденцію та міжнародні договори, а й брав безпосередню участь у підготовці цих документів; здійснював роботу з керівництва старшинськими радами, докладаючи зусиль стосовно ухвалення ними виважених, вигідних для української сторони, рішень [3, с. 346].

Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького була пов'язана, перш за все, з цілями й напрямками внутрішньої політики – завоювання незалежності України, створення української держави. Гетьман усвідомлював, що боротьба з Річчю Посполитою, на яку він підняв козаків та селян, буде складною. Навіть ослаблена свавіллям шляхти, погромлена під Жовтими Водами, Корсунем, Львовом та Замостям, Польща не втратила своїх військових ресурсів і продовжувала залишатися однією з найсильніших країн Європи. Боротися власними силами з коронним військом, не говорячи вже про посполите рушення, було в очах гетьмана майже авантюрою. А тому, не маючи допомоги ззовні, під Замостям Б. Хмельницький діяв так нерішуче, з тієї ж причини він протегував при виборах польського короля Яну Казимиру, сподіваючись виграти час і знайти союзників.

Пошук союзників для гетьмана був складним. Серед старшини існували партії різної орієнтації: одна з них, говорячи про одновірців, думала шукати протекції у московського царя; інша, вже отримавши допомогу від султана, прагнула об'єднатися з «невірними»; третя ж партія мала за мету укласти мир з Польщею. Гетьман діяв у дусі справжнього політика, не шукаючи одного найкращого варіанту, а користуючись всіма шляхами, що могли бути корисними українській державі. Крім того, Богдан Хмельницький змушений був постійно тримати в полі зору дипломатичну та військову конкуренцію між Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією, Шведським королівством, що в політичному відношенні були могутнішими за молоду Українську козацьку державу й у

різні періоди становили для неї потенційну чи реальну загрозу. Тому гетьман змушений був розробити власну стратегію, лавіруючи між ними й повсякчасно змінюючи протекторів та союзників [9, с. 95].

Залежно від політичної ситуації в Україні вектори її зовнішньої політики варіювалися, скеровуючи роботу дипломатичної служби й визначаючи її курс у той чи інший історичний момент. Так, 1648 р. перед Б. Хмельницьким гостро постало питання про пошук союзників для боротьби з Річчю Посполитою, яка не бажала визнавати право українців на утворення власної держави в межах етнічних територій та кордонів часів Київської Русі й відмовлялася сприймати Військо Запорозьке як повноцінний суб'єкт міжнародної політики (однак, переговори з Польщею велися постійно). Тому цілком закономірним, стратегічно виваженим кроком стало встановлення дипломатичних відносин з Кримським ханством, Московським царством, Військом Донським, Османською імперією, Трансільванським та Молдавським князівствами [8, с. 2].

Надалі політичні пріоритети змінювалися, й протягом 1649–1654 рр. перед дипломатичною службою постали нові завдання, серед яких: досягнення визнання Гетьманщини Річчю Посполитою та іншими державами (Українську Козацьку Державу визнали уряди Кримського ханства, Речі Посполитої, Англії, Австрії, Трансільванського князівства, Венеційської республіки, Блискуча Порта та ін.), запобігання формуванню союзів, направлених проти української держави, пошуки сильних та надійних протекторів [7, с. 124–125].

Протягом 1654–1657 рр. зовнішньополітична діяльність Війська Запорозького перетікає в інше русло: в цей час пріоритетними стають завдання утворення антипольського союзу, ослаблення польсько-кримської коаліції, спрямованої проти України, забезпечення суверенітету Гетьманщини від зазіхань Московського царства [3, с. 347].

Даючи оцінку зовнішньополітичній діяльності Б. Хмельницького, М. Грушевський зауважив: «... коли в його власній свідомості війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським правительством на дрібних компромісах ..., він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на життя й на смерть. Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перснем задушити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами». А угоду гетьмана з Москвою історик характеризує наступним чином: «Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською державою» [1, с. 236].

За часів гетьманування Богдана Хмельницького центром української козацької дипломатії стає Чигирин. Тут побували з дипломатичними місіями венеційський дипломат Альберто Віміна з місією щодо створення антиоттоманської коаліції (1650 р.); посол Туреччини Осман-чауш (1650 р.), посол польського короля Яна II Казимира Воронич (1650 р.); посол силістрійського паші Сіяуша Шагин-ага (1655 р.); послы князя Трансильванії Юрія II Ракоці Франц-Шибеші та Ласлав Уйлакi (1656 р.); посол короля Швеції Карла Густава Велінг Готтар (1657 р.); посол бранденбургського курфюрста Фрідріха Вільгельма ігумен Данило (1657 р.) тощо [4, с. 96–95].

Інколи приймання дипломатичних місій відбувалося в родовому маєтку Хмельницьких – Суботові, Переяславі, а під час військової кампанії – у містах, де на той час таборувалося козацьке військо [8, с. 4].

У Війську Запорозькому прийом послів проходив згідно ретельно розробленого дипломатичного етикету, за дотриманням якого контроль здійснював сам гетьман. Був розроблений складний церемоніал прийому іноземних послів, в якому враховувалися щонайменші деталі. Він залежав від рангу делегації та характеру відносин з державою, яку представляли послы. Відповідно до цього залежав рівень супроводу посольського представництва, забезпечення (чи його відсутність) послів провіантом та фуражем для коней. У виняткових випадках Б. Хмельницький особисто зустрічав послів, та, як правило, ця місія покладалася гетьманових синів [5; 6].

В Українській козацькій державі свято дотримувалися принципу недоторканності послів як норми загальноєвропейської дипломатичного протоколу. Обов'язковою складовою дипломатичного етикету був банкет, що влаштовувався на честь прибулого посольства, й завжди за участі гетьмана. Офіційний прийом відбувався не раніше наступного дня. Церемоніал аудієнції послів залежав від дипломатичних традицій держави, яку вони представляли, та від того, яка роль відводилася їй у подальших політичних планах Б. Хмельницького [5; 6].

Дипломатична служба Війська Запорозького являла собою досить складний, збудований за найкращими традиціями тогочасної дипломатії, політичний механізм, місія якого полягала не лише у формуванні міжнародного іміджу Української козацької держави, а й забезпечення її життєздатності в геополітичному просторі. Квінтесенцією політичної кар'єри Богдана Хмельницького став пошук шляхів забезпечення «цілості нашої держави». Гетьман добре розумів, що найбільш дієвим та ефективним інструментом для вирішення цього завдання є не війна, а саме дипломатія. Тому як політичне кредо звучать його слова в написаному 18 січня 1657 р. листі до шведського короля Карла Густава: «Немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма нашими сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім

серцем її підготовляємо» [2, с. 558]. Досягненню цих цілей повністю відповідала дипломатична служба, що відігравала провідну роль у зовнішньополітичній діяльності Української Козацької Держави.

Таким чином, середина XVII ст. стала одним із переломних моментів в українській історії – це час глибинних політичних трансформацій та суспільних потрясінь, пов'язаних зі становленням власне української держави та її основних інституцій і структур. Це епоха, що проходила під егідою державотворчої діяльності Богдана Хмельницького, кожен етап якої відображав процес поступових змін в усвідомленні гетьманом місця й ролі українських територій у європейському геополітичному просторі: від автономного утворення у складі Речі Посполитої до незалежної та суверенної держави. Саме Б. Хмельницькому за час свого гетьманування (а це навіть менше, ніж десятиліття!), в умовах майже постійної війни, вдалося не лише означити й генерувати українську державну ідею, а й блискуче реалізувати її, вивівши Українську Козацьку Державу на політичну арену Європи й перетворивши її на повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, знаного й шанованого в світі.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. 250 літ. *Твори у 50 томах* /редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. (Серія «Суспільно-політичні твори. 1894–1907»0. 590 с.
2. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
3. Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. / редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
4. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Черкаси : Ваш Дім, 2004. 456 с.
5. Морозов А. Г., Лазуренко А. М. Становлення дипломатичного протоколу в добу формування української козацької держави. *Історичний феномен Чигиринського краю*. Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2003. С. 29–32.
6. Морозов А. Г., Лазуренко В. М. Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 5. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 10. К.: НАН України. Інститут історії України. 2000. С. 278–282.
7. Чабан А. Ю., Харсун О. В. Українська козацька держава за часів Богдана Хмельницького як суб'єкт європейських міжнародних відносин. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2017. № 1. С. 118–127.
8. Чухліб Т. В. Організація дипломатичної служби Української козацької держави в середині XVII ст. URL : https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Orhanizatsiia_dyplomatychnoi_sluzhby_Ukrainskoi_kozatskoi_derzhavy_v_seredyni_XVII_s_t.pdf (дата звернення : 03.11.2025 р.).
9. Чухліб Т. В. Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів*. Київ : Інститут історії України НАН України. 2014. С. 87–96.

УДК 94(477.51) «17»

**ГАННА ЗОЛОТАРЕНКО:
ДРУЖИНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЄДИНА «ГЕТЬМАНША»**

Роман ЖЕЛЄЗКО,

магістр історії,

вчитель історії України, вихівник рою «Характерники»

Ніжинської загальноосвітньої школи I-III ст. № 7

Ніжинської міської ради Чернігівської області

Анастасія ЗОЦ,

учениця 11-I (Історичного) класу, ройова рою «Характерники»

Ніжинської загальноосвітньої школи I-III ст. № 7

Ніжинської міської ради Чернігівської області

Актуальність дослідження постаті Ганни Золотаренко зумовлена сучасними гендерними студіями, необхідністю руйнування нав'язаних у ХХ ст. наукових стереотипів щодо другорядної ролі жінок-старшинок в управлінні Гетьманщиною. Адже, найчастіше – історія Гетьманщини традиційно була орієнтована на досягнення чоловіків: гетьманів та старшин генерального та полково-сотенного рівнів. Натомість, роль і внесок жінок-старшинок у процес державотворення доби Гетьманщини часто залишалися поза увагою істориків.

Постать Ганни Золотаренко вирізняється на фоні решти дружин українських гетьманів XVII – XVIII століть. Феномен Ганни полягає не лише в тому, що вона дружина самого Богдана Хмельницького – найвідомішого гетьмана України, лідера та провідника Національно-визвольної революції українського народу 1648–1657 рр., творця нової держави на політичній карті Європи середини XVII століття – Гетьманщини, талановитого дипломата і полководця, котрий у боях під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648 р.) та Батогом (1652 р.) завдав поразок війську Речі Посполитої – найсильнішій армії тодішньої Європи. Гетьман Богдан Хмельницький підняв козацьку верству з низів суспільства Речі Посполитої, перетворивши козаків на домінуючу правлячу страту суспільства Гетьманщини. Його ім'я лунало у всіх правлячих дворах Європи, асоціюючись з «вітром змін», що ніс особисту волю залежним селянам та загрожував справжньою «чумою» для тодішніх держав, економіка яких була заснована на примусовій праці залежних верств. Османський султан Мехмед IV, кримський хан Іслам-Гірей III, король Речі Посполитої Ян II Казимир, король Швеції Карл X Густав та лорд-протектор Англії Олівер Кромвель встановили зовнішньо-політичні контакти з Гетьманщиною часів Хмельниччини, в основі яких Україна та її

правитель сприймалися не як повстанці проти законного власника (короля Речі Посполитої), а як суб'єкт міжнародної політики.

Головним завданням пропонованої розвідки є підтвердження реального статусу, впливу та участі Г. Золотаренко у процесі українського державотворення середини XVII століття.

Ганна Золотаренко народилася близько 1607 р. у м. Корсуні, в родині заможних ремісників-ювелірів. Її батьком був Микифор Золотаренко. Прізвище родини Золотаренко, або менш вживана версія – Золотаревські, вказує на їх зайнятість золотарством. Г. Золотаренко здобула якісну домашню освіту, що була доступна міщанському стану. Маємо припустити, що Ганна була писемною, як мінімум володіла українською та польською мовами.

З початком Національно-визвольної революції 1648–1657 рр. Золотаренки долучилися до процесу українського державотворення, перейшовши зі страти міщан до козацько-старшинського стану. Соціальним ліфтом переходу у 1651 р. став шлюб представниці родини Ганни Золотаренко із гетьманом Б. Хмельницьким. Обряд вінчання було здійснено у м. Корсуні, в Свято-Іллінській церкві. Паралельно існує версія про весілля і вінчання подружжя у м. Ніжині, в центральному Миколаївському соборі. На час одруження Золотаренки мали будинок у Ніжині – центрі найбільшого полку Гетьманщини, найміцнішій фортеці Лівобережної України та провідному торговельно-економічному осередку регіону. Згідно легенди, Б. Хмельницький, як прояв кохання, обрав саме Ніжин містом, де було зведено найперший кам'яний православний храм в стилі класичного козацького бароко. Мова йде про Миколаївський собор, закладений у 1655 році [2, с. 27].

І для Г. Золотаренко, і для Б. Хмельницького це був третій шлюб. Першим чоловіком Г. Золотаренко був Яким Тарасенко, а другим – переяславський полковник Мартин Пилипенко, котрий помер у 1650 році [4, с. 108]. Цікаво, але на момент одруження з Б. Хмельницьким, Ганна носила своє дівоче прізвище, по батьку, а не залишила прізвища покійних чоловіків. Даний крок продиктований вагомим статусом родини Золотаренків у суспільстві та неприйняттям варіанту йменуватися «Пилипенчихою», тобто вдовою М. Пилипенка, як мало б бути згідно традиції. За ранговою посадою другого чоловіка, козацько-старшинське середовище називало Ганну «полковничихою», що свідчило про її активну участь у житті Переяславського полку до 1650 року [5, с. 56].

На момент шлюбу молодята були вже у зрілому віці (Богдану було 56 р., а Ганні – 48 р.), що спонукає дослідників до думки, що цей шлюб був виключно з розрахунку, а не проявом кохання. Станом на 1651 р. державна скарбниця Гетьманщини була порожня, тривав четвертий рік війни проти Речі Посполитої й гетьман шукав спонсорів

подальшої боротьби. Потенційними інвесторами війни були заможні містяни, котрі проживали у всіх містах Гетьманщини, особливо тих, що мали полковий статус та Магдебурзьке право. Саме полкові міста була осередками внутрішньої та міжнародної торгівлі, що давало українським торговцям можливість гарного заробітку та формуванню статків. Саме такою родиною були Золотаренки, котрі були заможними, мали гроші, володіли нерухомістю в двох полкових центрах: Корсуні та Ніжині. Тож, інтересом Б. Хмельницького у цьому шлюбі були гроші. Натомість, Г. Золотаренко, точніше її родина, прагнули за рахунок шлюбу долучитися до правлячих кіл Гетьманщини. Гетьман Б. Хмельницький був найкращою кандидатурою. Від шлюбу з гетьманом найбільше виграли рідні брати Ганни: Іван та Василь, котрі з руки гетьмана, стали частиною правлячої династії й претендували на гетьманську булаву.

У 1651 р. Б. Хмельницький спочатку призначив Івана Золотаренка корсунським полковником, а згодом у 1653 р. – полковником у Ніжині. І. Золотаренко неодноразово призначався на посади наказного гетьмана та «наказного гетьмана Сіверського», розглядався як наступник Б. Хмельницького. Втім, І. Золотаренко завершив свій життєвий шлях раніше за Б. Хмельницького, загинувши у 1655 р. у боях проти польських військ біля міста Старий Бихів. І. Золотаренко є ніжинським козаком-характерником, героєм низки польських легенд та сторінок Літопису Самовидця. Військова майстерність на хоробрість у боях проти поляків стала причиною польських вірувань у надзвичайні здібності Івана, які він одержав від диявола в обмін на душу. Згідно польської легенди, І. Золотаренко був вбитий католицьким монахом Томашем за допомогою срібної кулі [2, с. 21].

З руки Б. Хмельницького Василь Золотаренко успадкував посаду ніжинського полковника після загибелі брата, котру обіймав двічі: у 1655–1656 рр. та 1659–1663 рр., був одним з кандидатів на гетьманську булаву під час Чорної ради в Ніжині 1663 р., після якої був страчений переможцем виборів Іваном Брюховецьким [2, с. 51].

В особі Г. Золотаренко гетьман Б. Хмельницький знайшов не лише вигідну партію, а й вправну порадицю та реальну співправительку. Всі гетьмани України XVII – XVIII ст. мали дружин, котрі асоціювалися в старшинському середовищі як гетьманші. Втім, феномен Г. Золотаренко полягав у тому, що вона дійсно мала титул «гетьманші» на папері. Свідченням цього є зразок іменного охоронного універсалу Г. Золотаренко Прилуцькому Густинському монастирю від 22 липня 1655 р., що в кінці мав підпис *«гетьманова Анна Богдановая»* [7, с. 269]. Універсали були найвищими законодавчими документами того часу, що видавалися виключно гетьманами та полковниками й скріплювалися їх підписами. Натомість, у 1655 р. універсал Густинському монастирю видала дружина

гетьмана Г. Золотаренко і цей документ є єдиним офіційним універсалом такого роду, що нині відомий науковцям.

Після одруження родина Хмельницьких-Золотаренків мешкала в родинному маєтку Богдана – Суботові. Відомо, що Г. Золотаренко опікувалася не лише господарством та садом, а й активно підтримувала Б. Хмельницького у його дипломатичній діяльності. Г. Золотаренко відповідала на страви, котрі подавалися до столу послів та дипломатів, стежила за дотриманням дипломатичного етикету під час перемовин та поведінкою гостей, про що доповідала гетьману. Історики припускають, що саме Г. Золотаренко принесла до Суботова та гетьманської резиденції Чигирин традицію пити каву під час перемовин. Приймаючи в Суботові польських, османських, кримських, молдавських, шведських, московських та трансільванських послів, Б. Хмельницький ніколи не ховав Ганну «біля печі» й запрошував «гетьманшу» до офіційних застіль та перемовин. З ініціативи «гетьманші» у Суботові з'явилися пажі, охорона з гайдуків та особистий писар, котрий відповідав за листування Г. Золотаренко як з дружинами генеральної старшини Гетьманщини, так й з дружинами правителів європейських держав. Г. Золотаренко була знана при королівських дворах так само як і її чоловік. У 1655 р. під час перемовин біля Львова посол Речі Посполитої Станіслав Любовицький особисто передав Б. Хмельницькому лист від королеви Речі Посполитої Марії, адресований Г. Золотаренко. Разом з листом С. Любовицький передав гетьману й особистий подарунок королеви Ганні – коштовний камінь [6]. Даний лист із дарунком, згідно дипломатичного етикету XVII ст., визнавав високий статус «гетьманші» не лише в Суботові, а й у Варшаві. Так, польський історик Й. Ролле згадував, що третя дружина гетьмана була жінкою статечною, скромною, розумнішою за її попередниць [5]. Згадує про Г. Золотаренко під час свого візиту до Суботова у січні 1657 р. й шведський посол Готхард Велінг. По поверненню до Швеції, Г. Велінг доповідав королю: «Другого дня по тім призначив мені авдієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як се у них прийнято. По тім обіді було спом'януте з похвалами ім'я і діла Вашої Королівської Величності. Оскільки гетьман живе просто і скромно, так, що у тім же покою, де він давав авдієнцію, їсть, спить і всю свою родину при собі тримає...» [1]. Серед переліку родини була і «гетьманова» Г. Золотаренко.

Активна роль жінки, зокрема Г. Золотаренко, в суспільстві і державотворенні доби Гетьманщини, її високий, шанобливий і поважний статус, були викликані традиціями власне українського державотворення попередніх епох, зокрема Русі, нормами звичаєвого права Запорізької Січі. Жінка-старшинка доби Гетьманщини – це не просто жінка, це активна учасниця політики, а у гендерному відношенні – рівня чоловіку [3, с. 25].

Сучасні історики-козакознавці та дослідники гендерних студій називають Г. Золотаренко королевою спокою Б. Хмельницького. Саме Г. Золотаренко вдалося трішки втихомирити козацьку вдачу Богдана, а особливо його сина Тимоша, порозумітися з доньками гетьмана від попередніх шлюбів Катериною та Оленою.

Після смерті гетьмана усерпні 1657 р., Г. Золотаренко ще деякий час проживала в гетьманському маєтку в Суботові. У 1671 р. вона прийняла чернечий постриг під ім'ям Анастасії та оселилася у Києво-Печерському жіночому монастирі, де й завершила свій земний шлях. У попередніх шлюбах Г. Золотаренко народила чотирьох синів: у першому шлюбі – Кіндрата, у другому – Данила, Стефана та Осипа [4, с. 108]. У шлюбі з Б. Хмельницьким дітей не було, втім, гетьман за життя всиновив всіх синів Ганни, дозволивши їм носили прізвище Хмельницьких.

Отже, постать Г. Золотаренко є знаковою в історії Гетьманщини середини XVII ст. Г. Золотаренко була справжньою співправителькою гетьмана Б. Хмельницького, брала активну участь у зовнішній політиці країни, вела листування, видавала власні універсали, титулувалася «гетьманова», або ж «гетьманша». Станом на 2025 р. постать Г. Золотаренко не має меморалізації в топоніміці м. Ніжина, де Ганна та її родина мали власний будинок. Було б доречним назвати одну з нових вулиць міста на честь гетьманової Ганни Золотаренко. Погодьмося, що маленькі міста мають обмаль вулиць, названих на честь жінок, особливо таких величних українок рівня Ганни Золотаренко.

Список використаних джерел

1. Гордієнко Т. Творець української козацької держави. URL: <https://kammuz.com.ua/news/tvorecz-ukrayinskoyi-kozackoyi-derzhavy/> (дата звернення 12.11.2025).
2. Железко Р. А. Шаблею та пером: мандрівки лабіринтом таємниць історії козацького Ніжина. Видання 2. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 184 с.
3. Зоц А. Ю. Чернігово-Сіверщина в історичному просторі: збірник матеріалів Перших краєзнавчих читань учнівської молоді факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя / упоряд. О.В. Крупенко, Ю.М. Давиденко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 20–30.
4. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004. 391 с.
5. Ролле Й. Жінки при гетьманському дворі. Київ: Україна, 1994. 130 с.
6. Середа С. Три дружини гетьмана. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/tri-druzhini-getmana> (дата звернення 11.11.2025).
7. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич ; редкол.: В. Смолій (голова) [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 381 с.

УДК908(477:46):930.25 «1657/2019»

МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ, НАРОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИЧНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Надія КУКСА,

*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

Постать гетьмана Богдана Хмельницького містить чимало таємниць, та найбільш інтригуючою і, на жаль, досі так і не з'ясованою з них залишається місце його поховання. Офіційним місцем вічного спочинку гетьмана вважається церква святого Пророка Іллі в Суботіві – родовому маєтку Хмельницьких. Невелика за розмірами будівля, фундована Богданом наприкінці життя, була покликана, очевидно задовольняти духовні потреби гетьмана, його родини та найближчого оточення.

Поки що не виявлено літописних даних про точний рік побудови та саме спорудження храму. З непрямих свідчень Самійла Величка, Григорія Граб'янки можна зробити висновок, що церква будувалася як домовий або замковий храм сім'ї Хмельницьких впродовж 1651–1656 рр. Рік побудови церкви викликає суперечки між дослідниками, адже Павло Алеппський, подорожуючи через Суботів 1656 р. відзначає, що в цей час у тут проводились облицювальні роботи [14].

На сьогодні одним з найбільш ранніх і досить об'єктивних першоджерел з історії церкви вважаємо відомість «Описаніє староства и протопопії чигринской благочестівыхъ церквей къ епископії переяславской издревле принадлежащихъ» [7, с. 343–344], укладену ігуменом Свято-Троїцького Пустинного Мотронинського монастиря ієромонахом Мельхіседеком у вересні 1767 р., де роком закладення храму автор вважає 1651 р. Ця дата відслідковується і у клірових відомостях церкви кінця XVIII ст. – поч. XX ст. Невідомо з яких причин уже у радянській історіографії з'являється 1653-ий як рік зведення усипальниці гетьмана, хоча у пам'яткоохоронних документах довоєнного періоду все ще зазначався 1651 р.

Споруда має настільки довершене архітектурне вирішення, що викликає захоплення не лише пересічних громадян, а й знаних архітекторів. На їх думку, самі конструкційні особливості святині та місце її розташування вказують про те, що зводилася вона як усипальниця.

На сьогодні – це єдина сакральна споруда фундації гетьмана на Правобережжі, яка його пам'ятає, із збереженою автентичністю!

Завершив свій земний шлях гетьман 27 липня 1657 р. У цей час при чигиринському дворі перебували дипломатичні місії низки європейських країн. Показово, що зроблені амбасадорами записи у листуванні, щоденниках, реляціях правителям містять відомості про тривалу підготовку до похорону гетьмана. Найбільш активними у даному контексті виявилися шведський посол Густав Лілієкрона та семигородський – Ференц Шебеші. Оскільки дата похорону все відкладалася, вони відверто нудьгували, висловлюючи своє незадоволення, адже зберігалася інтрига, хто ж стане наступником Богдана? Похорон було призначено за місяць після його смерті – на 23 серпня с. с. начебто, щоб представники козацтва та духовні ієрархи мали змогу приїхати до Чигириня. «Понеділок – восьмий день від сьогодні – призначено на похорон ясновельможного гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують» – писав Лілієкрона до Шебеші 17 серпня [4, с. 1473]. Проте відомостей щодо обставин похорону, місця поховання від очевидців досі не виявлено. Безперечно, така інформація мала бути і якщо остаточно не втрачена, що малоймовірно, то поки що не віднайдена і чекає на істориків у зарубіжних архівосховищах.

У польській, імперській, а згодом і у радянській історіографії традиційним є твердження, що тіло Б. Хмельницького перевезене до Суботова і поховане у церкві Святого Пророка Іллі. Дотримуються цієї думки і більшість українських істориків. Які докази маємо на користь цієї версії?

Оскільки, як зазначено вище, прямих свідчень не віднайдено, звернемося до літописів.

У літописі Самовидця – сучасника гетьмана, зазначено, що Богдан Хмельницький був похований у Суботові, в ринковій церкві. Ймовірно Самовидець ринковою називає саме Іллінську церкву. Підтверджується це припущення тим, що у деяких історичних матеріалах згадується, що за храмом був ринок. Наблизитися до з'ясування істини нам допомагають місцеві топоніми, адже за 2 км у південному напрямку від храму знаходиться урочище Крамарське. Цілком можливо, назване так тому, що поблизу знаходилися торговельні ряди ринку з крамом. Цікаво, що поряд з Крамарським знаходиться і таємниче урочище Льохи (а льохами, як відомо, місцеві мешканці здавна називали підземні ходи). Геофізичні дослідження 2018–2019 рр. на цій місцевості вказують на аномалії, що можуть свідчити про наявність тут розлогої системи підземних комунікацій.

Більш пізні літописи також підтверджують ці відомості. У літописі Г. Граб'янки знаходимо, що «...всі на погреб його (Богдана Хмельницького) сошедшиеся генерали і полковники, старшина їх і чернь з превеликим плачем і жалістю купно ж і військовим обрядом попровадшие з Чигириня в Суботів і там в церкві кам'яній, від самого ж иногда созданой, в недільний день перед Семеном погребли» [12].

Літописець С. Величко стверджує, що гетьман помер 27 липня в Чигирині, а похорон відбувся аж 23 серпня в Суботові: «Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський взяв з великою публікою і церемонією тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність, в Суботів, поховав оноє в церкві кам'яній, його ж Хмельницького коштом созданий» [2].

Отже, якщо взяти до уваги більшість наведених нами відомостей, можна твердити, що Б. Хмельницький був справді похований у єдиній кам'яній церкві Суботова – в ім'я Святого Пророка Іллі.

У народній думі оспівується поховання Хмельницького за старим козацьким звичаєм:

Тоді ж козаки штиками суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили;
Із разних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили.

Саме це і породило неоднозначні трактування таємничність щодо обставин поховання гетьмана. М. Грушевський, глибоко проаналізувавши потужний масив відомих на той час першоджерел, застерігає занадто довірливо ставитися до як до народних переказів, так і до пам'яток фольклору. Адже вони, як і літописи, носять суб'єктивний характер, мають часові нашарування і здебільшого висвітлюють не стільки реальні події, як прагнення їх авторів видати бажане за дійсність. Більше того, історик вбачає суттєвий вплив на їх тексти упорядників середини XIX–XX поч., що позбавляє їх автентичності.

Принагідно згадаємо, що у процесі підготовки «Записок о Южной Руси» всередині 40-х рр. XIX ст. на Чигиринщині побував Пантелеймон Куліш (перший упорядник літописів Самовидця і Самійла Величка), якому поталанило віднайти у Суботові перекази, що перегукувалися із записаними у літописі Величка. Однак через 30 років Микола Костомаров відзначав, що у свідомості місцевих мешканців переплелися відомості, що мали місце у різні історичні епохи. Чого тільки варті комбінації, де воєдино злилися події Хмельниччини і потьомкінських часів [11]!

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. записано, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Прикметно, що у «Літописі Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті», який охоплює 1648–1702 рр., немає навіть натяку про напад Чарнецького на Суботів! Згадується Чигирин, Медведівка, Лисянка тощо, а от про Суботів взагалі не йдеться! Отже, Чарнецький до родового маєтку Хмельницьких навіть не наближався, а тим більше акту нечуваного вандалізму над прахом гетьмана не скоював. Швидше за все, таку

інформацію було внесено до літопису з політичних міркувань і не обов'язково його автором.

Дійсно, у діаріушах вояків Стефана Чарнецького, які брали участь у поході, нічого подібного не відслідковується, що й підтвердила нещодавня сенсаційна знахідка Т. Чухліба [6].

З якою метою це було зроблено? Напевно, щоб у народній пам'яті пошвидше забулося ім'я творця козацької держави, не було навіть його могили, до якої приходили б поклонитися вдячні нащадки. Адже, якщо його останки спалені, попіл розвіяно, то годі шукати поховання. І повинні у цьому звичайно не хто інший, як осоружні поляки! Мимоволі на думку приходить сумнозвісний указ Катерини II кінця ХУІІІ ст. про проведення ревізії літописів для виправлення і знищення неугодних! Хоча цілком можливо, що це зроблено було і раніше.

З часом ця версія стала домінуючою в історіографії і народних джерелах, обросла деталями, навіть інтерпретаціями, що зустрічаються як у вітчизняних, так у і у польських джерелах. Чи не найпершим, хто заперечив дану традиційну версію, став польський історик Ф. Равіта-Гавронський, який, ретельно оглянувши споруду церкви Святого Пророка Іллі на зламі ХІХ–ХХ ст., зауважив: «У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: «тут спочива тіло Хмельницького». Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знать яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає... Не викинули Поляки труни його і праху з упевненістю [скажу]. Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав...» [9]

Піддавав сумнівам інформацію, як непідтверджену історичними джерелами, і один з найбільш авторитетних біографів Богдана Хмельницького Іван Крип'якевич.

У процесі підготовки першої вітчизняної історії, написаної на основі московських та українських архівів, на початку двадцятих років ХІХ ст. молодий на той час український архівіст Дмитро Бантиш-Каменський відвідав Суботів, зафіксувавши свої враження у вигляді змістовних лаконічних коментарів: «Я нарочно ѣздилъ въ Суботово и, къ сожаленію, тщетно искалъ въ возобновленномъ храмъ мѣста, где покоился прахъ незабвеннаго Хмельницкаго. Хотя тамошній священник увѣрялъ меня, будто малороссіяне сохранили останки сего великаго мужа и, вместо его гробницы, выдали полякамъ другую; но я худо сему вѣрю: нельзя было обмануть, такимъ образомъ, мстительнаго Чарнецкаго, и ужели сіи самыя малороссіяне, или потомки ихъ, не воздвигли-бы себѣ новаго надгробнаго камня Хмельницкаму, столь много ими любимому!» [«]

Вбачаючи в усипальниці гетьмана неоціненну пам'ятку козацьких часів, відразу після своїх гостей у Суботові Д. Бантиш-Каменський відрядив сюди художника, щоб той замалював святиню. Малюнок П. Сплетсера 1825 р., на основі якого наступного року О. Осиповим було виконано гравюру, став по суті класичним зображенням храму на довгі десятиліття, широко використовувався як ілюстративний матеріал у напрацюваннях багатьох авторитетних науковців.

Час та байдужість чиновників і місцевих мешканців продовжували знищувати усипальницю Богдана Хмельницького. І лише завдяки наполегливості настоятеля церкви Святого Архістратиґа Михаїла Суботова о. Р. Орловського стало можливим проведення об'ємних реставраційних робіт святині. За словами М. Біляшівського, – «...дуже цікавою видається справа Р. Орловського як характеристика ставлення суспільства до пам'яток рідної старовини. Протягом десяти років (1852–1862) о. Роман домагався від посадових осіб численних державних інстанцій позитивного вирішення проблеми. Кілька разів до Суботова приїздили комісії, приймаючи часто суперечливі рішення. Важко навіть уявити, скільки часу, енергії, власних коштів довелося витратити Р. Орловському, перш ніж було відмінено рішення про ліквідацію будівлі. Однак, зроблено було лише частину справи.

Стан храму можна було розцінювати як катастрофічний. Яскравим свідченням цьому, що не потребує додаткових коментарів, є малюнок К. Пжичиховського 1861 р.

У результаті аналізу виявлених документів з'ясовано, що розгортанню реставраційних робіт передувала серйозна підготовка, адже священик поставив завдання не просто відреставрувати споруду, а максимально відродити її первісний вигляд. Передусім, о. Роман заручився підтримкою авторитетних представників передових кіл історичної науки. Зокрема, звернувся до Михайла Максимовича з проханням надіслати малюнок церкви, що відповідав би її первісному вигляду. З дозволу Р. Орловського М. Біляшівський подає відповідь відомого історика: «Не раз поривався я до вас туди, та немає можливості відірватися надовго з дому, а хотілося б дуже відвідати той прекрасний куточок України і вас... Малюнок Суботівської церкви знаходиться в «Истории Малороссии...» Бантиш-Каменського II-го видання, якого я тут не маю, а з Києва ще не одержав. Ви самі легко можете дістати його з Києва; але при відновленні слід триматися точнісінько того малюнка і, коли старий фундамент і стіни ще досить міцні, то ні в якому разі не розбирати їх, а тільки підновити. Це святиня українського народу. У 1839 році, коли Іннокентій їздив оглядати єпархію (а я тоді лежав хворий), я просив його відслужити панахиду по Богдану Хмельницькому, і він, повернувшись до Києва, казав мені, що виконав моє бажання. Відслужіть же і ви 15 серпня (1859) [13]...

Як бачимо, М. Максимович вважав церкву усипальницею гетьмана. Реставраційні роботи, що тривали протягом 1862–1869 рр., здійснювалися під керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей, професора Київської духовної академії Теофана Лебединцева з відома археографічного товариства, яке попередньо провело дослідження в приміщенні храму, на прилеглій до нього території і на місці садиби Хмельницького.

З боку Р. Орловського спостерігаємо по суті науковий підхід до майбутньої реставрації храму. «Під час реставрації дерев'яний купол перенесли на вівтарну частину, а замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом... кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором (дзвіницю і перехід вимурувано з цегли в 1874 р. – Н.К.) Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років» [13], – сповіщає автор коментарів до малюнка Суботівської церкви, зробленого Тарасом Шевченком у 40-х роках XIX ст. М. Біляшівський. Проте з невідомих нам причин дах церкви все-таки зазнав окремих змін: замість маківки, що проглядається на акварелі Т. Шевченка, над абсидою побудовано невеличку фальшиву баньку та зроблено залізний дах. Також за побажанням самого Р. Орловського, для більш зручного проведення богослужінь, як свідчать архівні документи, було прибудовано галерею, що з'єднувала споруду з новозбудованою цегляною дзвіницею та ризницею і паламарню з південного і північного боків храму.

За браком достовірної інформації наразі ми не можемо перелічити всього обсягу виконаних робіт. Проте непрямі докази наводять на думку, що саме о. Роману належить перша спроба увічнення пам'яті великого гетьмана, коли з його ініціативи всередині храму на південній стіні біля входу було поміщено мідну табличку з написом: «Здесь было погребено тьло Богдана Хмельницкаго».

З другої чверті XIX ст. значно пожвавлюється інтерес до усипальниці Богдана Хмельницького серед історичної спільноти та прогресивної громадськості. Суботів відвідали та залишили свої подорожні записи, мемуари, малюнки Тарас Шевченко, Д. П. Де ля Фліз, Пантелеймон Куліш, Митрофан Александрович, Зенон Леонард Фіш, Казимир Пжичиховський, Лаврентій Похилевич, Микола Костомаров, Дмитро Дорошенко та ін., що є безцінним інформативним джерелом для подальших студій над історією храму. Однак практично всі вони схилилися до усталеної думки про спалювання могили гетьмана Стефаном Чарнецьким, з гіркотою резюмуючи, що не варто поховання і шукати. Щоправда Домінік П'єр Де ля Фліз, що побував у Суботіві і замалював церкву з прилеглою територією, кам'яні хрести, залишки руїн кам'яниці XVIII ст., під малюнком хреста записав місцевий переказ: «Старожилы говорят что этот хрестъ поставлень над прахомъхмельницкаго после того какъ этотъ прахъ по приказанию воеводы Чарнецкаго былъ выброшень изъ сей церкви» [5].

Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві. Мал. Д. П. Де ля Фліза. 1851 р.

Дослідники старожитностей першої чверті XIX–XX ст. вважали Свято-Іллінську церкву усипальницею Богдана Хмельницького і не припускали інших версій. Проте у збірці етнографа і фольклориста Марка Грушевського «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» чи не вперше з'являється думка, що гетьман міг бути похований у Свято-Михайлівській церкві: один із місцевих старожилів мимохіть зауважує: «Може як раз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його уже лежав...» [3]. Саме за цю зовсім необґрунтовану швидше не версію, а припущення і ухопився археолог Г. Стеллецький. 9 листопада 1921 р. професором Української АН Г. Стеллецьким в Іллінській церкві та на прилеглій до неї території було проведено розкопки [10].

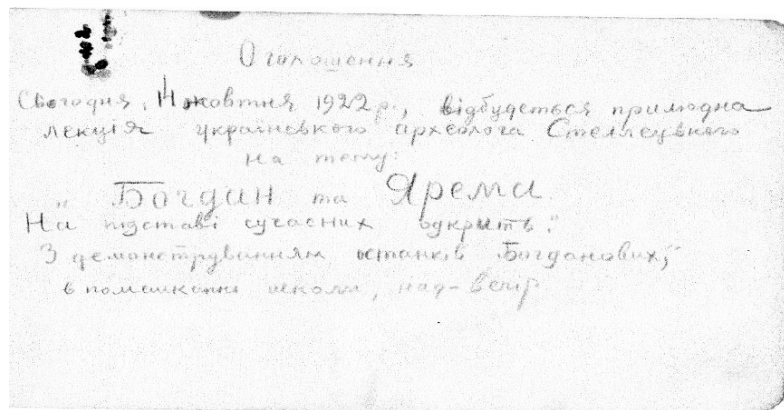
Основною метою експедиції, як вказано в «Протоколі наукового дослідження церкви Іллінської Богдана Хмельницького в селі Суботіві Чигиринського повіту 1921 року 6 грудня н.ст.», стало «остаточне з'ясування і розв'язання історичної тайни Богдана-подлітного місця його поховання». Відразу варто зазначити, що професор обрав досить оригінальний шлях для своїх досліджень: за історичне підґрунтя подальших наукових студій взяв легенди і перекази, записані суботівським священиком Марком Грушевським на межі XIX–XX ст. і вміщені у т. зв. літописі Михайлівської церкви. Причому, основний акцент було зроблено на переказі, де розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. А під одним з кам'яних хрестів, що побіля Іллінської церкви, начебто було поховано іншого небіжчика – так званого «підміненого Богдана» з метою ввести в оману поляків, щоб ті не змогли поглумитись в майбутньому над

останками гетьмана. З невідомих нам причин Г. Стеллецький свідомо спрямував свої дослідження в бік підтвердження незаперечної істинності версії поховання гетьмана, зафіксовано в літописі Михайлівської церкви.

Було обрано два об'єкти для проведення розкопок: частина південної стіни храму, де на той час знаходилась мідна табличка з написом: «Здесь погребено тело Богдана Хмельницкого» та місце під одним з хрестів, що знаходиться за Іллінською церквою ліворуч, рахуючи від вівтаря. Слід зауважити що розкопки були поспішними і досить поверхневими. Протокол проведених досліджень було передано Г. Стеллецьким на зберігання до справ церкви Св. Пророка Іллі в Суботіві.

По закінченню розкопок професор як почесний член новоствореного Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виступив на I-му засіданні товариства з науковим повідомленням щодо останніх наукових студій в Суботіві, що викликало природній ажіотаж і розбіжність думок з приводу почутого серед членів товариства.

Однак, виступом перед аудиторією, в тій чи іншій мірі обізнаною з історією краю, професор Стеллецький не обмежився. Невдовзі всі бажаючі жителі Чигиринщини мали змогу детально ознайомитися з результатами роботи археологічної експедиції під час публічної лекції Г. Стеллецького під назвою «Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр». Протягом кількох днів перед початком лекції забори осель мешканців Чигирини прикрашали афіші наступного змісту: «В помешканні педтехнікуму о 2 год. дня має бути публічна наукова лекція голови наукової експедиції професора археолога Гн. Як. Стеллецького на тему «Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр.» Лекція мала демонструватись знахідками – кістками мамутів та Богдана Хмельницького. Ціна квиткам для службовців, інститутців і красноармійців 2000, останнім по 6000 карб. Квитки в присутні час продаються Райнаропроосвіти. В день лекції в педтехнікумі». Як свідчить одна з афіш, подібні лекції проводились археологом у 1922 р. і в Лубнах.

**Оголошення про лекцію Г. Стеллецького на тему «Богдан та Ярема».
Жовтень 1922 р.**

Коментарі стосовно хоч будь-якого натяку на прояв наукової етики в даній ситуації будуть зайвими [10].

У ході лекції професор більш детально, ніж це було викладено в протоколі, ознайомив присутніх з ходом розкопок, їх результатами та висновками, зробленими на основі проведених ним досліджень. З огляду на безпрецедентність даних досліджень, зупинимося на них детальніше.

Насамперед, професор повідомив, що ним було знято шар штукатурки з тієї частини південно стіни церкви, де висіла табличка і «праворуч від цього того-місця, де легенда вказувала двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і поховано Богдана». Проводячи невідомо з яких міркувань розкопки не під підлогою, а лише знявши шар штукатурки із стіни, Стеллецький зробив висновок, що тут поховання гетьмана ніколи не було, та й не могло бути. Більше того одними лише висновками з приводу досліджуваного об'єкта професор не обмежився. Гнат Якович наділив себе повноваженнями зняти табличку із стіни Іллінської церкви як таку, що не відповіла історичній правді і є «актом історичної спекуляції» з боку о. Романа Орловського.

Дії професора Стеллецького викликали обурення члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва місцевого знавця старожитностей священика Олексія Єримовича, який відразу після публічних доповідей дослідника виступив на одному з засідань товариства з циклом з трьох лекцій під загальною назвою: «Тайна погребення Богдана Хмельницького какъ фактъ спекуляціи историческимъ событиемъ», де досить аргументовано, з посиланнями на наукові розробки відомих на той час вчених, спростував його твердження [16].

Не менш суперечливими можна вважати аргументи професора-археолога щодо місця поховання гетьмана. У своїй лекції Стеллецький наголосив, що за наявними у нього достовірними даними обдурені козаками поляки в 1664 р. видобули з могили і поглумилися не над останками Богдана Хмельницького, а кістками іншого простого чоловіка, похованого козаками під Іллінською церквою замість Богдана – так званого «підміненого Богдана». Опираючись також на місцевий переказ, за яким кістки гетьмана були викинуті Чарнецьким з-під Іллінської церкви, а потім вдруге були поховані суботянами під одним із кам'яних хрестів, що знаходився на цвинтарі даної церкви, дослідник розкопав могилу саме під тим з хрестів, на який, на його думку (!), вказував переказ. Професор поставив собі за мету відшукати кістки «підміненого Богдана», щоб довести, що гетьман все-таки не був похований під церквою Св. Іллі. Що ж виявив Стеллецький у поховальній ямі? Вважаєм доцільним навести частину доповіді археолога, наведену в одній з лекцій О. Єримовича без змін: «в розкопаній...могілі виявився повний, не зруйнований скелет дуже молодого небіжчика, (тобто, – молодого настільки, що в ньому аж ніяк не можна було признати кісток «підставного Богдана.» – О.Є.) Тоді Стеллецький, за його словами, відіслав землекопача робітника, а

сам спустився в яму і в ногах цієї могили, справа, відкрив круглу яму, в якій прямо з-під землі, без слідів домовини стирчали: берцева кістка і фаланга пальця дорослої людини. Після завершення розкопок професор виконав кресленик розкопаної могили і разом із знайденими кістками ілюстрував ним свою публічну лекцію [16]. (Кресленик у даний час знаходиться в експозиції Лубенського краєзнавчого музею).

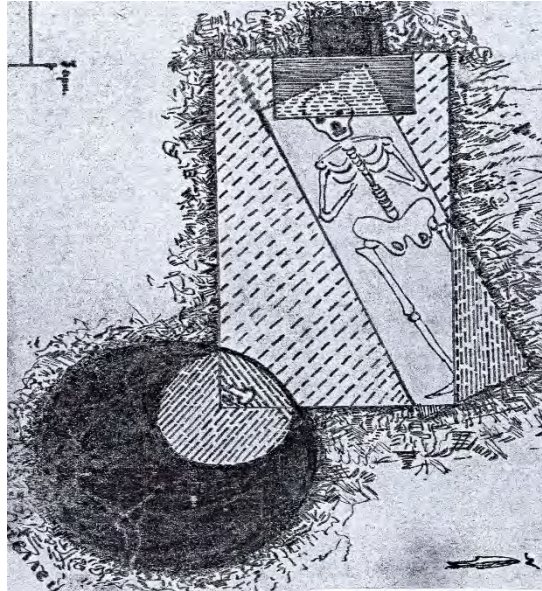

Схема поховання в Суботові, яке, на думку Г. Стеллецького, належало Б. Хмельницькому. Листопад 1921 р.

Таким чином, знаходження кісток, за твердженнями Гната Яковича, остаточно доводило істинність переказу, що останки «підміненого Богдана», викинуті з могили поляками, були перепоховані козаками під досліджуваним хрестом. Той факт, що кістки були вкинуті до ями недбало, археолог використовує як ще один доказ того, що належали вони не гетьману, бо поховані без домовини і належних знатній особі почестей. Дана думка наводиться всупереч усталеним церковно-світським канонам, котрі були, можна сказати, непохитними в XVII ст.

У даному контексті не дозволимо собі пропустити на перший погляд здавалося б таку незначну деталь, як частина напису на афіші, де вказувалося, що лекція буде демонструватись кістками мамутів та Богдана Хмельницького (!) Виходить, що заінтриговані таким способом слухачі замість обіцяних їм останків гетьмана прийшли подивитись на кістки «підміненого Богдана», а швидше всього – на даремно стривожені останки простого мешканця Суботова. Тут напрошується питання: то що ж дійсно ставив за мету Г. Стеллецький – «остаточно з'ясувати і розв'язати історичну тайну Богдана – подліне місце його поховання» чи шляхом ігнорування результатів наукових пошуків визнаних дослідників з допомогою розкопок довести правдивість переказу?

З невідомих нам причин археолог взагалі опускає такий вагомий момент як напис на досліджуваному ним хресті. Не могло бути, що він його не помітив. О. Єримович повністю навів написи на обох хрестах, чим надав неоціненну допомогу наступним поколінням дослідників, адже даний час напис на одному з хрестів проглядається не повністю, а на сусідньому його взагалі неможливо прочитати. На лицьовому боці досліджуваного хреста О. Єримович зафіксував напис «1799 г, Зде́сь ле́жит раб бо́жий Ко́ндрат Ка́менос». На іншому хресті краєзнавцю вдалося прочитати лише частину напису, оскільки, лицьова його частина зазнала і на той час значних пошкоджень: Іоаннь (выбоина) Кондратовъ Зде́сь (да́льше о́пять повреждение) о. Олексій висловлює припущення, що на місці вищерблення міг бути напис "Син", що впливає з попереднього контексту. На думку О. Єримовича, під обома хрестами поховано родичів на прізвище Каменос. Можливо, невідомих історії благодійників Іллінської церкви кінця XVIII ст. Досить слушними видаються зауваження священника стосовно невідповідності в розміщенні кістяка та розрізнених кісток, знайдених Стеллецьким, надписами на хрестах і з положенням самих хрестів над могилами, о. Олексій пояснює це як звичай підсувати домовини з покійниками в бокові підкопи-ніші, «щоб земля не давила», так і з практичних міркувань, коли масивні кам'яні хрести установлювалися не на свіжозасипану могильну яму, де вони могли б швидко осісти і похилитися, а на цілинну землю біля могили чи між могилами покійників родичів. Логічним видається припущення О. Єримовича, що переказ про повторне поховання кісток «підміненого Богдана» виник після 1799 р., інакше для поховання Каменосів ніхто не дозволив би собі турбувати відоме раніше поховання. Розкрити могилу Каменосів було засипано землею через місяць після закінчення розкопок суботівськими селянами [16].

Кам'яні хрести у Суботові. Мал. Т.Шевченка. 1845 р.

Заключним висновком археолога стало безапеляційне твердження, що поховано гетьмана було в Михайлівській церкві, де його останки до цього часу знаходяться незайманими. Професор завірив присутніх, що наступного 1922 р. він обов'язково продовжить розкопки цього разу вже під підлогою Михайлівської церкви і знайде поховання гетьмана. Однак, подальша доля археолога склалася таким чином, що йому довелося покинути Україну.

Логічно припустити, що якщо на час смерті гетьмана була споруджена церква Святого Пророка Іллі, то більш надійним місцем його вічного спочинку безперечно стала її кам'яна будівля з двометрової товщі стінами, ніж дерев'яна Свято-Михайлівська церква – споруда, хоч і нова, але нетривка і недовговічна. Адже кожні 70–100 років дерев'яні храми потребували цілковитої перебудови, а у ті неспокійні часи могли бути спалені. Про який вічний спокій тут може бути мова? Тим більше, ще досить свіжими були трагічні події 1655 р., що розгорнулися у Корсуні після смерті наказного гетьмана Івана Золотаренка, коли внаслідок пожежі у Миколаївському храмі загинула велика кількість людей, і згоріла домовина з тілом небіжчика. Частина джерел навіть вказує, що при цьому був присутнім сам гетьман і лише випадково не постраждав, бо якраз вийшов із храму. Польський хроніст Йоахим Єрлич, вороже налаштований проти Хмельниччини, описує ці події, принагідно зазначаючи, що «... грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького, ... ударив і кости того розбійника розкидав...» [4]. Подібної інформації у літописах більше не знаходимо і вірити цьому не варто, проте... Не виключено, що зі зведенням храму Святого Іллі під ним і було перепоховано останки Тимоша уже після смерті Богдана або навіть ще за його життя.

Дослідження експедицій Інституту археології АН УРСР 1970–1971 рр., очолюваних Р. Юрою, П. Горішнім, підтвердили наявність поховальної ями біля південної стіни храму. Разом з тим було виявлено три чоловічих поховання, згадок про які в історичних джерелах поки що не знаходимо [15]. Щоправда, Й. Ролле констатує, що після страти тіло Данила Виговського було видано його дружині – старшій дочці Богдана Хмельницького Катерині і поховане в Суботові «у місцевій церкві біля тлінних останків батька і брата (?)» Знаходимо підтвердження цій інформації і в інших незалежних одне від одного джерелах, що дає право на існування версії про поховання у храмі Данила Виговського, щоправда, досить гіпотетичній [8, с. 176–178].

За непоодинокими свідченнями учасників експедиції та з посиланнями на розповідь Р. Юри, двоє поховань належать особам духовного сану. На жаль, висновків антропологічних досліджень виявлених останків поки що не знайдено. Більше того, інформація,

викладена у щоденнику розкопок та звіті про роботу експедиції містить суттєві розбіжності, які не лише не дають пояснень навколо ситуації з місцем поховання гетьмана, а ще більше її заплутують. Однак з того часу храм набуває неофіційного статусу родової усипальниці Хмельницьких.

На початку XXI ст. активізувалися реставраційно-археологічні студії навколо усипальниці гетьмана, що є суттєво новим етапом у дослідженні пам'ятки.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України 2005 р. під керівництвом Н. Шевченко, головна мета якої – на основі історичних відомостей та результатів попередніх досліджень відшукати поховання Богдана Хмельницького, було проведене ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни споруди. Отримані результати, як не парадоксально, поставили перед науковцями ще більше запитань і не дали жодної відповіді. Причому, відповіді на питання, що несподівано виникли, реально знайти лише спільними зусиллями археологів, архітекторів, реставраторів – знавців середньовічної архітектури. Прикро, що одним з учасників експедиції зроблено заяву, що з вірогідністю на 90 % у даній церкві гетьман не був похований. Принаймні результати даних досліджень цього підтвердити не можуть і, якщо поховання не було виявлено, то це ще не означає, що його тут ніколи і не було. Щоб взяти на себе відповідальність стверджувати це, на нашу думку, наведених вище результатів досліджень замало. Як один з вагомих аргументів на користь протилежної точки зору, можна привести хоча б те, що в цілої плеяди істориків минулого не було навіть тіні сумніву, що Свято-Іллінська церква не була місцем поховання гетьмана. Хоча не були вони озброєні сучасним обладнанням, проте окремі з них мали можливість черпати інформацію з першоджерел. Саме вони опрацювали і ввели до наукового обігу середньовічні літописи, якими ми тепер маємо змогу користуватися, а дехто й інтерпретувати на власний розсуд. На жаль, ми стаємо свідками, як нічим необґрунтовані, на перший погляд, кинуті напівжартома версії, поволі «обростають» вигаданими подробицями, т. зв. «народними джерелами», яких, чим більше час віддаляє нас від тих подій, стає все більше, які не записали, подорожуючи Чигиринщиною, дослідники півтора століття тому, а сучасним байкарям це вдалося! І досить швидко ці висмоктані з пальця версії підхоплюють ЗМІ – адже загальноприйняті відомості не такі цікаві споживачу їх продукції, де сенсації? І, таким чином, чийсь недоречні жарти над вітчизняною історією перетворюються на нові версії.

Не може бути новиною для сучасного історика і той прикрий факт, що далеко не всі першоджерела, що були відомими дослідникам

минулих століть, збереглися до сьогодні. Багато цінної інформації було втрачено, частина подається в спотвореному вигляді. Проте потужний пласт вкрай розпорошених історичних відомостей ще чекає на своїх дослідників у фондосховищах вітчизняних та зарубіжних архівних і музейних установ.

Слід відмітити, що завдяки опрацюванню численних архівних документів та систематизації сучасної інформації, останнім часом було досить детально впорядковано історичні відомості щодо становища усипальниці гетьмана з кінця ХУІІІ ст. дотепер. Це дозволило не лише вибудувати стержневу лінію історії храму, а й виявити і відкоригувати численні неточності, що мали місце в попередніх напрацюваннях.

Останні історико-геофізично-архітектурні студії у храмі та на прилеглій території (2018–2019 рр.) відкрили нові можливості щодо з'ясування «історичної тайни Богдана». У процесі досліджень було застосовано нанотехнології, залучено провідних фахівців-геофізиків, знаних архітекторів з великим досвідом роботи саме з сакральними пам'ятками середньовіччя. Зокрема, фахові обстеження дозволили зробити висновки про архітектурні особливості побудови храму. Поряд з цим було віднайдено низку невідомих раніше джерел ХУІІІ–ХХ ст., фотодокументів, які проливають світло на окремі сторінки історії храму, дозволяють по-іншому інтепретувати відомі раніше відомості.

Отже, підсумовуючи викладену вище інформацію, що ми маємо на сьогодні?

По-перше, на даний час існує дві основні версії місця поховання у Суботові: кам'яна церква в ім'я Святого Пророка Іллі фундації гетьмана та дерев'яна – в ім'я Архистратига Михаїла, закладена, за народними джерелами Михайлом Хмельницьким та у черговий раз відбудована Богданом.

По-друге, на наше переконання, версія поховання гетьмана Богдана Хмельницького саме у церкві Святого Пророка Іллі залишається основною, оскільки на користь її приводяться більш вагомі аргументи.

По-третє, версія поховання гетьмана у церкві Святого Архистратига Михаїла є досить гіпотетичною, не має під собою історичного підґрунтя і виникла, очевидно, на межі ХІХ–ХХ ст. Записана у Літописі Свято-Михайлівської церкви, укладеному Марком Грушевським. Жоден зі збирачів усної історії, перелічених нами вище, у своїх подорожніх записках та мемуарах подібних переказів на Чигиринщині не зафіксував. Єдиним дослідником, що схилився до її правдоподібності, був археолог Г. Стеллецький, який так і не зміг цього довести.

По-четверте, сучасні «версії» місця поховання гетьмана деінде, а не в суботівській церкві, взагалі не варто розглядати як такі, що заслуговують

на увагу, тому що виникли вони у останні десятиліття і не мають абсолютно ніяких доказів, більше того, виглядають абсурдними.

Однак, питання про встановлення точного місця поховання гетьмана залишається поки що відкритим. А тому необхідно продовжити комплексні археографічно-археологічні дослідження церкви Святого Пророка Іллі, прилеглої до неї території та місця колишнього Козацького майдану, де знаходилася церква Архистратига Михаїла, позаяк археологічні студії тут ніколи не проводилися, за винятком рятувальних розкопок початку 90-рр. ХХ ст. Задля цього необхідно розробити відповідну Державну програму із належним фінансуванням.

Список використаних джерел

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш-Каменский К., 1993. 603 с.
2. Величко С. Літопис. К., 1971.
3. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897–9. Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. Т. 91. Кн. 5.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. IX-2. роки 1654–1657. К., 1997.
5. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. К., 1996. Т. 1. 244, [10] с.: іл., 135.
6. Історична легенда про спалення польським воєводою Чарнецьким праху Хмельницького у 1664 році спростована! [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1383284978525243>
7. Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинского монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание староства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года сентября 10 дня // Киевские епархиальные ведомости. 1863. № 10. С. 343–344.
8. Кукса Н. В. Данило Виговський: нотатки до історичного портрета // Батуринські читання 2007: Збірник наукових статей / За ред. О. Б. Коваленка та ін. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 176–179.
9. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX століття. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2018.
10. Кукса Н. В. Наукові «досліди Гната Яковича Стелецького по з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. ХХ ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні Вип. 11. К., 2002. С. 10.
11. Кулиш П. Записки о Южной Руси. К., 1856. Т. 1. С. 274.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К., 1992.
13. Н. Б. // Біляшівський М. // Суботовская церковь: (К рисунку) // Киевская старина. 1890. Т. 30. Сент. С. 507.
14. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, писанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М. : Изд-во имп.о-ва истории и древностей, 1898.
15. Юра Р. О., Горішній П. А. Звіт про роботу Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР в 1972 р. Науковий архів ІА НАНУ. № 1972/25.
16. Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП № 11. С. 1–76.

УДК 930(477+485)

**ШВЕДСЬКІ АРХІВНІ ФОНДИ
ЯК НОВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СПРОБ МОНЕТНОЇ ЕМІСІЇ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Валерія ІЛЬНИЦЬКА,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня,
спеціальності Середня освіта (Історія, правознавство)*

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Євгенія ШЕВЦОВА,

докторка філософії, старша викладачка кафедри історії та археології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Проголошення Б. Хмельницьким Національно-визвольної війни у середині XVII ст. стало переломним моментом в історії всієї Східної Європи та початком нового етапу української державності. Ствердження нової політичної дійсності супроводжувалося прагненням гетьмана до фінансової самостійності, що є складовою суверенної держави.

Проблема спроб карбування власної монети у Гетьманщині висвітлена у працях класиків І. Крип'якевича, В. Смолія та В. Степанкова, які заклали фундамент розуміння державотворчих та зовнішньополітичних амбіцій Б. Хмельницького [1]; [2]. Дослідник Г. Козубовський присвятив увагу у своїй статі «Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст.» економічному підґрунтю потреби Гетьманщини у власній монеті та аналізу грошової кризи Речі Посполитої [3]. Водночас важливим є внесок дослідника В. Нечитайла, який у своїх працях здійснив ґрунтовний аналіз та систематизацію наявних теорій щодо карбування українським гетьманом власних грошей [4]. Проте, як зазначає науковець О. Бакалець попри теоретичну обґрунтованість ідей, в жодному із 494-х скарбів та окремих знахідок монет цієї доби, виявлених і досліджених науковцями за останні два століття не знайдено монет Б. Хмельницького. Водночас дослідник підкреслює, що існують документи та свідчення сучасників гетьмана про заснування у Чигирині монетного двору [5]. Ключові непрямі докази, на яких ґрунтується гіпотеза факту спроби карбування власної монети були досліджені Є. Шишкіною. У своїй статі «Грошовий обіг Війська Запорізького: дискусії навколо питання карбування монети у гетьманській державі» авторка упорядкувала три головні джерела пліток про карбування. Серед виділених джерел науковиця вказує: звіти московського дяка Г. Кунакова про монети з «мечем» та «іменем Богдана», лист С. Потоцького королю Яну Казимиру зі скаргою на випуск грошей; та посилення у паризькому виданні «La Garette de France». Є. Шишкіна наголошує, що така джерельна база не є достатньою для ствердження

факту карбування монет у Гетьманщині [6]. Можемо зробити висновок, що, джерельна база попередніх досліджень традиційно обмежувалася свідченнями саме упереджених сторін (польських та московських). При цьому залучення неупереджених джерел, таких як документи зі шведських архівів, які не були безпосередньо ворожими чи зацікавленими сторонами у конфлікті, дозволяє отримати об'єктивні свідчення про спробу фінансової емісії Б. Хмельницького.

Спільна робота фахівців та поціновувачів історії зокрема М. Траттнер (упорядниці збірки «Скраби шведських архівів»), сприяла введенню нових, неупереджених джерел до наукового обігу, які є важливим елементом подальших досліджень. Завдяки дослідженням фондів шведських архівів було виявлено унікальний протокол. На думку упорядниці збірки історичних документів «Скарби шведських архівів» М. Треттнер, цей документ є хронологічно першою відомою європейською згадкою про намір Б. Хмельницького утвердити шляхом карбування власної монети суверенітет Гетьманщини. Джерелом є протокол засідання Риксорду від 7 червня 1649 р. Ця дата є історично значущою, оскільки передуює даті укладання Зборівського договору у серпні 1649 р. і фіксує політичні амбіції гетьмана на піку його військових успіхів. Протокол даного засідання, що відбулося за участі фельдмаршала Г. Гурна та королеви Христини Вази фіксує інформацію, що потрапила до Стокгольма на тлі звісток про значні військові сили козаків, які рухалися до Польщі. Крім вищевказаної інформації про військо Хмельницького, у документі також вказано, що Б. Хмельницький наказав карбувати монети з одного боку з зображенням короля, а з іншого – козака з шаблею [7, с. 62–63]. Таким чином, цей нейтральний іноземний архівний документ підсилює гіпотезу про карбування українських монет і надає конкретні деталі, які доповнюють загальні свідчення про які згадували Г. Кунаков та С. Потоцький. На нашу думку, це суттєво змінює концепцію прихильників теорії карбування монет, роблячи наукову дискусію менш залежною від польських та російських джерел.

Повідомлення, зафіксоване на засідання шведської влади, свідчить, що намір стати фінансово незалежним був реальним військово-політичним рішенням, яке стало відоме у країнах Європи. Спроба грошової реформи Б. Хмельницького була не тільки продиктована вимогою розбудови державної фінансової системи, а і зовнішніми викликами. Зокрема, грошовою кризою першої третини XVII ст. у Речі Посполитій. У вищезгаданому дослідженні Г. Козубовського автор наголошує, що катастрофічне скорочення обсягів монетного карбування у Речі Посполитій часів правління Яна Казимира у 1650–1654 рр. спричинило гострий дефіцит, який не міг забезпечити потребу українського ринку в обіговій монеті. Дослідник вказує, що ці економічні факти підтверджує нумізматична знахідка на переправі під Берестечком. Серед тридцяти

восьми знайдених козацьких гаманців не було жодного, де б знайшли монети Яна Казимира [2, с. 39–40].

Політична та історична вага шведського повідомлення, підсилюється тим, що фіксація у своїх протоколах наказу про карбування монети Б. Хмельницьким була частиною довгострокового стратегічного інтересу Швеції до українського питання, як фактору регіональної безпеки. Риксрод не просто фіксував чутки, а оцінював потенціал Гетьманщини, як політичного гравця. Ця оцінка згодом лягла в основу визнання незалежності Гетьманщини та укладення союзу Б. Хмельницьким з Карлом X Густавом [7, с. 64–64].

Питання карбування власної монети Гетьманщиною за часів Б. Хмельницького лишається дискусійним через нестачу нумізматичних знахідок. Проте актуалізація та опрацювання маловідомого дипломатичного документа зі шведських архівних фондів стало важливим аргументом, що суттєво посилює позицію прихильників емісії. Цей нейтральний іноземний документ засвідчує, що розпорядження Хмельницького про фінансову емісію було військово-політичним пріоритетом, а не просто чутками. Таким чином, спроба карбування власних монет стало політичною декларацією суверенітету Гетьманщини, відомою на міжнародній арені, а не лише внутрішньою економічною потребою.

Список використаних джерел

1. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-ге вид., виправл. і допов. Львів : Світ, 1990. 408 с.
2. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1995. 622 с.
3. Козубовський Г. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. *Magisterium. Археологічні студії*. 2001. № 6. С. 39–40. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kozubovskiy_Heorhii/Problema_karbuвання_vlasnoi_monety_v_Ukraini_v_XVII_st.pdf? (дата звернення: 01.11.2025)
4. Нечитайло В. Теорії щодо емісій українськими гетьманами власних монет. *Український нумізматичний щорічник*. 2019. № 3. С. 88–104 URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/70-Article%20Text-97-1-10-20191024.pdf> (дата звернення: 01.11.2025)
5. Бакалець О. Особливості грошового обігу в період становлення і розвитку гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.). *Скарби монет, як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.)*. Київ, 2012. С. 39–40. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bakalets_Oleksii/Sarby_monet_iak_dzherelo_vyvchennia_hroshovoho_obihu_Hetmanschyny_1648__1781_r.pdf? (дата звернення: 01.11.2025).
6. Шишкіна Є. Грошовий обіг Війська Запорізького: дискусії навколо питання карбування монети у гетьманській державі. *3 Міжнародно науково-практична конференція : Зб. матеріалів конф., м. Харків, 18–19 груд. 2009 р. Харків, 2009. С. 108–110. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/09a98381-87e3-42ce-bae1-f44197dd2c34/content> (дата звернення: 01.11.2025).*
7. Скарби шведських архівів. Документи з історії України. Упорядниця М. Траттнер. Одеса : Музей української книги, 2021. 259 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Trattner_Maryna/Skarby_shvedskykh_arkhiviv_Dokumenty_z_istorii_Ukrainy.pdf (дата звернення: 03.11.2025).

УДК 069.1:376–056.26:355.01(477)

**«ДОСТУПНА ІСТОРІЯ».
СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ
В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Ольга ПИСКУН,

*завідувачка відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Ольга БРЕЛЬ,

*старший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

З початком повномасштабної війни РФ проти України зріс суспільний запит на пізнання української історії. Культурні інституції, в тому числі музеї, відіграють важливу роль у поширенні знань про героїчне минуле українського народу, популяризації його історичних постатей, вихованні патріотичних почуттів. Тому нині особливої актуальності набуває питання створення безперешкодного життєвого середовища не лише щодо фізичної доступності, а і щодо забезпечення безбар'єрного доступу до культурної спадщини.

Музей Богдана Хмельницького, що входить до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», – єдиний в Україні присвячений особі великого гетьмана, має вагоме значення у формуванні національної свідомості.

Впродовж свого 30-річного існування заклад веде активну роботу для залучення відвідувачів різних вікових категорій та соціальних груп. Так, для дитячої аудиторії в залах музею облаштовані дитячі куточки, працює «Дитячий музейний простір» та «Творча музейна майстерня». Для іноземних відвідувачів на платформі, izi.TRAVEL розміщено аудіогід по музею англійською мовою. У 2023 р. за підтримки Українського культурного фонду в музеї було реалізовано проєкт «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія», в рамках якого в експозиції встановлено сучасне технічне обладнання – сенсорні інформаційні кіоски та мультимедійну книгу, що дозволило залучити молодіжну аудиторію [1]. Разом з тим, працюючи з людьми з порушенням зору, було розуміння, що експозиція не містить локацій, належно адаптованих для незрячих відвідувачів. В умовах війни, що триває, серед відвідувачів музею збільшилась кількість ветеранів та військовослужбовців ЗСУ. Для них відвідування музею – не лише можливість провести час разом з родиною, але і відчувати гордість за власний внесок у боротьбу за свободу України. Виникла потреба у доповненні експозиції музею матеріалами, які висвітлюють спадщину козаків у контексті сучасних Збройних Сил

України, демонструють безперервність військової традиції українського війська.

Отже, зважаючи на виклики часу, одним із пріоритетних напрямків діяльності музею Богдана Хмельницького на сьогодні визначено надання його експозиції рис інклюзивності, створення умов для доступу до культурного продукту якомога ширшого кола відвідувачів, включаючи людей з порушенням зору, людей з інвалідністю, в тому числі з інвалідністю внаслідок війни, маломобільних груп. Тому колективом музею було прийнято рішення продовжити роботу над оновленням та осучасненням експозиції музею Богдана Хмельницького, розпочатої у 2023 р. в ході реалізації проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія» (за підтримки УКФ).

На початку 2025 р. було підготовлено проєктну заявку на отримання гранту від Українського культурного фонду. Для втілення ідеї обрано програму «Стійкість суспільства через культуру», лот «Безбар'єрне суспільство». Проєкт отримав назву ««Доступна історія». Створення інклюзивно-освітнього простору в експозиції музею Богдана Хмельницького», успішно пройшов усі грантові випробування та був профінансований Українським культурним фондом.

Протягом травня-жовтня 2025 р. Благодійним фондом соціального розвитку Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» спільно з НІКЗ «Чигирин» на базі музею Богдана Хмельницького проєкт було реалізовано – в п'яти залах музею створено інклюзивний освітній простір, який поєднав історію, сучасні технології та інклюзивний підхід.

В рамках проєкту було розроблено проєкт художнього рішення оновленої експозиції, доповнено структурний та тематико-експозиційний плани музею Богдана Хмельницького. До вже існуючої експозиції було додано нові інтерактивні музейні локації – 4 тактильні інсталяції, тактильна 3D-модель церкви Св. Іллі (с. Суботів), 2 інклюзивні сенсорні інформаційні кіоски з використанням тактильних засобів доступності, аудіодискрипції та мультимедіа для забезпечення безбар'єрного доступу усіх відвідувачів, включаючи людей з порушеннями зору, людей з інвалідністю.

Інклюзивно-освітній простір охоплює 5 залів музею Богдана Хмельницького. У першому – розміщено тактильну інсталяцію «Гетьман Богдан Хмельницький» з використанням тактильної картини «Портрет Богдана Хмельницького середини XVIII століття» (копія картини з експозиції музею). У наступному залі – тактильна інсталяція «Суботів Хмельницьких», до якої входить пластикова 3D-модель Іллінської церкви в Суботові – усипальниці Б. Хмельницького, пам'ятки архітектури XVII ст. національного значення (видрукувана ТОВ «Скайрон» (м. Львів)). Модель пам'ятки дає змогу ознайомитись з її архітектурними особливостями, забезпечує безбар'єрний доступ до об'єкта культурної спадщини людям з

порушенням зору (Фото 1). Комплекс «Будівельні матеріали та кераміка XVII ст.», включає тактильну копію пічної кахлі «Сотник та джура» (з садиби Хмельницьких у Суботові), камінь піщаник, цеглу-пальчатку, фрагменти кераміки XVII–XVIII ст. (випадкові знахідки, що не належать до музейної збірки).

В тактильній інсталяції третього залу під назвою «Козацька зброя» представлено репліку козацького пістоля (придбаний меценатом Віталієм Вовком), гарматні ядра та фрагмент бомби, інші металеві вироби, які відображають епоху.

Тактильна локація «Особисті речі козаків» (четвертий зал) включає репліки глиняної люльки з чубуком, шкіряного гаманця з талерами, дерев'яну ложку у шкіряному футлярі, музичний інструмент дримбу, ємності із тютюном та цілющими травами, які входили до сумішей для паління у XVII ст.

Усі чотири тактильні інсталяції та тактильна 3D-модель церкви Св. Іллі розміщені на спеціально виготовлених підставках, створених із урахуванням принципів універсального дизайну, які відповідають дизайну меблів та обладнання музею, супроводжуються інформаційними табличками збільшеною кирилицею та шрифтом Брайля і аудіодискрипцією (доступ до онлайн ресурсу через QR код).

Методи тактильності та інтерактивності давно впроваджуються у світовій музейній практиці. Дотикова взаємодія у спеціально облаштованих тактильних зонах музею особливо важлива для людей з порушенням зору або незрячих, вона також робить відвідування музею захопливим і пізнавальним для дітей та родин з дітьми.

Дієвим інструментом надання інклюзивності та інтерактивності експозиції музею Богдана Хмельницького стали новітні засоби інформаційно-комунікаційних технологій – сенсорні інформаційні кіоски. Так, у одному із залів музею встановлено інклюзивний сенсорний інформаційний кіоск «Дзеркало часу» з використанням технології доповненої реальності (AR), що дає можливість «приміряти» на себе

чоловічий та жіночий костюми XVII ст., відтворені на основі письмових історичних джерел, археологічних матеріалів (Фото 2). Крім того, в кіоск вміщено розділ «Одяг, зброя та спорядження козаків» з пізнавальними відеороликами, квест з елементами анімації «Зberi козака в похід» (Фото 3). У розділі «Вбрання у деталях», представлено 3D-моделі чоловічого та жіночого костюмів, що розроблялись для «Дзеркала часу» (Фото 4), 3D-зображення елементів вбрання, розроблених з використанням фрагментів, виявлених в результаті археологічних розкопок у Чигирині, жіночої прикраси XVII ст. з с. Жаботин.

У п'ятому залі встановлено настінний сенсорний інформаційний кіоск з інтерактивною картою військових походів армії Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.), інформацією про військове мистецтво козаків, основні битви армії Б. Хмельницького та розділ «Нащадки лицарства козацького і слави», в якому висвітлюється спадковість української військової традиції.

Встановлені у музеї кіоски не лише містять цікавий та інклюзивний культурний контент щодо постаті й часу Богдана Хмельницького, творення Української козацької держави (двома мовами: українською та англійською), але й забезпечують доступність та зручну взаємодію з ними для всіх, зокрема і відвідувачів на кріслах колісних.

У команді проєкту працювали Ольга Пискун (автор ідеї, керівник проєкту), Яніна Швачко (асистент керівника проєкту), Олена Трощинська (комунікаційний менеджер проєкту), Людмила Харченко (консультант проєкту), Ольга Брель (координаторка проєкту від організації партнера (НІКЗ «Чигирин»)), Наталія Атамась (художниця), Надія Семенова (юрист-консультант проєкту), Тетяна Мар'янова (бухгалтер проєкту), Сергій Сухенко (художник-дизайнер проєкту).

Серед виконавців проєкту: Ресурсний центр «Безбар'єрна Україна» громадської спілки «Всеукраїнське громадське об'єднання "Національна асамблея людей з інвалідністю"» (тактильна картина «Портрет Богдана Хмельницького», анотації та етикетки збільшеною кирилицею і шрифтом Брайля, аудіодискрипція), ТОВ «Скайрон» (3D-модель церкви Св. Іллі (с. Суботів, Черкаська обл.)), 3dcomlab «Лабораторія інтерактивних рішень» (інклюзивний сенсорний інформаційний кіоск «Дзеркало часу» з використанням технології AR та настінний сенсорний інформаційний кіоск).

Амбасадорами проєкту стали Валентин Лазуренко – український історик і громадський діяч, доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ, голова Черкаського обласного осередку Національної спілки краєзнавців України; Мілена Чорна – мистецтвознавиця, журналістка, експертка робочої групи з питань збереження культурної спадщини України при Європейській комісії (з 2023 р.), співзасновниця та голова ГО «Асоціація українських музеїв»; Олена Гавриш – засновниця та директорка БО Благодійний фонд Родина ЛГ, громадська діячка, організаторка, тренерка, учасниця семінарів, тренінгів, вебінарів, круглих столів щодо інклюзії, безбар'єрності та роботи з людьми з інвалідністю, авторка інклюзивних проєктів за підтримки УКФ.

У ході виконання проєкту було використано досвід та наукові напрацювання багатьох співробітників Національного історико-

культурного заповідника «Чигирин»: Н. В. Кукси, Л. О. Шмиголь, О. В. Брель, О. О. Пискун, Л. І. Харченко, В. І. Капусти, І. О. Марченко, Н. В. Атамась, Ю. М. Нечая.

Таким чином, в рамках проекту ««Доступна історія». Створення інклюзивно-освітнього простору в експозиції музею Богдана Хмельницького» (за підтримки УКФ), було створено доступне музейне середовище з інтерактивними та тактильними елементами, що відповідає принципам універсального дизайну, забезпечено інклюзивність: можливість отримання інформації для людей із порушенням зору (шрифт Брайля, аудіодискрипція, тактильні моделі), інтегровано новітні мультимедійні музейні технології (сенсорні кіоски з історичним контентом, віртуальне дзеркало, квест «Зberi козака в похід»), посилено наукову, просвітницьку та культурну функцію музею через сучасні формати подачі інформації, створено нові авторські візуальні образи на основі достовірних джерел (одяг, озброєння, археологічні знахідки), завдяки двомовності контенту (українська та англійська мови), забезпечено доступність експозиції для міжнародної аудиторії, зроблено внесок до справи збереження національної ідентичності та збереження військово-історичної пам'яті, у тому числі через відсилки до сучасних ЗСУ (спадковість військової традиції).

В результаті реалізації проекту ««Доступна історія» Створення інклюзивного-освітнього простору в експозиції музею Богдана Хмельницького» було продовжено оновлення та осучаснення експозиції музею Богдана Хмельницького НІКЗ «Чигирин», розпочатої у 2023 р., розширено доступ до культурного продукту для відвідувачів музею (включно з маломобільними групами, родинами з дітьми до 6 років, особами з інвалідністю), удоступнено інформацію про історичні події, пов'язані з періодом творення Української козацької держави.

Список використаних джерел

1. Брель О., Пискун О., Діденко Я. Створення інтерактивного простору в музеї Богдана Хмельницького в рамках проекту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). (Черкаси, ЧДТУ, 7–8 груд. 2023 р.). Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2023. С. 216–220.

УДК929:94](477)"1703(1708")

**ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІВАНА МАЗЕПИ
У КОНТЕКСТІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНІ КОНТАКТИ,
ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РОЗРИВУ
З МОСКОВІЄЮ (1703–1708 рр.)**

Гліб АКІМ,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Політичні події, що розгорталися навколо Івана Мазепи на початку XVIII століття, не були простими ні для його сучасників, ні для дослідників. У 1703–1708 роках гетьман опинився в ситуації, коли мусив одночасно зважати і на вимоги московської влади, і на очікування української старшини, і на зовнішній тиск з боку сусідніх держав. Саме у ці роки поступово сформувалися ті передумови, що згодом привели до розриву Мазепи з Московією та його союзу зі шведським королем Карлом XII.

Перші симптоми загострення політичної ситуації можна простежити у 1703 році. Саме тоді стародубський писар Опанас Покорський, перебуваючи у Литві, випадково залучився до розмов, які стосувалися можливих спроб повернення українських земель під владу польського короля. Документ, який йому довелося передати Мазепі, містив пропозиції щодо відновлення автономних прав України в межах Речі Посполитої. Хоча гетьман офіційно відкинув цей план і повідомив про нього Москву, сам факт появи такого документа був показовим: питання української автономії залишалося актуальним для різних політичних сил.

На початку 1704 року Мазепа в приватній бесіді з піддячим Іваном Никифоровим наголошував, що запорозькі козаки можуть відвернутися від Москви, якщо їм запропонують кращі умови. Цей епізод свідчить про те, що гетьман розумів: підтримка царської політики на українських землях не є безумовною, а населення втомилося від постійних воєнних кампаній.

1705 рік став переломним у зовнішніх контактах. Представник Станіслава Лещинського передав Мазепі документ із пропозицією про можливий союз із Річчю Посполитою за підтримки Швеції. Формально гетьман відреагував жорстко – заарештував посланця та передав його до Москви, – однак у своїх листах до Меншикова він неодноразово натякав, що подібні пропозиції надходять йому регулярно. Можливо, у такий спосіб він намагався показати Москві, що українське питання залишається у центрі уваги європейських держав.

Російська влада відреагувала підозрами. У листах Петра I дедалі частіше звучали натяки на недовіру до Мазепи. Згодом, у 1706 році, ситуація загострилася: московські залоги все активніше втручалися у внутрішні справи Гетьманату, що дедалі більше обмежувало автономію старшини. Мазепа бачив, що простір для політичного маневру стрімко звужується.

У 1706–1707 роках гетьман, за свідченням сучасників, неодноразово повертався до теми можливого союзництва зі Швецією. У листах до свого небожа Андрія Войнаровського та в розмовах із Пилипом Орликом він визнавав: політика Петра I дедалі більше загрожує українській автономії. Проте відкритий розрив із Москвою гетьман тоді вважав передчасним через присутність російських гарнізонів, складну ситуацію в Речі Посполитій і непевність у настроях населення.

Рішучий етап настав після того, як Карл XII вирішив перенести воєнні дії на територію України. Це створило передумови для остаточного вибору. За свідченням джерел, Мазепа скликав наради з полковниками, на яких обговорювалися всі ризики. Аргументи були різні, але головна думка полягала в тому, що імперська політика Петра I стала надто обмежувальною для Гетьманату.

У листопаді 1708 року Мазепа остаточно перейшов до активних дій: звернувся по підтримку до Станіслава Лещинського та почав забезпечувати шведські війська припасами. Для України Карл XII видав універсал, у якому обіцяв гарантувати політичні права та автономію.

Підтримка Мазепи не була суцільною. Значна частина старшини вагалася, а деякі полки перебували під безпосереднім контролем московських гарнізонів. Це суттєво ускладнювало реалізацію гетьманських планів. Однак Мазепа розумів: затримка означатиме подальшу втрату автономії, а тому рішення, ухвалене ним у 1708 році, було результатом тривалого політичного аналізу, а не раптовим поривом.

Якщо узагальнити події 1703–1708 років, можна стверджувати, що перехід Мазепи на бік Карла XII не був випадковим. Це був крок, продиктований сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників: втручанням Москви у справи Гетьманату, незадоволенням старшини імперськими реформами, а також появою альтернативних політичних пропозицій з боку європейських держав. Хоча союз зі Швецією завершився поразкою, спроба Мазепи змінити політичний курс стала одним із найпомітніших проявів прагнення української еліти відстояти власні права та ширші автономні можливості.

Список використаних джерел

1. Крман Д. Подорожній щоденник (1708–1709) / Пер. О. Купчинського. URL : <http://litopys.org.ua/kрман/kрман.htm> (дата звернення: 07.11.2025).
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. URL : <http://litopys.org.ua/coss3/ohl15.htm> (дата звернення: 04.10.2025).

3. Слісаренко О. М. Утворення україно-шведського союзу під час Великої Північної війни. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2(6). С. 66–79. URL <https://journal.ivinas.gov.ua/pwh/article/download/56/41/82> (дата звернення: 04.11.2025).

4. Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Mazepynska_Ukraina_mizh_Rosiiskoiu_ta_Shvedskoiu_koronamy_dylema_vyboru_protectsii.pdf? (дата звернення: 05.11.2025).

УДК 929(477)

МЕДВЕДІВСЬКИЙ СОТНИК ЧЕРКАСЬКОГО ПОЛКУ СТЕПАН ОПАРА

Лариса МАТРОС,

завідуюча сектору

*«Медведівський краєзнавчий музей» філіалу «Холодний Яр»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Тії слави козацької

Повік не забудем!

Т.Г. Шевченко.

У 1632 році в одній з козацьких родин містечка Медведівка на Черкащині народився Степан Опара. Прізвище «Опара» не є шляхетським, скоріш за все, воно – похідне від козацького прізвиська, в свою чергу утвореного від назви закваски для особливого різновиду тіста [3, с. 295]. Через деякий час Опара стає відомим дипломатом в уряді гетьмана Юрія Хмельницького, а потім сам очолює козаків Правобережної України. Це єдиний в історії козацької України сотник, що став гетьманом, не побувавши полковником чи генеральним старшиною. Його гетьманування тривало дуже короткий термін, однак за цей час він змусив говорити про себе не тільки в Чигирині та Києві, але й в інших відомих столицях, таких як Варшава, Москва, Бахчисарай та Стамбул.

Перебування Опари на посаді правителя правобережної частини Українського Гетьманату було недовгочасним порівняно з урядуванням тут інших козацьких достойників. Воно тривало два місяці – з 11 червня до 18 серпня 1665 року [5, с. 92]. Очевидно, з огляду на такий короткий термін гетьманування, а також зважаючи на обмежену кількість першоджерел, історики майже обійшли увагою висвітлення життєдіяльності цього гетьмана: ми мало знаємо про особисте життя, лише відомо, що він був одружений і мав сина, а також майже нічого не відомо, коли пробився до середньої ланки в керівництві козацької України.

Навесні 1665 року на Правобережжі панувала суцільна анархія і боротьба на всіх фронтах. Польща була зв'язана внутрішніми масовими бунтами; Брюховецький покинув Правий берег, збираючись у подорож до Москви; Москва, стомлена затяжною боротьбою за Україну, готова була вдовольнитись лівим берегом Дніпра. На Правому березі відкривалось поле діяльності для честолюбців – пошукати щастя і спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Серед претендентів опинився і Степан Опара [2, с. 8].

Уперше в документах ім'я Опари згадується в 1660 році, коли гетьман Юрій Хмельницький відправляє Опару з посольською місією до польського короля Яна II Казимира. Судячи з того, що йому доручалось доволі відповідальне завдання, то козаком він був бувалим, з певним службовим стажем і досвідом. Саме в цей час він був на посаді сотника Медведівської сотні Черкаського полку. Можливо, він був близько знайомий молодшим сином Богдана Хмельницького, або знаходився у його оточенні.

У дипломатичній інструкції, наданій Опарі перед виїздом до Варшави, перед ним були поставлені такі завдання: по-перше, просити короля, щоб тон не дозволяв кримському ханові спустошити Україну; по-друге, домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на українських землях, не кривдило місцевого населення; по-третє, наголосити щодо необхідності надання війська для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман Петро Дорошенко, а також погодити ряд інших питань [5, с. 94]. Однак, це посольство не можна назвати вдалим, адже більшість прохань та вимог українського уряду так і не були виконанні польською стороною.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чути майже три роки. Очевидно, у цей час він перебував на території своєї сотні й намагався вберегти її від татарських і польських нападів та внутрішніх бунтів. Така цілеспрямована політика Степана Опари привела до гуртування навколо нього козаків з навколишніх містечок і селищ – Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки [5, с. 94].

Цікаво, що саме в цей час Степан Опара у Холодному Яру організував незалежне державне утворення «Холодноярську Січ». яке згодом стає основною базою Гайдамаччини і з часом отримує назву «Гайдамацька Січ» [1, с. 25].

Пантелеймон Куліш, який побував у Холодному Яру в середині XIX століття, записав від ченця Мотронинського монастиря такий переказ: «Як зібралися гайдамаки в Мотрині лісі, то зробили собі Січ. Вибрали місце: З трьох боків – байраки, а з четвертого поставили башту. Кругом обрубали лісом зробили засіку. Посередині насипали грошей і ниткою перехрестили. Та й прибили кілочки в чотирьох місцях. В одному байраці Січ, а в іншому, на Бойковій луці, Склик. Тут на дубі козак сидів, а біля нього довбня: коли

небезпека – давав знати. Біля склику був Значок, визначене місце для випасу коней. Від Значка в бік Жаботина за три версти було Гульбище на високій могилі, з якої видно весь Жаботин, як на долоні» [4, с. 84].

Але повернемося у 1664–1665 роки, що пройшли під знаком всенародного повстання проти гетьмана Павла Тетері, який повністю довірив польському королю вирішувати долю козацької держави. Це саме по собі викликало велике соціальне напруження й загостило невдоволення в Україні. Цим скористалася Москва і ввела свої війська у міста на правому березі Дніпра від Києва і Канева аж по Умань включно. Лівобережна Україна була окупована Московією в 1664 році. В Чигирині, Білій Церкві і Корсуні на той час стояли залоги польського війська.

З огляду на вищезгадані події, медведівський сотник Степан Опара збирає у Холодному Яру відчайдухів, і розпочинає очищення України від окупантів. Почали з московських. У червні 1665 року повстанці очистили від них місцевість від Канева до Умані.

Можна припустити, що в Умані Степана Опару проголосили гетьманом правобережного Війська Запорозького. На козацькій липневій раді Опара навів одне з основних гасел Богдана Хмельницького «одрізати ляхам границю (України) по Случ» [6, с. 112].

Далі було призначено генеральну старшину, після чого український уряд вирішив очистити правий берег Дніпра і від військ Речі Посполитої.

Проте на цьому пункті відбувся збій. Кримські союзники Війська Запорозького, з огляду на дружні стосунки Бахчисарая з Варшавою, арештували Степана Опару під час переговорів і почали штурмувати табір, в якому стояло його військо. Щоб врятуватися від розгрому козаки обрали гетьманом Петра Дорошенка і запряглися не виступати проти Варшави.

Спочатку гетьмана Степана Опару разом з товаришами помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці. Щоб звільнитися з неволі, Опара на допиті в коронного урядовця обіцяв, що на догоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську залогу та приведе під владу короля Запорозьку Січ. Задля того, щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками своїх сина й дружину.

Однак і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 року під Равою-Мазовецькою посла Петра Дорошенка передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру, який віддав наказ стратити Степана Опару, що й було виконано після 15 жовтня 1665 року [7, с. 184].

На превеликий жаль, так трагічно завершився життєвий шлях та політична кар'єра Степана Опари, який своїми вчинками, в якійсь мірі, змінив хід історії.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України...» – підсумував короточасну діяльність гетьмана Степана Опари відомий історик Дмитро Дорошенко [2, с. 41]. Цю думку

підтримали і багато польських дослідників, відзначаючи, що Степан Опара уособлював щораз більше стремління до незалежності. Хочеться наголосити й на тому, що саме гетьман Опара, після відмови свого попередника Павла Тетері від задумів Богдана Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана.

Список використаних джерел

1. Букет С. Семен Неживий – лицар Холодного Яру. К.: Видавничий Дім «Українська культура», 2020. 416 с.
2. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. // Праці українського історико-філологічного товариства в Празі. Т.2. Прага, 1937. 6 с.
3. Журавльов Д. В. Усі гетьмани України. К.: Гетьман. 2012. 508 с.
4. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина 18–20 століття. Черкаси: Вертикаль, 2018. 300 с.
5. Чухліб Т. В. Гетьмани України-Русі. Донецьк :ТОВ «БАО», 2013. 304 с.
6. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713 рр.). К., 2004.
7. Чухліб Т. В. Степан Опара: присяга. *Край козацький*. Довідник з історії Лисянки. Київ, 2004. 305 с.

УДК: 94:[3.083.91+341.76](477)

**ТИТУЛ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЛАДИ ТА ДИПЛОМАТІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ПРАВЛІННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)**

Лілія ТУМАШ,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня,
спеціальності Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

Євгенія ШЕВЦОВА,

*докторка філософії,
старша викладачка кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

Богдан Хмельницький, один із творців української козацької державності, продемонстрував надзвичайно високий рівень політичної інтуїції та дипломатичної культури, застосовуючи титулатуру як інструмент легітимації влади та стратегічного позиціонування на міжнародній арені. У його практиці титулування постає не другорядним риторичним елементом, а продуманим засобом формування політичного образу гетьмана в очах зовнішніх акторів та власного суспільства. Гетьман тонко орієнтувався в символічних кодах владарювання, характерних для

Європи XVII ст., і адаптував їх відповідно до потреб новопосталої козацької держави. На відміну від простого відтворення моделей сусідніх монархій, він створив гнучку та оригінальну систему титулів, яка синтезувала візантійсько-православні традиції Київської митрополії з політичними інноваціями Війська Запорозького, слугуючи водночас інструментом внутрішньої консолідації та зовнішньої дипломатичної комунікації [3].

Канцелярія Богдана Хмельницького сформувала надзвичайно гнучку й водночас концептуально продуману систему титулування, яка пристосовувалася до конкретного дипломатичного контексту. Варіативність титулів визначалася не лише особою адресата, а й політичною метою листа, рівнем бажаного протоколу та необхідністю підкреслити певні аспекти суверенітету гетьманської влади. У кореспонденції, спрямованій московському царю, вживали титули, що акцентували на старшинсько-козацькій традиції та водночас містили елементи покірної риторики, які відповідали московському двірцевому етикету. У листах до турецького султана натомість застосовували інші формули – більш урівноважені й дипломатично нейтральні, що дозволяло уникати семантичних натяків на васальну залежність. У зверненнях до монархів Центральної та Західної Європи канцелярія підкреслювала рівноправність та політичний статус гетьмана як керівника самостійного політичного утворення.

Такий адаптивний і водночас стратегічно цілісний підхід демонструє не просто добру обізнаність із тонкощами міждержавного етикету, а ґрунтовне розуміння психології влади та дискурсивних механізмів легітимації у ранньомодерній Європі. Це дає підстави стверджувати, що урядова канцелярія Хмельницького належала до найпрофесійніших дипломатичних структур XVII століття, здатних майстерно використовувати риторику титулатури як інструмент політичного впливу та міжнародної суб'єктизації козацької держави [7].

У XVII ст. титул розглядався не як формальний «ярлик» чи зовнішня етикетна формула, а як складна правово-політична категорія, що акумулювала в собі сукупність владних повноважень, соціальних претензій та символічного капіталу. Титул визначав місце особи в правовому порядку Європи раннього Нового часу, її можливості у сфері дипломатії, представництва та міждержавних відносин. Фактично він виконував роль кодифікованого маркера політичної суб'єктності.

Не випадково саме в середині XVII ст., під час формування нової системи міжнародних відносин унаслідок Вестфальського миру 1648 р., було чітко зафіксовано один із ключових принципів європейського дипломатичного протоколу: «*Rex cum Rege agere debet*» – «Король має вести справи з королем» [1]. Ця формула, яка увійшла до дипломатичного звичаєвого права, відображала фундаментальну ідею рівності рангів у

міждержавній комунікації: лише володар, що визнається рівним за статусом, може вступати у повноцінні переговори й укласти договори з іншим сувереном.

У цьому контексті стає зрозумілою надзвичайна увага Б. Хмельницького до титулатури: прагнення оформити власний статус у термінах, зрозумілих європейській дипломатії, було інтегральною частиною боротьби за міжнародну легітимацію української козацької держави. Її успіх значною мірою залежав від того, наскільки переконливо гетьман міг продемонструвати відповідність своєї влади вимогам європейського протоколу та нормам ранньомодерної політичної культури.

Це положення стало усталеним правилом європейської дипломатії XVII ст. Представників нижчого рангу, навіть із заможних республік на кшталт Нідерландів, часто не допускали до переговорних столів через невідповідність протокольному статусу. Гетьманщина ж у цей період потребувала потужного союзника, проте не володіла титулованими суб'єктами, здатними вести перемовини на рівних із монархами. Саме завдяки поєднанню військової переваги, дипломатичної гнучкості та ослаблення Речі Посполитої Б. Хмельницькому вдалося домогтися переговорів безпосередньо з королем. Король був змушений сісти за стіл перемовин не як рівний партнер, а як сторона, що зазнала поразки у воєнному конфлікті. Показово, що після смерті Б. Хмельницького (1657) жоден гетьман уже не укладав договорів безпосередньо з королем – переговори відбувалися лише через сейм, Москву або Стамбул [6].

Б. Хмельницький у своїх офіційних листах, універсалах і дипломатичній кореспонденції послідовно запроваджує власну систему титулування, яка змінювалася відповідно до політичної ситуації, кола адресатів і змісту документа. Динаміка цієї титулатури виразно віддзеркалює трансформацію його політичних амбіцій: від лідера козацького повстання, що виборював права та привілеї Війська Запорозького, Гетьман поступово постає як керівник суверенного політичного утворення – Гетьманщини. Саме використання монаршої риторики та елементів титулатури стало одним із ключових механізмів легітимації його влади на міжнародній арені й важливим інструментом утвердження козацької державності у системі ранньомодерної дипломатії [5].

Деякі дослідники висловлюють припущення, що при формуванні власної стратегії титулування Б. Хмельницький спирався на церковну модель, насамперед на практики самоіменування православних ієрархів. Для порівняння показовими є приклади титулатури єпископату Православної церкви України XVII ст. та формули, які вживає сам Гетьман. Так, зіставлення універсалу Хмельницького 1650 р. із грамотою митрополита Петра Могили 1640 р. демонструє разючу текстуальну подібність, що свідчить про можливе свідоме використання церковного стилю як джерела легітимаційних практик у гетьманській канцелярії [2; 5]

Проте аналіз титулування Б. Хмельницького показує, що його звернення до форм, успадкованих від Київської митрополії, не можна розглядати як механічне наслідування. Йдеться про творчу адаптацію сакрального дискурсу влади до нових політичних реалій козацької держави. Формула «Божою милістю», що походила з візантійської традиції й була засвоєна церковною культурою Київської Русі, у Б. Хмельницького набуває нового змісту: влада гетьмана подається як така, що походить від Бога, але реалізується через народ, через козацьку спільноту та її виборний принцип. Таким чином, відбувається принципово нове переосмислення механізмів священної легітимації.

Як слушно зауважував В. Смолій, листи Богдана Хмельницького є «шедеврами політичної риторики XVII ст.» [6]. Канцелярія гетьмана демонструвала глибоке розуміння того, як мовні формули структурують політичну реальність і впливають на конфігурацію міжнародних відносин. Тому вибір титулу в дипломатичному листі не був випадковим елементом стилістики – це було продумане стратегічне рішення, спрямоване на встановлення відповідного рівня взаємодії з адресатом, визнаючи його статус і водночас підтверджуючи власну політичну позицію.

Дипломатична канцелярія Б. Хмельницького виробила витончену систему психологічних і риторичних прийомів, органічно вбудованих у практику титулування. І. Крип'якевич слушно визначав гетьмана як «дипломата вищого класу», який «уміло грав на честолюбстві монархів, використовуючи титули як зброю» [3, с. 17]. Це спостереження точно окреслює суть дипломатичної стратегії Б. Хмельницького: титули функціонували не лише як символи політичного статусу, а й як інструменти впливу на емоції, амбіції та рішення іноземних володарів.

Т. Чухліб підкреслював, що Хмельницький «писав трьома мовами, трьома стилями, трьома правдами – і всі вірили» [8, с. 8–9]. Латина застосовувалася в листуванні з папською курією, польська – у взаємодії з варшавським двором, російська – у дипломатичних контактах із Москвою. Кожна з цих мов несла у собі власний набір конотацій та усталених формул титулування, що дозволяло канцелярії вибудовувати потрібний смисловий і політичний контекст [8, с. 11, 12, 14].

Водночас важливо наголосити, що сам Богдан Хмельницький не був автором більшості дипломатичних текстів у літературному сенсі. Стилістичне та риторичне оформлення документів здійснювала його канцелярія, передусім Іван Виговський, який зумів адаптувати мову та титулятуру до культурного коду відповідного адресата [4, с. 21–22]. За короткий час І. Виговський перетворив Генеральну канцелярію на потужну, структуровану й високоефективну інституцію Гетьманщини – фактично аналог міністерства закордонних справ ранньомодерної держави.

Механізм роботи канцелярії, очолюваної І. Виговським, отримав високу оцінку в країнах Європи; недарма в західних джерелах генеральних

писарів Війська Запорозького часто називали «канцлерами». Їхня діяльність виходила далеко за межі технічного ведення листування: через текст, печатку та протокол вони формували міжнародний образ Гетьманщини та закладали основи її державності.

Комплексний аналіз титулування Б. Хмельницького засвідчує існування багатошарової системи легітимації влади, у межах якої титули виконували водночас символічну, дипломатичну та психологічну функції. Вони точно відображали стратегічні пріоритети різних етапів козацької революції й державотворення – від мобілізації повстання до поступового визнання гетьмана європейськими державами як керівника суверенного політичного утворення [5, с. 20–24].

Формули «Божою милістю», «самодержець», «господар всієї Русі» набували в умовах козацької революції якісно нових смислів, зберігаючи при цьому свою релігійно-історичну спадковість. Б. Хмельницький не обмежувався простим запозиченням усталених формул – він переосмислював їх, адаптуючи до нових політичних реалій, майстерно поєднуючи православну традицію Київської Русі з виборним характером козацької влади. Титулатура гетьмана відображала його глибоке розуміння того, що символічні форми владарювання мають не менше значення, ніж військові ресурси, оскільки саме вони формують міжнародне сприйняття держави та визначають рамки її дипломатичної суб'єктності.

Список використаних джерел

1. Білер Г., Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року і організація міжнародного правопорядку. Київ : Ін Юре, 1998. 190 с.
2. Головащенко З. О. Студії з історії та культури Києво-Могилянської академії. Київ : Києво-Могилянська академія, 2015. 288 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua> (дата звернення 08.11.2025).
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів : Світ, 1990. 408 с. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-5-7773-1816-6/978-5-7773-1816-6.pdf> (дата звернення 08.11.2025).
4. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. Київ : Альтернативи, 2004. 244 с.
5. Мудрий В. М. Титули державної влади у Козацькій державі XVII ст. *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 46–65. URL: <https://uihj-journal.com.ua/article/view/173013> (дата звернення 08.11.2025).
6. Смолій В. А. Українські козаки: вільнозбройні люди козацької епохи. Київ : Наш час, 2006. 280 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&Z21ID=&Image_file_name=ukr0000015111.pdf (дата звернення 08.11.2025).
7. Федоренко П. К. Канцелярія козацька при Б. Хмельницькому. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 212 с.
8. Чухліб Т. В. Богдан Хмельницький: на перехресті віків і світів. Київ : Наш Формат, 2019. 352 с. URL: <https://nashformat.ua/products/bogdan-hmelnytskyj-na-perehrest-i-vikiv-i-svitiv-932303> (дата звернення 08.11.2025).

УДК 908(477.46):069

КОЗАЦЬКА ЧИГИРИНЩИНА У МУЗЕЙНИХ ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

Павло РИБАЛКО,

заступник директора

Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею

з обліку і збереження музейних цінностей

(м. Кропивницький)

Національно-визвольна війна 1648–1658 рр. один із визначальних етапів здобуття Україною своєї незалежності й державності. Її очільник Богдан Хмельницький (1595–1657) став провідником «серйозних державотворчих планів, котрі мали на меті відродження незалежності Української держави» [10, с. 154], відомої ще за часів київських князів. Чигиринщина та північні землі Кіровоградщини тісно пов'язані як із циклами життя й політичної діяльності керівника Української держави-Гетьманщини, так і подіями Національно-визвольної війни. У цьому випадку мова йде про місто Чигирин та села Суботів й Бірки.

Актуальність теми полягає в систематизації і узагальненні матеріалів, які розпорошені у різних виданнях і музейних колекціях. Вона ж окреслює потребу об'єднати їх у загальну картину музейних артефактів часів Богдана Хмельницького. Це стане підґрунтям до першої спроби створення нового туристичного маршруту всеукраїнського значення.

Чигирин, Суботів та Бірки протягом 1939–1954 роки входили до єдиного складу новоутвореного в 1939 році обласного об'єднання, що позначилося на їх спільних політичних, економічних та культурних зв'язках. Ці об'єднуючі позиції і на сьогодні залишаються у фрагментарно збережених чи зібраних об'єктах історико-культурної спадщини у Чигирині, Олександрівці та Кропивницькому.

Насамперед виділимо огляд Чигирини у серпні 1944 р. начальником обласного відділу у справах архітектури Кіровоградського облвиконкому Андрієм Сидоренком (1913–1983), якого згодом у 1945 р. репресували та реабілітували тільки у 1992 р. Своє перебування там він зафіксував невеликим (302 x 262 мм) графічним малюнком із натури [13, с. 32–33]. На ньому зображено пам'ятний знак захисникам Чигирини від шляхти у 1597 р. і турецько-татарських військ у 1678 р. на Кам'яній (Богдановій чи Замковій) горі та історичний герб міста (фонди ЦОКМ, інв. № ГР-855). Цей знак було споруджено ще у 1912 р. та занесено до Реєстру нерухомих пам'яток України під оновленою назвою «Кам'яний хрест на Замковій горі». Принаймні у цьому випадку необхідно зазначити, що 1678 р. став кінцем існування Чигиринського полку (1625–1678), а його козаки із

родинами переселялися і на землі теперішньої Кіровоградщини. Замкова гора стала пустою, що майже столітнім перегадом, у середині XIX століття, зафіксував Тарас Шевченко, який тільки-но закінчив навчання в Академії мистецтв та працював у Археографічній комісії [15, с. 27].

Хронологічно події із життя міста по днях подав Юрій Мицик у книзі «Чигирин – гетьманська столиця», перше видання якої із приватної бібліотеки відомого джерелознавця та першого заступника керівника Головного управління апарату Верховної Ради України Анатолія Пивовара (1958–2022) зберігається у фондах ОУНБ ім. Дмитра Чижевського. Ця книжка прикрашена іменним екслібрисом власника авторства кандидата історичних наук Олександра Чорного. В його основі лежать краєвиди в минулому козацької малої батьківщини дослідника на Кіровоградщині. В книзі у перебігу подій Національно-визвольної війни неодноразово згадуються місцеві географічні об'єкти: Чорний ліс та Інгул. Найвагомішою датою у загальновідомому контексті вирізняється 29 червня 1648 року (День Петра і Павла), коли у Чигирині відбулася козацька рада, яка і утвердила це місто столицею Української держави. І це не дивлячись на те, що в місто Богдан Хмельницький в'їхав за два дні до того.

Невід'ємним місцем утвердження Української державності у XVII ст. став і Суботів (Суботов) – місце «спочинку» Богдана Хмельницького. Його він успадкував від батька, за час свого життя доклав немало зусиль на фортифікаційні укріплення та облаштування громадських інституцій та своєї господи. У 2005 р. в рамках науково-методичного виїзду колективу Цетральноукраїнського обласного краєзнавчого музею для підвищення кваліфікації до Чигирини фондовиками був відібраний фрагмент пальчатої цеглини XVII ст. (14 x 16 x 6 см) із вежі замчища маєтку Богдана Хмельницького (фонди ЦОКМ, інв. № НД-6652) для поповнення фондів музею. Це був травень, коли на території розпочали проводити роботи із консервації фундаментів та залишків стін. Зараз ця місцина знаходиться під вишуканим заскленням павільйоном. Подібну акцію провів і представник Олександрівського краєзнавчого музею Василь Білошапка, який також до фондів свого музею долучив подібну цеглину. Знайшов він її на залишках однієї із зруйнованих сільських садиб поблизу замчища [6, с. 6].

Бірки (Борки) – село Олександрівської селищної громади Кропивницького району. Право власності на це село Богдану Хмельницькому двічі підтверджувалося як польською стороною, так і північним сусідом у 1649 та 1654 рр. Археологічні дослідження села із 80-х років минулого століття (І. Д. Петренко, Д. Я. Телегін, В. В. Білошапка, В. Г. Кірман) дали низку артефактів для краєзнавчого музею цього регіону. Вагомими серед них стали пічні кахлі, які, за класифікацією Віктора Гуглі, були віднесені до «килимкових» [1, с. 7]. Виявлені там у 2003 р. кахлі – повний аналог кахель із села Суботів, чим ще раз з'єднали ці два населених пункти у загальну мапу володінь Богдана Хмельницького.

На початку XXI ст. до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» потрапив панцир із села Бірки. Спеціалістами заповідника він був віднесений до пізнього середньовіччя [7, с. 56]. А наведений ними фактаж дав підстави пов'язати його із часами Хмельниччини в Україні. Недаремно, після реставрації, на 2008 р. він вже експонувався у Музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

Позиційними маркерами українського козацтва стали козацькі люльки, які також поєднали населені пункти центральноукраїнського регіону. Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей у складі свого фондового зібрання має невелику кількість козацьких люльок [14, с. 210–214]. Їх загальний склад нараховує 14 одиниць зберігання. З них 13 – це керамічні люльки-«буруньки» та 1 дерев'яна лялька-«обчиська». Територіально 6 відносяться до міста Кропивницького (фонди ЦОКМ, інв. №№ КС-53, КС-722, КС-884, КС-929, КС-930, Д-53), 1 – до с. Торговиці Новоархангельської селищної громади Голованівського району (фонди ЦОКМ, інв. № А-2540), 5, що надійшли до музею у 2018 р., – до м. Ізмаїла (фонди ЦОКМ, інв. №№ ОФ-301, ОФ-302, ОФ-303, ОФ-304, ОФ-305) та 2 – до міста Чигирин (фонди ЦОКМ, інв. №№ КС-5, КС-6). Перші три позиції представляють події XVIII ст. (часи Коліївщини в Україні), останні дві – події XVII ст., на які і зосереджена наша увага.

Саме вони відкрили формування колекції люльок у музеї, коли у 1950 році їх передали до його фондів. Ці люльки були випадковими знахідками попереднього року на Кам'яній горі у післявоєнний час. У той період гора із криницею стала місцем паломництва вояків, які поверталися із фронтів аж допоки вода в криниці не зникла [12, с. 47]. Люлька (інв. № КС-5) має теракотовий черепок, тюльпаноподібна чашека якої орнаментована рельєфно-заглибленими зображеннями «пальметок» [4, с. 193] та насіння рослин, що виконані за допомогою штампів і коліщатка. Зовнішній вид предмета чітко визначає його місцеве виготовлення народним майстром за відомими східними зразками. Відмінною рисою іншої люльки (інв. № КС-6) із ліпного черепка сірого кольору стало вкриття її поверхні поливою зеленою фарбою. За формою вона глекоподібна. Її нижня частина прикрашена не чітким вдавленим орнаментом у вигляді завитків та дуг. Ця люлька також місцевого виробництва і її можна розглядати як варіант для походів [9, с. 187]. Згадані музейні предмети датовані XVII–XVIII ст. і нижня межа їх датування співвідноситься із, як вже зазначалося вище, статусом Чигирини як гетьманської резиденції до повного його руйнування під час другого турецького походу.

Перші післявоєнні археологічні дослідження на Замковій горі у 1953 р. надали розуміння доцільності пошукової діяльності. Їх провів доктор архітектури Г. Н. Логвин, який відкопав та датував залишки оборонних стін XVI–XVII ст., зруйновані у 1677 та 1678 роках.

Археологічні сезони 1989–1992 рр. на місці розташування бастіону Дорошенка виявили значну кількість побутових речей, зокрема і люльок. У 1993 році досліджувався козацький цвинтар XVI–XVII ст.ст. У цей час було виявлено 135 поховань із різноманітним матеріалом, які були пошкоджені на межі XVII–XVIII ст. із будівництвом управлінського комплексу [5, с. 121]. У 1995 р. під час археологічних досліджень на території, яка передбачалося на відродження корпусу Присутствених місць (тепер Музей Богдана Хмельницького НІКЗ «Чигирин»), було виявлено ще один козацький цвинтар XVI–XVII ст. з 261 похованням із реманентом відповідних епох [8, с. 74]. Знайдені решти козаків були перепоховані укрипту каплички Покрови Пресвятої Богородиці, а предмети, зокрема і люльки, поповнили чигиринський музей. Двадцять дев'ять із них експонуються у цьому музеї і зараз.

У 2014–2022 рр. козацькі люльки Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею експонувалися в стаціонарній експозиції музею. Вони були доповнені іншими предметами XVII–XVIII ст. Доповненням до них був і портрет Богдана Хмельницького роботи Світлани Малишевої (фонди ЦОКМ, інв. № Ж-1062), який до музею надійшов у 2008 році. Створено цей образ ще у 1998 році за аналогами численних живописних копій із відомого гравюрного портрета Хмельницького фламандського картографа Вільгельма Гондіуса 1651 р. За розміром він майже відповідає парним портретам сина гетьмана Тимоша і його дружини Розанди, які загадково з'явилися на Олександрійщині через майже 57 років від часу їх крадіжки із Львівського історичного музею. У 2016 р. протягом тижня вони експонувалися у Музеї мистецтв (Кропивницький), аби потім назавжди повернутися у рідні львівські стіни. Крайній раз козацькі люльки демонструвалися цього року на виставці «Крайове козацтво». Виставка діяла в рамках презентації путівника «Княжі Байраки», який розповідає про місця, що пов'язані із переможною битвою Богдана Хмельницького під Жовтими Водами у 1648 р.

Принагідно згадаємо і наявність однієї козацької люльки із Бірок та «нововиявленої» у 2014 р. керамічної люльки із Олександрівки в експозиції Олександрівського краєзнавчого музею. Остання презентує місцеве її виготовлення за східними зразками і стає уряд аналогічних виробів XVII–XVIII ст.ст., як, наприклад, чигиринська люлька із фондів Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею [2, с. 10].

Таким чином, у підсумку, можна констатувати утворення символічного трикутника із вершиною у Суботові – місці, за деякими даними, народження Богдана Хмельницького та його поховання. Доцільність об'єднання цих трьох туристичних магнітів, як Суботів, Чигирин та Бірки, є беззаперечним. Їх зв'язування в один туристичний маршрут дозволить не тільки географічно окреслювати колишні землеволодіння Богдана Хмельницького, але матиме й виховну функцію на вище наведених історичних фактах та музейних експонатах.

Список використаних джерел

1. Білошапка Василь. З історії українського козацтва в Олександрівському районі. *Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею*. Вип. 6. Олександрівка : ОРКМ, 2008. С. 5–9.
2. Білошапка Василь. Керамічна люлька козацької доби з Олександрівки. *Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею*. Вип. 13. Олександрівка : ОРКМ, 2015. С. 9–11.
3. Гайдук Аліна. Люльки в колекції Музею історії міста Дніпродзержинська: спроба класифікації. *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини* : матеріали науково-практичних конференцій, що відбулися під час VI та VII історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 31 травня 2013 р. та 6 червня 2014 р. Нікополь : ТОВ «Принтхаус «Римм», 2014. С. 148–157.
4. Гайдук Аліна. Особливості декоративного орнаменту на керамічних виробках XVIII ст. (за матеріалами фондів Музею історії м. Дніпродзержинська). *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини*: матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час VIII Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 5 червня 2015 р. Нікополь : ТОВ «Принтхаус «Римм», 2015. С. 184–198.
5. Горішний П. А. Археологічні дослідження в Чигирині. *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : «Січ», 1995. С. 119–123.
6. Демчак О., Волошаненко В. Як Богдан Хмельницький пов'язаний з Кіровоградщиною і що про нього думають сучасні історики. *Суспільне Кропивницький*. 2023. 6 січня. URL: <http://suspilne.media/kropyvnytskyi/353298> (дата звернення 04.11.2025).
7. Діденко Я. Л. Середньовічний панцир з села Бірки Олександрівського району. *Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє* / Упор. В. В. Білошапка. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. С. 53–57.
8. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ : Техніка, 2000. 144 с.
9. Конюшенко Юлія. Історія появи та розповсюдження тютюну та люльки на українських землях (з колекції козацьких глиняних люльок Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова). *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини* : матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час X Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 2 червня 2017 р. Нікополь : ТОВ «Принтхаус «Римм», 2017. С. 179–190.
10. Мицик Юрій. Сенсація чи некомпетентність? *Вежа*. 1996. № 4–5. Липень – грудень. С. 153–161.
11. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
12. Перепелиця Алла. Козацька криниця в Чигирині на Замковій горі (XVII – XXI ст.). *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини* : матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час XI Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 1 червня 2018 р. Нікополь : ТОВ «Принтхаус «Римм», 2019. С. 39–54.
13. Поліщук В. В. Слідча справа № 2435. Кропивницький : ФОП Ротар О. С. «PRCKRVA», 2022. 116 с.
14. Рибалко Павло. Козацькі люльки у колекції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. *Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею*. Вип. I. Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2012. С. 210–214.
15. Ушкалов Л. В. Тарас Шевченко. Харків : Фоліо, 2015. 64 с.

УДК 94(477)''16'':655.3:737.1

**ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛАТЕЛІЇ
ТА ПАМ'ЯТНИЙ НУМІЗМАТИЦІ**

Олександр ПОТИЛЬЧАК,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач Навчально-наукової лабораторії експертизи
культурно-історичних цінностей історичного факультету
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Особистості Богдана Хмельницького належить ключове місце в українському національному історичному наративі. Водночас упродовж XIX–XX ст. постать великого гетьмана зазнала глибокої міфологізації в межах російської імперської, а згодом і радянської історіографії. Найбільш стійким політичним конструктом стала «Переяславська легенда», що трактувала події 1654 р. як добровільне, вічне й «історично неминуче» «возз'єднання» України з Росією. Образ гетьмана, підпорядкований цьому міфу, десятиліттями тиражувався у візуальних медіа, включно з філателією.

Особливу роль у закріпленні цього міфу відіграла радянська поштова марка – масовий і доступний носій ідеологічних смислів, своєрідний «візуальний підручник історії». В умовах незалежності українська історична культура розпочала процес деколонізації й деміфологізації, а філателія та нумізматики стали дієвими медіумами для переосмислення образу Хмельницького.

Радянська філателія і «Переяславська легенда». Радянські поштові випуски 1940–1980-х рр., присвячені подіям 1654 р., формували канонічну візуальну схему імперського міфу, основними рисами якого були: домінування сюжету присяги в Переяславі; зображення гетьмана в тісному символічному контакті з Московським царством; підкреслення «одностайності» та «всенародності» рішення про «союз»; виключення альтернативних історичних трактувань; перетворення локального історичного епізоду на пропагандистську формулу «возз'єднання двох братніх народів». [10, с. 81, 105, 132–133, 254, 371, 381, 468].

Цей іконографічний ряд унеможлилював сприйняття постаті гетьмана Богдана Хмельницького як державника, політика, реформатора та творця автономної української держави.

Еволюція образу Хмельницького у філателії незалежної України. Після 1991 р. втілений на марках Укрпошти візуальний образ гетьмана проходить три ключові етапи:

Перший етап (1990-ті рр.). Відмова від радянського канону(зникають сюжети Переяслава; акцент зміщується на портретний та культурно-історичний образ; використовуються класична іконографія, часто відтворена з українського живопису[14, с. 21, 38–39].

Другий етап (2000–2010-ті рр.). Формування державницького образу(з'являються марки з сюжетами Чигирин, Суботова, козацькими клейнодами; Богдан Хмельницький постає як політичний лідер та засновник держави; образ гетьмана вписується в тяглість історії України [14, с. 91, 120, 132, 144–145, 184–185].

Третій етап (після 2014 р.). Деколонізація та нові смисли(образ гетьмана корелює з сучасними сенсами боротьби за суб'єктність України у світі; візуальна мова стає більш динамічною та символічною; козацька тематика набуває рис національної мобілізуючої ідеї) [14, с. 235, 299].

Рисунок. 1. Поштові марки СРСР до «300-річчя возз'єднання України з Росією», травень–серпень 1954 р. №№ 1668, 1674, 1675, 1676 [10, с. 132–133].

Рисунок 2. Поштові марки України 1990-х рр., присвячені Богдану Хмельницькому, №№ 86, 203-208 [14, с. 21, 38-39].

Образ Хмельницького на пам'ятних монетах Національного банку України. Пам'ятні монети 1990-х – 2020-х рр. демонструють стійку тенденцію, характерними рисами якої постали: повна відсутність цитувань радянського переяславського міфу та зміна трактування щодо мети Переяславської ради; підкреслення державницьких мотивів; представлення гетьмана як фундатора українського політичного проєкту; використання козацької геральдики, зброї, клейнодів, архітектури.

Монети НБУ створюють цілісний іконографічний канон української державності, де Богдан Хмельницький набуває рис стратега й засновника держави, а не «молодшого союзника» імперських центрів – Варшави та Москви [1, с. 86, 121, 125, 126; 9, с. 35].

Рисунок 3. Пам'ятні монети НБУ 1995 та 2015 рр., присвячені гетьману Богдану Хмельницькому (реверс). [1, с. 86; 9, с. 35]

Образи та смисли: стадії деміфологізації. Аналіз українських поштових марок та нумізматичної продукції, присвячених постаті Б. Хмельницького дозволяє виділити три ключові стадії деміфологізації цього історичного наративу:

1) *дистанціювання від радянського міфу* (усунення сюжетів «возз'єднання»).

2) *формування державницького наративу* (гетьман як засновник модерної української політичної традиції).

3) *деколонізація в умовах російсько-української війни* (образ великого гетьмана України подається як символ національного опору та суб'єктності).

У цьому контексті філателія й нумізматика стають важливими інструментами політики пам'яті, що транслюють результати академічної деміфологізації у широкий культурний простір.

Висновки. Деміфологізація постаті Богдана Хмельницького є логічним етапом загального процесу деколонізації української історичної пам'яті. Поштові марки та пам'ятні монети, як масові та авторитетні канали візуальної комунікації, відіграють ключову роль у переозначенні образу гетьмана – від імперського уявлення як «ініціатора возз'єднання» – до державотворця та символу української політичної суб'єктності.

Наразі сучасна українська філателія та нумізматика є дієвими інструментами формування нового національного мета наративу, в якому козацька доба постає не периферійною, а центральною складовою історії української державності.

Список використаних джерел

1. Банкноти і монети України 1990–2004 роки. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2005. Вип. 9. 228 с.
2. Банкноти і монети України 2004 рік. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2006. Вип. 10. 124 с.
3. Банкноти і монети України 2006 рік. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2007. Вип. 11. 224 с.
4. Банкноти і монети України 2007. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2008. Вип. 12. 84 с.
5. Банкноти і монети України 2008. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2009. Вип. 13. 228 с.
6. Банкноти і монети України 2009. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2010. Вип. 14. 100 с.
7. Банкноти і монети України 2010. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2011. Вип. 15. 80 с.
8. Банкноти і монети України 2013. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2014. Вип. 18. 88 с.
9. Банкноти і монети України. 2015–2019. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2020. Вип. 20. 232 с.
10. Загорский В. Б. (Ред.). Каталог почтовых марок. 1857–1991 гг. Россия, РСФСР, СССР. Санкт-Петербург: Стандарт-Коллекция, 2009. 520 с.

11. Загребя М. Монети України 1992–2014: Каталог. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Логос, 2014. 244 с.
12. Потильчак О., Гончаренко О., Шарпаций В., Іщенко Ж. Українське поштове марковидання і деміфологізація національного наративу: один сюжет з історії проблеми. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія / наук. ред. О. Салата, Ю. Ковбасенко. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 42–78. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-233-6-3>
13. Потильчак О. В., Іщенко Ж. М. «Переяславська легенда» у радянській філателії: фрагмент візуальної технології міфу. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. С. 84–98. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.12>
14. Поштові марки України 1992–2024: каталог. Київ: АТ «Укрпошта», 2025. 316 с.

ЗАПОВІДНИКИ, МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ У СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

УДК 069.3:069.3(=411.2)

ВІДЕНСЬКА СЕЦЕСІЯ ТА СПАДЩИНА ГУСТАВА КЛІМТА: АВСТРІЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ

Богдан ГРАНАТИРКО,
доктор філософії (PhD)
(м. Відень, Австрія)

Сучасний європейський культурний простір переживає період глибокого переосмислення власних естетичних, соціальних і ціннісних орієнтирів, що зумовлює посилений інтерес до мистецьких рухів рубежу XIX–XX століть, зокрема до феномену Віденської сецесії. Саме цей рух став одним із ключових чинників формування модерної європейської ідентичності, пропонуючи альтернативу академізму та інституційній застиглоті традиційних художніх систем. Вивчення спадщини сецесії має особливе значення у контексті сучасних трансформацій музейної сфери, де питання збереження, експонування та інтерпретації мистецьких артефактів набувають нового звучання у світлі міжнародних стандартів ICOM та сучасних практик культурного менеджменту.

Постійна демонстрація Бетховенського фризу (нім. Beethovenfries) Густава Клімта в будівлі Сецесії у Відні є унікальним прикладом того, як твір модернізму може функціонувати у просторі музею як одночасно пам'ятка мистецтва, концептуальний маніфест та інтерактивний елемент культурної комунікації. Аналіз цього твору та методів його збереження дозволяє не лише розкрити специфіку австрійського музейного підходу, а й окреслити можливості його адаптації для українських інституцій у процесі інтеграції до європейського культурного простору. З огляду на це, звернення до принципів інтеграції експозиції, консервації та мультимедійного супроводу є важливим для розуміння сучасних тенденцій розвитку музейної справи та формування нових моделей роботи з національною і європейською культурною спадщиною.

Сецесія, як визначальний мистецький рух на межі XIX–XX століть, виникла у Центральній Європі як радикальна відповідь на академічний історизм. Її центральною ідеєю стало прагнення до синтезу мистецтв («Gesamtkunstwerk»), де декоративне мистецтво, архітектура та живопис об'єднувалися у цілісний естетичний простір. Основними ознаками стилю

були витонченість форм, звернення до органічних мотивів природи та підкреслена увага до естетичної досконалості при повній відмові від старих стилізацій [1, с. 44–46].

У цьому контексті творчість австрійського художника Густава Клімта набула визначального міжнародного значення. Його живопис, поєднуючи потужний психологічний символізм із високою декоративністю, встановлював нові візуальні та концептуальні стандарти для епохи модернізму. Клімт перетворював символи й алегорії на універсальні образи, що дозволяли глядачеві не лише спостерігати, а й глибоко відчувати художній задум. Цей психологічний символізм відображав екзистенційні та невротичні теми *fin de siècle*, типові для інтелектуального клімату Відня того часу.

Реалізацією концепції «Gesamtkunstwerk» та одним із найвизначніших творів Клімта є *Beethovenfries* (1902), створений спеціально для XIV-ї виставки Віденської Сецесії. Твір відображає універсальні теми людського досвіду – боротьбу зі злими силами, подолання страждань та пошук духовного ідеалу, що в кінцевому підсумку приводить до щастя. Саме ця універсальність тематики дозволила мистецтву Сецесії долати кордони, стаючи частиною загальноєвропейського художнього діалогу між Віднем, Мюнхеном, Брюсселем та Парижем [2, с. 69–71].

Експозиція Бетховенського фриз у Віденській Сецесії демонструє не лише художні досягнення Клімта, а й ключові аспекти сучасної музейної практики [3]. Для довготривалого збереження монументального панно, застосовуються високі консерваційні стандарти. Бетховенський фриз розташовано на другому підземному рівні будівлі, що природно ізолює його від зовнішніх температурних коливань, і підтримується стабільний мікроклімат із постійною температурою та контрольованою вологістю, що мінімізує термічний стрес матеріалів та запобігає біологічному руйнуванню [4].

Крім того, сучасні музейні підходи підкреслюють значення інтеграції аудіовізуальних засобів для підвищення ефективності сприйняття експозиції. Для створення синестетичного ефекту відвідувачі слухають через навушники 4-й рух Дев'ятої симфонії Бетховена, що дозволяє відчути тісний зв'язок між музикою, живописом і просторовою композицією. Такий інтерактивний підхід сприяє формуванню індивідуального досвіду та адаптації мистецтва до сучасних культурних потреб.

Порівняльний аналіз практик провідних європейських музеїв демонструє, що поєднання постійної експозиції з аудіовізуальними ефектами є ефективною стратегією поглибленого сприйняття мистецтва. Над залом постійної експозиції розташовані три виставкові рівні перший підземний, наземний та верхній наземний – які використовуються для тимчасових виставок. Така вертикальна організація простору дозволяє поєднати постійну експозицію монументального панно Клімта з

динамічною системою змінних виставок, створюючи комплексний і водночас гнучкий музейний простір і підкреслюючи значення Віденської Сецесії як міжнародного феномену.

Таким чином, Віденська Сецесія демонструє ефективність інтегрованої моделі музейної практики, яка поєднує ретельну консервацію творів, мультимедійний супровід та концептуальний підхід до експозиції. Така організація простору та використання сучасних технологій створює комплексний музейний досвід, що забезпечує як збереження культурної спадщини, так і її доступність для відвідувачів. Подібні підходи можуть слугувати цінним прикладом для розробки практичних рекомендацій щодо охорони та презентації культурно-історичних фондів, особливо в умовах ризику їх руйнування, як це відбувається сьогодні в Україні у контексті російсько-української війни. Впровадження таких практик сприяє підвищенню стійкості музейних колекцій, забезпеченню їхнього збереження під час евакуації та консерваційних заходів, а також інтеграції української культурної спадщини у міжнародний культурний діалог.

Навіть у складних умовах, коли фінансові ресурси обмежені, українські музеї можуть запроваджувати адаптивні практики захисту фондів. До таких заходів належать поступове облаштування спеціалізованих приміщень для зберігання експонатів, моніторинг критичних параметрів мікроклімату та застосування цифрових методів документації колекцій. Використання аудіовізуальних матеріалів, доступних онлайн або у записаному форматі, забезпечує віддалений доступ до мистецьких творів при одночасному збереженні їхньої безпеки.

Такий поетапний та адаптивний підхід дозволяє музеям підтримувати культурну спадщину та її доступність для суспільства без значних фінансових витрат. Впровадження суворих стандартів контролю мікроклімату та використання цифрових і аудіовізуальних технологій створює ефективну систему збереження фондів, що перебувають у зоні ризику, і підтримує доступ до культурної спадщини навіть за обмежених ресурсів. Застосування таких практик дозволяє не лише зберегти історико-культурні пам'ятки України, а й забезпечити їхню стійкість, модернізацію методів презентації та інтеграцію у міжнародний культурний діалог у повоєнний період.

Список використаних джерел

1. Whitford F. Gustav Klimt. London : Thames and Hudson, 1990. 216 p.
2. Vergo P. Art in Vienna 1898–1918: Klimt, Kokoschka, Schiele. London: Phaidon Press, 2006. 256 p.
3. Secession.at. Beethoven Frieze. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.secession.at/en/exhibitions/beethoven-frieze> (дата звернення: 16.11.2025).
4. Wien.info. Beethoven Frieze in the Vienna Secession. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.wien.info/en/art-culture/art-nouveau/beethoven-frieze-340636> (дата звернення: 16.11.2025).

УДК 37.091.3-026.18:069.01

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТНІХ УСТАНОВ

Лариса СИНЯВСЬКА,

*докторка історичних наук, професорка кафедри історії України
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

Владислав СИНЯВСЬКИЙ,

*магістрант другого курсу
ННІ міжнародних відносин, історії та філософії
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

Сучасна система освіти України перебуває у стані активної трансформації, орієнтуючись на компетентнісний підхід, інтерактивність та розвиток критичного мислення здобувачів освіти. У цих умовах зростає потреба у використанні інноваційних освітніх технологій, здатних поєднувати навчальний зміст із практичним досвідом, емоційним залученням та міждисциплінарними зв'язками. Одним із найбільш ефективних інструментів такого типу є музейна педагогіка, яка забезпечує занурення здобувачів у культурно-історичний контекст, сприяє формуванню ціннісних орієнтацій, історичної пам'яті та громадянської відповідальності.

В умовах реформування Нової української школи та модернізації вищої освіти музейна педагогіка виступає інноваційною формою організації освітнього процесу, що поєднує теоретичні знання з культурною спадщиною, інтегрує традиційні та цифрові ресурси музеїв, відкриває можливості для реалізації проєктного навчання та розвитку дослідницьких компетентностей. Активне впровадження цифрових технологій, мультимедійних експозицій, інтерактивних платформ і віртуальних музеїв значно розширює потенціал музейно-освітньої взаємодії, роблячи її доступною навіть у дистанційному чи змішаному форматах.

Одним з важливих завдань наближення музейної педагогіки до освітньої практики є визначення й апробація принципів, методів, прийомів роботи музеїв із школярами та студентами, що в кінцевому наслідку має вилитися в інноваційні методичні розробки проведення нестандартних занять із різних предметів: у школі – з історії, українознавства, природознавства, біології, фізики, музики, художньої культури тощо – в приміщенні музею чи з використанням музейних експонатів на базі школи [1].

Зараз в Україні формується система діяльності музеїв при навчальних закладах, постійно оновлюється зміст їхньої діяльності, триває

пошук місця і ролі музейно-педагогічних засобів у навчально-виховному процесі. Доповнено нормативно-правову базу щодо діяльності таких музеїв, тепер вона регламентується «Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 22.10.2014 № 1195.

Музеї при навчальних закладах є творчою лабораторією виховання учнів і студентів, у якій на основі особистісно орієнтованих підходів та застосування різних видів практичної діяльності педагога прищеплюють молодому поколінню якості свідомих громадян. Такі музеї є важливим засобом навчально-виховної роботи, формування всебічно освіченої особистості, виховання патріотів українського народу.

Основними завданнями музеїв при навчальних закладах є:

- залучення молоді до краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи;
- формування в молоді соціального досвіду на прикладах історичного минулого України;
- вивчення, експонування та популяризація історико-культурних та природних надбань рідного краю засобами навчальної, виховної та просвітницької роботи;
- розширення і поглиблення загальноосвітньої та допрофесійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи;
- надання допомоги педагогічним колективам навчальних закладів у впровадженні активних форм роботи з учнями;
- залучення дітей, учнів та молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України;
- проведення культурно-просвітницької роботи серед дітей та молоді, інших верств населення [2].

Нині музейна педагогіка розглядає музей навчального закладу як динамічний, інтерактивний освітній простір, який має певні переваги в порівнянні з державними музеями. Серед них можна визначити такі: існування постійної аудиторії, можливість використання колекції музею для організації та здійснення навчально-виховних заходів, участь студентів у збереженні музейних колекцій, можливість перевірити себе в майбутній професії, комфортна атмосфера для діалогу викладача зі студентами, відвідувача з музейним експонатом, особисті норми соціальної поведінки тощо. Усе це сприяє тому, що музей навчального закладу є ідеальним місцем для творчої самореалізації молоді, коли той, хто навчається, не тільки споживає продукт музейної діяльності, але є його активним творцем.

Особливістю діяльності музеїв освітніх закладів є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до

навчально-педагогічних та виховних завдань навчального закладу. Кращі з цих музеїв функціонують як невеликі навчально-методичні центри і лабораторії, які надають значних можливостей щодо підвищення ефективності освітнього процесу.

У кожному регіоні України існує багата історична спадщина, яку неодмінно треба використати в освітній діяльності. Жоден підручник, посібник чи навіть електронний носій не дасть того багатого історичного матеріалу, про який зможуть розповісти музейні експонати. Пам'ятки історії та культури допомагають викладачеві більш яскраво розкрити перед студентами історичну спадщину, зрозуміти процес розвитку суспільства від найдавніших часів до сьогодення.

Музейні експонати є відбитком визначних подій історії України, героїчних подвигів і трудових звершень українського народу. Музейні реліквії – своєрідні «голоси історії», які являють собою значний ілюстративний матеріал. Знаряддя праці, зброя, одяг, предмети побуту, особисті речі видатних історичних діячів, документи, нагороди, фотографії, різноманітні джерела допомагають молоді відчувати історичну епоху і справляють на них велике враження, а дорослим – заново осмислити розвиток виробничих сил, суспільних відносин тощо, а також пережити естетичні почуття.

Враховуючи усі аспекти використання елементів музейної педагогіки, цей напрямок є досить важливою частиною системи патріотичного виховання, оскільки завдяки безпосередньому зв'язку із духовними надбаннями та історичним минулим, дозволяє науково ілюструвати ті чи інші події і факти.

На думку професора Ф. Левітаса, одним із нагальних питань більш ефективного використання новітніх методів роботи є створення скоординованої системи співпраці музею і навчальних закладів. Організація екскурсій, лекцій, конференцій з урахуванням особливостей шкільної програми сприятиме модернізації навчально-виховного процесу в цілому [3].

Сучасна концепція музейної педагогіки передбачає максимальне використання можливостей освітнього простору музею для опанування всіх видів музейної діяльності. Пріоритетними визнані такі напрями: пошуково-дослідницька, фондова й експозиційно-виставкова робота, культурно-освітня діяльність.

Аналіз досвіду музеїв загальноосвітніх шкіл та інших освітніх закладів свідчить, що пошуково-дослідницька робота дозволяє учням, студентам успішно засвоїти як у теорії, так і на практиці всі етапи науково-дослідницької роботи: навчитися працювати з джерелами різних типів, засвоїти способи зовнішнього і внутрішнього аналізу джерел, навчитися формулювати проблему, мету та завдання дослідження, обстоювати власну точку зору, набути навичок роботи з науковою та довідковою літературою та публічних виступів.

Залучаючи учнів чи студентів до пошуково-дослідницької роботи, художньо-естетичної та природоохоронної роботи, педагоги формують їхнє громадянське мислення, виховують повагу до національних надбань, почуття гордості за власну країну, адже так глибше вивчається історія міста і держави.

Підсумовуючи вище сказане, можемо зробити висновки, що використання елементів музейної педагогіки дозволяє:

- підвищити інтерес учнів та студентів до навчання;
- урізноманітнити форми і методи освітньої роботи;
- посилити міжпредметні зв'язки;
- використовувати нестандартні види занять;
- підвищувати загальний рівень культури учнів і студентів та впливати на формування їх свідомого ставлення до культурної спадщини людства. Відтак, музейна педагогіка активно сприяє процесу виховання особистості, формуванню нового способу мислення, відходу від авторитарних принципів та підвищенню мотивації до навчальної діяльності, що відповідає сучасним тенденціям особистісно орієнтованої освіти.

Окремо слід акцентувати проблему громадянського виховання як вагому саме для музейної педагогіки.

Становлення української державності, інтеграція України в світове та європейське співтовариство визначають основні напрями виховної роботи з молоддю та модернізацію освітнього процесу закладів освіти, зокрема й вищої школи. У процесі державотворення сьогодні потрібна ефективна система патріотичного виховання шкільної та студентської молоді, змістовим компонентом якої є духовно-культурна спадщина народу України. Патріотичне виховання належить до пріоритетних аспектів національної системи виховання і передбачає формування патріотичних почуттів, любові до свого народу, глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність відстоювати державні інтереси своєї країни. Ці положення засвідчує низка нормативно-правових документів: Конституція України, Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., Стандарти вищої освіти, низка концепцій, розроблена у період незалежної України протягом 1996–2025 рр.

Інтерес науковців до музейної педагогіки в контексті загальноосвітньої школи є очевидним. Проте аналіз науково-теоретичної літератури, нормативних документів та стан розробленості проблеми дослідження стосовно вищої школи дали змогу виявити наявні суттєві суперечності між:

- сучасними потребами суспільства у формуванні патріотичної вихованості особистості засобами музейної педагогіки і станом освітнього процесу, зорієнтованого на стереотипи в освітній діяльності студентів вищої школи;

- потенційними можливостями освітнього середовища щодо підготовки патріотично вихованих студентів вищої школи та консерватизмом змісту, традиційних методів і форм освітньої роботи;
- необхідністю здійснювати формування патріотичної вихованості студентів засобами музейної педагогіки і недостатньою готовністю педагогічних працівників закладів освіти до його реалізації.

Отже, музейна педагогіка посідає важливе місце в сучасному освітньому просторі України, оскільки поєднує навчальний зміст із культурно-історичною спадщиною, створюючи інтерактивне середовище для формування особистості. Аналіз теоретичних положень і практики діяльності музеїв при освітніх установах свідчить, що вони виконують функції творчих лабораторій, у яких здобувачі освіти набувають досвіду дослідницької, пошукової, культурно-просвітницької та патріотично орієнтованої діяльності. Музейні експонати стають засобом глибшого розуміння історичного розвитку, формування громадянської свідомості та емоційного зв'язку з національною культурою.

Інтеграція елементів музейної педагогіки у навчальний процес сприяє підвищенню мотивації учнів і студентів, розширює арсенал методів і форм роботи, активізує міжпредметні зв'язки, створює умови для проєктної та дослідницької діяльності. Музеї при закладах освіти демонструють значний потенціал щодо формування патріотичних цінностей молоді, забезпечуючи безпосередній контакт із матеріальними свідченнями історії та культури України.

У сучасних умовах особливої ваги набуває необхідність створення скоординованої системи взаємодії музеїв і закладів освіти, що дозволить удосконалити виховний процес, модернізувати методи навчання та підвищити рівень громадянської компетентності молоді. Разом із тим виявлено низку суперечностей між потребами суспільства та станом використання музейної педагогіки у вищій школі, що актуалізує важливість подальших досліджень і створення сучасних методичних підходів для підготовки педагогів до такої діяльності. Відтак, музейна педагогіка є ефективним інноваційним ресурсом української освіти, який забезпечує гармонійний розвиток особистості, сприяє формуванню національної ідентичності, громадянських і культурних цінностей, відповідаючи сучасним запитам суспільства та тенденціям модернізації освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. Беззуб Ю. В. Методи та прийоми музейної педагогіки в шкільному навчально-виховному процесі. *Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції, 24–25 вересня 2013 р. Київ, 2013. С. 10–12.
2. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство : навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2007. 464 с.
3. Лук'янова Л. Б. Провідні особливості навчання дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. Київ; Ніжин, 2009. Вип. 1. С. 72–79.

УДК 94:069:908(477.46) «1917/1921»

**ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.
У КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Тетяна ВАЛАХ,
*заступник директора Комунального закладу
«Черкаський обласний краєзнавчий музей»
Черкаської обласної ради*

2017 року в Черкаському обласному краєзнавчому музеї до 100-річчя Української революції було створено нову експозицію «Національно-визвольні змагання та духовне відродження краю 1917–1930 рр.» що презентує регіональний аспект одного з найскладніших етапів державотворення України. Такі експозиції допомагають сучасним поколінням українців зрозуміти та осмислити минуле, шлях України до незалежності яку вона змушена була виборювати і що ця боротьба має глибоке історичне коріння, формують історичну пам'ять та патріотизм, те, що особливо важливо в умовах сучасної російсько-української війни. В її основі нечисельні матеріальні свідчення та носії історичної правди – оригінальні експонати з фондової колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Більша частина з яких потрапила до музею вже в після відновлення незалежності 1991 року.

Такий стан речей обумовлений тим, що у радянський період музейна справа була контрольованою ідеологічно. Тому предмети пов'язані з справжньою історією України просто не потрапляли до музеїв або зберігались там без належного опису, були знищені або спотворені. До прикладу грошові знаки і печатки доби Української революції, які зберігалися в нашому музеї, в радянський час не були належним чином атрибутовані, а дані про те як і коли вони потрапили до музею відсутні, ймовірно вони були втрачені під час Другої світової війни під час евакуації музейних цінностей. Тому в облікових картках печаток заповнених 1975 р. інформація дуже скупа – тільки інвентарні номери та назви «Печать (для пакетов, металлическая) «Украинского вольного казачества, Черкасский полк», діаметр – 3 см, латунь) та печать (для пакетов, металлическая) Украинского националистического правительства «Макеевская сельская народная управа» Смелянского уезда, посредине в четырехугольнике «Тризубец», «УД», діаметр – 3 см».

Печатка (матриця) Черкаського полку текстова, без зображень. Призначалась для відтиску на сургучі, що скріплював пакети з донесеннями та іншими документами. Виточена з латунної литої болванки. Її основа правильної круглої форми, діаметром 3,3 см, висотою 0,9 см.

Основа ручки фігурна з заглибленням 0,7 см у верхній частині для кріплення дерев'яної частини ручки, яка відсутня. На «робочій» частині печатки дзеркально вигравіювана легенда («від глядача» зліва на право): «Українське вільне козацтво», по центру в колі – «Черкаський полк» [4]. Черкаський полк Вільного козацтва, якому належить печатка, був одним з найбільших підрозділів територіальної самооборони на Черкащині. Дата і місце його створення – 1 жовтня 1917 р., м. Сміла. Полк очолив Яків Водяний, на той час голова Смілянського повітового комітету партії боротьбистів. Ймовірно, саме тоді і була виготовлена печатка – наприкінці вересня – на початку жовтня 1917 р. Відзначився Черкаський полк в бою на станції Бобринська наприкінці лютого 1918 р. де об'єднані сили Вільного козацтва Звенигородщини, Уманщини та Черкащини розбили 8-у російську армію під командуванням М. Муравйова [1.20].

Цікавою є адміністративна печатка Макіївської сільської народної управи Української Держави с. Макіївка Смілянського повіту. Матриця відлита з латуні, має фігурну ручку, виточену з дерева. Її основа правильної круглої форми діаметром 3,2 см, висотою 0,7 см. Висота печатки – 9 см. На «робочій» поверхні печатки – легенда – дзеркально вирізаний по колу напис («від глядача» зліва на право) «Макіївська сільська народна управа», в центрі в ромбі – доволі простий за формою тризуб, по обидва боки від якого букви «Д» та «У» (аббревіатура Української держави). Ромб вміщений в коло [5].

Печатка більш художня, на відміну від печатки Черкаського полку Вільного козацтва. Окрім тексту містить малюнок. Зображення на печатці є характерним для печаток того періоду, оскільки питання зі зміною Державного герба в період Гетьманату вирішувалось, то адміністративні установи, органи місцевого самоврядування використовували тризуб замість герба, додаючи аббревіатуру. Ймовірно, саме перший сільський староста Новохатко на початку травня 1918 р. замовив для сільської управи печатку для документів. Село до революції 1917 р. належало до Куцівського економі цукрозаводчика Терещенка. Коли в квітні 1917 р. в Україні до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, село Макіївка визнало його владу [2.1].

Наприкінці 1970-1980-х рр. колекцію музею поповнили 7 із 11 видань черкаського видавництва «Січ», які є особливо цінні в культурологічному й історичному сенсі. Видавниче товариство почало свою діяльність 1 вересня 1917 року в Черкасах за адресою вул. Олександрівська, 104 і упродовж двох з половиною років свого існування тут вийшло друком біля 55-ти творів різних тематичних спрямувань. Для розробки художнього оформлення видавничої продукції товариство зверталось до знаних українських графіків, зокрема художників майстерні (робітні) Михайла Бойчука. Після остаточного утвердження у Черкасах радянської влади у 1920 році воно припинило своє існування [3, 15].

В колекції музею – перше видання товариства 1917 року – «Твори» П. П. Гулака-Артемовського; збірка філософської лірики І. Франка «Semper Tiro» (завжди учень, з латини) № 11 за 1917 рік; два примірники «Поем» (№19, 1917 р.), що включають п'ять текстів з авторськими коментарями; повість «Великий шум» (1918 р.); видання творів нашого земляка І. С. Нечуя-Левицького – повість-хроніка «Старосвітські батюшки та матушки»; дослідження Василя Степового (псевдонім В. О. Біднова) «Запорожський зімовник»; нариси професора Харківського університету М. Ф. Сумцова «Українські співці і байкарі» (№ 23, 1917 р.) та «Старі зразки української народньої словесности» № 36, 1918 р. [6, 7]. Ці книги були закуплені музеєм у колекціонерів Жовтобрюха М. О. (м. Черкаси), Артеменка Є. Г. (м. Харків) та Красюка І. А.

Другу групу експонатів складають ті музейні предмети, що поповнили колекцію з відновленням незалежності, коли розпочався процес повернення власної історії. Це оригінальні фото, листівки, книги, церковні хоругви, елементи військового однострою, тощо. Одним із останніх надходжень є кокарда з тризубом вояка української армії зразка 1918 року. Кокарда була впроваджена за часів Української держави наказом по Військовому міністерству від 06 червня 1918 року ч. 207 та затверджена гетьманом П. Скоропадським. В подальшому її використовували у війську і в часи Директорії УНР. Цей формений знак на головний убір мешканець Черкас Юрій Нечипоренко знайшов на березі Дніпра 2023 року біля села Сагунівка Черкаського району, реставрував власним коштом та передав до музею [14].

Надзвичайно цінними в колекції є оригінальні фото повстанських отаманів, керівників т. зв. «Холодноярської республіки» – братів Василя та Петра Чучупак, членів їх родини, зокрема Ганни Чучупак, дружини П. Чучупака та однієї з засновниць просвіти в холодноярського села Мельники; світлини черкаського полковника Вільного козацтва Я. Водяного та його родини; Ю. Горліса-Горського, старшини армії УНР, автора художньо-документального роману «Холодний Яр» тощо. Їх на поч. 1990-х рр. зібрав науковий співробітник музею А. Демартіно під час роботи над першою експозицією про події в краї 1917–1921 років [8].

Серед особливо цінних книг – роман Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр» виданий в м. Львів 1935 році коштом сотника І. Зуба, еміграційні видання його книг «У ворожому таборі» Нью-Йорк, 1977 рік (11) та «Отаман Хмара. З таємниць ГПУ». Нью-Йорк, 1937 р. (12); богослужбові книги «Всеношна Служба Божа. Українською мовою» 1923 року та «Святкова і Загальна Мінея українською мовою» 1927 року, подаровані черкаським священником УАПЦ А. Буцем у 2017 році [9, 10].

Матеріальними свідченнями національного духовного відродження та становлення УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським є три церковні хоругви авторства Нифонта Мефодійовича Терещенка (1868–1947). Ці унікальні речі були подаровані музею черкаським колекціонером М. П. Корнієнком у 2016 році. Сільський маляр створив їх на замовлення

храму в селі Попівка на Звенигородщині в 1920-х роках. Дві з трьох двосторонніх хоругв мають зображення ікон «Моленіє о чаше» і Святого мученика Харлампія та ікон Святого Трифона й ікони Остробрамської Божої Матері. Вони декоровані стилізованим українським орнаментом, що заповнює увесь їх простір. Третя хоругва – з іконами Святого Апостола Петра та Воздвиження Чесного Хреста, декорована маками, мальованими з натури. Розміри хоругв: 142 х 65 см та 122 х 59, 5 см. Виконані вони на грубому домотканому полотні олійними фарбами. Хоругви є яскравим прикладом реформації церковного мистецтва та повернення церкви її національного стилю [13].

Таким чином, експонати доби української революції мають виняткову цінність як історичні джерела та безпосередні свідки подій, що допомагають відновити правду, а їх вивчення та представлення в експозиції музею є активною формою збереження культурно-історичної спадщини.

Список використаних джерел

1. Водяний Я. Українське вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.Х. 1917 (Зі спогадів). *Українське Козацтво*. 1977. Липень – вересень. Ч. 4 (43). 48 с.
2. Історія села Макіївки та його Свято-Миколаївського православного храму. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://herkasy-orthodox.com.ua/index.php/.../167-makiivka>.
3. Фіть Л. В. Видавництво «Сіач» в історії української видавничої справи (1917–1920 рр.) : дис. ... к. соц. ком. : 27.00.05 Теорія та історія видавничої справи та редагування. Київ, 2011. 242 с.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Н-604. Печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Н-597. Печатка Макіївської сільської народної Управи Української держави.
6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. ПП-1618, ПП-1644, ПП-2369, ПП-17500, ПП-17491, ПП-17732, П-17753. Книги черкаського видавництва «Сіач».
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Книги черкаського видавництва «Сіач»: КБ-532, КБ 1562, КБ-1649, КБ-1715.
8. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Фн-9980, Фн-9981, Фн-9982, Фн-9983, Фн-9989.
9. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. КБ-1340. Книга «Всеношна Служба Божа. Українською мовою». Видання ВПЦР. Київ : 1923р.
10. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. КБ-1338. Книга «Святкова і Загальна Мінея українською мовою» Видання Всеукраїнської Православної Церковної Ради -К. : 1927 р., Київ : 1992 р.
11. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. КБ-1605. «У ворожому таборі». Нью-Йорк, 1977.
12. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. КБ-1604. Ю. Горліс-Горський «Отаман Хмара. З таємниць ГПУ». Нью-Йорк, 1937.
13. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. НА-82,80,81. Хоругви церковні. Автор Н. Терещенко.
14. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Н-12026. Кокарда вояка української армії доби Української революції (1917–1921 рр.), 1918 р.

**Печатка для пакетів Черкаського полку
Вільного козацтва 1917 р.
ЧОКМ, Н – 604**

**Печатка Макіївської сільської народної
управи Української держави.
1918 р. ЧОКМ, Н–597**

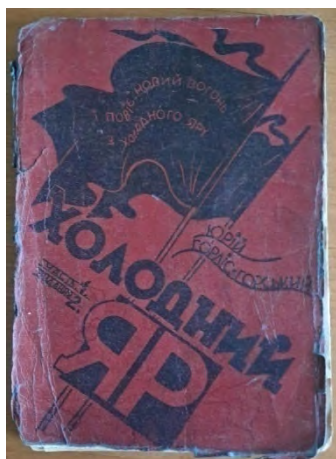
**Кокарда з тризубом
зразка 1918 року,
затверджена гетьманом
П. Скоропадським.
ЧОКМ, Н-12026**

**Фото: Водяний Я. М.
м. Львів. 10 травня 1925 р.
ЧОКМ, Фн–10092**

**Книга «Життя
людське. Оповідання»
Романович-Ткаченко Н.
Черкаси : Сіяч,
1918 р. ЧОКМ, ПП-17500**

**Книга «Холодний Яр».
Ю. Горліс-Горський
(Городянин-Лісовський Ю.Ю.)
/ Частина перша, Видання
друге. Львів : друкарня
Наукового Т-ва ім. Шевченка.
Накладом сотника Івана
Зуба, 1935 р. ЧОКМ, Кб–5377**

**Фото: Чучупак В. С.
(1895-1920). м. Київ,
13 січня 1914 р.
ЧОКМ, Фн–9982**

**Фото: Чучупак П. С.
(1885-1920). м. Київ,
13 січня 1914 р.
ЧОКМ, Фн–9982**

УДК 908(477.46)

**ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ
ШЛЯХОМ РЕВАЛОРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
(з досвіду Кам'янського державного
історико-культурного заповідника)**

Таміла ЧУПАК,

*заступниця директора з наукової роботи
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Флігель «Зелений будиночок» був споруджений на початку XIX ст. в маєтку власників Кам'янки Давидових – представників заможної дворянської родини [1, с. 258]. Він виконував функцію літнього будинку для відпочинку, спорудженого в архітектурному стилі раннього класицизму, що поєднує риси місцевого зодчества, відзначається камерністю та гармонією з природним середовищем. Будинок унікальний тим, що зберігся майже без змін і надає можливість відвідувачам побачити не розкіш, а скромну красу дворянського побуту – світ тиші, культури й самозаглиблення.

Зелений будиночок розташований в одному з найзатишніших куточків Кам'янки, в парку, над річкою. Саме тут, у тіні дерев, народжувалося надхнення, мешканці відпочивали душею. Тут не проводили офіційних прийомів. Будинок використовувався для чаювань, ігор в шахи, карти, нарди, більярд, літніх вечорів із музикою та читанням. Тут можна було відновити сили, насолодитися красою природи та затишком.

У радянську добу цей простір було змінено в рамках імперської культурної політики. 1937 року в Зеленому будиночку заснували музей Пушкіна, а 1940-го року додали відділ, присвячений Чайковському [1, с. 258]. Такий вибір був не випадковим: у радянський період на перший план ставили «єдність культур слов'янських народів», а насправді відбувалася колоніальна інтерпретація простору, яка нівелювала оригінальний дух дворянської садиби.

Мета дослідження – висвітлити, як процес ревалоризації музейного простору Зеленого будиночка сприяв поверненню автентичного змісту культурної спадщини та відродженням справжніх сенсів, спотворених ідеологією попередніх епох, а також прикладом сучасного підходу до втілення реекспозиції та створення моделі ансамблевого музею.

Упродовж десятиліть літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського експонував творчість російських діячів культури, а також діяльність Кам'янської управи декабристів. Експозиції включали оригінальні музичні інструменти, меблі, перші прижиттєві видання нот і книг, портрети, картини сучасних художників, репродукції, макети, фотокопії тощо. Такий підхід був типовим для радянської

пам'яткоохоронної політики, що зводила українську спадщину до «загальносоюзного» культурного простору.

В незалежній Україні музей продовжував функціонувати під старою назвою та зі старою експозицією. Повномасштабна війна в 2022 році стала поштовхом для докорінної зміни наукової концепції. У перші дні великої війни на науково-методичній раді наукові співробітники Кам'янського державного історико-культурного заповідника проголосували за зміну назви музею і, відповідно, його концепції. Заповідник подав звернення до Черкаського обласного управління культури та Міністерства культури України. Тож музей було перейменовано на Меморіальний музей «Зелений будиночок», що вже саме по собі стало символічним актом деколонізації. Відмова від імен російських діячів відкрила можливість повернути оригінальну ідентичність будівлі.

Завдяки консультаціям із експертами з культурної спадщини, архітекторами-реставраторами, а також участі співробітників заповідника в різноманітних європейських навчальних програмах, виникла нова концепція реекспозиції. Вона вибудована навколо ідеї відтворення дворянського побуту й культурних практик XIX ст. Для втілення нової концепції була обрана ансамблева музейна модель.

Перші ансамблеві музеї з'явилися в Західній Європі в кінці XIX – на початку XX ст. [4]. Ансамблева експозиція характерна для меморіальних музеїв, таких як Зелений будиночок, а також – для музеєфікованих пам'яток історії і культури: палаців, садиб, селянських хат [2]. На сьогодні в Україні не так багато ансамблевих музеїв, та серед створених можна назвати Чинадіївський замок у Закарпатті [3], Золочівський на Львівщині та історико-культурний заповідник «Качанівка» в Чернігівській області, де експозиція побудована за ансамблевим методом [4].

Для ансамблевого музею головним експонатом є історико-культурна пам'ятка. Музей створюється для її збереження, відтворення притаманної пам'ятці атмосфери, розкриття інформаційного потенціалу, закладеного в даному історико-культурному об'єкті. Якщо звернутися до теорії музеєзнавства, ансамблеві музеї самі по собі не мають потреби в експозиції. Однак саме музейна експозиція здатна доповнити історико-культурний вміст пам'ятки. «У випадку побудови ансамблевих музеїв експозиція – це специфічний вид мовлення, за допомогою якого пам'ятка здатна «розмовляти», найбільш повно розкривати закладений в ній зміст і реалізовувати свої функції» [4, с. 178–184].

Багатьох українських архітектурних пам'яток торкнулися процеси девалоризації [7]. Не минули вони й Кам'янку. У радянський період в Зеленому будиночку опалення, свідомо чи несвідомо, зробили так, аби парадний вхід через криту галерею перегородити трубами. У 2023 році за допомогою волонтерів вдалося відвести труби опалення від парадного входу споруди та відкрити хід на терасу. Тож уперше за багато років до

будинку повернувся дух автентичності. Літературно-музична вітальня, в якій колись збиралося товариство, знову наповнилася світлом, теплом, ароматом парку, звуками музики [5].

Далі постало питання – як створити експозицію музею? В ансамблевому музеї, на відміну від колекційного, експонатом-оригіналом є сама пам'ятка та її складові елементи (форма, стіни, будівельний матеріал тощо), через які проявляються властивості історико-культурного об'єкту та реалізуються його функції. Внутрішнє наповнення покликане відновити на документальній основі типову для певної епохи обстановку [4, с. 45]. Отож, спираючись на теорію експозиційного будівництва, маючи за основний експонат пам'ятку початку ХІХ ст., ми намагались відтворити властиве їй оточення як за допомогою оригінальних предметів, так і за допомогою неоригінальних, різноманітних новоробів і відтворень.

Головним завданням в реекспозиції меморіального музею «Зелений будиночок» Кам'янського державного історико-культурного заповідника стало створення обстановки, наближеної до реальної, характерної для флігеля для відпочинку. Важливо було розкрити потенціал об'єкту нерухомої спадщини та утворити середовище, здатне занурювати відвідувачів в епоху, викликати асоціативні зв'язки, рефлексії, дарувати емоції, враження та формувати неймовірний досвід, який людина зможе пережити лише тут – у цьому музеї.

Таким чином, сьогодні «Зелений будиночок» включає:

- 1) передпокій;
- 2) бібліотеку;
- 3) кімнату для занять музикою;
- 4) літературно-музичну вітальню;
- 5) більярдну кімнату;
- 6) картинну галерею.

Перший зал Зеленого будиночка – передпóкій, тобто вхідна зона-вітальня, де можна було б зняти капелюх, плащ, залишити парасолью чи рукавички, присісти в кріслі, поглянути на себе в дзеркало. Тут розпочиналося знайомство з атмосферою дому – камерного, витонченого, наповненого спокоєм. У дворянських маєтках ХІХ століття саме передпокій відіграв важливу роль першого враження, а також виконував роль проміжної зони між вулицею та житловим простором – зони адаптації.

В Зеленому будиночку в ХІХ – на початку ХХ ст. знаходилась частина бібліотеки власників Кам'янки. Тож одна з кімнат тепер являє собою саме бібліотеку. Простір наповнюють як оригінальні меблі, книги, канделябри, ароматниці, так і картини сучасних художників, різноманітні дрібнички, виготовлені «під старовину», а саме – віяло, жіночі рукавички, листи, вази тощо. У ХІХ ст. в бібліотеці не тільки зберігали книжки, а й розмірковували, перечитували листи, газети та журнали, писали спогади або вели щоденник. У таких просторах зміцнювався дух родини, її культура й пам'ять.

Кімната для занять музикою в будинку для відпочинку – не випадкова, адже музичні заняття потребували тиші, зосередженості, усамотнення. Простір наповнений оригінальними музичними інструментами, меблями, представлений чорнильний набір XIX ст. Тут зберігається унікальний клавішний інструмент – автентичний тафель-клавір, піаніно першої половини XIX ст., скрипка, кларнети, сопілки, а також копії картин, фотографій, макет кімнати композитора тощо. У дворянських садибах у ті часи музика була частиною родинного укладу, ознакою культури, виховання й душевного комфорту.

А центром духовного життя, серцем Зеленого будиночка безумовно служила літературно-музична вітальня. У центрі залу знаходиться унікальний німецький рояль відомих у XIX ст. майстрів Шидмаєрів, який належав власникам Кам'янки. Це місце неформального спілкування, імпровізована сцена, де давали домашні концерти, читали власні або улюблені вірші. До того ж вітальня створювала простір для наснаги, бо саме в ній нерідко народжувалася поезія, ідеї для романів чи мемуарів. Це частина філософії тогочасного дворянського життя, де поєднувалась музика, поезія, гармонія.

Більярдна кімната в Зеленому будиночку – простір, у якому все зберігає дух XIX ст. По центру – більярдний стіл, обшитий зеленим сукном з широкими лузами, під стінами старовинні стільці, столики, канделябри. В Зеленому будиночку грали не лише в більярд, а й у карти та шахи, які теж представлені в цьому залі. Стіни більярдної прикрашають репродукції малюнків Маріани Давидової, на них зображені різні види дозвілля дворян. Більярд вважався елітною грою, неодмінним атрибутом культурного життя дворянства.

Зал, у якому представлена картинна галерея – це приклад того, як у спадщину можна вкладати нові сенси, не знищуючи минуле, а обережно переплітаючи його із сьогоденням. У цій кімнаті колись топили каміни, висіла дитяча гойдалка, а зараз – тепло художньої думки й образу. У залі представлені картини учасників Всеукраїнського пленеру художників, що в 2019 році проходив у Кам'янці [6, с. 26–31]. На полотнах – пам'ятки, краєвиди, архітектурні мотиви нашого міста очима сучасних митців. Цей діалог між минулим і сьогоденням створює особливу атмосферу: історична будівля оживає через сучасне мистецтво.

Таким чином переосмислення музейного простору є показовим прикладом ревалоризації культурної спадщини через відновлення її автентичного змісту. Нова концепція, втілена в меморіальному музеї «Зелений будиночок» Кам'янського державного історико-культурного заповідника – це приклад того, як музей може стати інструментом відновлення історичної пам'яті. Його реекспозиція після 2022 року демонструє відхід від радянських імперських схем та повернення до локальної української ідентичності. Така практика є важливим елементом

сучасної музейної політики, адже це дозволяє інтегрувати минуле у сучасний культурний та національний контекст. Подібний досвід має практичне значення для подальших процесів деколонізації музейного середовища України та осмислення її культурної спадщини в європейському контексті.

Список використаних джерел

1. Місто на скелястих берегах Тясмину / О. Г. Шамрай, Г. М. Таран, Л. О. Бондаренко, О. В. Ветров, Ю. Ю. Ляшко, Т. П. Чупак. Черкаси : «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2019. 300 с.
2. Музейна експозиція: основні поняття та методи побудови Яковець І. О. [електронний ресурс]. URL: Chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://visnik.org.ua/pdf/v2011-01-35-yakovets.pdf>
3. Особливості побудови експозицій ансамблевих музеїв в Україні на прикладі Чинадіївського замку О. Жукова [електронний ресурс]. URL: <https://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=94>
4. Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи. О. Жукова [електронний ресурс]. URL: [32257711.pdf](https://www.researchgate.net/publication/322577111)
5. Сьогодення Зеленого будиночка [електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/Kamyanka.Zapovidnuk/posts/pfbid0XJHfEtZ4EJx2K69cNYant4ezSdTGqkkgVnzsqgxHNWGF2XvMALvb8j2FFtBChNx1>
6. Кам'янська земля – край славетних героїв / уклад. Т. П. Чупак. Черкаси : Видавець Ю.А. Чабаненко, 2019. 56 с.
7. Чи замислювалися ви, що таке девалоризація спадщини? [електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=8603000506412921&id=100001091700270&_rdr

УДК УДК 338.483.12:069

МУЗЕЙ ЯК АКТИВНИЙ ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ

Алла ЛИСЕНКО,

*к.і.н., доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Інна МЕЛЬНИЧЕНКО,

*методист Тальнівського Будинку дітей та юнацтва,
керівник гуртка «Краєзнавча стежина»*

Сьогодні музейний туризм утверджується як одна з найбільш динамічних складових світової економіки та ключова форма міжкультурної комунікації. У ХХІ ст. музей відчутно еволюціонував: від закритого академічного сховища він переходить до ролі активного центру культурного дозвілля. Цей процес є закономірним, адже в еру глобалізації та цифрових репродукцій реальний, автентичний музейний експонат

набуває нової, підвищеної цінності, виступаючи прямим і незамінним речовим свідченням історії, а, отже, й потужним магнітом для туриста.

Музейний туризм – це специфічний різновид туризму, особливість якого полягає у використанні туристичного потенціалу музеїв для освітніх, виховних, розважальних та популяризаційних цілей. Українські дослідники О. Любіцева та Т. Шпарага переконливо аргументують, що співпраця музеїв і туризму ґрунтується на складній системі зв'язків між історико-культурними, господарсько-економічними та природними елементами конкретних регіонів. І роблять акцент на тому, що культурно-історична спадщина, акумульована в музеях, є ключовим чинником туристичного розвитку цих регіонів. Відповідно, перед організаторами музейного туризму стоять такі завдання як визначення туристичної спеціалізації музею, формування постійного туристичного потоку, складання туристичної програми та маршруту, пошук нових джерел фінансування та формування пакету рекламної продукції [1, с. 7].

Вітчизняні науковці також в площині вивчення теоретичного підґрунтя музейного туризму розглядають дане поняття як геопросторову систему, що базується на відвідуванні туристами музеїв та інших культурних об'єктів у конкретних географічних місцях. Мова також ведеться про те, що музеї виступають як туристичні ресурси, які залучають відвідувачів до певного регіону, стаючи ключовим елементом туристичного продукту, й музейний туризм, відповідно, набуває рис важливої складової туристичного простору, де культурні ресурси становлять основну привабливість [2].

Музейний туризм в сучасному соціокультурному просторі являє собою специфічний різновид туристичної діяльності, сфокусований на комплексному використанні як туристичного потенціалу музеїв, так і прилеглих до них територій. Співробітництво між музейною сферою та індустрією туризму є ключовим чинником соціокультурного розвитку регіонів, оскільки воно цілковито ґрунтується на історико-культурній спадщині, акумульованій у музейних фондах.

Для музейної установи туризм варто розглядати не лише як пряме джерело фінансового доходу, але й, передусім, як дієвий засіб внутрішньої мобілізації, що забезпечує адаптацію до динамічних умов ринку, а також як ефективний інструмент виконання соціально важливих завдань, зокрема, через передачу знань широкому загалу.

В системі музейної роботи туризм набуває статусу структуротворчої діяльності, нерозривно пов'язаної з глобальними тенденціями. Культурний туризм, безсумнівно, займає провідні позиції на світовому ринку та демонструє стабільний розвиток. Оскільки значна частина сучасного туризму орієнтована на ознайомлення з культурами та народами, саме культурний туризм виокремлюється як нова форма туристичної діяльності та важлива міжкультурна комунікація. Він являє собою форму взаємодії та

культурного обміну, що передбачає цілеспрямоване занурення в культурне середовище для його освоєння, задовольняючи глибинну потребу людини у знайомстві з культурою – як власного народу, так і народів інших країн.

В сучасному соціокультурному просторі музей радикально трансформувався. Нині музеї більше не можуть бути лише ізольованими науковими установами; вони мають активно залучати та утримувати відвідувачів шляхом маркетингових досліджень, враховуючи суспільні тенденції та інтереси різних груп. Окрім того, сучасні музеї розробляють нові способи роботи, роз'яснюючи і демонструючи власну соціальну мету, репрезентуючи себе як агентів соціальної інтеграції [3 с. 186].

Перед сучасними організаторами музейного туризму стоять чіткі стратегічні завдання: не лише визначити туристичну спеціалізацію музею та сформувати постійний потік відвідувачів, але й активно шукати нові джерела фінансування. Музей повинен сприймати туризм як потужний засіб внутрішньої мобілізації й адаптації до вимог ринку, а не просто як спосіб заробітку.

Ефективна співпраця в системі «музей – турфірма» ґрунтується на принципі доповнення: музей надає унікальний пізнавально-атракційний ресурс, тоді як турфірма володіє життєво необхідним ресурсом потенційних відвідувачів. Успішним прикладом є спільна розробка комплексних програм, які є набагато більш привабливими для туриста, ніж відвідування окремого об'єкта. Така співпраця вимагає гнучкості від обох сторін: потрібно чітко визначити систему знижок для турфірм, а музеям слід бути готовими до проведення тематичних екскурсій іноземними мовами чи навіть у позаробочий час.

Для досягнення цієї мети музеям важливо впроваджувати маркетингові стратегії, використовуючи, наприклад, SWOT-аналіз для об'єктивної оцінки своїх переваг та слабких місць. Необхідно задіяти інтелектуальний потенціал музейних працівників, створюючи неформальні групи для розробки ексклюзивних екскурсійних програм. Світовий досвід доводить, що часто саме колоритна особистість екскурсовода-вченого стає головною мотивацією для туриста відвідати музей, щоб почути захопливу історію про музейне зібрання.

Зрештою, музейний туризм є критично важливим чинником соціально-економічного розвитку. Провідні країни туристичного ринку розглядають музеї як складову, що стимулює розвиток інфраструктури, створює нові робочі місця та підвищує конкурентоспроможність регіонів. Успішне партнерство дозволяє музею здійснити господарську модернізацію, оновити експозиції та продовжувати існувати, вводячи свої колекції у сучасний культурний простір. Це перетворює музей з тихого сховища на динамічний центр притягання.

Таким чином, музеї є невід'ємною частиною соціокультурного простору певної території та ключовим об'єктом туристичного показу.

Вони формують інтерес і враження про регіон, а їхня стратегічна мета – заохотити туриста до повторних відвідувань у пошуках нових знань та емоцій [4].

Вважаємо, що музей є активним об'єктом культурного туризму, оскільки забезпечує збереження та популяризацію культурної спадщини, пропонуючи туристам унікальний досвід взаємодії з історією та культурою через експозиції, освітні програми та інтерактивні заходи. Окрім того, музейні заклади можуть слугувати самостійною метою подорожі або ж одним з елементів комплексного туристичного маршруту, сприяючи розвитку локальної культури та економіки.

Список використаних джерел

1. Любіцева О. О., Шпарага Т. І. Музейний туризм: навчальний посібник. Київ, 2021. 150 с.
2. Сайчук В., Дудник І., Пестушко В. Проблеми визначення об'єкта музейного туризмознавства. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 50. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2349> (дата звернення: 29.09.2025).
3. Казьмирчук М. Вивчення музейного туризму у новітніх зарубіжних дослідженнях. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. №. 53. С. 182-189.
4. Карпюк А., Трофімук-Кирилова Т. Роль музеїв у туристичному розвитку та екскурсійній сфері міста Луцька. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 42. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1657> (дата звернення: 29.09.2025).

УДК: 94+069.+51(477.46)

ВІД КАМ'ЯНКИ ДО ЛУВРУ: АТРИБУЦІЯ АРОМАТНИЦІ ІЗ ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Дарія АБЗЕЛІМОВА,

науковий співробітник

Меморіального музею «Зелений будиночок»

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Ароматниці, або *brûle-parfum*, належать до тих предметів декоративного мистецтва, у яких поєднано практичність, естетичність і глибоку символіку. Їх історія сягає часів давніх цивілізацій – Індії, Єгипту, Греції, Риму, де пахощі використовували в ритуалах очищення, лікування чи поклоніння богам. Вогонь і аромат здавна сприймалися як посередники між земним і небесним світом, а посудини для спалювання пахощів ставали не лише побутовими речами, а й носіями сакрального сенсу. В Європі традиція використання ароматниць набула особливого розквіту в

XVIII–XIX століттях, коли вони перетворилися на невід’ємний атрибут інтер’єрів аристократичних салонів і палаців.

У добу Людовика XV ароматниці ще слугували гігієнічним і лікувальним потребам – їх наповнювали сумішами трав, солей та ароматичних масел, що «очищали» повітря в приміщенні. Проте вже за часів Наполеона I вони стали частиною мистецької програми імперського стилю – ампіру, у якому античні символи поєдналися з пафосом величі, влади та порядку [1]. Пізніше, у середині XIX століття, в епоху Наполеона III, імперська естетика знову відроджується – зокрема, в інтер’єрах Лувру, де в *Appartements Napoléon III* виставлено численні бронзові й мідні ароматниці, що прикрашали салони, кабінети, бенкетні зали [2]. Саме з цим колом мистецьких виробів тісно пов’язана ароматниця з колекції Кам’янського державного історико-культурного заповідника (КДІКЗ).

Експонат, зареєстрований під номером 873(о), III 6, переданий із Державного музею українського мистецтва у 1954 р., є мідним литим виробом XIX століття, виконаним у техніці лиття та карбування. Його висота – 47 см. [5]. Основу утворює ввігнутий трикутник зі зрізаними кутами, на якому розміщено три сфінкси з крилами, що підтримують трьохгранну піраміду. На кожній її грані – рельєфне зображення жіночої постаті з двома факелами, в античному одязі, а нижче – вівтар і посудина у вигляді вази, яку охороняють сфінкси. У верхній частині розміщено об’ємні зірки, пальмети, волоти й ажурні рослинні композиції. Завершує конструкцію чаша для пахощів із кришкою, щедро оздоблена рельєфним орнаментом. Символічна домінанта виробу – жіноча фігура з двома факелами, ототожнювана з богинею Церерою – покровителькою плодючості й материнства, що за античним міфом із двома смолоскипами шукала свою доньку Прозерпіну у підземному царстві. Образ Церери, що тримає факели, з’являється в європейському мистецтві як алегорія Світла, Пошуку, Материнства й Відродження – ідеї, що цілком узгоджуються з духом епохи ампіру.

У художньому вирішенні ароматниці з фондів КДІКЗ втілено синтез античних і східних мотивів, характерних для французького ампіру. Використання сфінксів, пальмет і лотосів апелює до єгипетських кампаній Наполеона, а зірки й антеміонні орнаменти – до модного тоді «турецького смаку» (*goût Turc*). Такі декоративні поєднання відображали прагнення епохи до універсальної гармонії та символізували перемогу розуму й культури над хаосом.

Для точнішої атрибуції цього виробу було проведено порівняльний аналіз з аналогічними предметами з європейських колекцій.

У каталозі Лувру (*Appartements Napoléon III, Salle 538, Richelieu*) зафіксовано кілька *brûle-parfum à couvercle*, що демонструють подібні риси – трикутну композицію, сфінксів, ажурні кришки. Однак найбільш близьким аналогом виявилася ароматниця, представлена на сайті *Richard Redding Antiques* під назвою *An Empire brûle-parfum, Paris, circa 1805*. Цей предмет із позолоченої бронзи, заввишки 60 см, має схожу трикутну основу, підтримувану сфінксами, вертикальну вісь із жіночою фігурою, яка тримає факели, і куполоподібну кришку, прикрашену зірками, пальметами та листям аканту. У каталозі зазначено, що подібні вироби зберігаються у Schloss Pillnitz (Дрезден) і Badisches Landesmuseum (Карлсруе), а їхній дизайн приписують майстерням, пов'язаним із Шарлем Персьє та П'єром-Філіпом Томіром – видатними творцями французького ампіру [4].

Порівняння цих двох об'єктів дає змогу зробити кілька важливих висновків. По-перше, ароматниця з фондів КДІКЗ відтворює ті самі композиційні принципи, що й паризький зразок: трикутна база зі сфінксами, вертикальна пірамідальна структура, центральна алегорична фігура з факелами, ажурна кришка з рослинними та зірковими мотивами. По-друге, різниця в матеріалі (мідь замість позолоченої бронзи) й розмірах (47 см проти 60 см) свідчить про спрощення моделі, імовірно пов'язане з адаптацією під інший ринок чи економічні умови виробництва. Така практика була поширеною у XIX столітті – французькі зразки копіювалися в Східній Європі, а їх композиційні схеми ставали універсальними взірцями декоративного мистецтва.

Іконографічно цей тип ароматниць належить до алегоричного кола з образами світла, плодючості та очищення. Церера з факелами символізує полум'я знання й життя, а сфінкси – охоронців таємниці, що стоять на межі між світом живих і мертвих. Такі смислові шари перегукуються із загальними тенденціями європейського мистецтва першої половини XIX ст., у якому міфологічні фігури набували ролі моральних і політичних алегорій. В епоху Наполеона III ця символіка знову стала актуальною, бо втілювала ідею світла, порядку, імперської спадковості [3].

Отже, ароматниця з фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника може бути розглянута як пізня варіація моделі *Empire brûle-parfum* початку XIX століття. Ймовірно, вона створена у середині або другій половині XIX ст., у добу Наполеона III, коли французький ампір переживав нове відродження. Можливо, виріб походить із європейської майстерні, орієнтованої на експорт, або ж був виготовлений у межах Російської імперії за французькими зразками, поширеними через каталоги декоративних предметів.

Для остаточного підтвердження атрибуції необхідні додаткові дослідження: спектральний аналіз металу для визначення складу сплаву та можливих слідів позолоти, макрофотографічне вивчення деталей, пошук клейм майстерні, а також порівняння з цифровими моделями експонатів із

Лувру, Pillnitz та Karlsruhe. Однак уже сьогодні можна з певністю стверджувати, що цей експонат є вишуканим зразком європейської традиції ампіру – стилю, у якому втілено гармонію античної спадщини, східної екзотики та імперського пафосу.

Ароматниця з фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника поєднує монументальність і легкість, холодний блиск металу й теплоту символічного сенсу. Вона є не лише витвором декоративно-ужиткового мистецтва, а й промовистим документом культурних контактів України з європейським мистецьким простором XIX століття. Ця пам'ятка відображає не лише історію смаку, а й діалог цивілізацій – античної, французької та української, які зустрілися у формі єдиного мистецького творіння, народженого ароматом, світлом і вогнем.

Список використаних джерел

1. D'Allemagne H. *Les Arts décoratifs en France au XIXe siècle*. Paris : H. Laurens, 1905. 412 с.
2. Musée du Louvre. *Collections en ligne. Appartements Napoléon III*. Paris, 2024. URL: <https://www.louvre.fr/louvreplus/video-au-louvre-les-appartements-napoleon-iii> (дата звернення: 13.10.2025).
3. Ottomeyer H., Pröschel P. *Vergoldete Bronzen: Die Bronzearbeiten des Spätbarock und Klassizismus*. München : Klinkhardt & Biermann, 1986. 480 с.
4. Richard Redding Antiques. *An Empire brûle-parfum, Paris, date circa 1805*. URL: <https://www.richardreddingantiques.com/artworks/9973-unknown-an-empire-brule-parfum-paris-date-circa-1805> (дата звернення: 15.10.2025).
5. Обліково-фондова документація Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

УДК 069.5+39 (477.46)

ЕТНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Наталія ПУГАЧ,

*старший науковий співробітник історичного музею
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Етнографічна колекція Кам'янського державного історико-культурного заповідника (КДІКЗ) нараховує близько 600 предметів традиційно-побутової культури та творів народного декоративно-ужиткового мистецтва України, зокрема Центральної Наддніпрянщини. Початок її формування припадає на 1970-ті роки, коли самого КДІКЗ ще не існувало, а збором експонатів та формуванням колекції займалися наукові працівники єдиного музейного закладу, який на той час існував у Кам'янці –

літературно-меморіального музею Пушкіна і Чайковського. Речі етнографічного спрямування потрібні були для розкриття теми «Чайковський і Україна».

Перший експонат майбутньої етнографічної збірки Кам'янського ДІКЗ був придбаний у 1970 році. Це саморобна бандура (Інв. № 1154 (О)), закуплена за 25 крб. у Буняка І. Д., мешканця села Флярківки колишнього Кам'янського району. Пізніше фонди поповнилися рушниками, керамічним посудом та різним домашнім начинням. Але ці надходження були випадковими, систематичного збирання не було.

У травні 1995 року відкрилася експозиція Кам'янського районного історичного музею. Розташувався новостворений заклад в так званому «будинку управителя» колишньої садиби Давидових, побудованому наприкінці 60-х років XIX ст. На підставі постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 1995 року № 541 та згідно з розпорядженням голови Черкаської обласної державної адміністрації від 28 вересня 1995 року було створено Кам'янський державний історико-культурний заповідник (КДІКЗ), науково-дослідний та культурно-освітній заклад, який вивчає і популяризує історико-культурні та природні пам'ятки міста, забезпечує їхню охорону та раціональне використання [7, с. 158]. До складу заповідника увійшов і історичний музей – один з наукових, просвітницьких, екскурсійно-туристичних та культурних центрів нашого міста, що відіграє важливу роль у формуванні свідомої соціальної особистості, патріота своєї держави.

Серед засобів збереження духовного генофонду нації є вивчення та збереження національної культурної спадщини рідного краю. А це неможливо без знання народних традицій, обрядів, побуту, звичаїв [5]. Тому поряд з іншими музейними залами в новоствореному історичному музеї було відкрито експозицію, присвячену українській народній культурі та побуту. Спочатку вона була досить бідною, але збільшення темпів формування етнографічної колекції дозволило суттєво оновити зал і значно розширити та урізноманітнити його наповнення.

Поповнення етнографічної колекції Кам'янського ДІКЗ відбувається упродовж усього існування заповідника. Основним способом надходжень є безвідплатна передача експонатів від населення. Значно менший відсоток становлять предмети, які закупаються. Крім того, музейні працівники організовують спеціальні польові дослідження, які мають переважно епізодичний характер, але завдяки їм етнографічна колекція також суттєво збагачується.

В основі етнографічної колекції КДІКЗ – сільськогосподарські знаряддя праці; предмети побуту та інтер'єру (хатне начиння, рушники, ікони, скатертини, рядна ручної роботи, вишиті наволочки, підзорники та фіранки); керамічний, дерев'яний та скляний посуд; жіноче та чоловіче вбрання і т. ін.

Особливе місце в колекції займають рушники, які виготовлялися і побутовували на території нашого краю (близько 130 одиниць). До музейних фондів вони надходили із Кам'янки, сіл колишнього Кам'янського району, а також із сусідньої Чигиринщини та Олександрівщини (Кіровоградська область). Усі рушники різні за часом виготовлення, технікою виконання, кольоровою гамою, сюжетом і композицією. Більшість із них датується серединою – другою половиною ХХ століття, вони переважно поліхромні, із натуралістичним зображенням квітів, рідше – птахів. Основні техніки – хрестик та гладь. Та є в колекції рушники, виготовлені на початку минулого століття. Саме вони викликають найбільший інтерес як орнаментальною символікою, так і технікою виготовлення [8, с. 110].

Заслуговує на увагу так званий «чернецький» рушник (Інв. № 1404 (О)). Назва подібних рушників походить від того, що традиційно вони виготовлялися черницями для поповнення монастирської скарбниці. Вишивалися «чернецькі» рушники на домотканому полотні в техніці двобічної гладі, в червоно-чорних, червоно-синіх або червоно-сірих кольорах. Мають підкреслено вертикальну композицію, в основі якої – зображення квітучого «дерева життя», «світового дерева» чи «вазона», прообразом якого вважається церковна чаша (потир), з якої під час причастя вірянам роздають вино і воду [4, с. 172].

Є в колекції рушники, які виготовлялися для молінь про щедрий урожай, із зображенням 8-пелюсткових розеток (солярних знаків, що вважалися найсильнішими оберегами), «ялинок», або «сосенок», знаків засіяного поля та інших символів плодороддя.

Є також рушники-«набожники», якими прикрашали ікони. На одному із них вишито уквітчаний хрест у «вазоні». На іншому – 30-кінцевий розгалужений хрест, біля якого над дароносицями схилилися ангели (Інв. №5261 (О)). Такі рушники, ймовірно, використовувалися до Великодня і символізували розповсюдження й розквіт християнства. На одному з «божників», знайденому в с. Жаботин колишнього Кам'янського району, вишито церкву, яку самі вишивальниці часто називали «вертепом» (Інв. № 6064 (О)). [4, с. 207]. Є в колекції рушник із зображенням якоря – одного із найдавніших знаків християнства (Інв. № 1400 (О)). [4, с. 199].

Неабиякий інтерес викликає рушник, який надійшов до фондів КДІКЗ з м. Олександрівки Кіровоградської обл. (Інв. № 8149 (О)). На ньому зображено уквітчаний колосками і виноградним листям хрест, що стоїть на підставці, яка своїми обрисами нагадує домовину з торця. Найбільш цікавий образ рушника – півень, що сидить на хресті. Образ півня досить широко розповсюджений у світовій міфології і є зооморфним втіленням сонця, небесного вогню. Він також символізує перемогу добра над злом, світла над темрявою. В багатьох казках зустрічається мотив півня, що своїм вранішнім криком розганяє нечисту силу, відлякує мерців. Саме з півнем пов'язується і символіка вічного життя, воскресіння з мертвих [6]. Листя винограду й

хлібне колосся, що обвивають хрест, символізують плодороддя й достаток. У контексті християнської символіки вишивані переплетення винограду (в даному випадку лише листя) з колосками злаків можна розглядати як символи вина і хліба святого причастя. Виходячи з опису рушника, можна зробити висновок, що за призначенням він поминальний. Головна його ідея – побажання померлому вічного життя і благоденства – підкреслюється написом: «ІМТАМЪИСЧАСТЬЕ» [8, с. 116].

Серед рушників з етнографічної колекції КДІКЗ є чимало тканих кралевецьких рушників, які виготовлялися у місті Кралевець Сумської області й отримали широке розповсюдження по всій Україні. Вони вирізняються поєднанням білого і червоного кольорів: на білому тлі між густо червоними смугами ткався багатий орнамент, яким майстри передавали навколишній світ умовними знаками: прямою горизонталлю означали землю, хвилястою – воду, хрестом – вогонь. У нашій місцевості кралевецькі рушники широко використовувалися у весільному обряді, а потім ними прикрашали ікони. Під час запросин на весілля молода з дружкою розносили «шишки», обв'язавши рушник навколо стану замість пояса. Під час самого весілля наречена закривала рушником лоно – свій сакральний центр, з якого народиться нове життя. Про цей звичай свідчить велика кількість весільних світлин, які зберігаються у фондах заповідника. Кралевецький рушник обраний для весільного обряду не випадково, адже у ньому переважає червоний колір, що має дуже сильну захисну енергетику і тому вважався хорошим оберегом.

Є в колекції чимало рушників із зображенням птахів (голубів, ластівок, зозул, ворон, лелек, павичів, папуг); фруктів і ягід (яблук, слив, полуниць, винограду); квітів (троянд, ромашок, маків, братиків-і-сестричок); а також сюжетні рушники. Всі вони вишиті хрестиком кольоровою заповочкою. Серед найцікавіших сюжетів – дівчина з козаком на човні (Інв. № 6238 (О)), вишиті хатки з тинами в оточенні дерев та ін.

Велику зацікавленість музейників та відвідувачів викликають вироби вишивальної артілі під керівництвом Наталії Давидової (Гудим-Левкович), яка діяла в перші десятиліття ХХ ст. в селі Вербівці. Це дві гаптовані скатертини, виконані в техніці «білим по білому», які вирізняються вишуканістю, майстерністю виконання й елегантністю [1].

Жіночі сорочки з фондів КДІКЗ здебільшого вишиті хрестиком, рідше – гладдю. Орнамента переважно квітова багатоколірна, з додаванням геометричних орнаментів. Сорочок, вишитих червоно-чорними нитками, менше. Але навіть якщо верхня частина сорочки прикрашена квітами, вишитими хрестиком, підтичка по низу завжди оздоблена геометричним орнаментом в техніці гладь, вирізування і т. ін.

Увагу привертає сорочка, вишита на тонкому полотні гладдю червоними нитками (з додаванням чорних по контуру орнаменту). Рукава і пазуха покриті солярними знаками – восьмипелюстковими

роzetками та знаками засіяного поля (ромбами з крапками). Швидше за все, це весільна сорочка, про що свідчить червоний колір вишивки і знаки плодороддя.

Чоловічі сорочки з етнографічного зібрання Кам'янського заповідника виготовлені переважно з домотканого полотна. Вони або взагалі не вишиті, або прикрашені геометричним орнаментом у техніці гладь та вирізування.

Серед усієї різноманітності керамічного посуду з колекції КДІКЗ (горщики, глечики, макітри, миски, друшляк, чайник) найцікавішими є горщики-двійнята (Інв. № 1168 (О)). Це з'єднані докупі невеличкі горщики з ручкою-кільцем на дотичних вінцях, отвори яких закриваються фігурною дерев'яною кришечкою. До фондів тодішнього музею Пушкіна і Чайковського цей експонат надійшов 20 березня 1974 року. Такий посуд використовували не для приготування страв, а для того, щоб носити їжу членам родини, які працювали на полі. В один горщик насипали борщ, а в другий – кашу чи вареники. На Святвечір похресники приносили в них хрещеним батькам кутю і узвар [2].

Є в зібранні і керамічні тикви – різновид гончарного столового посуду, з виражено опуклим тулубом, дуже вузькою шийкою і ручкою. В експозиції історичного музею представлені неполив'яні та напівполив'яні тикви, орнаментовані по плічках прямими і хвилястими лініями, переважно червоного кольору.

Окрасою етнографічного зібрання Кам'янського ДІКЗ є колекція писанок Мирослава Куця – канадського українця, відомого культурного і громадського діяча, майстра писанкарства та вишивки, колекціонера, хореографа, скрипаля й піаніста, Голови і почесного члена Українського національного об'єднання. Ця колекція – частина зібрання черкаських писанок майстра (всього близько 140 зразків), створених ним на основі дослідження відомого етнографа і культуролога Вадима Мицика. Колекція черкаських писанок була розділена і подарована обласному краєзнавчому музею, художньому музею і Кам'янському державному історико-культурному заповідникові [11].

Колекція, подарована КДІКЗ, складається із 20 писанок, виготовлених за допомогою воскового розпису, вкладених в коробку зі спеціальними заглибленнями й підписаних. В орнаментиці використана традиційна колористика та орнаментика Уманського, Христинівського, Тальнівського, Чигиринського р-нів Черкащини.

Серед сільськогосподарських знарядь етнографічної колекції КДІКЗ неабиякий інтерес викликає дерев'яне ярмо для запрягання волів (Інв. № 2015), подароване історичному музею кам'янчанином В. Сухіною. Ярмо щедро прикрашене різьбленим орнаментом у вигляді розеток (солярних знаків), а також символів плодороддя: знаків засіяного поля і «сосонок».

Зберігається у фондівій колекції КДІКЗ і ножна дерев'яна ступа кінця XIX ст., що використовувалася для очищення зерна від лузги та його подрібнення на крупи. До музейного зібрання цей експонат також був переданий місцевим жителем В.Сухіною. Основна частина ступи – горизонтально покладена довга колода з видовбаною макітрою, куди засипалося зерно. До голови ззаду приладнано дві дерев'яні станини, як ноги, на яких прикріплено вісь (вал), а до неї – підйомка (коромисло) – довша спереду і коротша ззаду. До коромисла спереду прикріплено досить масивний товчач із міцного дерева, який перетирав зерно, мак та ін. Користувалися ножними ступами до 30-х рр. XX століття [10].

Важливим хліборобським знаряддям українців були ручні кам'яні жорна, кілька зразків яких зберігаються у фондах КДІКЗ та експонуються в історичному музеї. Жорна – це найдавніший ручний пристрій для перемелювання зерна на борошно в домашніх умовах. Ще за середньовіччя вони почали витіснятися вітряками і водяними млинами, і на початок XX ст. використовувалися для швидкого одержання невеликої кількості борошна або для ритуального розмолу зерна на весільне печиво [9, с. 41].

Матеріалом для виготовлення жорен були такі породи каменю, які можливо обробити в домашніх умовах за допомогою найпростішого набору інструментів. У фондах КДІКЗ зберігаються жорна, виготовлені з пісковика та граніту. Два екземпляри являють собою камені, покладені один на один (верхняка і спідняка), з'єднаних між собою. Один зразок має дерев'яну основу у вигляді перехрещених брусків і дощок, металеву ручку для обертання каменів та жерстяне лійкоподібне «горло», куди засипали зерно.

Жорна відігравали важливу роль у системі життєзабезпечення та господарському укладі селян впродовж багатьох століть. Багатьох людей вони врятували від голодної смерті у часи голодоморів XX ст., адже лише з їхньою допомогою можна було таємно змолоти сховане від комуністів зерно [3].

Підсумовуючи, зазначимо, що ми розглянули тільки деякі експонати з етнографічної колекції Кам'янського ДІКЗ. Багато вартих уваги речей залишилося поза межами даної статті і потребують подальшого дослідження, адже музейні колекції є одним із найдостовірніших джерел вивчення етнографічних особливостей краю, а їхня популяризація сприяє формуванню культурно-національної свідомості українців.

Список використаних джерел

1. Висоцька Лариса. Вербівка як центр творчої співпраці художників-авангардистів та народних митців: концепція створення музейної експозиції. *Народні промисли України: історія, сьогодення, перспективи*. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2026 р.
2. Горщики-двійнята. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. <https://opishne-museum.gov.ua/gorshhyky-dvijnyata/> 21 березня 2025 р.
3. Іванчишен Віталій. Ручні жорна в господарстві українців <https://ethnography.org.ua/content/ruchni-zhorna-v-gospodarstvi-ukrayinciv>. 03 березня 2025 р.

4. Китова С.А. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. Черкаси: Брама, 2003. 224 с.
5. Овчіннікова Л. Г. Сучасний підхід до популяризації етнографічної колекції ХІМ. *Дев'ятнадцяті Сумцовські читання* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. <https://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2013/article.html?n=840>. 7 лютого 2025 р.
6. Півень (когут) – символ Сонця та Вогню, опікун господарства. <https://spadok.org.ua/davni-viruvannya/piven-khranytel-domashnoho-vohnyscha-symvol-sonyachnoho-svitanku>. 13.02.25.
7. Пугач Наталія, Висоцька Лариса. Освіта і культура Кам'янки ХХ – початку ХХІ ст. *Місто на скелястих берегах Тясмину*. Історичний нарис. Черкаси: Вертикаль, 2019 р.
8. Пугач Наталія. Орнаментальна символіка рушників з експозиції історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника. = Музейні старожитності: колекції, імена, долі. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції 14–15 листопада 2019 р. Харків, 2020 р.
9. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. А. П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. К. : Либідь, 1994. 256 с.
10. У музеї на Ніжинщині зберігається ножна дерев'яна ступа кінця ХІХ ст. Новини Ніжина – Нижатин. <https://nezhatin.com.ua/2024/06/18/u-muzeji-na-nizhynshhyni-zberigayetsya-nozhna-derev-yana-stupa-kintsya-hih-st/> 20 лютого 2025 р.
11. Туренко Людмила. Безцінний дарунок заповіднику. Газета «Трудова слава», 18 квітня 2014 року. № 28.

УДК 930(477.46)(092) "19"

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛЮДСЬКИХ ДОЛЬ: З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ МУЗЕЙНИХ ГОСТИН В НІКЗ «ЧИГИРИН»

Людмила АБАШІНА,

*завідувачка науково-дослідного відділу «Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Олена ТРОЩИНСЬКА,

*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Висвітлення історичних подій крізь призму людських долі – це напрямок роботи з історичною пам'яттю, який стає все більш актуальним в музейних закладах. В цьому випадку історія перестає бути сухим переліком дат і фактів, а стає живою і емоційною. Такі матеріали музейники використовують, створюючи експозиції, тимчасові чи пересувні

виставки, заняття, лекції, музейні гостини. В повідомленні авторки поділяться досвідом організації та проведення такої форми роботи, як музейна гостина. Це захід, що присвячений певній темі, історичній події чи особі. Він відрізняється від традиційних екскурсій чи заняття особливою атмосферою, що досягається за рахунок долучення до розповіді різних видів мистецтва: літератури, музики, театру. Це дає змогу глибше зануритися в тему, викликати у відвідувачів емоційний відгук.

У Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» (далі – НІКЗ «Чигирин») музейні гостини почали впроваджувати з 2017 р., коли при підготовці заходів до Міжнародного дня музеїв було вирішено провести не звичні екскурсію чи заняття, а захід, інший за формою, не пов'язаний з експозицією, але з використанням напрацювань науковців закладу. За 9 років роботи підготовлено і проведено 13 тематичних зустрічей. Вони були присвячені пам'яткам Чигиринщини та історичним подіям, що тут відбувалися, їх відображенню у художній літературі («Поетична Чигиринщина», «Мій Чигирин, до тебе серцем лину»), торкалися питань історичної пам'яті, світоглядних цінностей, патріотичного виховання («З Україною в серці», «Коханий мій рідний народ, ти збудешся врешті чи ні?!», «Там, де живе рідна мова – живе український народ», «Пісні спротиву (українське воїнство в піснях XVII–XXI ст.)). 7 заходів були присвячені відомим українцям, долі яких тісно переплелися з Чигиринщиною. Основою для написання гостин стали матеріали, що зберігаються у фондовій колекції нашого закладу, польові дослідження науковців, матеріали з інтернет-ресурсів та ін. Розповіді про цих людей вписували в контекст історичних подій, що в той час відбувалися в Україні, що давало можливість побачити минуле очима його безпосередніх учасників та очевидців, показати, як окремі долі переплітаються з долею всієї нації.

У 2017 р., на основі матеріалів польових досліджень, було підготовлено сценарій першої музейної гостини «З історії Чигиринського драматичного театру». Гості заходу дізналися про діяльність Чигиринського театру в окупації, його засновників, акторів, їх долі після звільнення Чигирини в грудні 1943 р. та в повоєнний час. На гостину було запрошено доньку актора театру, чигиринця Москаленка Григорія Олександровича, Олександрю Григорівну, яка розповіла про батька, про те, як він потрапив до театральної трупи в окупації, його творчість в роки війни, про роботу в мирний час. Розповіли про долі керівників театру – Бінського Івана Григоровича, який був заарештований в 1943 р. та засуджений до 10 років таборів за культурно-просвітницьку діяльність в окупації та Бурменка Івана Ілліча, якого в 1943 р., після ліквідації театру, мобілізували на фронт. Пізніше він став відомим актором театру і кіно, заслуженим артистом УРСР (1979 р.). Під час заходу піднімали і складні теми, адже роботою в окупаційному театрі його учасникам докоряли і в

незалежній Україні. Та й самі актори-чигиринці відмовлялися розповідати про цю сторінку своєї біографії. Позналили з репертуаром театру, що складався переважно з творів українських і світових класиків, і де зовсім не було творів письменників радянського періоду.

До проведення музейної гостини були залучені студенти Чигиринського економіко-правового коледжу (які за віком такі ж, як і більшість артистів театру в окупації). Вони виконали уривок з вистави І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», яка була в репертуарі театру в 1942–1943 рр. Захід був атмосферним, цікавим, тож стало зрозуміло, що така форма роботи є актуальною і затребуваною [1].

У 2018 р. презентували гостину «Я знаю як рида душа...», присвячену Катерині Логвинівні Рвачовій-Ющенко, яку називають Леді Лавлейс української кібернетики. Українська математикиня народилась в Чигирині, про її досягнення знає світова спільнота, а в Україні, зокрема і в Чигирині, про неї знають небагато. Її біографія є яскравою ілюстрацією тих подій, що відбувалися в Україні. Катерині Логвинівні довелося пережити арешт батьків, яких звинуватили в українському націоналізмі в 1937 р., виключення з Київського університету як доньки «ворога народу», пройти «коло пекла», щоб продовжити вчитися, працювати на військовому підприємстві та на шахті в роки II Світової війни. Та завдяки своєму таланту, наполегливості і величезній працездатності стати першою в СРСР докторкою фізико-математичних наук у галузі програмування. Катерина Логвинівна була не тільки геніальною в науці (вона є авторкою однієї з перших в світі мов програмування – «Адресної мови»), а ще цікавилась історією, писала вірші. Вже в поважному віці мріяла відвідати Чигирин, пройти вулицями міста, згадати його давню славу історію, зустрітися з друзями.

Під час заходу звучали вірші, написані Катериною Логвинівною, у виконанні студенток Чигиринського економіко-правового коледжу, цитувалися листи, написані подрузі Галині Кривошеї, яка жила в Чигирині, розповідали про родину науковиці [2].

У 2019 р., до 130-ої річниці з дня народження українського гумориста Остапа Вишні було підготовлено гостину «Сміємося, доки живі». Життя автора нового жанру в літературі – усмішки, Павла Губенка – це трагічна і яскрава історія, в якій поєдналися величезна популярність та жорстокі сталінські репресії. В біографії Остапа Вишні була служба в Армії УНР в ранзі начальника медично-санітарного управління Міністерства залізниць, два арешти, звинувачення в контрреволюційній діяльності й тероризмі, засудження до розстрілу в 1934 р., який замінили на 10 років таборів. Та, незважаючи на труднощі, він продовжував писати до останніх днів.

У зрілому віці його життя тісно перепліталось з Чигирином. Гості заходу дізналися, що ж пов'язує Остапа Вишню з нашим містом: про родинні зв'язки, про часті приїзди у Чигирин, аншлаги під час концертів в Будинку культури, спільну риболовлю з чигиринцями, про улюблене

мисливство. Все це ілюструвалося спогадами і світлинами з сімейних архівів онуки Остапа Вишні, Мар'яни Леонідівни Євтушенко, та її подружки, уродженки Чигирини, Рясик Олександри Григорівни. Присутні почули усмішки, написані про Чигирин та чигиринців Остапом Вишнею, у виконанні запрошених артистів Будинку культури [3].

У 2021 р. підготовлено сценарій та проведено музейну гостину «Записки театрального педагога», присвячену Чабаненку Івану Івановичу. І. І. Чабаненко – чигиринець, красень, талановитий театральний педагог, зміг побудувати блискучу кар'єру, отримав повагу від колег та учнів, залишив чимало навчальної літератури з театального мистецтва. У фондах НІКЗ «Чигирин» зберігаються особисті речі, книги, рукописи Івана Івановича, передані його рідними. Вони були науково опрацьовані та представлені глядачам на тимчасовій виставці в рамках заходу. У виконанні студентів Чигиринського економіко-правового коледжу гостям було представлено уривок з п'єси І. Карпенка-Карого «Безталанна». Вибір був не випадковим, адже в 1923 р., в Чигирині, Чабаненко грав одну з ролей у цій п'єсі. А ще вона входила до репертуару театрів, де працював Іван Іванович [4].

У 2024 р., в рамках відзначення Міжнародного дня музеїв, було підготовлено музейну гостину, присвячену актрисі театру ім. М. Заньковецької, уродженці Чигирини Лесі Кривицькій. Її доля – це відображення складних, суперечливих, болючих моментів нашої історії. В її житті було навчання у Київському музично-драматичному інституті ім. Миколи Лисенка, робота в Державному драматичному театрі УНР на чолі із М. Садовським в м. Кам'янець-Подільський (на той час тимчасова столиця УНР), благодійні виступи для вояків Армії УНР, багаторічна робота в мандрівних українських трупах на Галичині. Восени 1939 р., з приходом на західноукраїнські землі радянського окупаційного режиму, Леся Кривицька стає артисткою новоствореного Львівського державного драматичного театру ім. Лесі Українки, у 1941–1944 рр., під час німецької окупації, була актрисою Українського театру міста Львова, а 1944 по 1973 рік – актриса Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької.

Спогади актриси про своє життя, звучання її голосу в записі радіовистави, арії з п'єси «Наталка Полтавка» у виконанні учениці Чигиринської музичної школи, монолог з п'єси Михайла Старицького «Маруся Богуславка» у виконанні учениці Чигиринського ліцею № 1, відеоролик про актрису, створений заньківцями до ювілею Лесі Кривицької, – все це було запропоновано глядацькій аудиторії [5].

У 2025 р. проведено дві музейні гостини, присвячені постатям, чиї імена назавжди увійшли в історію України.

2025 рік був оголошений роком Василя Симоненка в Черкаській області. Тож до Всесвітнього дня поезії було проведено музейну гостину про талановитого поета-«шістдесятника», журналіста, громадського діяча, назвавши її рядками його поезії – «Україно, ти моя молитва... » [6].

Учасники заходу пригадали факти з біографії поета, поговорили про його громадську діяльність. Він був членом Клубу творчої молоді. Разом з Лесем Танюком, Аллою Горською збирали свідчення про місця таємних поховань жертв катівень НКВС на Лук'янівському та Васильківському кладовищах, у Київських лісах (Биківні), вимагали оприлюднення цієї інформації перед громадськістю.

Окремою сторінкою гостини була розповідь про захист Симоненком пам'ятки Чигирини – Замкової гори. У 1962 р. обговорювалось питання відновлення роботи гранітного кар'єру на горі. В газеті «Молодь Черкащини» було надруковано статтю «Хто довбе Богданову гору?». На засіданні редколегії газети саме Симоненко наводив аргументи, чому не можна допустити цього: «...Нам слід пам'ятати, що на Черкащині є три священні вершини і всіляко охороняти їх. Перша – це Тарасова гора у Каневі, де покоїться прах Кобзаря, друга – це Богданова гора у Чигирині, звідки пішла слава козацька, третя – Михайлова гора у Тимківщині під Каневом, на батьківщині Михайла Олександровича Максимовича, першого ректора Київського університету, великого вченого і мислителя. Забувати, а страшніше – руйнувати ці висоти – великий гріх». На заході звучав голос Симоненка в запису (вірш «Де зараз ви, кати мого народу?»), поезії інтимної та громадянської лірики, написані в 60-х роках, але актуальні і сьогодні. Запрошеними гостями були учасниці тріо «Намисто» Центру культури, дозвілля та спорту Чигиринської міської ради, які виконали пісні, створені на слова поета.

До 140-річниці від дня народження Петра Чучупака та 130 річниці від дня народження Василя Чучупака було підготовлено музейну гостину «Холодноярська організація крізь призму доль її ватажків» [7]. Під час заходу говорили про Холодноярську організацію, передумови її створення, мету, символи, гасла, про вплив повстанської боротьби поч. ХХ ст. на боротьбу, що триває нині. Більш детально зупинилися на постатях отаманів Холодного Яру. Подали характеристику цих людей з різних сторін: з точки зору ворогів – спогадів чекіста Бориса Козельського та з більшовицьких донесень, а також зі спогадів побратимів та односельців, які знали мужніх отаманів. При підготовці заходу використали поетичні твори та музичні композиції про Холодний Яр, які допомогли розкрити тему.

Використання такої форми роботи як музейна гостина дає змогу охопити більш широке коло тем, ніж дозволяє експозиція. А показ історії через життєві долі окремих людей робить її ближчою і зрозумілішою для наших сучасників. Залучення до співпраці чигиринців: учнівської та студентської молоді, працівників Центру культури, дозвілля та спорту Чигиринської міської ради, містян, які можуть доповнити наші заходи спогадами, робить їх цікавими, емоційними, сприяє налагодженню комунікації з жителями громади, розширенню знань з регіональної історії та історії України, її культури, патріотичному вихованню молоді.

Список використаних джерел

1. #ДеньмузеївНІКЗЧигирин17 [Електронний ресурс]. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Facebook. URL: <https://www.facebook.com/nikzchygyryn/posts/pfbid02prumyvKZSavgRZaV9Vu869foMC9gGF63biUp8RyT8ErU19oZbx8HmqNC5Yx2qQGql>. Дата публікації: 19.05.2017.
2. #День_музеїв_НІКЗЧигирин_18 [Електронний ресурс]. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Facebook. URL: https://www.facebook.com/nikzchygyryn/posts/pfbid02LFy9oC9CajfE3A2VpZzQptZedhsCguhgt9AN7vrCABZKNBTGb35QCqbYzZTCHoLFl_. Дата публікації: 17.05.2018.
3. #День_музеїв_НІКЗЧигирин_19 [Електронний ресурс]. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Facebook. URL: <https://www.facebook.com/nikzchygyryn/posts/pfbid02TnUtsFpPGv4CBnoZgbq1YhF1kjk8rK4oMsRCHZ4VfEbQnN4thSqWDEKxPFuSkSrl>. Дата публікації: 17.05.2019.
4. #День_музеїв_2021 [Електронний ресурс]. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Facebook. URL: <https://www.facebook.com/nikzchygyryn/posts/pfbid02jRUK4QtFPBeJ7bNnSSkPiRGCPzaMg6JrwPYdYBsGpTHn4oXbvRfiriqRhDau7tr7l>. Дата публікації: 18.05.2021.
5. #День_музеїв_2024 [Електронний ресурс]. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» Facebook. URL: <https://www.facebook.com/nikzchygyryn/posts/pfbid0MEedWN7HzjsN46xxsgqkWjYZKhF6HrSGwMGswD9zxk6px9mJg1fMorDR99fv5cp9l>. Дата публікації: 17.05.2024.
6. Сценарій музейної гостини «Україно, ти моя молитва...». Науковий архів НІКЗ «Чигирин». Протокол № 5 від 14.03.2025.
7. Сценарій музейної гостини «Холодноярська організація крізь призму доль його ватажків». Науковий архів НІКЗ «Чигирин». Протокол № 9 від 09.05.2025.

УДК 349.9

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАЦІВНИКА МУЗЕЮ

Тетяна СОКАЛЬСЬКА,

*здобувач бакалаврського рівня вищої освіти ОП «Право»
Черкаського державного технологічного університету*

Людмила КУЗНЕЦОВА,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Музеї є важливою складовою культурного та духовного розвитку суспільства. Вони виконують функцію збереження, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини українського народу, сприяють формуванню національної свідомості та патріотизму. Згідно із Законом України «Про музеї та музейну справу», музей визначається як науково-дослідна та культурно-освітня установа, що здійснює

комплектування, облік, зберігання, вивчення й експонування музейних предметів та колекцій.

Важливу роль у діяльності музеїв відіграють музейні працівники - фахівці, які забезпечують охорону, збереження та наукову обробку культурних цінностей, організовують виставкову, просвітницьку та наукову роботу. Вони є носіями спеціальних знань у сфері історії, мистецтва, археології, реставрації та культурології, а їхня діяльність має велике суспільне значення [1].

Правове регулювання діяльності музейних працівників в Україні здійснюється низкою нормативно-правових актів, серед яких: Закон України «Про музеї та музейну справу», Кодекс законів про працю України, Закон України «Про культуру», а також підзаконні акти Міністерства культури та інформаційної політики. Ці документи визначають правовий статус, права, обов'язки, гарантії та відповідальність працівників музеїв, забезпечуючи правові засади ефективного функціонування музейної справи в державі.

Відповідно до статті 5 Статут Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС), членом якої є Україна, до категорії фахівців музейної справи належать усі працівники музеїв і закладів музейного типу, які мають спеціальну наукову або технічну підготовку, чи володіють еквівалентним практичним досвідом, а також дотримуються основних принципів професійної етики [2].

В українському законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «музейний працівник» та конкретний перелік осіб, які належать до цієї категорії. За аналогією до положень Закону України «Про культуру», музейним працівником можна вважати особу, яка працює в музеї або здійснює професійну діяльність у сфері музейної справи.

Згідно зі статтею 28 Закону України «Про музеї та музейну справу», працівники музеїв мають низку державних гарантій прав і законних інтересів. До них належать:

- право здійснювати професійну діяльність за фахом та кваліфікацією незалежно від форми власності музею; право на судовий захист інтелектуальної власності, що виникає в результаті наукової діяльності у музейній сфері;
- безкоштовне користування довідково-інформаційними, бібліотечними та архівними фондами музеїв України, а також право на відвідування музейних закладів;
- участь у науково-дослідній роботі, конференціях, семінарах, наукових читаннях;
- можливість підвищення кваліфікації, перепідготовки, стажування (у тому числі за кордоном);
- проходження атестації для отримання кваліфікаційної категорії; надання допомоги на оздоровлення під час щорічної відпустки, грошових

винагород за сумлінну працю, матеріальної допомоги для вирішення соціально-побутових питань та доплати за вислугу років;

- безоплатне користування житлом із опаленням і освітленням для працівників, які проживають у сільській місцевості. Постанови Кабінету Міністрів України визначають перелік посад працівників державних і комунальних музеїв, які безпосередньо здійснюють культурно-освітню, науково-дослідну, експозиційну, фондову, реставраційну та пам'яткоохоронну діяльність.

До цього переліку віднесено, зокрема, такі посади: генеральний директор (директор) музею, їх заступники, завідувачі відділів, учений секретар, головні зберігачі фондів, наукові співробітники різних рівнів, екскурсоводи, реставратори, музейні наглядачі тощо. Водночас стаття 28 Закону «Про музеї та музейну справу» гарантує рівні права для всіх працівників музею, незалежно від їхньої посади чи напряму діяльності. У законі немає вимоги, щоб працівники займалися виключно науково-дослідною або експозиційною роботою, пов'язаною з формуванням музейних колекцій.

Тому виникає питання, чому при формуванні урядового переліку посад до нього не включені такі спеціалісти, як юрисконсульт музею, працівник кадрової служби, бухгалтер? Адже ці працівники також забезпечують діяльність музею, сприяють його належному функціонуванню, здійснюють кадровий, правовий та організаційний супровід, що є невід'ємною частиною музейної роботи.

Таким чином, усі працівники музею – незалежно від займаної посади – мають розглядатися як учасники музейної діяльності та повинні користуватися однаковими гарантіями прав і законних інтересів, оскільки своєю працею забезпечують функціонування музею в усіх його напрямках – від наукової до адміністративно-правової діяльності [3].

Юридична відповідальність музейних працівників в Україні регулюється нормами трудового, адміністративного та кримінального законодавства.

Дисциплінарна відповідальність настає у разі порушення трудової дисципліни, невиконання чи неналежного виконання службових обов'язків. Згідно зі статтями 147- 152 Кодексу законів про працю України, до працівників можуть застосовуватись такі дисциплінарні стягнення, як догана або звільнення. Стягнення накладається наказом керівника з урахуванням тяжкості проступку, а працівник має право його оскаржити у встановленому порядку [4].

Матеріальна відповідальність виникає у разі заподіяння майнової шкоди музею, зокрема у випадках втрати, пошкодження чи недостаті музейних предметів або іншого майна. Відповідно до статей 130–138 Кодексу законів про працю України, працівники несуть обмежену або повну матеріальну відповідальність залежно від обставин і ступеня вини.

Закон України «Про музеї та музейну справу» (стаття 28) покладає на працівників обов'язок забезпечувати належне збереження музейних предметів, що підсилює їхню відповідальність за культурні цінності.

Адміністративна відповідальність настає за порушення правил охорони, використання і збереження культурної спадщини, а також за недбале ставлення до ведення обліку музейних предметів. Такі правопорушення передбачені статтями 91, 92, 188-34 Кодексу України про адміністративні правопорушення і тягнуть за собою накладення штрафів або інші заходи адміністративного впливу [5].

Кримінальна відповідальність передбачена у випадках навмисного знищення, пошкодження, розкрадання або незаконного обігу музейних цінностей. Відповідно до Кримінального кодексу України (статті 185–191, 193, 201, 298), за такі дії можуть застосовуватись покарання у вигляді штрафів, позбавлення права обіймати певні посади або позбавлення волі [6].

Основними нормативними актами, що визначають відповідальність музейних працівників, є Кодекс законів про працю України, Закон України «Про музеї та музейну справу», Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України.

Музеї відіграють ключову роль у збереженні культурної спадщини та формуванні національної свідомості, а їхня ефективна діяльність значною мірою залежить від професіоналізму музейних працівників. Законодавство України визначає їхні права, гарантії та обов'язки, проте не містить чіткого визначення поняття «музейний працівник», що створює певні прогалини у правовому регулюванні. Незважаючи на це, усі працівники музею, незалежно від посади, здійснюють важливі функції, забезпечуючи збереження, дослідження та популяризацію культурних цінностей.

Відповідальність музейних працівників охоплює дисциплінарну, матеріальну, адміністративну та кримінальну сфери, що гарантує належний рівень правової регламентації їхньої діяльності. Такий комплексний підхід сприяє не лише підвищенню професійної відповідальності, а й забезпеченню правового захисту працівників, які виконують важливу культурну місію у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>
2. Статут Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС): Міжнародний документ від 22.05.1978. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_759
3. Гаврюшенко О.В. Про реалізацію окремих положень частини другої ст. 28 Закону України «Про музеї та музейну справу. URL: <https://salo.li/9A252d4>
4. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08https://salo.li/AB5f628>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Постанова ВР УССР від 07.12.1984р. № 8074-10. URL: <https://salo.li/393a27c>
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

УДК 355.01"2014/2025":069.4/5(477.46 Канів)

АРТЕФАКТИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ФОНДАХ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА

Ольга ІСАЄВА,

провідний зберігач фондів

Шевченківського національного заповідника

Таміла ОСИПЕНКО,

головний зберігач фондів

Шевченківського національного заповідника

Із початком російсько-української війни до Шевченківського національного заповідника (далі – ШНЗ) почали надходити музейні предмети – особисті речі військовослужбовців Сил оборони України, військова амуніція, гільзи від патронів та снарядів, фото, друковані видання тощо. Ці та інші предмети надавали безпосередні учасники бойових дій, родичі і друзі військових та волонтери. Також здійснювався пошук у соціальних мережах. Перші експонати, а це – місцеві періодичні видання та книги, надійшли до фондів у січні-лютому 2015 року, коли до Канева прийшли звістки про загибель у зоні проведення АТО Андрія Петрушенка та Анатолія Чупилки.

Повідомляючи про загибель молодшого сержанта ЗСУ Андрія Петрушенка, місцеві газети виходили під заголовками «Канів у жалобі»: «... у ніч з 10 на 11 січня 2015 р., заступивши на чергування на блок-пост поблизу м. Горлівка Донецької області, 30-річний канівець Андрій Петрушенко разом зі своїми бойовими побратимами потрапив під ворожий мінометний обстріл, внаслідок якого отримав смертельне поранення й загинув на місці» [5, с. 1]. Ця перша для Канева втрата у російсько-українській війні болюче вразила всіх мешканців. Канівська поетеса Віра Носенко на смерть Андрія Петрушенка написала вірш «Канівський герой», що увійшов до збірки поезій «Борітеся – поборете...», присвяченій Героям Майдану. «Коли книга готувалася до друку, над Каневом пролетіла сумна звістка. ... Присвячується земляку Андрію Петрушенку, який загинув на Сході України, захищаючи рідну землю від москальсько-путінських бандитів в січні 2015 року» – зазначалося у присвяті до видання [1, с. 113]. Ця книга та періодичні видання поповнили основний фонд ШНЗ за групами зберігання «Книги» і «Друк».

20 січня 2015 року обірвався зв'язок рідних із Анатолієм Чупилкою, молодшим сержантом, учасником Революції Гідності, депутатом Черкаської обласної ради, який обороняв Донецький аеропорт. Тіло загиблого окупанти віддали лише наприкінці березня 2015 року. Серед особистих речей Анатолія, що були передані побратимами рідним,

знайшли примірник «Кобзаря». Цю книгу Анатолій Чупилка читав у коротких проміжках між ворожими атаками. Тож «Кобзар» із ДАПу поповнив фондове зібрання ШНЗ за групою зберігання «Книги».

Навесні 2015 року у Каневі створюється Канівський волонтерський центр допомоги воїнам АТО/ООС, тісна співпраця з яким надала можливість поповнити фонди ШНЗ різними артефактами: прапори України, міста Канева та бойових бригад із підписами військових, фото із зони проведення бойових дій, подяки, листи та малюнки учнів навчальних закладів Канівської громади воїнам ЗСУ, військова амуніція, осколки та гільзи від боєприпасів тощо. Особливо плідним було знайомство із військовими волонтерами Олегом Горідьком та Григорієм Зазірним. Як волонтерів та українських патріотів чоловіків знав чи не кожен мешканець Канева і найближчих сіл. Їм довіряли, через них передавали речі та продукти на фронт ще із 2014 року. Автори статті знали цих чоловіків особисто. Через Олега Горідька передавалися кошти, як волонтерська допомога для поїздок на передову, і звідти він привозив майбутні експонати для фондів ШНЗ. Олег і Григорій часто брали участь у патріотичних наукових та культурно-освітніх заходах, допомагали у їх організації. Олег Горідько 2014 року брав участь у бойових діях у зоні проведення АТО. Після повернення додому почав займатися волонтерською діяльністю, залучивши до цієї справи своїх друзів, зокрема і Григорія Зазірного. Упродовж 2019–2020 років Олег Горідько служив у 53-й ОМБр ім. князя Володимира Мономаха, а 2021 року повернувся додому і продовжив займатися волонтерською справою. Із початком повномасштабної війни Олег та Григорій стали до лав добровольчого формування територіальної громади. Згодом Олег повернувся до рідної бригади. У серпні 2022 року Григорій Зазірний приїхав до свого друга у відпустку, щоб допомогти із ремонтом техніки. На жаль, їхні життя обірвалися одночасно. Чоловіки загинули 29 серпня 2022 року поблизу смт. Покровське Синельниківського району Дніпропетровської області внаслідок ракетного обстрілу зі сторони ворога.

Співробітники ШНЗ підтримують зв'язки із внутрішньо переміщеними особами. Ці люди до повномасштабного вторгнення РФ на територію України у лютому 2022 року мали можливість відвідувати свої покинуті оселі на тимчасово окупованих територіях. Поряд із особистими речами привозили предмети із окупації. Так 2016 року до фондів ШНЗ було передано два примірники інформаційно-політичного видання квазідержавного утворення «Донецька народна республіка» газети «Донецкая Республика» за серпень і вересень 2016 року. 2018 року до ШНЗ було передано філателію із тимчасово окупованих територій України. Марки та поштовий блок надруковані у Донецьку на ДП «Почта Донбасса» у 2017 році: марка № 19а «Иловайск», марка № 55 «Снежное», марка № 56 «Ясиноватая», марка № 67 «Харцызк» та блок поштовий № 6

«Боевые награды Министерства обороны Донецкой Народной Республики» (складається із чотирьох марок: № 68 «Медаль «За оборону Славянська»», № 69 «Медаль «За оборону Шахтерська»», № 70 «Медаль «Сражение за Саур-Могилу»», № 71 «Медаль «За оборону Иловайська»»). Ці предмети поповнили науково-допоміжний фонд ШНЗ.

Навесні 2018 року у соціальній мережі «Facebook» автори статті побачили повідомлення про відкриття в Національному музеї у Турині (Італія) фотовиставки «Arma – prossima tua» («Армія – ваша наступна»). Інформація про виставку була розміщена на сторінці Мауро Воерціо (Mauro Voerzio), громадянина Італії, одруженого з українкою. Тож через соціальні мережі зв'язалися із ним і відповідь не забарилася. Невдовзі на електронну адресу були надіслані фото, представлені на виставці, а поштою надійшов каталог виставки, що і поповнив колекцію ШНЗ за групою зберігання «Книги».

Обличчям фотовиставки став канівець Сергій Кобченко, старший сержант, гранатометник 72-ї окремої механізованої бригади ім. Чорних запорожців, який загинув у квітні 2017 року в м. Авдіївка Донецької області. Із лютого 2016 року чоловік боронив Україну у зоні проведення АТО. Останні сім місяців життя служив у Авдіївській промзоні. Його побратими відзначали, що Сергій був не з лякливих. На жаль, 25 квітня 2017 року у результаті обстрілу опорного пункту у промзоні м. Авдіївки отримав осколкові поранення несумісні із життям.

У лютому 2017 року італійські фотографи Роберто Траван (Roberto Travan) і Пауло Сіккарді (Paolo Siccardi) побували в зоні проведення АТО, зокрема і в районі Авдіївки. Тоді фотограф Роберто Траван зафіксував гранатометника 72-ї ОМБр ім. Чорних Запорожців Сергія Кобченка у повному бойовому обмундируванні зі зброєю та великим православним хрестом, що видніється із кишені «розгрузки», на тлі руїн «промки». Саме це фото стало титулом фотовиставки «Arma – prossima tua», яку митці представили навесні 2018 року в Національному музеї в Турині (Італія). Виставка присвячена збройним конфліктам у різних куточках світу, зокрема і в Україні. «В обличчя нашого героя вдивляються сьогодні тисячі людей на вулицях міста Турин. Його фото повсюди – в журналах, на бігбордах, рекламних щитах, на зупинках та на сторінках газет, у метро... Саме наші хлопці, такі як Сергій Кобченко, захищають від російської агресії не тільки Україну, а й усю Європу», – так про цю подію повідомлялось у Канівському тижневику «Дніпрова зірка» від 15 травня 2018 року [5, с. 1]. Каталог фотовиставки «Arma – prossima tua» експонувався на двох тематичних виставках у музеї Тараса Шевченка: «Музей починається з колекції» (2019 рік) та «Народжені вільними» (2023 рік).

На жаль, спілкування із Мауро Воерціо на цьому і завершилося. Утім, автори статті продовжують «стежити» за його публікаціями у соціальних мережах. Варто зазначити, що 2022 року Мауро Воерціо був

учасником Міжнародного проекту-конкурсу «Тарас Шевченко єднає народи» і отримав диплом II ступеня в номінації «Читана та співана поезія Тараса Шевченка».

Із початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України у лютому 2022 року фондове зібрання ШНЗ поповнюється артефактами, зібраними воїнами Сил оборони України буквально в епіцентрі бойових дій. Так, військовослужбовці 72 ОМБр ім. Чорних запорожців передали військову амуніцію, фрагменти боєприпасів, документи, шеврони і нагрудні знаки російських окупантів (всього – 48 предметів). У ході важких боїв за м. Бучу та с. Мощун Бучанського району Київської області у березні 2022 року Силами оборони України були знищені елітні підрозділи армії РФ: морські піхотинці, повітрянодесантні та берегові війська. На початку квітня 2022 року Олександр Вдовиченко, командир одного із підрозділів бригади Чорних запорожців, писав про ті запеклі бої на своїй сторінці в соціальній мережі «Facebook»: «Вистояли... В битві за Київ 72 бригада вкотре довела свою Стійкість, Силу та Волю... ... Плавилася сталь... Горіла земля... Тисячі мін та снарядів ворог безжально випускав по позиціям де тримали оборону Кращі Сини та Доньки України. Елітні частини ВДВ, ССО, МП, СВ РФ наступали на «ПІХОТУ» і отримавши гідну відсіч відступали назад!...» [4].

Творчість Тараса Шевченка завжди підтримувала українців під час лихоліття, пояснювала ті чи інші події, надихала на подальшу боротьбу та закликала любити і захищати рідну землю. Тому у час російсько-української війни до могили Великого Кобзаря приходять тисячі українських військових. Тут, на високій Могилі, воїни просять благословення на боротьбу із споконвічним ворогом. Воїни Сил оборони України залишають записи про відвідування Тарасової Гори у Книзі вражень. Вони сповнені любові до України, віри в Перемогу і гніву до російських загарбників: «... І вражаю злою кров'ю Волю окропіте! Пам'ятаю твій заповіт, батьку Тарасе! Дякую Всевишньому, що на 59-му році життя отримав нагоду його виконувати зі зброєю в руках! Впевнений – Україна переможе, москва впаде! Слава Великій Українській Нації!!!» – запис датується 3 грудня 2022 року [2, арк. 45].

Від часу повномасштабної війни на Тарасовій горі з'явилася нова традиція: військовослужбовці Сил оборони України, відвідуючи Святиню, залишають шеврони своїх підрозділів та інші знаки розрізнення в експозиції першого народного музею Тараса Шевченка «Тарасова світлиця». Навесні 2022 року один із військовослужбовців зняв зі свого однострою шеврон із зображенням Прапора України і залишив його в музеї, сподіваючись повернутися сюди із Перемогою. Сьогодні шевронів нараховується майже чотири сотні. Ці артефакти поповнюватимуть фондову колекцію ШНЗ у майбутньому.

Список використаних джерел

1. «Борітеся – поборете...» (Присвячується Героям та борцям за Україну) : Збірка поетів Канівщини. Літературно-художнє видання / Упорядник Т. І. Яковенко. Канів : «Родень», 2015. 116 с.
2. Міністерство культури України. Шевченківський національний заповідник. Книга вражень. Розпочато : лютий 2021 року.
3. Обличчя канівського воїна Сергія Кобченка побачили в Європі. *Дніпрова зірка*. 2018. 15 березня. № 021–022.
4. Олександр Вдовиченко: сторінка у соціальній мережі «Facebook». URL: https://www.facebook.com/oleksandr.vdovichenko.24613?locale=uk_UA (дата звернення: 03.04.2022).
5. 30-річний канівець Андрій Петрушенко загинув на блок-посту під Горлівкою. *Дніпрова зірка*. 2015. 15 січня. № 005–006.

УДК 902:069](47746) "1991/..."

**МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ
В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

Тетяна НЕРАДЕНКО,

кандидат історичних наук,

методист Черкаського територіального відділення

Малої академії наук України

На початок 1990-х рр. мережа державних музеїв Черкащини, де експонувалися археологічні колекції з пам'яток Черкащини, була досить представницькою і складалася з 16 закладів: Черкаського обласного краєзнавчого музею, Уманського краєзнавчого музею, Корсунь-Шевченківського, Жашківського і Лисянського історичних музеїв, Чигиринського історико-краєзнавчого музею, Тальнівського музею історії хліборобства, Золотоніського, Звенигородського, Маньківського, Монастирищенського, Катеринопільського, Смілянського, Христинівського, Чорнобаївського, Шполянського районних краєзнавчих музеїв [1, с. 282–283].

У 1990-х рр. в Черкаській області відкриваються 5 нових музеїв, у яких відвідувачі могли оглянути археологічні експозиції, а співробітники займалися в тій чи іншій мірі поповненням археологічних колекцій шляхом пошуку нових експонатів, проведення розвідок, участі в розкопках професійних археологів.

У 1991 р. відбулося відкриття *Канівського історичного музею* як філії Черкаського обласного краєзнавчого музею. Його першим директором був археолог-самоучка, великий ентузіаст своєї справи Анатолій Петропавлов-ський, а його першу експозицію складали виключно археологічні знахідки, зібрані директором музею під час

багаторічних розвідок і рятувальних розкопок на території Канівщини – понад 3500 предметів, серед яких крем'яні і кістяні знаряддя доби палеоліту і неоліту, колекція кераміки трипільської культури, різночасова кераміка, залізні знаряддя праці та зброя скіфського часу, цікава колекція клейм на денцях гончарних посудин давньоруського часу, мідні, бронзові, срібні, пастові, скляні намиста та інші прикраси різних епох, колекція давніх монет тощо [2, с. 193, 345–346].

У 1995 р. відкриває свої двері для відвідувачів *Музей Богдана Хмельницького* в Чигирині. Його перша тимчасова експозиція була виставковою й складалася майже повністю з археологічних знахідок XVI–XVIII ст., знайдених під час розкопок кінця 1980-х – першої половини 1990-х рр. в Чигирині та Суботові. Поступово експозиція музею поповнювалась оригінальними картинами й скульптурами, високоякісними муляжами й копіями, без яких важко було закрити теми експозиційного показу. Але й сьогодні в більшості музейних залів автентичні археологічні знахідки посідають провідне місце й завжди привертають увагу вітчизняних та зарубіжних відвідувачів музею. Зокрема, в першій залі можна побачити залізні наральники, мотики, серпи, коси, ножиці, тесла, молотки та інші предмети XVI–XVIII ст.; у другій – дитячі керамічні іграшки-свистунці, різноманітний ужитковий посуд – миски, тарілки, горщики, глечики, кухлі, макітру, сковороду-латку та ін., матеріали із поховань козацького цвинтаря: зразки жіночого (очіпок та керсет) та чоловічого (пояс) одягу, речі (замки, ключі, завіси), прикраси (кільця, персні, браслети, намисто), культові предмети (натільні хрестики, іконки); у третій, четвертій та п'ятій – гарматні ядра, наконечники списів та стріл, бойові сокири, шипи-рогульки, кулелійки, замки та дула вогнепальної зброї, ножі, кинджали, шаблі, підкови, вудила, стремена, особисті речі козаків: люльки, гребінці, бритва, похідна виделка; у шостій – коробчасті кахлі з унікальною орнаментациєю, імпортований скляний посуд та предмети з місцевого гутного скла (вази, графіни, чарки, стакани та ін.), у восьмій – унікальну збірку монет [3, с. 201–203].

У 1995 р. відкривається *Кам'янський історичний музей*, друга зала якого має цікаву археологічну експозицію «Стародавня історія краю», яку кілька років збирав завідувач музею Юрій Ляшко. У експозиції привертає особливу увагу відвідувачів колекція крем'яних знарядь палеолітичної доби, розписний посуд трипільської культури, зразки зброї скіфського часу, велике зібрання прикрас ранньозалізного віку, різноманітна зброя, побутові речі та кераміка доби пізнього середньовіччя, нумізматична колекція тощо. Вони походять із різних пам'яток краю – Мотронинського і Пастирського городищ, поселень біля сіл Михайлівка, Жаботин, Баландине, Вербівка, поховань із курганів біля Жаботина і Флярківки, пам'яток черняхівської культури з пам'яток поблизу сіл Михайлівка, Завадівка, Райгород, Баландине, ін. [4].

У 1998 р. відкривається *Городищенський краєзнавчий музей*, в якому також було представлено цікаві археологічні знахідки з розвідок та розкопок пам'яток району відомим археологом-самоучкою Іваном Гуріненком та співробітником обласної археологічної інспекції Олександром Назаровим. Серед них були не лише знахідки з численних археологічних розвідок рідним краєм, між якими кістки викопних тварин, кам'яні сокири, намистини-пронизки та бляхи-пряжки з кістки та рогу, а й унікальні речі з розкопок курганів мідного, бронзового й ранньозалізного віку, серед яких привертають увагу оригінальні зразки ліпного глиняного посуду різних культур – трипільської, ямної, катакомбної, багато-валикової кераміки, а також грецька амфора з поховання скіфського часу, сарматський глечик, кружальний посуд черняхівської культури тощо [5].

Починає працювати *Драбівський районний краєзнавчий музей*, початок експозиції якого традиційно для районних музеїв присвячено природі й давній історії краю. У двох вітринах розділу «Наш край у прадавні часи» були виставлені знахідки кісток, рогів, зубів стародавніх тварин, кам'яні та крем'яні знаряддя неоліту – бронзового віку, фрагменти глиняного посуду різних археологічних культур, зброя і прикраси скіфського часу й періоду Київської Русі та інші археологічні знахідки з території Драбівщини та сусідніх земель [6].

Варто зазначити, що у 1990-х рр. на діяльності музейних закладів області негативно позначався незадовільний стан охорони й збереження музейних цінностей. Це стало причиною такого явища, як крадіжки музейних експонатів. За інформацією управління культури обласної державної адміністрації і правоохоронних органів області, в 1992–1997 рр. здійснено крадіжки в краєзнавчих музеях Золотоніського, Катеринопільського, Монастирищенського, Тальнівського, Уманського, Христинівського, Чигиринського, Чорнобаївського та інших районів [7, с. 59]. Крадіжки відбувалися не лише в державних музеях, а й в сільських та шкільних музеях, які були ще менш захищеними. Серед викрадених експонатів були й унікальні археологічні знахідки – зброя і прикраси скіфського, ранньослов'янського та давньоруського періодів, монети різних часів та держав тощо.

Але не дивлячись на певні негативні моменти 1990-х років, краєзнавчі та історичні музею з археологічними експозиціями сприяли подальшому розвитку музейної археології Черкащини. Як результат активного розвитку польової археології в краї в два останні десятиріччя ХХ ст., музеї накопичили великі колекції археологічних артефактів, які дозволяли не лише удосконалювати стаціонарні експозиції, а й організовувати тимчасові виставки, проводити змістовні виїзні заняття з використання цікавих музейних предметів та ін.

Основними формами діяльності краєзнавчих та історичних музеїв, що стосувалися археології краю, були: пошуково-збиральницька (пошуки і

збір, розвідки й обстеження, розкопки археологічних пам'яток або участь у них), науково-дослідницька (вивчення результатів розкопок та знайдених матеріалів, їх публікація у фахових виданнях та популяризація на конференціях різного рівня, написання текстів екскурсій, лекцій, тематичних занять), фондівсько-зберігальна (облік та опис археологічних знахідок із нових надходжень, збереження їх у фондівських колекціях, здійснення, за необхідності, консервації та реставрації цінних музейних предметів) культурно-просвітницька й освітньо-виховна (організація та проведення екскурсій, лекцій, тематичних занять і вечорів, масових заходів, екскурсій-уроків, навчальних занять, консультацій, практики студентів, ін.), діяльність [1, с. 85].

Отже, на початку ХХ ст. музейна археологія Черкащини демонструє не лише подальший поступальний розвиток та зростання інтересу до археологічної минувшини краю серед різних верств місцевого населення, а й характеризується таким унікальним явищем, як створення окремих державних археологічних музеїв.

Надзвичайно важливою подією в музейній археології Черкащини початку ХХІ ст. стало заснування у 2000 р. *Музею археології Середньої Наддніпрянщини* в ЧНУ імені Богдана Хмельницького разом з Археологічною лабораторією, яка повинна була забезпечити музей експонатами. Засновником музею й лабораторії став викладач університету, відомий черкаський археолог Михайло Сиволап. При створенні музею було використано досвід і напрацювання у сфері музейної археології колег з Дніпропетровського університету. Починалося все з 3–4 музейних предметів, протягом 2000-х років було зібрано музейні археологічні експонати всіх історичних епох та більшості археологічних культур від раннього палеоліту до нового часу з території Черкащини та прилеглих регіонів Середньої Наддніпрянщини. На їх основі було створено Археологічний кабінет, при якому в 2003 р. було започатковано науковий архів та бібліотеку кабінету, організовано фототеку. У 2010 р. покладено початок реекспозиції кабінету, того ж року вперше з'явилися нумізматична, палеонтологічна та бібліографічна вітрини, у 2011 – музей поповнився невеликою етнографічною експозицією. На початок 2012 р. фондова колекція Археологічного музею-кабінету нараховувала понад 30 тис. знахідок. На його базі почала свою діяльність археологічна секція Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка [1, с. 297–298; 3, с. 217–220].

Унікальним явищем в музейній археології Черкащини 2000-х рр. стало відкриття в м. Чигирині *Музею археології Середньої Наддніпрянщини* НІКЗ «Чигирин», ідея створення якого зародилася ще наприкінці 1980-х років, а відкриття відбулося у 2006 р. Експозиція музею створена виключно на основі оригінальних археологічних знахідок, які походять із розвідок та розкопок пам'яток краю. Тож в експозиції музею можна побачити такі унікальні археологічні предмети, як знахідки з Молюхового

Бугра (кам'яна сокира, човник із талькового сланцю, крем'яні знаряддя – скребки, ножеподібні пластини, вістря стріл, олівцеподібні нуклеуси, фрагменти найдавнішої неолітичної кераміки та посудини енеолітичної доби), глиняний посуд та кам'яні сокири, що належали племенам давньоямної, катакомбної, багатопружкової кераміки, зрубної культури, знахідки із розкопок Суботівського (глиняний посуд, кістяні деталі кінської упряжі, бронзовий браслет зі спіральним орнаментом та ін.) та Мотронинського (зразки різноманітного глиняного посуду, залізні акінак, вудила, палії, тесло, сокира, ножі, пробійники, серпи, шила; бронзові та кістяні вістря стріл; бронзові булавки і браслети; кістяні знаряддя праці; глиняні зооморфні статуетки та ін.) городищ, із кургану «Скіфська могила» (бронзовий котел, антична миска, оселок з ручкою в золотій оправі), знахідки із пам'яток зарубинецької, черняхівської, пеньківської, та райковецької культур (глиняний посуд, залізні знаряддя праці та озброєння, побутові речі, бронзові та срібні прикраси) та ін. Ініціатором створення музею був директор НІКЗ «Чигирин» Василь Поставець [1, с. 298–299; 3, с. 193–200].

Протягом 2006–2008 рр. у Корсунь-Шевченківському історичному музеї – відділі Корсунь-Шевченківського ДІКЗ – пройшла реекспозиція зали № 1, присвяченої історії Корсунщини від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Нова експозиція з археологічної минувшини Корсунського краю, що займає усю першу залу музею, тепер складається з понад 400 оригінальних музейних предметів, серед яких унікальні археологічні знахідки: кістки викопних тварин – лося, оленя, мамонта, тура, колекція кам'яних сокир, глиняна антропоморфна пластика та культовий посуд трипільської культури, речі із кіммерійського поховання біля с. Квітки – кінське спорядження, бронзовий казан, глиняний посуд; предмети скіфського часу із курганів скіфської знаті – залізні наконечники списів, меч, кинджал, бронзові та кістяні вістря стріл, бронзовий казан, глиняний посуд; сердолікове намисто та глиняний посуд із черняхівського жіночого поховання біля с. Саморідня; залізні знаряддя праці та предмети побуту із ранньослов'янських поселень поблизу с. Сахнівка та Миколаївка; залізна зброя та знаряддя праці періоду пізнього середньовіччя та ін. Велика заслуга в оновленні археологічної експозиції музею належить заступнику директора заповідника з наукової роботи Лідії Овсієнко та завідувачу історичного музею Станіславу Степенькіну.

У 2009 р. в ДІКЗ «Трипільська культура» в с. Легедзині на Тальнівщині почав приймати відвідувачів *Музей поселень-гігантів трипільської культури*, який розміщується на другому поверсі адмін-приміщення заповідника. В експозиції музею можна ознайомитись з трипільськими поселеннями-гігантами, які входять до складу заповідника і є найбільш відомими й дослідженими пам'ятками на території Черкащини. Це – поселення етапів А, В і С Трипілья Гребенюків Яр, Веселий Кут,

Тальянки, Майданецьке, Доброводи, Косенівка, Чичиркозівка, Тальне та ін. Експозиція побудована за принципом показу основних категорій і видів археологічних знахідок: глиняний посуд (столовий, кухонний, тарний, культовий), знаряддя праці з каменю (зернотерки, розтиральники, ін.) і кременю (сокири, ножі, скребки, пластини-заготівки, вкладиші для серпів, ін.), вироби з кістки та рогу (мотики), керамічний комплекс (антропоморфна і зооморфна пластика, модельки жител і санчат, культові предмети, відтяжки для ткацького верстату тощо). Особливу увагу відвідувачів привертає експозиція зі зразками трипільської мальованої кераміки, яка представлена в музеї великими зерновиками-піфосами, горщиками різних форм і розмірів, мисками, кратерами, покрішками, глеками, кубками, мініатюрними кубочками, ритуальним посудом та ін. Унікальним експонатом є глиняна гральна дошка. Неабиякий інтерес викликає й фрагмент глиняної площадки: він являє собою скупчення глиняної обмазки, що залишається від трипільських жител після їх знищення вогнем. Поруч у вітринах можна побачити фото найбільш відомих моделей жител, знайдених на поселеннях Розсохуватка, Попудня, Сушківка та зразки глиняної обмазки з різних поселень. У фондах музею зберігається велична кількість цікавих музейних предметів – понад 30 тисяч знахідок із 46 трипільських поселень України, і їх кількість збільшується щороку за рахунок розкопок трипільських поселень. Багато зусиль для відкриття довгоочікуваного музею доклали відомий український археолог Володимир Круц і директор ДІКЗ «Трипільська культура» Владислав Чабанюк [1, с. 299–300; 3, с. 296].

Поповнюються новими археологічними колекціями і найстаріші краєзнавчі музеї Черкащини – Черкаський і Уманський. Наприклад, у 2000–2010-х рр. до Черкаського обласного краєзнавчого музею надійшли такі колекції: з черняхівського могильника Черкаси-Центр та культурного шару м. Черкаси XVI–XVIII ст. (розкопки і розвідки Д. Куштана), з неонеолітичного поселення Молюхів Бугор (розкопки Т. Нераденко), з багатошарового поселення біля с. Залізки (розвідки Т. Кургіної і П. Шевченка), з поселень біля с. Пішки (розвідка А. Борисова) і Кучугури (розвідка М. Сиволапа), з трипільського поселення Чичиркозівка (розкопки В. Круця), з Пастирського городища (розкопки О. Приходнюка 1957 р. і А. Скиби 2017, 2019 рр.), випадкові знахідки палеолітичної доби з урочищ Задороживщина і Ясівка (збори М. Теличка) та зі стоянки біля с. Лип'янка (розвідка М. Сиволапа), ін. Серед них привертає увагу колекція знахідок IV ст. до н.е. із розкопок кургану Козацька могила біля с. Нетеребка, серед яких – золоті пластина із зображеннями у скіфському звіриному стилі та гривна (розкопки С. Бессонової і М. Сиволапа).

Як бачимо, 2000-ні рр. стали важливими в розвитку музейної археології Черкащини. Поява окремих археологічних музеїв засвідчила новий, якісно вищий рівень розвитку музейної археології Черкащини, який

був підготовлений попередніми десятиріччями подвижницької праці черкаських археологів, музейників і краєзнавців та мав блискуче продовження в наступному десятиріччі.

Найважливішою подією 2010-х рр. стало відкриття 2016 р. *Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини*, колекцію для якого впродовж 30 років збирав відомий черкаський археолог Михайло Сиволап. Основна колекція нового музею – археологічна, зі знахідками всіх епох і культур з території Середньої Наддніпрянщини, від неандертальців (130 тис. р.т.) до пам'яток козацького періоду та XVIII–XX ст. В музеї є також нумізматична, боністична та палеонтологічна колекції. Експозиція музею оформлена за сучасними вимогами й тенденціями музейного будівництва, серед її експонатів музею можна побачити: зразки едікарської, динозаврової, палеогенової і мамонтової фауни, велику палеоантропологічну колекцію; археологічні знахідки з палеолітичних, мезолітичних та неолітичних стоянок; глиняний посуд, знаряддя праці та антро- та зооморфні статуетки трипільської культури; колекцію зернотерок і розтиральників мідної, бронзової й ранньої залізної діб; колекцію кам'яних бойових сокир, глиняний посуд, кістяні і мідні прикраси, кам'яні, крем'яні, бронзові знаряддя праці ямної, катакомбної, багатопружкової кераміки, зрубної, білозерської інших культур бронзової доби; різноманітні речі скіфського часу – глиняний і бронзовий посуд, залізні й бронзові прикраси, залізні знаряддя праці та предмети озброєння; імпорتنі амфори давньогрецького й римського періоду; залізні предмети озброєння давньоруського та козацького часу; колекція ліпного і гончарного посуду й металевих фібул черняхівської культури; багато іншого [1, с. 300; 3, с. 484–485].

У 2017 р. в області відкрився ще один новий районний музей – *Тальнівський музей історії*, в якому можна побачити велику й унікальну археологічну експозицію, присвячену трипільським поселенням на території Тальнівщини. Музей є спадкоємцем широковідомого в останній чверті XX ст. Тальнівського районного музею історії хліборобства, який був закритий у 2006 р. у зв'язку з реставрацією пам'ятки архітектури кінця XIX – початку XX ст. – мисливського будиночка графа П. Шувалова, в якому він розміщувався. Сьогодні Тальнівський музей історії розміщений в окремому одноповерховому приміщенні, на початку його експозиції розміщено археологічний відділ, в якому привертають увагу колекція кам'яних та крем'яних зарядь праці первісної людини – молоти, сокири, ножі, вістря, пластини, скребки, нуклеуси та ін. Але перлиною музею є експозиція, присвячена трипільській культурі на Тальнівщині. Тут можна побачити не лише фрагменти розписних горщиків, серед яких – фрагменти великих мисок і зерновиків, кратероподібного горщика і фруктошниці, а й відреставровані та цілі зразки трипільського посуду, від великого грушоподібного зерновика до маленького кубочка, серед них – численні біконічні горщики й кубки, миски різних розмірів, покритишки тощо. Майже

всі вони прикрашені характерним для пізнього етапу Трипільля мальованим орнаментом. В окремії вітрині – зразки антропоморфної та зооморфної пластики, модельки санчат, інші вироби: численні відтяжки для ткацького верстату, рідкісні крем'яні знаряддя праці та інші речі трипільців. В кількох останніх вітринах розділу представлені археологічні знахідки наступних періодів бронзового і ранньозалізного віку, Київської Русі, козацького періоду тощо [1, с. 298; 8].

Отже, на кінець 2010-х рр., окрім нового Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини, в області продовжують працювати: археологічний музей Середньої Наддніпрянщини у НІКЗ «Чигирин», Музей поселень-гігантів трипільської культури в ДІКЗ «Трипільська культура», Археологічний музей-кабінет в ЧНУ імені Богдана Хмельницького, Черкаський обласний краєзнавчий музей з двома залами археології, Уманський краєзнавчий музей з однією археологічною залом, Канівський історичний музей, основою якого є археологічна колекція, музеї історії Корсунь-Шевченківського й Кам'янського ДІКЗ з цікавими експозиціями з археології краю, Музей природи Канівського природного заповідника з унікальними музейними предметами, а також – 12 краєзнавчих та історичних музеїв у колишніх районних центрах, експозиції яких так чи інакше висвітлюють археологічну минувшину краю – Драбівський, Жашківський, Звенигородський, Золотоніський, Катеринопільський, Лисянський, Маньківський (у Дзензелівці), Монастирищенський, Смілянський, Тальнівський, Чорнобаївський, Шполянський. Крім них, у Черкаській області зареєстровано 36 сільських народних музеїв, у котрих також зберігається певна кількість археологічних експонатів, серед яких іноді трапляються справжні раритети [9].

До цього варто додати й громадські краєзнавчі та історичні музеї та музейні кімнати при сільських радах, будинках культури, загальноосвітніх та позашкільних закладах освіти, в експозиціях яких також виставлені археологічні знахідки, які збирають місцеві краєзнавці та школярі під керівництвом учителів історії на археологічних пам'ятках, що руйнуються внаслідок оранки чи будівельних робіт. Таких музеїв на Черкащині на початок 2007 р. було 245. Із них 98 підпорядковувались відділам культури, 147 – відділам освіти. Слід згадати також про 350 музейних кімнат при закладах освіти. Їх тематика була дуже різноманітна, є музеї історичні, військово-історичні, краєзнавчі, літературні, етнографічні, меморіальні, археологічні тощо. Останні, звісно, були поодинокі, але в краєзнавчих музеях, а таких була переважна більшість, обов'язково на початку експозиції містилися археологічні знахідки [10, с. 90–93].

Як приклад археологічних експозицій музеїв, що мають статус «Музей при закладі освіти», можемо зазначити: *краєзнавчий музей при Вершацькій ЗОШ* на Чигиринщині, основу експозицію якого складали зібрані школярами на чолі з керівником гуртка і музею М. М. Мінаєвим

археологічні матеріали; музей «Пам'ять» при Чапаєвській (нині – Благодатнівській) ЗОШ на Золотоніщині, матеріали для археологічної експозиції якого збирали понад 20 років учні школи, які були членами археологічної секції клубу «Пам'ять»; *Коробівський шкільний краєзнавчий музей*, експозиція якого розповідала про історію села від найдавніших часів до наших днів, а серед експонатів музею, окрім іншого, були цікаві археологічні знахідки; *історико-краєзнавчий музей у Дирдинській ЗОШ I-II ст.* на Городищині, експозиція якого створена завдяки роботі гуртка «Історики-краєзнавці», а один із розділів музею – археологічний; «Музей туризму і краєзнавства», який працює в ПНЗ міста Черкаси «Центр туризму, краєзнавства, екскурсій та спорту учнівської молоді», один із розділів якого присвячений археологічному краєзнавству, а його експозицію складають археологічні музейні предмети різних епох, від пізнього палеоліту до козацького часу, що були зібрані гуртківцями закладу.

І таких прикладів можна навести дуже багато. Згідно інформації про шкільні музеї Черкаської області, яку нам надала методист Черкаського Обласного Центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді ім. П. Наконечного Світлана Турченко, сьогодні цікаві археологічні збірки у своїх музейних експозиціях мають, окрім названих вище, щонайменше понад два десятки шкільних музеїв, розміщених у таких селах Золотоніського, Звенигородського, Черкаського, Уманського районів Черкаської області, як Піщане, Жовнине, Велика Бурімка, Великий Хутір, Лубенці, Єрки, Глибочок, Гладківщина, Мошни, Набутів, Шукайводи, Колодисте, Майданецьке, Цибулів, Костянтинівка, Сахнівка та ін. [1, с. 287–288].

Як бачимо, музейна археологія Черкащини в роки Незалежності України досягла свого найвищого розвитку в порівнянні з минулими роками, будучи представленою в державних археологічних музеях, у відділах краєзнавчих та історичних музеїв, в сільських народних музеях, а також – у громадських музеях та музейних кімнатах при сільських радах, будинках культури, загальноосвітніх та позашкільних закладів освіти.

Список використаних джерел

1. Нераденко Тетяна, 2023. *Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична*. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 691 с.
2. Нераденко, Тетяна, 2016. *Словник-довідник з археології Черкащини*. Черкаси : Чабаненко Ю. А, 650 с.
3. Нераденко Тетяна, 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 506 с.
4. Ляшко Ю. Ю., 2021. *Археологічна експозиція Кам'янського історичного музею*. [Рукопис]. Особистий архів автора.
5. Городищенський краєзнавчий музеї. URL: https://esu.com.ua /search_ articles.php?id=31432
6. Снітко О. І., 2021. *Археологічна експозиція Драбівського краєзнавчого музею*. [Рукопис]. Особистий архів автора.

7. Мельниченко О. В., 2006. *Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині XX – початку XXI ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [Рукопис]. ЧНУ імені Богдана Хмельницького.
8. Тальнівський музей історії. URL: <https://www.facebook.com/muzeytalne/>.
9. Культурна ... 2002: *Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища*: зб. офіц. док. Київ. С. 145–146, 207–210.
10. Нестеренко В. І., 2008. Музеї Черкащини і збереження історико-культурної спадщини. В: *Черкащина в контексті історії України: матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини*. Черкаси, С.89–97.

УДК 069:005(4):004.8

ІННОВАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЇВ У КОНТЕКСТІ СТАНДАРТІВ ЄС: ВІД ІНКЛЮЗІЇ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Інна ОТАМАСЬ,
кандидат історичних наук, доцент
Черкаського державного технологічного університету

Сучасний музей більше не є просто «сховищем старожитностей». У Європейському просторі сучасний музей, це динамічний хаб, де історія зустрічається з технологіями, а культурна спадщина стає доступною кожному. Інтеграція України до європейського культурного простору вимагає від музейних установ докорінної зміни підходів: від способу збереження фондів до комунікації з відвідувачем. Європейський Союз задає чіткі тренди, що базуються на трьох китах: цифровізація, інклюзія та сталий менеджмент.

В основі нових вимог ЄС лежать такі ініціативи, як *Digital Europe* та *New European Bauhaus*. Вони диктують, що культура має бути:

1. Доступною (Accessible): Фізично та інформаційно.
2. Стійкою (Sustainable): Екологічною та економічно ефективною.
3. Інтерактивною: Залучати глядача до діалогу.

Для українських музеїв це означає перехід від пасивного показу експонатів до створення імерсивного досвіду (ефекту занурення), де відвідувач є активним учасником.

У стандартах ЄС інклюзія трактується значно ширше, ніж просто фізичний доступ до будівлі. Йдеться про когнітивну та сенсорну доступність.

- Мультисенсорні експозиції: Використання 3D-друку для створення тактильних копій картин чи скульптур для незрячих відвідувачів.

- Адаптація контенту: Впровадження аудіогідів простою мовою (easy-to-read) для людей з ментальними порушеннями або дітей.

- Цифрова інклюзія: Вебсайти музеїв та віртуальні тури повинні відповідати стандарту *WCAG (Web Content Accessibility Guidelines)*, щоб бути доступними для людей з вадами зору чи слуху.

- Штучний інтелект: Новий куратор та зберігач.

Штучний інтелект (AI) стає головним драйвером змін у європейському музейництві. Його застосування можна поділити на два напрями:

А. Робота з фондами та архівами:

1. AI допомагає обробляти масиви даних, на що людині знадобилися б роки.

2. Автоматична атрибуція: Нейромережі аналізують старі фотографії, розпізнають обличчя, місця та об'єкти, автоматично створюючи метадані для баз даних на кшталт *Europeana*.

3. Цифрова реставрація: Алгоритми відновлюють втрачені частини зображень або прогнозують, як виглядав артефакт тисячу років тому.

Б. Робота з відвідувачем:

1. Персоналізація: AI аналізує інтереси відвідувача і пропонує індивідуальний маршрут музеєм через мобільний додаток.

2. Інтерактивні чат-боти: «Живі» портрети історичних діячів, з якими можна поспілкуватися в реальному часі.

3. Мультимедійні технології та віртуальні виставки

Згідно з рекомендаціями Єврокомісії, до 2030 року всі ключові пам'ятки культурної спадщини мають бути оцифровані у 3D. Це відкриває шлях до створення віртуальних виставок. Віртуальна виставка перестала бути просто «сайтом з картинками». Це повноцінний продукт VR/AR (віртуальної та доповненої реальності):

- AR (Доповнена реальність): Навівши телефон на руїни замку, відвідувач бачить його у первісному вигляді.

- VR (Віртуальна реальність): Можливість «прогулятися» музеєм, знаходячись на іншому кінці світу. Це потужний інструмент культурної дипломатії, що дозволяє презентувати українську спадщину в Європі без фізичного вивезення експонатів.

Впровадження інновацій неможливе без зміни управлінських підходів. Музейний менеджмент за стандартами ЄС вимагає:

- Маркетинг вражень: Музей конкурує не з іншими музеями, а з Netflix та торговими центрами. Тому маркетингова стратегія має будуватися навколо унікального емоційного досвіду (Edutainment – навчання через розвагу).

- Фандрайзинг та проєктний менеджмент: Більшість технологічних оновлень у музеях ЄС фінансуються через грантові програми (наприклад, *Creative Europe*). Українські менеджери мають володіти навичками написання грантових заявок, де ключовими показниками успіху є саме інклюзія та цифрові інновації.

- Аналітика даних: Використання CRM-систем та Big Data для аналізу аудиторії: хто приходить, скільки часу проводить біля експонатів і що купує в сувенірній крамниці.

Інноваційні принципи організації музеїв – це не данина моді, а вимога часу та умова інтеграції в європейський культурний простір. Поєднання штучного інтелекту, мультимедійних технологій та принципів інклюзії перетворює музей з закритої архівної установи на відкритий, живий організм. Тільки такий підхід, підкріплений грамотним менеджментом, дозволить зберегти національну спадщину та зробити її цікавою для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Commission Recommendation (EU) 2021/1970. (2021). On a common European Data Space for Cultural Heritage. Official Journal of the European Union. (Рекомендація Єврокомісії про створення єдиного простору даних культурної спадщини).
2. Directive (EU) 2019/882. (2019). On the accessibility requirements for products and services (European Accessibility Act). (Директива ЄС про вимоги до доступності продуктів та послуг).
3. European Commission. (2020). Shaping Europe's digital future. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
4. NEMO (Network of European Museum Organisations). (2020). Museums in the Digital Age: Museums and the development of the Internet of Things and Artificial Intelligence. Berlin: NEMO.
5. Murphy, O., & Villaespesa, E. (2020). AI: A Museum Planning Toolkit. London: Goldsmiths, University of London. (Посібник з планування впровадження ШІ в музеях).
6. Europeana Pro. (2023). The role of AI in the digital transformation of cultural heritage. [Електронний ресурс]. Доступно на офіційному порталі Europeana.

УДК 94:069.53

МУЛЬТИМОДАЛЬНИЙ МУЗЕЙНИЙ НАРАТИВ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕ-КОНСТРУКЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ | СЕНСІВ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Олена АСТАПОВА-ВЯЗЬМІНА,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософських, політичних і психологічних студій

Черкаського державного технологічного університету

Сучасний музей є комунікативним простором подорожі, де відвідувач вступає у складну мережу семіотичних, тілесних і когнітивних взаємодій, формуючи мультимодальний дискурс, у якому поєднуються зорові, аудіальні, просторові, текстові, цифрові модальності. Опиняючись

у світі подорожі, новій культурній капсулі, конструюється нова картинка світу, інтерпретуються смисли та вибудовується зв'язок з минулим, що транслюється наступним респондентам. Хочеться доторкнутись до книги, яку тримав в руках Кант, на дотик відчутти епоху Лесі Українки, торкнувшись її одягу, посидіти на стільці Вітгенштайна, уявити себе у замку королеви Швеції Христини I та припустити, що королева, якій великий Декарт читав зранку лекції, поділилась з ним новиною про отримання листа від Богдана Хмельницького, що, до речі, цілком імовірно, і, відповідно, автор виразу «*Cogito, ergo sum*», чув про видатного гетьмана.

Подорож як культурна практика має виразну семіотичну природу. Турист, за спостереженням Кшиштофа Подемського [1], сприймає не місто як цілісність, а конфігурацію знаків, які дозволяють йому ідентифікувати місце. Аналогічно у музеї відвідувач інтерпретує твір мистецтва через маркери, рамки, архітектуру, оповіді. Подібно до того, як турист опановує нову систему правил, ритмів і знаків, глядач у музеї входить у світ автора – у його образність, символіку, хронотоп. Такий «інший світ» характеризується новою морально-ціннісною ситуацією, іншим набором культурних кодів.

Наприклад, звернемось до картини Пікассо «Герніка». У Вікіпедії читаємо: «Герніка» – картина іспанського і французького художника Пабло Пікассо, написана в травні 1937 року на замовлення уряду Іспанської Республіки для павільйону на Всесвітній виставці в Парижі. Тема картини, виконана в манері кубізму й чорно-білій палітрі, – бомбардування баскійського міста Герніка в квітні 1937 року». Відомо, що картина експонується в Музеї королеви Софії у Мадриді і є найвідомішою роботою художника, яку багато мистецтвознавців вважають найзворушливішою та найсильнішою антивоєнною картиною в історії. Звичайний глядач побачить полотно (висота 3,49 метра, ширина 7,76 метра), що зображує страждання, спричинене насиллям, хаос, екскурсоводи звернуть увагу на пораненого коня, бика, крики жінок, мертву дитину, розчленованого солдата, полум'я тощо.

Але, в той же час, на Всесвітній виставці в Парижі поряд з полотном Пікассо були презентовані роботи видатної української мисткині – Марії Приймаченко, яка була нагороджена золотою медаллю.

Сучасний музей пропонує не тільки візуальне сприйняття експонатів, а й участь у мультимодальному сценарії текстових описів, цифрових медіа, просторової архітектоніки експозиції, фотографування тощо. Створений перформативний простір дозволяє художньому твору або артефакту функціонувати не тільки в якості музейного об'єкта, але й бути подією сприйняття.

У музеї глядач «грає з часом», уявляючи історичний контекст твору, відтворює культурні події минулого, створює власний наратив присутності, фіксуючи себе на фото, долучається до трансляції сенсів творів

та артефактів через соціальні мережі тощо. В такий спосіб формується ланцюг смислових інтерпретацій, поєднуючи реальні музейні експонати з персональною історією сприйняття, образами дитинства, колективною пам'яттю.

У роботі «The Paradoxes of Time Travel» Девід Льюїс запитує: «Що таке подорож у часі?» – і відповідає: «Неминуче, це пов'язано з розбіжністю між часом і часом». Ця розбіжність і робить можливим входження: мініби «вкладаємо себе в чужу культуру – у її спосіб, життя, звичаї, норми, закони, і підсумовує: «...у розмірене буття людей, яке плине за зовсім іншими правилами» [2]. Можливість подорожі в часі, на думку автора, є тільки у випадку, коли час є не лінією, а площиною.

Відповідно, музейна подорож – поєднання візуальних, семантичних, емоційних модальностей сприйняття експонатів, але подорож – це і аналіз карт, де змінюються кордони країн, міст. Наприклад, порівняння географічних атласів 1980 та 2025 років. Подорожував Сідхартха Гаутама, перетворюючись 550 разів на рослини, тварин, проживаючи інше життя, подорожував Мухаммед до Аллаха, коли формулював 5 стовпів віри ісламу, подорожував Скрудж, коли до нього прийшов дух Марвелла і три ночі демонстрував герою інший, можливий світ, не тільки минулий, але й і майбутній. Концепція можливих світів втілена і в подорожі Аліси в країні чудес: дівчинка пережила багато подій, які б не були можливими в реальному часі її життя. За словами Дельоза, пригоди Аліси почались з моменту втрати нею свого імені, вона заснула, втратила ім'я – і почалась подорож.

Мультимодальність як інструмент дозволяє репродукувати через суверіни, плакати, цифрові образи у масовій культурі національну ідентичність, міфологію, маркувати культурні символи. Так, наприклад, залучення «концепції можливих світів» дозволить долучитись до творів Марії Приймаченко, увійти до множини її альтернативних реальностей, зруйнувавши звичні онтологічні межі пережити стан «іншості». Візуальна модальність – яскраві кольори, орнаментальні форми, фантастичні тварини поєднується із семантичною модальністю – народні міфи постають через символіку вітчизняної культури, транслуючи емоційну модальність, переживання та здивування від побаченого, утворюючи багатовимірний світ смислових конструкцій української мистецької спадщини славетної художниці.

Список використаних джерел

1. Podemski Krzysztof. *Socjologia podróży*. Poznań, 2005, s. 366 URL: <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/c36c78f7-bee0-45df-acd3-79a146808ffb/content>
2. Lewis David (1976). *The Paradoxes of Time Travel*. American Philosophical Quarterly 13(2): 145–152.

УДК 069(477) "364"

**ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ
НА ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ:
ВИКЛИКИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА СТРАТЕГІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Віра ЯКОВЕНКО,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Повномасштабна російська агресія проти України створила безпрецедентні загрози для національної культурної спадщини. Музейні установи, історичні будівлі й унікальні колекції опинилися під систематичними обстрілами, що призвело до численних випадків пошкодження чи фізичного знищення культурних цінностей. Одними з перших постраждали музеї в Іванкові, Охтирці, Чернігові та на Херсонщині. Вибухові хвилі й уламки завдавали шкоди не лише будівлям, а й інфраструктурі, що зумовлювало потребу негайного проведення консерваційних заходів.

Вивчення проблем, з якими стикаються музеї в період війни, та виявлення стратегій адаптації культурних інституцій до функціонування в умовах збройного конфлікту є метою нашого дослідження.

Руйнування музейної інфраструктури набуло колосальних масштабів. Протягом 2022–2025 рр. зафіксовано численні випадки цілеспрямованого знищення музейних закладів. Лише у 2022 р. ворог спричинив катастрофічні втрати культурних цінностей України: у лютому, вже в перші дні війни, у селищі Іванків на Київщині зруйновано музей з унікальною колекцією творів Марії Приймаченко; у березні зафіксовано пошкодження музейних будівель в Охтирці та Чернігові; однією з найбільш катастрофічних втрат травня стало повне знищення Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в селі Сковородинівка Харківської області; у жовтні внаслідок ракетних обстрілів Києва зазнали руйнацій Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей Тараса Шевченка, Національна картинна галерея та низка інших музейних закладів столиці. Серед останніх прецедентів – Меморіальний музей Романа Шухевича у Львові, будівля та частина експонатів якого були знищені в ніч

на 1 січня 2024 р. внаслідок атаки російського безпілотної. І таких прикладів безліч [1; 2].

Сьогодні перед працівниками музеїв України постають виклики, що полягають у необхідності одночасного гарантування безпеки колекцій, підтримання інституційної діяльності та реагування на непередбачені загрози. Як зазначає директорка Музею кіно Довженко-центру (м. Київ) Олена Гончарук, культурні установи вимушені постійно доводити свою суспільну значущість, оскільки культурна сфера традиційно перебуває поза пріоритетами державної політики під час війни. Юлія Литвинець, керівниця Національного художнього музею України, акцентує на тому, що значна частина проблем пов'язана з проведенням ремонтних і реставраційних робіт, які збіглися з початком бойових дій. З одного боку, це ускладнювало логістику, з іншого – сприяло оперативному переміщенню експонатів, адже частина залів була вільною. Директорка музею «Територія Терору» (м. Львів) Ольга Гончар наголошує, що ключовою проблемою музейників залишається фізичне збереження колекцій, оскільки музеї на деокупованих територіях нерідко опиняються розграбованими, а в окупованих регіонах – трансформуються в інструменти пропаганди [3].

Важливим питанням залишається розроблення ефективних стратегій порятунку й евакуації музейних експонатів. Так, за свідченнями співробітників Маріупольського краєзнавчого музею, одним із головних завдань стало оперативне переміщення експонатів у відносно безпечні приміщення. У низці випадків працівники здійснювали переміщення вручну – попри відсутність спеціалізованих матеріалів для пакування та загрозу обстрілів. Особливої уваги потребували твори видатних художників. Частину картин Маріупольського зібрання, включно з роботами Архипа Куїнджі, було вчасно перенесено до підвальних фондосховищ, що дало змогу зберегти їх від повного знищення.

Досвід центру «Я Маріуполь» у Дніпрі демонструє ефективність превентивної цифровізації музейних колекцій. Як зазначає кураторка з культури Людмила Остапенко, електронні копії експонатів грецької спадщини залишилися єдиним способом доступу до втрачених оригіналів. Виставка «Зруйнована, але не знищена!» символізує стратегію збереження культурної пам'яті через цифрові технології [4].

Повномасштабна війна надала стимул до радикального переосмислення функції музейних закладів. Сучасні українські музеї демонструють перехід від концепції «пасивного сховища минулого» до «моделі активного учасника сучасності», реалізуючи завдання підтримки морального духу населення, документування воєнних злочинів як доказової бази для міжнародного правосуддя, формування історичного наративу для майбутніх поколінь.

Аналіз досвіду виявляє критичні недоліки в системі захисту історико-культурної спадщини, серед яких: відсутність стандартизованих

протоколів дій у надзвичайних ситуаціях; недостатній рівень цифровізації музейних фондів; брак підготовки персоналу до роботи в екстремальних умовах; відсутність фондів екстреної допомоги для термінової евакуації колекції.

Професійна діяльність працівників музеїв у період війни супроводжується значними психологічними навантаженнями, зокрема професійним вигоранням, симптомами посттравматичного стресового розладу, переживанням втрати колег та неможливості повноцінного захисту культурно-історичних цінностей. Ця проблематика потребує створення системи психологічної підтримки та реабілітації музейних працівників як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Отже, дослідження досвіду українських музеїв у період повномасштабної війни показує, що культурні заклади зіткнулися з безпрецедентними викликами. Численні випадки руйнування від Іванкова до Маріуполя свідчать про цілеспрямовану стратегію знищення української культурної спадщини.

Аналіз практик різних музейних установ виявив, що кожен заклад шукав власні шляхи порятунку експонатів: працівники одних музеїв переміщували колекції до підвалів, інших – до фондосховищ на перших поверхах. Особливо цінним виявився досвід цифровізації музейних колекцій, який дав змогу зберегти хоча б віртуальні копії знищених експонатів.

Досвід українських музеїв має важливе значення не лише для нашої країни. Він показує, як культурні заклади можуть функціонувати в умовах сучасних збройних конфліктів, і може бути корисним для інших країн, що стикаються з подібними загрозами.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Михайлуца М. І. Варварство русского міра: знищені музеї України. *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри*: збірник наукових праць. Вип. 9 / відп. ред. М.І. Михайлуца. Одеса: Олді+, 2023. С. 10–17. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c018385-3450-4363-9580-402b12e16fa3/content> (дата звернення: 05.11.2025 р.).
2. Іванисько С. Становище музеїв України в період російсько-української війни (за матеріалами медіа-ресурсів). *VITA ANTIQUA*. 2023. № 11. Культурна спадщина та війна: виклики і рішення. С. 94–108. URL: http://vitaantiqua.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/94-108_Ivanysko.pdf (дата звернення: 05.11.2025 р.).
3. Котубей-Геруцька О. Сфера, де формуються смисли: очільники українських музеїв говорять про виклики воєнного часу. URL: <https://suspilne.media/culture/744613-sfera-de-formuutsa-smisli-ocilniki-ukrainskih-muzeiv-govorat-pro-vikliki-voennogo-casu/> (дата звернення: 05.11.2025 р.).
4. Рацибарська Ю. Зруйнований, але не знищений: як вивезені з окупації цифрові копії продовжують історію Маріупольського краєзнавчого музею: Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mariupolskyu-muzey-obstrily-okupatsiya-viyna/32487629.html> (дата звернення: 05.11.2025 р.).

УДК 069.51 : 94 (477.46) (044) "1941/1945"

ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС «ЛИСТИ ІЗ ДЗЕРКАЛА» ІЗ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НІКЗ ЧИГИРИН

Віта МАКАРІЮК,

завідуюча філіалу «Холодний Яр»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Восени 2019 р. до Медведівського краєзнавчого музею було передано дзеркало в старій дерев'яній рамі. Передали його нові власники щойно придбаного будинку за адресою: вулиця Міліонна, 225, що у м. Чигирин.

Часто попередні власники залишають у проданих будинках речі на розсуд нових господарів. Так сталося і із дзеркалом [1]. Дзеркало настінне, невелике за розмірами, так зване «лицьове», овальне, видовжене вертикально. Дзеркальне покриття на склі місцями відшароване, потемніло від часу. Рама дерев'яна, виготовлена таким чином, що вгорі і внизу на бічних елементах рами вирізано заглиблення для фотографій. У верхній частині вправлено дві однакові фотографії, з нижніх заглиблень фотографії втрачено. При детальному огляді дзеркала під час опису за тильною дошкою було виявлено фронтів листи, які зберігались там довгих 75 років. Так фондова збірка Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» поповнилась комплексом експонатів «Листи із дзеркала» [2].

Всі листи, а їх 15, були написані між 07.05.44 і 05.02.45 та адресовані Голуб Горпині Кирилівні в село Янич Чигиринського району Кіровоградської області (тепер – с. Іванівка Чигиринської ОТГ Черкаської обл.). Адресатами були: чоловік – Голуб Григорій Пилипович та брат – Васи́лига Олександр Кирилович.

Автору вдалось поспілкуватись із сином та дочкою адресата*. Ось що вдалось дізнатись про родину.

Горпина (Груня) Кирилівна, уроджена Васи́лига, народилась в 1921 році в селі Янич Чигиринського району Кіровоградської області. Родина була з бідняків, виховувала чотирьох дітей – Катерину, Марію, Олександра та Горпину. У 1939 році Горпина вийшла заміж за Голуба Григорія Пилиповича. Слід відмітити, що родину Пилипа Пилиповича та Ганни Гнатівни Голубів вважали заможною і, відповідно, їх розкуркулили. Приводом для розкуркулення була наявність двох корів, пари коней і майже п'ять десятин землі. Але крім того родина мала ще й 9 дітей, хоча цей факт радянську владу не хвилював. Забравши в родини все майно, їх позбавили ще й будинку – «переселили» в яр, де Пилип викопав землянку. Життя в яру було не з медом – голодно, холодно, діти хворіли і одне за одним відходили у засвіти. На початок війни дітей залишилось троє:

Марія, яка ховалась в ярах і попід дерезою від примусового вивезення до Німеччини, захворіла на туберкульоз і померла в 1947 р.; Федір, який пройшов війну льотчиком і загинув за невідомих обставин; Григорій, мова про якого піде нижче. Тавро «куркульських» діти Пилипа Пилиповича «носили» як одяг, а Григорій у 1932 р. ще й отримав довідку на підтвердження цього факту.

У 1939 р., невдовзі після одруження, молодій парі довелося виїхати з села на Донбас, у Горлівку – дорога в колгосп була перекреслена довідкою про «куркульське» походження чоловіка. Разом з ними поїхав шукати кращої долі і брат Горпини – Олександр Васи́лига. З початком вторгнення німецьких військ на територію України у 1941 р. Голуб Григорій був призваний до лав радянської армії, а Горпина, будучи вагітною, вирішила повернутись до рідного села. Дорога до Янича для вагітної жінки була важкою та виснажливою – потягом до станції Фундукліївка, а звідти з валізою з нехитрим майном пішки додому. Невдовзі вона народила хлопчика, якого нарекли Анатолієм. Через деякий час хлопчик помер. У 1943 р. Григорія було поранено. Хворий і слабкий, він зумів, все-таки, добратись додому [5, 6]. На жаль, діти не пам'ятають як йому це вдалось, тому можна припустити, що Григорій пораненим потрапив у полон і опинився в одному з таборів для військовополонених, які були у відносній близькості до Янича, з якого йому вдалося втекти (як, наприклад, Бугакову Миколі Ф., який втік із смілянського табору для військовополонених і примкнув до партизан у Холодному Яру). Це сталося, очевидно, навесні 1943 р. Доки Григорій був вдома, Горпина завагітніла вдруге і наприкінці 1943 р. народила хлопчика, якого назвали Федором. Якраз саме цього хлопчика – Федика, Федунчика, Федусика і згадують із великою теплотою і любов'ю в листах до дружини її чоловік – Григорій Пилипович, і брат – Саша Васи́лига.

Листи від Олександра Васи́лиги адресовані не тільки Груні – сестрі, а й матері. В листах крім Груні, Федусика та матері згадується ще одна сестра – Катерина. Приїхавши з Донбасу, Горпина оселилась в хаті своїх батьків, при яких жила ще незаміжня Катерина. Сашко на фронт був призваний парубком. Судячи з листів мав веселу вдачу, любив жартувати. Про себе писав мало, жартівливими фразами: «їм та водку п'ю, ситий, як Кирпатівський Грицько» (Нд-6257); «морда как казан у міня, сам я как Кирпатіівський син» (Нд-6258); «живу, тільки не дуже чувствую крепким, та нічого мене не візьме кромі кулі і снаряда. Їсти у мене є, водки тільки мало» (Нд-6265). Одного разу Олександр пожалівся на проблему з ногами – «... болять... два пальці на ногах, як у мене колись було» (Нд-6262), та в одному з листів вказав на своє місцезнаходження: «знаходжуся в Польщі коло ріки Вісла» (Нд-6254).

Олександр у кожному листі цікавиться життям вдома: «Хто у вас голова колхоза» (Нд-6254), «пишіть, що у вас там пропало за войну, чи

будинок є чи подбитий. Напишіть, чи усіх хлопців забирають і який рік» (Нд-6264), «чи є у вас дрова і чи є що з хазяйства. Чи є узуваться у вас, чи батько пошив вам сапоги і що Катя носить у празник? Як я поїхав із дому то німці забрали корову чи поліція? Шоб я знав тепер ви напишіть мені. Катя у церкву ходила чи ні?» (Нд-6265). Питання сільських дівчат теж бентежить Сашка: «Нема Катьки в голові у мене. Токо скучив за вами. Прийду – буду жениться на Галі Харитининій, то побачиш Харитину – позви і скажи шоб як я напишу, шоб Галі не обіжала, купила їй дві корови, повен сундук барахла. Як грошей хватить то хай купує третю корову. Єслі шо вона согласна то хай ожидає, я прийду та заберу її, а ні – то хай переходить до міня як токо получиш пісьмо. Попитай, шоб вона знала, позови її де побачиш і передай їй низенький поклон» (Нд-6257). «Передай Харитині пусть Галю глядить до мого приезда» (Нд-6261) [2].

Пройшов час і Харитинина Галя відійшла на задній план – одружився наш герой на дівчині, яку звали Зінаїда ще під час військової служби, і, не повертаючись після війни в рідне село, мабуть, шоб не бентежити дівчачий рід, оселився в Кривому Розі.

Мобілізований «визволенням», у грудні 1943 р. Григорій Пилипович поповнив лави радянської армії.

Першу вісточку з фронту від чоловіка Горпина Кирилівна отримала в травні (автор висловлює припущення, що за дзеркалом зберігались всі листи з фронту від чоловіка та брата, отримані адресатом та її матір'ю), хоча це був четвертий лист, написаний Григорієм.

«Добрый день многоуважаемая жена а також синочок Фидунчик і родітелі. Передаю вам свій майський пламенно-сердечний привет і нижайше почтеніє. В первых строках своего письма я вам сообщаю, що я до котрого часу жив здоров того і вам желаю. Я січас нахожуся на отдисі із 4 мая ну не знаю чи довго будем чи ні, а то находився на передовій в окопах в боях і получав літню обмундіровку, а тепер я тобі пишу отсюда четверте письмо із тіриторії Бесарабії... целуй любімого мого синочка... як він, чи ходить, чи може вже й бігає і гукає тата, тата, тату, тату, а папа не чує не бачить і не знає...» (Нд-6252)

Далі основні віхи фронтового життя Голуба Григорія Пилиповича можна прослідкувати за листами та деякими документами.

«Пісьмо твоє получил що ти писала 13 мая. Сообщаю що я написал ответ 6 июня і вислав гроші 200 рублей то як получиш то дай ответ, бо я думав що тебе вже й на світі нема. Я нахожуся на курсах младшого ком состава... Писала щоб я тебе посовітував чи їхать в Горловку чи за віщами чи на роботу і просиш шоб я посовітував як я не знаю твого мненія...» (Нд-6253)

«...А тепер я тобі Груня сообщаю, що я вже курси кончив 8го.VIII.44 і получил званіє старшого сержанта і наградну грамоту за отлічне

окончання курсів. А січас я пишу пісьмо із свого подразділення...Груня напиши мені почом там хліб і чи є мануфактура» (Нд-6255)

«... ти Груня пишеш що хліб в тебе є, накосила но не пишеш чи все скосила чи ні чи і той скосила що в городі сіяли пшеницю і той що на Савчиному? В обшим напиши де скосила а де недали... вислав справку ту що ти просила і вислав синочку 150 рублей 27.IX.44. Вислав би іще синочку ну неможливо» (Нд-6259).

Скупі на інформацію фронтові листи. Скупі тому, що об'єднує їх печатка «Просмотрено военной цензурой». Кожна фраза, кожен рядок перевірений працівниками цензорних відділів – переписка найрідніших людей на той час була далеко за рамками приватності.

«А тепер я вам сообщаю що я вже з госпітала виписан 22 января і щас нахожусь в часті. Признан годин к строевой в тилу. Січас нахожусь в замічательном отряде в комендатуре з первого февраля. При раненії сильно ослабел, но січас іду на поправку. Робота не тяжола і не опасна. Січас нахожуся в тилу» (Нд-6263).

Це було друге поранення Григорія. Яким був його характер – невідомо, але, за спогадами дітей, у батька була кульова наскрізна рана лівої руки та кульове поранення грудної клітини.

Цей же факт підтверджується «Списком № 13 военнотружачих, прибувших с госпиталей отставших от команд направляющих 200 зсп (запасной стрелковый полк) г. Суботицу с пересыльного пункта 200 ЗСП г. Сегед [4]. Саме в цьому списку Голуб Григорій Пилипович записаний під номером 12.

Міста, згадані в документі, хоч і знаходяться в різних державах – Суботиця у Північній Сербії, а на час II Світової війни – в Югославії, біля кордону з Угорщиною; Сегед на півдні Угорщини, віддалені один від одного менше, ніж на 50 кілометрів. У цих та в інших містах дислокувались військові формування, які тримали в облозі Будапешт – столицю Угорщини.

Військовий шлях нашого героя закінчився в Будапешті. 13 лютого 1945 р. після 102-денної облоги у місто зайшли радянські війська [3]. Під час взяття Будапешта Григорія було тяжко поранено – він втратив ліве око, отримав численні осколочні рани голови, обличчя та грудей. Це вже було третє поранення Григорія Пилиповича, після якого його, за спогадами дітей, комісували і невдовзі після перемоги він повернувся додому. За операцію по звільненню столиці Угорщини Голуб Григорій отримав медаль «За взятие Будапешта».

Після повернення Григорія Пилиповича з фронту родина Голубів осідає в рідному селі. Довоєнні «штампи» стали неактуальними – Григорій «кров'ю змив тавро куркульського сина». На кутку Латишківка (Голодрабівка) родина Голубів звела будиночок, на виділений колгоспом земельній ділянці, де і оселилась. На початку 1946 р., захворівши на

менінгіт, помирає син Федір – страшна втрата для батьків, але в цьому ж, 1946 р. з'являється на світ дочка Катерина, а у 1949 р. – син Петро. Горпина Кирилівна працює в ланці, Григорій Пилипович – теслярем в будівельній бригаді. За спогадами дітей в будинку всі меблі були зроблені руками батька – столи і тумбочки, стільці і крісла, мисники і лавки, скрині і шафки, навіть вікна та двері – все батько робив сам. На замовлення виготовляв також прядки, ткацькі верстати, музичні інструменти – мандоліни, балалайки та інші. Дзеркало, про яке йде мова – теж батькових рук справа [5, 6]. Автор припускає, що дзеркало Григорій Пилипович виготовив у 1943 р. під час перебування вдома, і листи за заставною дошкою з'являлись по мірі надходження.

У 1964 р. родина Голубів з Іванівки переїжджає до м. Чигирин, де оселяється по вулиці Міліонній, 225. Затишний дім, робота – Григорій Пилипович працює на галантерейній фабриці столяром, Горпина Кирилівна – на цегельному заводі робітницею, одруження дітей, поява внуків – звичайна життєва круговерть. У 1973 р. пішов з життя Григорій Пилипович – набуті хвороби та отримані поранення далися взнаки. Горпина Кирилівна на довгих 29 років пережила свого чоловіка і в інші світи відійшла в 2002 р. Поховані вони на цвинтарі в Чигирині.

У будинку по Міліонній після смерті батьків оселилась дочка – Катерина Григорівна. Дізнавшись від автора цього тексту про знайдені за дзеркалом листи, вона сказала: «Якби я знала, що в дзеркалі листи – я б його ніколи не залишила. Але, якщо вони не у мене, то музей для них – найкраще місце». Відтак комплекс експонатів «Листи із дзеркала» зайняв достойне місце в експозиції «Холодний Яр – земля вільних 2.0», у залі, присвяченому Другій світовій війні та руху опору в Холодному Яру Медведівського краєзнавчого музею.

Список використаних джерел

1. Дзеркало. Фонди ЧНІКЗ. КВ-12848, ПІ-4578. Головна інвентарна книга надходжень № 6.
2. Листи. Фонди ЧНІКЗ. Нд-6252-6266. Книга надходжень предметів і матеріалів науково-допоміжного фонду № 7.
3. Будапешт [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%88%D1%82>
4. Список №13 военнослужащих, прибывших с госпиталей отставших от команд направляющих 200 зсп (запасной стрелковый полк) г. Суботицу с перес. пункта 200 ЗСП г. Сегед. Запис № 12 [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_ypp1993048581/?static_hash=36f55c4b0599d1042ec2fa7d4c1dc656v2
5. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). Записано від Голуба Петра Григоровича, 1947 р. н., жителя м. Чигирин.
6. МПДА. Записано від Гасаненко Катерини Григорівни, 1946 р. н., жительки м. Кропивницький.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК: 94 (477.7) «18/19»

ПРОЄКТ «НОВОРОСІЯ» ЯК ІМПЕРСЬКА СТРАТЕГІЯ АСИМІЛЯЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ (друга половина XVIII–XIX ст.)

Яніна ФЕДОРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор
доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України*

Костянтин МАРКЕВИЧ,

*курсант I курсу навчально-наукового інституту цивільного захисту
Національного університету цивільного захисту України*

Проект «Новоросія» набув нового, зловісного значення після 2014 року, коли Російська Федерація використала цей історичний термін і пов'язані з ним міфи для виправдання анексії Криму, розпалювання війни на Донбасі та подальшого повномасштабного вторгнення. Викриття імперських міфів, пов'язаних із проектом «Новоросія» дозволяє деконструювати та спростувати ключові наративи російської пропаганди про нібито «споконвічно російський» характер південних регіонів України та дозволяє зміцнити українську національну ідентичність, підкреслити історичну тяглість української присутності в регіоні та забезпечити надійну наукову й ідеологічну основу для захисту суверенітету та територіальної цілісності України.

Поняття «Новоросія» виникло в середині XVIII століття як адміністративний і геополітичний проект Російської імперії. Його ініціаторкою стала імператриця Катерина II, яка прагнула закріпити владу над новозавойованими степовими територіями між Дніпром і Чорним морем – землями, що до того належали Османській імперії та Кримському ханству. Формально «Новоросія» не була просто регіоном – це був символ імперського розширення, спроба створити «нову Росію» на півдні, інтегровану в загальнодержавну систему через адміністрацію, військові поселення й переселенську політику [1].

У 1764 році Катерина II створила Новоросійську губернію, до складу якої увійшли землі сучасних південноукраїнських областей – частини Запоріжжя, Дніпра, Херсонщини, Миколаївщини та Одещини. Територія мала стратегічне значення: контроль над Чорноморським узбережжям відкривав імперії шлях до торгівлі, морських портів і військового впливу в Середземномор'ї. Після ліквідації Запорізької Січі 1775 року ці землі остаточно підпорядковували Петербургу, а місцеве населення – переважно українські та козацькі громади – втратило політичну автономію.

Імперська адміністрація засновувала на Півдні України нові міста – Херсон, Миколаїв, Одесу, Тирасполь, Севастополь – і запрошувала в регіон іноземних колоністів. Але будували ці міста і заселяли край переважно все ті ж українці. Так було, зокрема, із Катеринославом (нинішнім Дніпропетровськом), заснованим у 1777 році на місці козацьких поселень.

Головний задум імператорських можновладців полягав саме у масовому заселенні нових для Російської імперії територій Приазов'я та Причорномор'я росіянами й представниками інших етнічних груп, в той час як українське населення мало бути депортованим за межі території України, зокрема до Сибіру й Кавказу. Саме тому Катерина II активно запрошувала переселенців із різних регіонів Європи – сербів, греків, німців, болгар, вірмен. Цим імперія прагнула «цивілізувати» територію, перетворивши степ на лояльний до Петербурга простір. Утім, за фасадом «освоєння» ховалася колонізація – економічна експлуатація та русифікація краю [2].

Дуже активно проєкт «Новоросія» продовжував реалізовуватися й протягом XIX століття. Однак, за дослідженнями багатьох українських істориків, зокрема, Л. Залізняка, Ф. Турченка, О. Гави, саме українське населення відіграло ключову роль у заселенні Південної України. Зокрема, за результатами першого перепису, частка українців на цих територіях становила 70–85 % [1], в той час як частка російського населення не перевищувала 5 %. Щоб виправити ситуацію, з другої половини XIX ст. імперські урядовці активізували практику примусових переселень українців на Схід. Так, за твердженнями Володимира Буткевича, з 1896 по 1914 рр. до Сибіру було депортовано 1690 тис. українців [3], а на звільнені території заселено росіян, болгар, греків, німців, євреїв, молдаван, тощо.

Щодо Кримського півострова, то росіяни з'явилися на цих територіях лише після завоювання Кримського ханства у 1783 році, в той час як українці складали значну частину населення Кримського півострова ще з XVII століття [4, с. 60]. Однак було одне але – будучи більшою частиною населення Приазов'я і Причорномор'я, українці

переважно проживали у сільській місцевості, а той час як російськомовне населення – у містах. Традиційна орієнтація українців на сільське господарство, на думку Федора і Галини Турченків, зумовила їх повільне в включення в промисловість та торгівлю, які бурхливо розвивались на даних територіях в результаті промислового перевороту XIX століття [5, с. 45], натомість як інші етноси ставали активними провідниками промислового перевороту на Сході та Півдні України. Через даний факт, про українців складалося враження, що це виключно сільська нація. Ситуація виправилася вже на початку XX століття, коли почалась швидка урбанізація українського населення у міський сектор півдня і сходу України. В той історичний проміжок часу, за даними Івана Терлюка, кожний другий житель Півдня і Сходу був за етнічним походженням українцем, і тільки кожний п'ятий – росіянином [6, с. 320]. Що стало яскравим доказом того, що імперський проект «Новоросія» зазнав на території нашої країни поразки.

Таким чином, не дивлячись на активну реалізацію імперською владою проекту «Новоросія», починаючи з другої половини XVIII – XIX ст., втілити його основну мету – ліквідацію української етнічної більшості та асиміляцію української суб'єктності у Південноукраїнському регіоні – не вдалося. Незважаючи на цілеспрямовану колонізаційну політику, штучну зміну адміністративних назв, масове залучення іноземних колоністів та інкорпорацію російського елементу, український етнос зберіг кількісну перевагу в Південноукраїнському регіоні.

Список використаних джерел

1. Гава О. Історія «Новоросії» та її етнічний склад у XIX ст. / Олег Гава // Історична правда. 2014. 7 травня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/> (дата звернення 31.10.2025)
2. Новоросія до радянських часів охоплювала землі від Харкова до Одеси? Likbez. URL: <https://likbez.org.ua/new-russia-to-the-soviet-era-covered-land-from-kharkov-to-odessa.html> (дата звернення 02.11.2025)
3. Буткевич В. Право України на Крим // Літературна Україна. 1991. 28 листопада.
4. Залізняк Л. Історичні корені імперської політики Росії проти України // Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. К. : «МП Леся», 2016. С. 55–88
5. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2015. 166 с.
6. Терлюк І. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 51. С. 303–324.

УДК 94(47+57)"1914/1917"

**ВІД «СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ» ДО «ДЕНАЦИФІКАЦІЇ»:
ТЯГЛІСТЬ ІМПЕРСЬКИХ НАРАТИВІВ У РОСІЙСЬКІЙ
ПРОПАГАНДІ 1914–1917 РР. ТА 2014–2024 РР.**

Дмитрій НІКОЛАЙЧУК,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України Національної академії наук України*

Російська імперська пропаганда періоду Першої світової війни та сучасна російська інформаційна політика проти України демонструють різочу тяглість наративів, механізмів впливу й ідеологічного наповнення. Попри столітній розрив, у обох випадках російська пропаганда прагнула мобілізувати суспільство, легітимізувати агресію та приховати внутрішні кризи, використовуючи різноманітні, але близькі для населення ідеологеми.

На початку ХХ ст. більшість країн зберігали імперську (монархічну) форму правління, що ґрунтувалася на потужній ідеологічній політиці та розвинених механізмах державної пропаганди. Питання стабільності державного устрою й ефективності ідеологічної роботи були важливими за будь-яких умов, однак у ситуації затяжної світової війни їхнє значення зростало вдвічі. Адже війна стала не лише збройним протистоянням великих імперій, а й випробуванням на витривалість політичних режимів і систем пропаганди. Напередодні Першої світової Російська імперія вирізнялася більш демократичними рисами порівняно з сучасною РФ, тому для неї війна загострила внутрішні суперечності: соціальне невдоволення та національну різнорідність. У зв'язку з цим імперська пропаганда мала на меті зміцнити відданість монархії, а також мобілізувати армію й цивільних на «священну боротьбу» проти «німецького ворога».

У 1914 р. Російська імперія закликає населення до «священної боротьби» проти «німецького варвара», тоді як сучасна РФ у 2014–2024 рр. застосовує аналогічну риторику, оперуючи «болючим» для більшості росіян міфом «денацифікації» та відновлення «історичної справедливості». Обидва дискурси виконують функцію виправдання експансії, маскуванню внутрішніх суперечностей і формування образу зовнішнього ворога, яким завжди виступав «захід» або «його цінності».

Як і у 1914 р., російська пропаганда сьогодні намагається представити війну як екзистенційну, духовно виправдану та «потрібну». На початку ХХ ст. війна подаєбся як «Божа кара» за гріхи людства і водночас як можливість захистити «православну цивілізацію». У сучасній РФ риторика «сакральної боротьби» трансформувалася у концепт «русского мира», який нібито покликаний протистояти «занепадному Заходу» та «вигаданому нацизму» в Україні.

Досвід Першої світової, на наш погляд, свідчить, що ефективність імперської пропаганди була високою лише на початковому етапі війни. Такі прояви, як добровільне бажання менонітів стати санітарами (попри своє пацифістське віросповідання) чи готовність селян допомагати армії транспортом, та багато інших прикладів демонструють початкове патріотичне піднесення. З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, першим доводиться фінансово мотивувати своє населення, яке не хотіло просто так відлучатися від свого цивільного життя, тим більше вони вірили у так звану «сильну і непереможну професійну армію».

Водночас ключовим джерелом для розуміння меж впливу імперської пропаганди є солдатські листи 1914–1917 рр. Вони фіксують розрив між офіційною риторикою та фронтовим досвідом. Характерні вислови про виснаження, страх, відчай і нерозуміння сенсу війни («не знаючи кого треба захищати») демонструють, що ідеологічні кліше не могли перекрити реальну картину бойових дій. Солдатський епістолярій дозволяє простежити поступове руйнування міфу про «священну війну» та формування критичного ставлення до влади, що врешті сприяло революційним подіям 1917 р.

Здавалося б на перший погляд паралелі із сучасними російськими військовими не такі й очевидні, адже доступ до джерельної бази обмежений, а перехоплені розмови та свідчення полонених хоч і демонструють злам первинних пропагандистських ілюзій та відсутність розуміння справжньої мети війни, але це відбувається лише після проведення освітньо-роз'яснювальної роботи. По суті РФ використовує найбільш «ідеологічно прожарених» представників свого суспільства або ж тих кому легко нав'язати потрібний наратив. Сучасний пропагандистський конструкт «визвольної місії» або ж «війни за визволення від нацистів» не руйнується під тиском побутових труднощів, великих втрат та відчуття абсурдності насильства, як сто років тому адже він був формувався не один рік, має постійне «підживлення» й фінансово вмотивованих солдатів.

Помітною рисою імперської пропаганди є сакралізація військового обов'язку. У листах мобілізованих Першої світової ця риторика проявляється у молитвах, апеляції до Божої волі, відтворенні церковних проповідей. Сучасна Росія використовує ті самі механізми: церковні служби, благословення патріарха Кирила на війну, фреймування вторгнення як «боротьби добра зі злом». Це підтверджує, що релігійна риторика залишається одним з найстійкіших пропагандистських інструментів російської держави, але на сучасному етапі війни вона уже не має такого впливу та значення як сто років тому.

Важливим є і те, що імперська пропаганда як у 1914-му, так і у 2022-му роках формувала подвійний дискурс: з одного боку – героїзація солдата, з іншого – його знеособлення. І у минулому, і зараз російський солдат подається як частина «сакральної місії», що нівелює його особисті

потреби, емоції та право на сумнів. Однак саме ці сумніви, зафіксовані у приватних джерелах, і стають доказом краху лише пропагандистської конструкції періоду Першої світової війни, про що ще рано говорити умовах продовження агресії РФ проти України.

Аналізуючи тяглість наративів, можна стверджувати, що сучасна російсько-українська війна є не лише політичним чи військовим конфліктом, а й продовженням багатовікової імперської практики, в якій імперська ідеологія не втрачає свого значення і відіграє ключову роль. Образи «німецького ворога» та «бандерівця», «захист православної цивілізації» й «боротьба з нацизмом» – це різні форми однієї й тієї ж імперської парадигми, спрямованої на збереження контролю, виправдання агресії та конструювання історичної місії.

Отже, російська пропаганда 1914–1917 рр. і 2014–2024 рр. демонструє схожість пропагандистських наративів: сакралізація війни, міфологізація ворога, апеляція до історичної величі та використання релігійних мотивів. Через сто років відбулося підсилення певних ідеологем або ж надання їм другорядного значення. Вивчення імперської пропаганди початку ХХ ст. не лише допомагає краще зрозуміти причини кризи Російської імперії, а й дає важливі інструменти для аналізу сучасної агресії РФ проти України, адже виявляє історичну сталість російських маніпулятивних практик.

Список використаних джерел

1. Біла К. Воєнна пропаганда імперії: Перша світова війна та її сучасний відгомін. Вісник національної академії наук України. № 2. 2024. С. 102–108.
2. Державний архів Волинської області, ф. 266, оп. 1, спр. 31 «Переписка с воинскими частями», арк. 62–79.
3. Держархів Одеської обл., ф. 89, оп. 1, спр. 3573 «Отношение мемуаристов к войне», 1914 г., арк. 2–4.
4. Лавренко О. Світ «своїх» та «чужих» в російському суспільстві в роки Першої світової війни: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2023. 220 с.
5. Куцик Р., Безпалько Б. «Демонізація» ворога як прийом російської воєнної пропаганди в роки Першої світової війни. Київські історичні студії. 2020. № 1. С. 75–82.
6. Куцик Р. Прийом інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. Київські історичні студії. 2017. № 1. С. 82–87.
7. Лисенко О. Інструменталізація релігійного чинника в гібридній війні Росії проти України / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2024. 164.
8. Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни. Краєзнавство, 2018. № 4. С. 4–15.
9. Мосієнко О. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперії на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни. Сумський історико-архівний журнал. Вип. XXVII. Суми, 2016. С. 72–80.
10. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко. К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
11. Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 1335, оп. 3, спр. 200 «Переписка с волинским губернатором, помощниками начальника Волинского

ГЖУ в уездах и другими лицами о мобилизации населения на военные работы, о виселении в глуб страны немцев-колонистов, об аресте в г.Дубно австрийских секрених агентов и по другим вопросам», арк. 8–10.

12. Якубова Л. Російсько-українські "історичні війни": введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 68 с.

13. Ясь О. Російсько-українська війна. Воєнна сучасність у координатах історичної темпоральності. Методичні матеріали для семінару-практикуму у вищій школі / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 46 с.

УДК 316.6.159

ВІЙНА ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Ольга ДУЛГЕРОВА,

кандидат історичних наук, доцент,

викладач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін

Національного університету цивільного захисту України

Війни супроводжують людство протягом тисячоліть. Особливого значення вони набувають у ХХ ст., оскільки виникає загроза його існуванню, а також через ті наслідки, які пов'язані із війнами як такими. Для визначення поняття «війна» існує безліч дефініцій. Сучасне визначення цього поняття, прийняте серед вітчизняних військових теоретиків, виглядає так. Війна – соціально-політичне явище, крайня форма вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших суперечностей між державами, народами, націями, верствами і соціальними групами засобами збройного насильства.

Війна є одним із найглибших і найтрагічніших соціальних явищ, яке в різні історичні епохи визначало долю народів і держав. Вона не лише руйнує економіки та життя людей, а й стає каталізатором глибоких історичних і соціально-культурних змін.

Як зазначав німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, «Війна зберігає моральне здоров'я народів, як вітер зберігає море від гниття». Ця думка підкреслює, що конфлікти, якими б трагічними вони не були, часто змушують суспільства рухатися вперед та оновлюватися.

Актуальність теми зумовлена сучасними реаліями – зокрема, війною росії проти України, яка стала не лише боротьбою за незалежність, а й етапом переосмислення цінностей і національної свідомості.

Здавна, від часів давньогрецького філософа Демосфена (IV ст. до н. е.), війни поділялися на справедливі і несправедливі. Перші, на думку

філософа, ведуться заради захисту батьківщини від розорення і знищення ворогом, в ім'я справедливості. Несправедливими є ті війни, які ведуться заради користі, вигоди, порушуючи принципи справедливості. Однак, що вважати справедливим, а що несправедливим, як правило, входило у прерогативи самих ініціаторів війни.

Історія свідчить: війна є не лише руйнуванням, а й механізмом історичного поступу. Після Першої та Другої світових воєн людство створило Організацію Об'єднаних Націй, розвинула міжнародне право, переглянуло уявлення про права людини. Як писав Вінстон Черчилль: «У війні – рішучість, у поразці – стійкість, у перемозі – великодушність, у мирі – доброзичливість». Післявоєнна Європа пройшла шлях від роз'єднаності до інтеграції – саме війна стала поштовхом до єднання континенту.

Отже, війна – це не лише трагедія, а й точка історичного перелому, коли старі системи поступаються місцем новим.

З позиції соціології, війна – це «криза суспільного організму». Вона змінює роль держави, посилює почуття колективної відповідальності, переформатовує соціальні відносини. Макс Вебер наголошував: «Держава – це інститут, який володіє монополією на легітимне насильство». Під час війни ця теза набуває особливого змісту: саме держава бере на себе функції захисту, контролю та мобілізації. Водночас війна стимулює самоорганізацію суспільства. Український волонтерський рух, розвиток горизонтальних зв'язків і допомоги – яскраві приклади того, як у надзвичайних обставинах люди об'єднуються.

Як зазначав французький соціолог Еміль Дюркгайм: «Суспільство живе не тільки завдяки єдності інтересів, а й завдяки єдності вірувань і прагнень». Саме війна пробуджує цю єдність – у цінностях, у вірі в перемогу, у спільній відповідальності за майбутнє.

Війна стає випробуванням, що формує націю. У процесі боротьби за свободу народ визначає себе, свої кордони, свої символи. Іван Франко писав: «Тільки боротьба виховує сильних і дає право на існування». Українська війна за незалежність – це не лише оборона території, а й боротьба за гідність, мову, культуру, історію. Через спільний біль і жертвність народ народжується заново. Як підкреслював Ернест Ренан, «Нація – це щоденний плебісцит». І в умовах війни цей плебісцит відбувається через дію, взаємодопомогу і готовність стояти один за одного.

Післявоєнні періоди завжди позначаються глибокими змінами: розвитком науки, технологій, зміною політичних систем. Як показує історія, навіть найстрашніші війни стають поштовхом до прогресу. Після Другої світової з'явилися міжнародні організації, нові стандарти прав людини, а після Холодної війни – глобальна співпраця й нова архітектура безпеки. Альберт Ейнштейн зауважував: «Я не знаю, якою зброєю воюватимуть у Третій світовій війні, але у Четвертій – битимуться

палицями і камінням». Ця цитата нагадує, що кожна війна несе не лише урок, а й застереження. Її соціальні наслідки повинні вести людство до миру, а не до нових конфліктів.

Війна завжди залишає глибокий слід не лише в історії та соціальній структурі суспільства, а й у його культурі. Зіткнення цінностей, втрати, випробування та переосмислення сенсів створюють нові культурні форми, традиції та символи. Культура під час війни стає не лише способом самовираження, а й засобом опору, пам'яті та єднання народу.

Війна докорінно змінює культурну свідомість. У мистецтві, літературі, музиці, театрі з'являються нові теми – біль, мужність, жертва, боротьба, надія. Змінюється тональність культурного дискурсу: замість спокійних мотивів – динаміка, контраст, експресія. Як писав Альбер Камю: «У часи випробувань народжується справжнє мистецтво – не задля краси, а задля правди». Культура у воєнний час виконує роль духовного захисту нації. Вона формує спільну пам'ять, зміцнює почуття єдності, допомагає осмислити трагедію та знайти сенс у стражданні.

Українська культура, зокрема, під час сучасної війни, стала потужним чинником національної консолідації. Відродження народної пісні, поезії, візуального мистецтва, документалістики – усе це свідчить про силу культурного спротиву.

Після воєн люди по-іншому сприймають життя, свободу, людську гідність. Те, що раніше здавалося буденним, набуває особливої ваги. Змінюються моральні орієнтири: зростає цінність солідарності, емпатії, героїзму, пам'яті. Як сказав Ерїх Марія Ремарк: «Війна змінює людину назавжди, навіть якщо вона повертається додому».

Післявоєнний період часто стає часом культурного відродження. На уламках старого світу народжується нова естетика, нові символи та наративи. Війна прискорює пошук нових засобів вираження – у кіно, живописі, музиці, архітектурі.

Такі процеси ми бачимо і в Україні: з'являються твори, що поєднують документальність і мистецьке осмислення, реалії війни – з вірою в майбутнє.

Війна залишає культурну спадщину – меморіали, твори, свята пам'яті. Через них суспільство не лише вшановує минуле, але й формує імунітет проти повторення трагедій. Недарма Віктор Гюго писав: «Пам'ять народу – це його совість».

Війна є потужним каталізатором культурних змін. Вона руйнує старе, але водночас пробуджує нову духовність, нову творчість і нову свідомість. Через культуру народ зберігає себе, навіть коли руйнуються міста. Саме культура стає тим мостом, що веде від руїни – до відродження.

Отже, війна є складним соціально-історичним явищем, у якому поєднуються руйнівна і творча сили. Вона випробовує суспільство, але й відкриває шлях до оновлення.

Список використаних джерел

1. Бернадський Б. В., Мілославська О. М. Сутність і природа міжнародного конфлікту та політичний компроміс: історичний погляд. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/8_2021/74.pdf.
2. Будз В. Аксіологічний вимір історичної пам'яті українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Вип. 1(119). 2015. С. 19–23.
3. Дулгерова О. Діяльність громадянського суспільства в умовах воєнного стану. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Вип. 25. Черкаси : НУЦЗ України, 2025, С. 172–179.
4. Кононенко С. В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 41. С. 53–63.

УДК: 75+069.5.75+94(477.46)2022.02/...(092)

ПОРТРЕТ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ МАКСИМА БУЛЬБИ

Тетяна ДЖУЛАЙ,

науковий співробітник фондів

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

З 1991 року наша країна проголошена самостійною незалежною державою. Та саме останнім часом ми відчули справжню відповідальність за збереження цього статусу, за кордони нашої держави, життя українців, за наше майбутнє. З 2022 року наша країна знаходиться під тиском ворожих військ, що знищують наші міста, вбивають мирних людей, захоплюють території. Та завдяки нашим героям, що боронять країну, ми відчуваємо, що знаходимося під захистом, дякуємо Богу за мирне небо і молимося за життя наших воїнів.

Нажаль боротьба за незалежність приносить численні втрати, гинуть кращі, щоб ми могли жити вільно на своїй землі.

За цей час до фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника надійшло чимало документів, світлин, що розповідають про нинішню війну. Окрему групу складають портрети загиблих героїв, виконані в техніці живопису, авторами яких є місцеві художниці А. Бульба та Л. Березій. Одним з перших до фондів заповідника надійшов портрет загиблого Героя Максима Бульби (1990–2022), намальований рукою дружини [1]. Після повномасштабного вторгнення ворога на територію України

Максим не зміг спокійно сидіти вдома. Вже 25 лютого він добровольцем пішов до військомату і 8 березня був призваний до лав ЗСУ. З 27 березня 2022 року Максим Бульба разом з побратимами, бійцями 1 роти, 1 батальону 110 Окремої Механізованої бригади захищав нас від рашистської орди на «нулівці» в районі Авдіївської промзони. Побратими згадують Максима як відчайдуха, із запальним характером, що любив правду. Він ніколи не ховався за спинами інших, чесно і віддано служив своїй Батьківщині [3].

Народився Максим Олегович Бульба в м. Кам'янка, у краї вільного козацтва, Коліївщини та Холодноярщини. Ріс кмітливим, веселим, спортивним, допитливим хлопчиком. Дуже любив займатися спортом, відвідував секцію дзюдо, брав участь у багатьох республіканських, міжнародних турнірах з самбо, панкратіону, грепплінгу. Мав звання «Кандидат у майстри спорту України» [2].

Максим отримав вищу освіту, мав роботу, займався спортом, мріяв про мирне і спокійне життя. З часом зустрів свою майбутню дружину Аню, з якою одружився у 2017 році. В шлюбі у них народився чудовий хлопчик, син Даніїл, якого тато обожнював [2].

То ж звістка про смерть тата, чоловіка, сина, яким був Максим для рідних, стала для них межею, що змінила не тільки життя, а і їх самих.

Маючи талант до живопису, Аня, дружина Максима, створює портрет, де востаннє могли поєднатися їх душі. Відроджуючи з небуття образ чоловіка, Аня зображує його як мужнього воїна в бойовій екіпіровці. З першої миті нас приваблює погляд великих карих очей, на світлому виразному обличчі. В цьому погляді сум, тривога і рішучість, які не залишають байдужим нікого. На солдаті поверх плито носки одягнена розгрузка, оснащена рацією, робочим карабіном та турнікетом для військових. Такий необхідний комплект речей ніби символізує про тонку межу солдатського буття – від бою, спілкування з побратимами до поранення та рятування життя.

Для дружини, сина, рідних – це останні миті, в яких Максим залишиться Воїном, що поклав своє життя за нас усіх, а портрет стане символом вдячності справжньому Герою.

За проявлений героїзм в боротьбі з ворогом Максим Олегович Бульба посмертно нагороджений медалями: «Незламним Героям російсько-української війни», «За оборону Авдіївки», та «За військову службу Україні» (посмертно). Вічна пам'ять захиснику України!

Список використаних джерел

1. Обліково-фондова документація Кам'янського державного історико-культурного заповідника.
2. Тамара Гордієнко, Галина Таран. Історії справжніх (Книга 1). Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2025. С. 14.
3. Трудова слава. 2023. 14 липня.

УДК 069.8 + 94(477:(477.46)2022.02/...(092)Корнюк

**ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ ЗАХИСНИКИ:
ВИКЛИКИ ПОШУКУ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛІ
(НА ПРИКЛАДІ МИХАЙЛА КОРНЮКА)**

Тамара ГОРДІЄНКО,
науковий співробітник

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

У сучасних умовах війни питання пошуку зниклих безвісти осіб набуває особливої актуальності. Тисячі українських захисників і захисниць, які зникли внаслідок бойових дій, залишають родичів та близьких у стані невизначеності та розпачу.

Одним з найбільш складних аспектів цього процесу є встановлення точної долі зниклого, пошук тіл, їх ідентифікація, а також надання необхідної юридичної та психологічної допомоги рідним та близьким. У багатьох випадках процес пошуку зниклих є затяжним, а самі родини стикаються з численними адміністративними та правовими труднощами.

У роботі розглядається даний процес на прикладі конкретної ситуації пошуку уродженця міста Кам'янки Черкаської області Корнюка Михайла Валерійовича, чия історія відображає всі проблеми, з якими довелося зіткнутися рідним зниклого оборонця. А також звертається увага на роль волонтерів, медичних експертів, правозахисних організацій і державних установ у пошуку зниклих та встановленні їх долі.

Війна – це складне соціально-політичне явище, що супроводжується значними людськими, моральними та матеріальними втратами. За цим, на перший погляд, простим словом криється цілий спектр емоційних і психологічних переживань: ненависть і любов, героїзм і зрада, самотність і туга за близькими, знецінення людського життя і смерть, нездійсненні мрії, біль, невизначеність. Повномасштабна війна, розпочата проти України, призвела до численних людських трагедій. Однією з них є історія Темної Інни Валеріївни, яка втратила свого брата Михайла, захисника України, що зник безвісти під час бойових дій.

В грудні 2023 року представники Кам'янського ТЦК та СП вручили жінці сповіщення, де зазначалося, що її брат, навідник кулеметного відділення кулеметного взводу механізованого батальйону 110 окремої механізованої бригади ім. генерала-хорунжого Марка Безручка, рядовий Корнюк Михайло Валерійович 1986 року народження під час виконання службових обов'язків 12 грудня 2023 року зник безвісти внаслідок артилерійського обстрілу противника біля н.п. Авдіївка Покровського району Донецької області. Інна Валеріївна згадує: *«12 грудня 2023 року в 14.45 мені сповістили, що брат зник безвісти на РОП (ротний опорний пункт) «Хортиця» ВП (військова позиція) «Вінстон». Офіційне підтвердження про безвісти зниклого я отримала 14 грудня. І час зупинився... Я не знала, куди бігти, кому телефонувати і що робити далі. Але просто сидіти і чекати я не могла і не збиралася. Я повинна була діяти...»* [3]. Після отримання сповіщення, що Михайло зник безвісти Інна Валеріївна розпочала власні пошуки брата, які тривали довгих 9 місяців.

Корнюк Михайло Валерійович народився в місті Кам'янці 24 лютого 1986 року. В 1991 році пішов до 1 класу Кам'янської школи № 1. Був, за спогадами вчителів, хорошим, чемним, вихованим учнем, який достатньо часу відводив на навчався, тому навчався лише на «добре» та «відмінно».

У 2001 році Михайло закінчив 9 класів і вступив до Черкаського професійного ліцею переробної промисловості. В 2004 році здобув професію апаратник стерилізації консервів, варник харчової сировини та продуктів, оператор лінії у виробництві харчової промисловості.

Після закінчення ліцею юнака було призвано на строкову службу до Збройних сил України, яку він проходив у 95 окремій аеромобільній бригаді в місті Житомирі. Пройшовши військові навчання на полігонах у лісах на Житомирщині, став десантником-кулеметником, здійснював стрибки з парашутом.

В житті Михайло Валерійович був добрим, чуйним чоловіком. Мав багато друзів і просто хороших знайомих, яким, за потреби, завжди приходив на допомогу. У вільний час чоловік любив порибалити.

Після смерті батьків Інна і Михайло залишилися однією родиною. Разом переживали і хороші, і не дуже моменти в житті: святкували свята, раділи, плакали, підтримували один одного завжди і в усьому.

З початком повномасштабної російсько-української війни першим було мобілізовано сина Інни Валеріївни – В'ячеслава, а потім, 16 серпня 2023 року і брата. Військові навчання Михайло Валерійович пройшов в місті Чернігові. Потім був вишкіл з європейськими військовими на кулеметі «Browning M2 BOC – 101», після закінчення якого захисник отримав сертифікат про здобуття військової кваліфікації – кулеметник. 16 жовтня Михайло Корнюк разом з побратимами поїхав на Схід, але поки не рушив потяг, хлопцям не повідомляли, куди їх передислоковують. 17 жовтня 2023 року бійця було зараховано до легендарної 110 ОМБ ім. генерала-

хорунжого Марка Безручка. Він разом з побратимами зайняв оборону міста Авдіївки. 4 листопада оборонець був поранений, лікування проходив у військовому госпіталі міста Лозова Харківської області. Підлікувавшись, повернувся в бригаду та продовжив захист Авдіївки на ВП «Вінстон».

Так тривало до 12 грудня 2023 року, а потім дні, тижні, місяці пошуків. Як вони проходили і чи мали якісь результати, розповідає Інна Валеріївна: *«Велику допомогу в пошуках брата мені надавали волонтери. Дякуючи їм, я дізналася, що на позиціях, які захищав Михайло, були жорстокі бої, і після 4 годинного бою він був поранений, а після ворожого штурму позицій його вже ніхто не бачив. Військове керівництво на мої запитання тільки відповіли, що танк «розібрав» позицію, на якій перебував брат. А що й до чого так і залишилось невідомо»* [3].

Під час пошуків Інна Валеріївна зверталася з письмовими запитами до різних державних установ та правозахисних організацій. Вона писала в Штаб Антитерористичного центру при Службі безпеки України, Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими, Апарат Верховної Ради України, Кабінет Міністрів України, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Головне слідче управління Національної поліції України, Спеціалізовану прокуратуру у сфері оборони Центрального регіону, Управління документування службової діяльності МВС, Офіс Президента України, військові частини, в яких служив брат; Черкаську обласну, Смілянську та Костянтинівську окружні прокуратури та інші державні установи. На свої запити отримувала офіційні листи, в яких їй повідомляли, що згідно з сформованим витягом з Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, її брат Корнюк М. В. *«зник на території бойових дій (під час воєнних дій) та набув статусу особи зниклої безвісти за особливих обставин – 24.01.2024 року»* [1]. З документів, які надала військова частина, стало відомо, що *«Корнюк М. В дійсно в період з 17.10 по 05.11.2023, з 18.11.2023 по 12.12.2023 брав участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією рф проти України, перебуваючи в н.п. Авдіївка Донецької області»* [3]. Пізніше з матеріалів розслідування Інна дізналася, що *«12 грудня 2023 року, внаслідок влучання артилерійського снаряду близько 01:20 год по позиції «Вінстон», стався повний обвал будівлі, де на той момент повинні були нести бойове чергування чотири військовослужбовці, включно з навідником 2 кулеметного відділення кулеметного взводу рядовим Корнюком Михайлом Валерійовичем. Бойова обстановка не дозволяла зробити розшукові дії і впевнитись в достовірності їхнього перебування на позиції. Під час загальної перевірки наявності особового складу та перевірки особового складу, що були на бойовому чергуванні на РОП «Хортиця», після закінчення штурмових дій підтвердилась відсутність*

чотирьох військовослужбовців, включно з рядовим Корнюком Михайлом Валерійовичем. Теперішній статус військовослужбовця невідомий» [2, 5].

Дякуючи волонтерам з ГО «Незламні патріоти «Пошук полон» – Юлі Андреевій і її команді, Олі та Анатолію – Інна Валеріївна поїхала до побратимів з 110 ОМБ, які в той час перебували на ротації в Черкаській області. 8 березня 2023 року вона вже знала, що сталося з її братом, та мала достатньо інформації про те, як він воював, і як загинув. Але в жінки виникла нова проблема: як повернути тіло додому, до рідного міста для поховання. І знову потрібно було шукати шляхи її вирішення і вона шукала.

«В цей час мені повідомили про приїзд до Києва омбудсмена Туреччини. Мене разом з родинами інших безвісти зниклих захисників запросили з ним на зустріч. Я поїхала до Києва. Ми передали списки наших рідних та назви локацій, де вони зникли і дуже просили повпливати представників Туреччини на рф в питанні повернення тіл наших рідних родинам для належного поховання» – продовжує розповідати Інна Валеріївна [4]. Після зникнення брата сестра постійно переглядала ворожі телеграм канали з надією побачити фотографію Михайла, при кожному обміні дізнавалася, до якого міста привозили тіла загиблих захисників і разом з волонтерами їхала до моргів госпіталів, щоб підточити інформацію. 13 травня 2024 року Інна Валеріївна побачила фото свого брата на одному з рашистських каналів. І знову поїздки по моргах. 21 травня – дізналася, що в одному з моргів є тіло захисника, який дуже схожий на Михайла. Тіло було повернуто під час чергового обміну 16 квітня. 18 червня розпочалася довготривала процедура впізнання та проведення експертизи ДНК. Результати були готові 26 вересня 2024 року. Після цього Інна вже точно знала, що це її брат.

Захисник-оборонець Корнюк Михайло Валерійович повернувся до рідного міста 30 вересня 2024 року «на щиті». Поховали Героя, за його заповітом, біля могили мами, на кладовищі по вулиці Ярослава Мудрого. За особисту мужність, виявлену у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку Указом Президента України №35/2025 від 16 січня 2025 року героя нагороджено медаллю «За військову службу Україні» [6].

Доля кожного зниклого безвісти захисника є частиною спільної національної пам'яті. Проблема їх пошуку є одним із найболючіших викликів сучасного воєнного часу. Історія Михайла Корнюка демонструє не лише особисту трагедію родини оборонця, а й складність процесів, з якими доводиться стикатися рідним полеглих героїв та їх емоційне навантаження під час пошуку.

Аналіз проведених досліджень засвідчує, що пошук зниклих безвісти вимагає комплексного підходу, який поєднує роботу державних структур, громадських організацій, військових формувань, волонтерських ініціатив та родин зниклих.

Список використаних джерел

1. Витяг з Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.
2. Витяг із журналу бойових дій 1 механізованого батальйону в\ч А4007, р\з № 133, розпочатий 06.12.2023, а саме пункт 9282 п\п.
3. Довідка про безпосередню участь особи у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Підстава накази командира в\ч А4007 (по строковій частині) : №294 від 17.10.2023 №313 від 05.11.2023, № 326 від 18.11.2023 від 12.12.2023.
4. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Спогади Темної Інни Валеріївни, сестри Михайла Корнюка 1976 р.н., уродженки м. Кам'янки Черкаського району, Черкаської області.
5. Матеріали службового розслідування за фактом зникнення безвісти рядового Корнюка М. В.
6. Указ Президента України №35\2025 Про відзначення державними нагородами України. 16 січня 2025 року.

УДК 94:355.4:391.6

**ЕВОЛЮЦІЯ УНІФОРМИ УКРАЇНСЬКИХ БОРЦІВ
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОВСТАНЦІВ ХХ–ХХІ ст.**

Наталія БЕСАРАБ,

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

У процесі становлення української державності військова уніформа відіграла важливу роль як маркер національної ідентичності, символ державності та практичний елемент військової діяльності. Дослідження трансформації однострою українських борців за незалежність від початку ХХ ст. до сучасного періоду є актуальним з огляду на відновлення історичної пам'яті та формування сучасної національної військової традиції.

Із кожним історичним етапом функціональні та символічні характеристики уніформи зазнавали суттєвих змін. Уніформа виконувала не лише утилітарні, але й комунікативні функції: формувала образ воїна-захисника, створювала єдність підрозділу, слугувала носієм політичних і культурних смислів.

Мета дослідження – простежити історичну еволюцію військової уніформи українських борців за незалежність у ХХ–ХХІ ст., виявити її спадкоємність, функціональні особливості та ідеологічне наповнення. Методологія дослідження ґрунтується на історико-порівняльному аналізі, методі візуальної реконструкції, вивченні архівних матеріалів, музейних експонатів та нормативних документів.

Встановлено, що уніформа легіону УСС, армії УНР та УГА формувалася під впливом європейських військових стандартів, поєднуючи австро-угорські та німецькі зразки із національними елементами. УПА переважно використовувала змішану та імпровізовану форму через специфіку підпільної боротьби, однак водночас створила впізнавану систему традиційних символів. У період незалежності України процес формування військової уніформи пройшов трансформацію від радянського зразка до національно орієнтованого – з урахуванням бойового досвіду, сучасних стандартів НАТО та історичної спадщини УНР і УПА.

В умовах сучасної російсько-української війни вирішального значення набули ергономічність, маскувальні властивості та сучасні тактичні матеріали. Разом з тим, уніформа зберігає символічну функцію – зразки однострою після 2014 року впроваджують елементи історичного українського військового стилю, акцентуючи тяглість державотворчої традиції.

Таким чином, еволюція уніформи українських борців за незалежність відображає політичні, культурні та військові процеси, водночас залишаючись важливим чинником формування національної ідентичності та історичної пам'яті суспільства.

УДК 94(477.46)(092) «1917/1921»

**ЮХИМ ЩИРИЦЯ – ОСВІТНІЙ, ГРОМАДСЬКИЙ
ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ
ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.**

Любов ШМИГОЛЬ,
*молодша наукова співробітниця
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

2025 року виповнилося 145 років з дня народження Юхима Щириці – педагога, громадського та державного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр. Уродженець Чигиринщини був завідувачем відділу освіти (фактично – міністром) в уряді Директорії. Вперше це ім'я я почула влітку 2001 року під час запису спогадів жителя села Боровиці Василя Івановича Щириці. Виявилось, що Василь Іванович – двоюрідний племінник Ю. Щириці. Про дядька він знав із розповідей свого батька – Івана Семеновича.

Згадаємо основні етапи життя відомого земляка. Юхим Щириця народився 14 (26) жовтня 1880 року в селі Боровиця Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Черкаського району Черкаської області) в сім'ї

селян Онуфрія і Параскеви Щириць [3, арк. 48]. Онуфрій Антонович мав пару волів та 4 десятини землі. Після смерті батьків хлопець став за няньку для дитини дядя, що жив поруч зі школою. Поки дитина спала, Юхим слухав під дверима класу, як учитель проводить уроки. Учитель Данило Іванович Мачуговський запросив хлопця до класу. Юхим бавив дитину і водночас навчався. За 2 роки він пройшов програму 4-х класів [16]. Далі було навчання у Коростишівській учительській семінарії та на фізико-математичному факультеті Київського університету Св. Володимира (отримав диплом 1-го ступеня [3, арк. 60]). Спочатку Ю. Щириця працював у 2-класних народних училищах на Черкащині. Потім викладав фізику та природознавство у Велико-Сорочинській учительській семінарії (Полтавщина).

З 1914 року життя Ю.Щириці пов'язане з Вінницею. У вересні 1914 року його перевели на роботу до Вінницького учительського інституту. Викладав фізику та природознавство. Паралельно читав лекції з природознавства на короткотермінових педагогічних курсах при інституті та в IV та V класах Вінницької міністерської жіночої гімназії. Його відзначали як «блискучого знавця своєї справи та прекрасного методиста» [14, с. 256]. З 1916 року брав активну участь у роботі місцевого українського гуртка [8]. У 1917 році у Вінниці вийшла укладена Ю. Щирицею «Термінологія та програма систематичного курсу арифметики» [1, с. 213]. Щоправда, професор Є. Тимченко розкритикував цю брошуру, бо автор «густо засіває свою мову московізмами» [18, с. 10].

Наш земляк – член Вінницької «Просвіти». З квітня 1917 року входив до Ради – її керівного органу [15, с. 164]. Діячі «Просвіти» займали активну громадську позицію. У серпні 1917 року Ю. Щириця був серед тих просвітян, які виступили проти призначення директором Вінницького учительського інституту М. Запольського. Вже 21–23 вересня він брав участь у першому Всеукраїнському з'їзді «Просвіти» і звітував про діяльність Вінницької організації [15, с. 165]. З жовтня 1917 року викладав хімію [15, с. 166] у двох українських гімназіях, заснованих Вінницькою «Просвітою».

Ю. О. Щириця – перший редактор газети «Республіканські вісті» [19]. Брав активну участь у діяльності редакційного комітету тижневика «Подільська воля» [13, с. 103]. Обидва видання виходили у Вінниці.

З кінця 1917 року до листопада 1918 року Ю. Щириця обіймав посаду Подільського губернського комісара освіти [11, с. 71]. Проголошена Міністерством народної освіти політика передбачала українізацію освітньої сфери. Для цього слід було підготувати велику кількість педагогічних працівників. У травні 1918 р. Ю. О. Щириця звернувся до Міністерства освіти з пропозицією відкрити при Вінницькому учительському інституті на базі середньої освіти однорічні педагогічні курси з підготовки кадрів для вищої початкової школи. Влітку курси розпочали роботу [9, с. 402]. Для вчителів, які викладали нижчій початковій та середній школах, відкрили літні українознавчі курси. Але не всі змогли їх пройти. В добу гетьманату частина

національно свідомих педагогічних працівників була заарештована [16, с. 129]. Ю. Щириці довелося визволяти їх з тюрми [9, с. 402]. Українізація нижчих початкових шкіл на Поділлі відбувалася успішно, діти швидко навчилися читати і писати рідною мовою. Крім того, Ю. Щириця сприяв переведенню з 2 серпня 1918 р. чотирикласної гімназії на державне утримання [15, с. 166].

Згідно постанови Директорії УНР від 7 грудня 1918 року Ю. Щириця з 5 грудня 1918 р. був призначений на посаду завідуючого відділом освіти (фактично – міністром при Директорії УНР). Під наказом стоїть підпис В. Винниченка [4, арк. 27]. На посаді завідуючого Ю. Щириця підписав розпорядження про вищі початкові школи (17 грудня 1918 р.), керівництво якими залишив за губернським земством [15, с. 167].

З 30 грудня 1918 року Ю. Щириця призначений товаришем міністра народної освіти [5, арк. 29] (товариш міністра завідував найважливішими відділами міністерства, його повноваження прирівнювалися до повноважень заступника міністра). На початку березня 1919 року повернувся до попереднього місця роботи – Вінницького учительського інституту.

Ю. Щириця – відомий громадський діяч. Як член партії українських соціалістів-революціонерів [11, с. 71] висувався кандидатом до Всеросійських установчих зборів, обирався головою Вінницької повітової учительської спілки, депутатом Трудового конгресу від Вінницького повіту [12, с. 159].

У березні 1919 року Вінницю зайняли більшовики. Ю. Щириця не залишив місто. 12 квітня 1919 року заарештований і перевезений до Києва. Ю. Щирицю стратили 1 червня 1919 року «в порядку червоного терору і за контрреволюцію» [14, с. 258], незадовго перед відступом більшовиків з Києва. За однією з версій, це сталося помилково – телеграфістка пропустила слово «не» у телеграмі з текстом «не розстрілювати» [17].

Уряд із запізненням відреагував на смерть Ю. Щириці. В жовтні 1919 року були виділені кошти на поховання [10, с. 323] і одноразова допомога вдові Валентині у розмірі 30000 гривень [6, с. 557]. Того ж 1919 року на відзначення заслуг покійного перед батьківщиною українською владою були встановлені щорічні державні стипендії при Вінницькому учительському інституті і при Вінницькій учительській семінарії ім. Т. Шевченка [7, с. 309].

Ім'я Юхима Щириці повернуто із забуття завдяки багаторічній роботі кандидата історичних наук Костянтина Завальнюка. 22 січня 2011 р. в ефір місцевого телеканалу ВДТ-6 вийшла телепередача «Постаті в Соборній Україні – Юхим Онуфрійович Щириця», підготовлена за участі Державного архіву Вінницької області [2, с. 114]. Матеріали про Ю. Щирицю були представлені на документальних виставках у Державному архіві Вінницької області: «Поділля в добу Української революції 1917–1920 років» (2018 [3]), (2020 [5]), «І оживе добра слава, слава України» [4]. На них експонувалася особова справа Ю. Щириці.

Список використаних джерел

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів, 2008. 368 с.
2. Вісник Державного комітету архівів України (січень – березень 2011 року). Вип. 1(42). К., 2011. 125 с.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф.Д-54. Оп. 1. Спр. 86. URL: [https://davio.gov.ua/activity/vistavka_dokumentiv_davio_podillya_v_dobu_ukrayinskoyi_revolyuciyi_1917_1920_rr_\(дата_звернення_3.11.2025\)](https://davio.gov.ua/activity/vistavka_dokumentiv_davio_podillya_v_dobu_ukrayinskoyi_revolyuciyi_1917_1920_rr_(дата_звернення_3.11.2025))
4. ДАВіО. Ф.Д-54. Оп. 1. Спр. 86. URL: [https://davio.gov.ua/activity/materiali_vistavki_dokumentiv_i_ozhive_dobra_slava_slava_ukrayioni_\(дата_звернення_3.11.2025\)](https://davio.gov.ua/activity/materiali_vistavki_dokumentiv_i_ozhive_dobra_slava_slava_ukrayioni_(дата_звернення_3.11.2025))
5. ДАВіО. Ф.Д-54. Оп. 1. Спр. 86. URL: [https://davio.gov.ua/activity/vistavka_dokumentiv_davio_podillya_v_dobu_ukrayinskoyi_revolyuciyi_1917_1920_rr_\(дата_звернення_3.11.2025\)](https://davio.gov.ua/activity/vistavka_dokumentiv_davio_podillya_v_dobu_ukrayinskoyi_revolyuciyi_1917_1920_rr_(дата_звернення_3.11.2025))
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. К., 2006. 687 с.
7. Завальнюк К. Людина великої педагогічної сили. (Освітній та громадський діяч Ю. О. Щириця). Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. 36. ст. / Редкол. В. М. Даниленко (відп.ред.), С. І. Білокінь, О. В. Добржанський, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький, О. П. Реєнт, В. П. Швидкий. К., 2003. Вип. 7. 342 с. С. 306–309.
8. Завальнюк К. До 23-річчя Незалежності: доля Нарушевичів [Електронний ресурс]. URL: <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/do-23-richnitsi-nezalezhnosti-dolya-narushevichiv-10412151.html>
9. Завальнюк О. М. Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень-грудень 1918 р.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 24. Кам'янець-Подільський. 2014. С. 399–413.
10. Завальнюк О. М. Соціальний захист у політиці українських урядів за Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т. 22. Кам'янець-Подільський. 2012. С. 314–327.
11. Зеров М. Юхим Щириця. Вільна українська школа. 1919–1920 шк. рік. № 1–3 (серпень-жовтень) С. 71–72.
12. Лейберов О. О. «Ваша влада, ваш оборонець...» – як обирали Конгрес трудового народу Української Народної Республіки. Література та культура Полісся. Вип. 79. Серія «Історичні науки». № 3 / відп. ред. і упоряд. Г. В.Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 137–165.
13. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця. 2011. 272 с.
14. Мазурик В. С., Шпильова Л. М. Громадський та культурний діяч Поділля поч. ХХ ст. Ю. О. Щириця. Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького (27–29 серпня 1993 року). Хмельницький. 1993. С.256–258.
15. Малюта О. Вінницька “Просвіта” та її діячі в українському національному державотворенні 1917–1920 рр. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Вип. 61. Т. 74. Історія. 2007. С. 164–169.
16. Маньківська Т. Становище вчительства в Українській Державі [Електронний ресурс]. *Вісник Київського національного Лінгвістичного університету*. Серія Історія, економіка, філософія. Вип. 17. К., 2012. С. 128–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknl_uief_2012_17_20

17. Матеріали польових досліджень автора. Записано від Щириці Василя Івановича, 1920 р. н., який проживав у с.Боровиця, липень 2001 р.

18. Тимченко Є. Шкільна термінологія. Книгарь. Літопис українського письменства. 1917. № 1 (вересень). С. 5–10.

19. Щириця Юхим Онуфрійович [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Щириця_Юхим_Онуфрійович

УДК 94:364.35](477)"18/190"

ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЙ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА (XIX – початок XX ст.)

Владислав МАЗУР,

*доктор філософії, молодший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

В одному із найперших нормативно-правових актів у цій царині – «Установчій грамоті» російського імператора Олександра I 1804 р. про заснування Харківського університету – фіксувалися аналогічні до інших підходи призначення пенсій. Зокрема, вказувалося, що кожен професор та ад'юнкт мали право на пенсію після 25-річної вислуги. Вона мала виплачуватися до смерті у розмірі, який відповідав річному окладу. У випадку «невиліковної хвороби» вчена рада університету мала право достроково призначити виплату 50 % окладу [1]. На пенсію без таких обмежень за розміром можна було претендувати «за відмінні чесноти та гідні заслуги» і лише після схвалення такого університетського рішення імператором. Окремо регламентувалася одноразова виплата річної платні вдовам та дітям померлого професора, ад'юнкта чи викладача університету, які пропрацювали понад 5 років. До цього додавалася ще й 1/5 річного окладу як пенсійна виплата. Стаж понад 15 років надавав право сім'ї померлого, крім річного окладу, отримати ще й ¼ від його розміру. Якщо ж термін служби складав менше 5 років, виплати були можливі лише у випадку особливих заслуг і після схвалення міністром народної освіти. Уявлення про розміри пенсій професорсько-викладацького складу єдиного на той час в українських губерніях Харківського університету можна сформулювати на основі відповідних сум заробітної платні.

Так, річний оклад професора складав 2000 руб., ад'юнкта – 800, лекторів і вчителів мов – 600 руб. [2]. Для порівняння: штат Київського університету 1842 р. передбачав менші виплати. Річне жалування ординарного професора складало 1200 руб., екстраординарного – 860 руб., ад'юнкта – 600 руб., лектора – 500 руб.

В окремих випадках, зокрема при відкритті Рішельєвського ліцею в Одесі у 1817 р., створювалися окремі пенсійні фонди, кошти із яких спрямовувалися на надзвичайні витрати чи виплати «заслуженим» педагогам. Рівень зарплат у цьому закладі освіти фактично прирівнювався до університетських: директор отримував 3000 руб., два інспектори – по 2000 руб., а професори – від 1500 до 2000 руб. залежно від предмету викладання. У штаті ще знаходилися економ (1500 руб.), лікарі (300–700 руб.), ад'юнкти (750 руб.), наглядачі (550 руб.), бухгалтер (400 руб.) тощо. Сформований пенсійний капітал цього навчального закладу складав «понад 1200 рублів, звичайного річного податку на кошт утримання пенсіонерів, ще 500 рублів, для формування особливої суми, із якої... третина спрямовувалася на пенсії заслуженим професорам при звільненні» після 20-річної служби [3].

Педагоги і адміністративний персонал гімназій та повітових училищ українських губерній при отриманні соціальних виплат керувалися згадуваними у р. 2.1 «Правилами» 1805 р. Оскільки окружна система передбачала поділ на розряди із різним фінансуванням, доречно конкретизувати річні оклади для різних типів місцевих навчальних закладів, адже від них напряму залежав розмір пенсії (залежно від вислуги, коливався від 1/3 окладу до повної ставки окладу):

- губерньські гімназії: директор – 800 руб., вчитель – 550 руб., вчитель мов – 400 руб., вчитель малювання – 300 руб.;
- Волинська гімназія: директор – 1000 руб., префект – 600 руб., бібліотекар – 700 руб., старший вчитель – 500–600 руб. (залежно від предмету), молодший вчитель – 400 руб. (крім вчителя латинської та польської, який отримував 500 руб.), вчитель малювання – 300 руб., письма – 150 руб.;
- Київська гімназія: директор – 1500 руб., старший вчитель – 700 руб. (залежно від предмету), молодший вчитель – 500 руб.; для учительських пенсій існував капітал у розмірі 1 тис. руб.
- Одеська комерційна гімназія: директор – 800 руб., вчитель – 550 руб. (крім вчителів: грецької та італійської – 500 руб., французької – 400 руб.);
- повітові училища: наглядач – 300 руб., вчитель – 250 руб.;
- Одеське повітове училище: вчитель – 325 руб.;
- Київське головне народне училище: директор – 500 руб., вчитель вищих класів – 400 руб., вчитель нижчих класів – 200–275 руб., малювання – 150 руб. [4].

Отже, розмір пенсії, на яку претендували вчителі гімназій та повітових училищ українських губерній, визначався на основі норм загальноімперського законодавства та окремих нормативно-правових актів, що регулювали оплату праці та нормування пенсійних виплат у відповідності до регіональної специфіки розрахунку. Наведені цифри засвідчують, що, за винятком навчальних закладів у Києві й Одесі, а також

Волинської гімназії, усі інші навчальні заклади в українських губерніях належали до так званого «3-го розряду», найменш фінансованого. Відтак розмір пенсій чиновників українських губерній був значно нижчим, у порівнянні із тими регіонами, які складали 1-й та 2-й розряди (це, головним чином, російські губернії європейської частини імперії) [5].

Власну специфіку мали деякі профільні навчальні заклади причорноморських міст. Викладачі Херсонського училища торгового мореплавання (відкритого у 1834 р.), вже через рік отримали поліпшені умови державної служби, а також можливість виходити на пенсію після 20 років роботи, отримуючи половину окладу, а після 25 років – із повним окладом. За кожне додаткове п'ятиріччя призначалося ще 1/5 окладу [6]. Цей навчальний заклад замінив собою клас морехідних наук, який діяв при місцевій гімназії у 1814–1828 рр. і повинен був ліквідувати кадровий дефіцит у зв'язку зі швидкого зростання торгового судноплавства [7]. Ще із 1827 р. у Петербурзі вивчалось питання про заходи щодо стимулювання розвитку цієї галузі. Врешті на початку 1830-х рр. було затверджено низку відповідних пільг. На момент відкриття Херсонського училища торгового мореплавання у місті нараховувалося 200 власних суден, які потребували кваліфікованих шкіперів та штурманів. Відтак належне соціальне забезпечення викладачів навчального закладу відповідало економічним процесам, які охопили українське Причорномор'я [8].

Проте проблеми та недосконалість імперського законодавства не минули і міністерство народної освіти, коли педагогам, чиновникам та службовцям відомства також нерідко відмовляли у виплаті пенсій із різних причин, наприклад недостатність необхідного стажу, за непристойну поведінку, за пияцтво, через політичну неблагонадійність. Остання підстава набула широкого поширення у другій половині XIX ст. в умовах наростання революційного народництва та інших опозиційних рухів серед вчительства.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1898. Т. 1: (1802–1815 г.). С. 203–211.
2. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение о успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1805. № 10. С. 286–290.
3. Устав Ришельевского Лицея. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 34. 1817 г. № 26827.
4. Штаты Ришельевского лицея и учебных заведений при оном. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Книга штатов. Ч. 2. Отд. 4. 1800 г. № 26827. С. 201–204, 197, 6–7, 18–19, 26.
5. Держархів Київської обл. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 1-6 зв., 45.
6. Иванов В. Уставы о пенсиях и единовременных пособиях: (По Своду законов изд. 1857 г. и по продолж. 1863, 1864, 1868, 1869, 1871 и 1872 гг.). Санкт-Петербург, 1873. С. 163.
7. Виноградов В. Торгово-мореходное образование в России. Санкт-Петербург, 1912. С. 9–10.
8. Скальковский В. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. Санкт-Петербург, 1887. С. 11–18.

УДК: 364.65: [477.52+378.4]

СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТСТВА В ПІСЛЯВОЄННІЙ УРСР

Едуард СЕМЕШИН,
незалежний дослідник (м. Ромни)

Постановою від 5 травня 1942 р. директорам вищих і середніх спеціальних навчальних закладів було надано право призначати стипендії малозабезпеченим студентам – учасникам війни, демобілізованим з армії унаслідок поранень, контузій або за станом здоров'я – навіть за наявності не лише відмінних і добрих, а й задовільних оцінок [6, Арк. 133]. Постановою від 15 вересня 1943 р. для педагогічних ВНЗ було встановлено нові розміри стипендій: 140 крб. – для студентів 1 курсу, 160 крб. – 2, 185 крб. – 3 і 4, 210 крб. – 5 курсу [22]. Студенти, які навчалися на відмінно, отримували надбавку в розмірі 25%. До ухвалення зазначеної постанови кількість стипендіатів не перевищувала 20% від загальної кількості студентів, однак відтоді їх частка різко зросла. У Сумському державному педагогічному інституті (СДПІ) станом на 1 січня 1945 р. з 200 студентів 2 курсу лише 6 не отримували стипендії, а на 1 (175 осіб), 3 (60) і 4 курсах (64 особи) стипендіальне забезпечення становило 100% [2, Арк. 12]. Наказом всесоюзного комітету по справам вищої школи від 8 березня 1945 р. було підвищено розміри іменних стипендій. Зокрема, стипендія імені Й. Сталіна збільшувалася з 500 до 700 крб. на місяць, В. Молотова – з 400 до 500 крб., М. Калініна – з 400 до 500 крб., К. Ворошилова – з 400 до 500 крб., С. Кірова – з 300 до 500 крб. У випадках, коли встановлений розмір іменної стипендії був нижчим за стипендію, що отримували студенти-відмінники відповідного курсу, виплата іменної стипендії мала перевищувати її на 10 % [1, Арк. 45]. Незважаючи на істотний для того часу розмір, кількість таких стипендій залишалася незначною. Так, наказом начальника Управління у справах вищої школи (УСВШ) при Раді Міністрів УРСР від 18 серпня 1949 р. СДПІ було виділено 3 сталінські стипендії [18, Арк. 45]. Розмір кожної на той час становив 700 крб. Одним з отримувачів був О.П. Овчаренко [18, Арк. 51зв.] – майбутній директор цього закладу. Відповідно до наказу міністра освіти УРСР № 698 від 11 листопада 1952 р. розмір сталінської стипендії було підвищено до 780 крб. [21, Арк. 155].

Одночасно з цим було збільшено коло осіб, які мали право на звільнення від плати за навчання. Розпорядженням № 22334-р від 5 грудня 1944 р., за підписом заступника Голови Ради Народних Комісарів СРСР М. Вознесенського, з 1 вересня 1944 р. було встановлено звільнення від плати за навчання в 8–10 класах середніх шкіл, технікумах та ВНЗ для дітей офіцерів-інвалідів Великої Вітчизняної війни, а також дітей офіцерів, які загинули, зникли безвісти або померли внаслідок поранень, каліцтв чи

захворювань, отриманих на фронтах війни [14, Арк. 39]. На виконання цього розпорядження голова Всесоюзного комітету у справах вищої школи при РНК СРСР С. Кафтанов 7 грудня 1944 р. підписав наказ № 591-С «Про звільнення від плати за навчання дітей офіцерів-інвалідів Вітчизняної війни та дітей офіцерів, загиблих на фронтах Вітчизняної війни» [13, Арк. 36]. 1 жовтня 1952 р. Міністерство вищої освіти СРСР поінформувало про те, що розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 16 вересня 1952 р. № 23914-р з початку 1952/53 н. р. було поширено дію постанови РНК СРСР від 2 липня 1941 р. № 1803 «Про звільнення від плати за навчання дітей рядового та молодшого командного складу Червоної армії і Військово-Морського флоту» та розпорядження Раднаркому СРСР від 5 грудня 1944 р. на нову категорію осіб. Відтепер право на звільнення від оплати за навчання в середніх спеціальних і ВНЗ отримали діти військовослужбовців, які стали інвалідами внаслідок війни з Фінляндією 1939–1940 рр., а також діти загиблих, зниклих безвісти або померлих від поранень, контузій чи хвороб, отриманих під час бойових дій у цей період [5, Арк. 303]. Наказом Міністра вищої освіти СРСР № 163 С. Кафтанова від 13 червня 1946 р. «Про звільнення Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці від плати за навчання у середніх і вищих навчальних закладах та про встановлення їм підвищеного розміру стипендії» було закріплено низку соціальних гарантій для зазначених осіб. Також зазначалося, що з 1 червня 1946 р. в технікумах і ВНЗ для таких студентів виділялася підвищена стипендія в розмірі 400 крб. на місяць незалежно від курсу навчання [16, Арк. 43]. Наказом Міністра вищої освіти СРСР № 375 від 10 березня 1950 р. «Про звільнення від плати за навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах інвалідів Вітчизняної війни та колишніх вихованців дитячих будинків, трудових колоній, трудових виховних колоній і вихованців, які перебувають під патронатом» передбачалися пільги для зазначених соціально вразливих категорій населення [20, Арк. 24].

У наказі начальника УСВШ С. Бухала № 12 від 28 травня 1948 р. зазначалося, що під час перевірки правильності призначення стипендій студентам і звільнення їх від плати за навчання у низці вищих навчальних закладів Києва – зокрема в Київському медінституті, Київській державній консерваторії, Київській обсерваторії та Київському технологічному інституті харчової промисловості – було виявлено численні порушення. Зокрема, встановлено факти систематичного несвоєчасного внесення плати за навчання. У Київському медінституті було «незаконно» звільнено від оплати за перше півріччя 1947/48 н. р. 190 студентів, а за друге – 197 студентів, нібито як малозабезпечених, без відповідного документального підтвердження. Підставою для таких рішень слугували лише особисті заяви студентів і клопотання профкому. Подібні порушення були зафіксовані й у Київській державній консерваторії, де з 218 студентів, звільнених від плати за навчання, 192 отримали таку пільгу на підставі лише того, що ніде не

працювали. У Київському медінституті виявлено незаконні випадки позбавлення студентів стипендії за порушення правил внутрішнього розпорядку чи пропуски занять. Іноді стипендія зменшувалася як «штраф» на один місяць; лише у квітні 1948 р. таких випадків було зафіксовано понад 120, причому переважно серед студентів 4 і 5 курсів. У зв'язку з виявленими порушеннями директорам навчальних закладів було наказано забезпечити документальне підтвердження статусу малозабезпечених студентів, а також заборонялося позбавляти їх стипендії за порушення дисципліни чи пропуски занять [6, Арк. 307, 308]. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 2996 від 9 серпня 1948 р. «Про зміну порядку стипендіального забезпечення студентів вищих навчальних закладів і учнів технікумів (середніх спеціальних навчальних закладів)», було ухвалено встановити з 1 вересня 1948 р. новий порядок призначення стипендій. Відтепер право на отримання стипендії у ВНЗ надавалося лише тим студентам, які за результатами екзаменаційних сесій мали відмінні та добрі оцінки. Водночас зберігався чинний порядок виплати стипендій, визначений постановою РНК СРСР від 15 вересня 1943 р. № 996 [9, Арк. 120зв.]. Реалізація положень нової постанови була закріплена наказом заступника Міністра освіти УРСР О. Руська № 1708 від 26 серпня 1948 р. [11, Арк. 84]. Унаслідок змін у стипендіальному забезпеченні кількість студентів-стипендіатів помітно скоротилася, однак залишалася відносно високою порівняно з показниками 1940/41 н. р., коли було запроваджено плату за навчання. Станом на 1 січня 1951 р. у СДПІ серед студентів денної форми навчання стипендію отримували: на 1 курсі – 136 із 225 осіб, на 2 – 103 із 142, на 3 – 101 із 155, на 4 – 156 із 157 студентів. Загалом із 679 студентів стаціонару 496 осіб, тобто близько 73%, були стипендіатами [7, Арк. 36].

З огляду на те, що внаслідок війни значна кількість учнів не змогла завершити навчання в середній школі, було організовано спеціальні короткотермінові підготовчі курси. На п'ятимісячні курси з відривом від виробництва зараховували осіб, які мали освіту не нижче дев'яти класів (при учительських інститутах – не нижче восьми класів) і припинили навчання у школі з таких причин: призов до лав Червоної армії, робота на виробництві або евакуація. На тримісячні курси без відриву від виробництва приймали осіб із повною середньою освітою (а при учительських інститутах – із дев'ятирічною освітою). Слухачі п'ятимісячних курсів, які не мали повної середньої освіти, перед вступом до ВНЗ складали іспити на атестат зрілості (в учительських інститутах – за програмою дев'яти класів) при одній із середніх шкіл міста. Особи, які мали відповідний освітній рівень, після завершення курсів допускалися безпосередньо до складання вступних іспитів до ВНЗ. Курсанти п'ятимісячних курсів з відривом від виробництва отримували стипендію в розмірі 130 крб. [1, Арк. 61]. У липні 1945 р. заступник народного комісара освіти УРСР О. Русько надіслав директивного листа ректорам університетів, а також директорам педагогічних і

учительських інститутів. Зазначалося, що підготовчі курси були дозволені урядом з метою забезпечення виконання плану прийому студентів на 1945 р. Однак частина ВНЗ не вжила необхідних заходів для набору належної кількості слухачів на ці курси: організація підготовчих курсів була фактично пущена на самоплив. У результаті на 1 липня 1945 р. на п'ятимісячних курсах навчалося лише 3600 слухачів із запланованих 4900, а на тримісячних – лише 386 замість передбачених 5000 осіб. Особливо незадовільною ситуація була у Сумському, Полтавському, Херсонському та Білгород-Дністровському педінститутах [15, Арк. 35]. У 1946/47 н. р. контингент слухачів підготовчих курсів при СДПІ (без відриву від виробництва) становив 100 осіб [16, Арк. 68; 12, Арк. 120]. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 22 травня 1948 р. № 1729 «Про курси з підготовки до вступу у вищі та середні спеціальні (технікуми) навчальні заклади» передбачалося запровадження з 1 вересня 1948 р. плати за навчання на підготовчих курсах і відділеннях. Як виняток, на 1948/1949 і 1949/1950 н. р. було вирішено зберегти чинний порядок фінансування підготовчого відділення при Ужгородському держуніверситеті, розрахованого на 150 слухачів: їм дозволялося виплачувати стипендії у розмірах, установлених для студентів університету [9, Арк. 21зв.].

У наказі міністра вищої освіти СРСР С. Кафтанова № 720 від 28 грудня 1946 р. «Про підсумки вступної кампанії до вищих навчальних закладів у 1946 р. та заходи щодо підготовки до прийому 1947 р.» зазначалося, що загалом у СРСР при плані прийому 190,4 тис. осіб було подано 298 тис. заяв, із яких зараховано 202 тис. осіб. Серед вступників понад 40 тис. становили учасники Великої Вітчизняної війни, а близько 37 тис. – відмінники середньої школи. Частка чоловіків серед зарахованих сягала 40 %, що суттєво перевищувало показник попереднього року (18%) [16, Арк. 76]. В Україні, згідно з наказом заступника начальника УСВШ при Раді Міністрів УРСР професора Семененка, від 31 жовтня 1946 р., план прийому студентів на перший курс до 156 ВНЗ республіки був виконаний на 106,3 %. Загалом план передбачав зарахування 34 тис. осіб, із них 13 870 – до 80 закладів республіканського підпорядкування, решта – до 75 закладів союзного підпорядкування [16, Арк. 65-67]. Підсумки прийому до педагогічних і учительських інститутів висвітлювалися у наказі заступника міністра освіти УРСР О. Руська № 4876 від 31 жовтня 1946 р. «Про підсумки прийому до педагогічних та учительських інститутів Української РСР у 1946 р». Рада Міністрів УРСР та Центральний комітет КП(б)У затвердили план прийому до цих закладів у кількості 8 820 осіб, у тому числі до педінститутів – 4 000 осіб (із них 300 без відриву від виробництва), а до учительських інститутів – 4 820 осіб. Фактично було прийнято 4 389 осіб та 4 755 осіб відповідно. План прийому виконали всі навчальні заклади, за винятком Херсонського педагогічного та двох учительських інститутів. Серед недоліків вступної кампанії 1946 р. вказувалося на несвоєчасне видавання органами народної освіти атестатів

зрілості випускникам середніх шкіл, що ускладнювало організацію прийому до ВНЗ [12, Арк. 83].

Разом із тим у вищій школі республіки залишалися суттєві проблеми. У наказі № 1470 заступника міністра освіти УРСР О. Філіпова від 3 квітня 1946 р. констатувалося, що в першому півріччі 1945/46 н. р. через незадовільні матеріально-побутові умови із ВНЗ УРСР вибуло 3 536 студентів. Особливо великий відсів зафіксовано у Харківському та Одеському університетах, у Ворошиловградському та Одеському педінститутах. Внаслідок неналежної роботи керівників навчальних закладів було зафіксовано 2 190 випадків неявки студентів на іспити без поважних причин. Також зазначалося, що дирекція інститутів недостатньо контролювала раціональне використання студентів у навчальний час: їх активно залучали для заготівлі палива та роботи в допоміжному господарстві (Харківський, Ворошиловградський педінститути) [1, Арк. 135; 12, Арк. 11]. У наказі № 954 Міністра освіти УРСР П.Г. Тичини від 8 квітня 1947 р. зазначалося, що лише протягом першого півріччя 1946/47 н. р. з ВНЗ УРСР вибуло 10 398 студентів, що становило 8,9% від загальної кількості. У педагогічних ВНЗ, підпорядкованих Міністерству освіти УРСР, було відраховано 2110 осіб (9,8%) [17, Арк. 41].

На засіданні вченої ради СДПІ 14 лютого 1947 р. М. Бонь зачитав наказ Міністерства вищої освіти від 7 січня 1947 р., у якому повідомлялося, що з 1 жовтня 1945 р. з інституту вибуло 50 осіб. Із них лише 15 закінчили навчання, тоді як решта 35 були відраховані з різних причин – насамперед через матеріальні труднощі та академічну неуспішність. У своєму виступі Д. Нукалов наголосив, що оприлюднений наказ спонукає адміністрацію та викладацький колектив до серйозних роздумів над тим, як покращити умови проживання і навчання студентів, а також забезпечити кожному з них належну матеріальну підтримку [3, Арк. 100]. Питання матеріально-побутового забезпечення студентства було також у центрі уваги на наступному засіданні вченої ради СДПІ, яке відбулося 28 лютого 1947 р. У ході засідання було заслухано доповідь Д. Нукалова про перебіг Всеукраїнської наради директорів педінститутів і ректорів університетів, що проходила в Києві. Центральною темою наради стало обговорення шляхів поліпшення соціально-побутових умов студентів. Окрім цього, розглядалися й інші важливі аспекти освітнього процесу, зокрема питання культури студентської молоді, підвищення якості викладання та посилення ідеологічного виховання [3, Арк. 128]. У рішенні Сумської обласної ради депутатів від 15 березня 1948 р. зазначалося про перебіг виконання постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 28 лютого 1947 р. № 378 «Про заходи щодо поліпшення матеріально-побутового та культурного обслуговування студентів вищих навчальних закладів УРСР». Зокрема, керівництво СДПІ не приділяло належної уваги санітарному стану студентських гуртожитків. У приміщеннях гуртожитків фіксувалася антисанітарія: нерегулярно

змінювалася постільна білизна, що створювало реальну загрозу поширення шлунково-кишкових інфекцій [10, Арк. 39].

У наказі № 127/У УСВІШ УРСР від 14 квітня 1947 р. «Про матеріально-побутове та культурне обслуговування студентів і учнів вузів та технікумів УРСР» констатується, що за перше півріччя 1946/47 н. р. з вищих навчальних закладів УРСР вибуло 10 398 студентів, що становило 8,9% від загального контингенту. Із 53 будівель, передбачених для використання студентами, повернуто лише 8, а з 30 800 кв. м додаткової житлової площі для гуртожитків міськими радами виділено всього 2 700 кв. м. У результаті лише 43,8% студентів, які потребують житлової площі, були забезпечені місцями в гуртожитках. Відтак рішення Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 серпня 1946 р. № 1424 щодо звільнення приміщень залишилося невиконаним [12, Арк. 188; 17, Арк. 55]. У наказі № 2443 заступника міністра освіти УРСР П. Дудника від 24 жовтня 1947 р. «Про підготовку установ і підприємств системи Міністерства освіти УРСР до зими 1947/48 рр.» зазначалося, що станом на 15 вересня 1947 р. план постачання палива педінститутами було виконано лише частково: по вугіллю – на 53 %, по дровах – на 40 %, по торфу – на 46,5 %. Учительські інститути виконали план відповідно на 34,3 %, 36,8 % і 50,3 %. В окремих навчальних закладах – зокрема у Київському, Криворізькому, Мелітопольському, Миколаївському, Ніжинському, Полтавському педінститутах, Харківському інституті іноземних мов, а також у Рівненському, Харківському, Чернігівському учительських інститутах – недовиконання плану постачання палива набуло загрозливого характеру. В ряді вишів на той час не було завершено ремонт навчальних корпусів і гуртожитків (Харківський педагогічний, Кременецький та Харківський учительські інститути) [8, Арк. 290].

Однією з головних причин високого рівня відсіву студентів була нездатність держави забезпечити належне харчування студентства. У наказі заступника міністра освіти УРСР О. Руська від 25 квітня 1946 р. про підсумки роботи відділів робітничого і студентського постачання (ВРСП) при ВНЗ Міністерства освіти УРСР за I квартал 1946 р. зазначалося, що ВРСП при Ніжинському педінституті перевиконав план товарообігу та організував кравецьку майстерню. Значних успіхів у виконанні планів товарообігу досягли ВРСП Дніпропетровського держуніверситету та Мелітопольського педінституту. Водночас у документі наголошувалося на незадовільній роботі значної кількості ВРСП, зокрема при Харківському і Київському педінститутах та при Конотопському учительському інституті. Особливо критичним був стан справ у ВРСП Черкаського педінституту, де було виявлено розтрату коштів у розмірі 30 тис. крб., а результати господарської діяльності лише за перший квартал 1946 р. засвідчили збитки на 20 тис. крб. [16, Арк. 49]. Проблеми матеріального забезпечення ВНЗ загострювалися внаслідок втручання держави у господарську діяльність освітніх установ. 7 грудня 1946 р. було видано наказ заступника міністра освіти УРСР

О. М. Руська № 5284 «Про здачу хліба допоміжними господарствами», яким передбачалося передати державі продовольче зерно, за винятком насіннєвих фондів. Цей документ є показовим у контексті голоду 1946–1947 рр., оскільки засвідчує залучення освітніх установ до виконання державних хлібозаготівель навіть в умовах загального продовольчого дефіциту [16, Арк. 74]. Незадовільний стан харчування студентів підтверджував наказ міністра освіти УРСР П. Тичини № 469 від 15 лютого 1947 р. «Про стан матеріально-побутового обслуговування студентів педагогічних та учительських інститутів». У ньому зазначалося, що харчування студентів у ВРСП було одноразовим та вкрай низькою якістю, не організована робота з децентралізованої заготівлі продуктів, не вжиті заходи для поліпшення студентського харчування. Через відсутність належного контролю з боку керівництва ВНЗ поширеними були випадки крадіжок і зловживань у студентських їдальнях і крамницях (Житомирський педінститут) та порушення постачання з боку місцевих торговельних організацій (у Миколаєві студентів знімали з продовольчого забезпечення, в Житомирі продуктові картки отоварювали не повністю) [17, Арк. 14, 14зв.].

У наказі № 319 заступника міністра освіти УРСР О. М. Руська від 28 лютого 1948 р. «Про заходи на 1949 рік щодо зміцнення матеріально-технічної бази педагогічних вищих навчальних закладів і педагогічних училищ та поліпшення матеріально-побутових умов студентів» зазначалося, що у більшості вишів і педучилищ проведено ремонт навчальних приміщень і гуртожитків. Поліпшилася ситуація із забезпеченням навчальних закладів паливом: станом на кінець 1947 р. до педінститутів було завезено 75 % річної потреби. Однак у низці вишів – зокрема у Ворошиловградському, Кіровоградському, Миколаївському, Херсонському, Сталінському педінститутах, а також у Конотопському, Слоб'янському та Бердичівському учительських інститутах – річний план постачання палива було виконано повністю. Відповідно до спеціального наказу Міністерства освіти в педагогічних вишах і училищах запроваджено суворий санітарний режим. У 1947 р. Міністерство освіти виділило для обладнання гуртожитків та їдалень значні матеріальні ресурси: 20 тис. простирадл, 13 тис. матраців, 30 тис. наволочок, 12 тис. ковдр, понад 90 т різного посуду, 20 т господарського мила тощо. В усіх педінститутах було забезпечено не менш як дворазове харчування студентів; при більшості вишів організовано буфети. Поліпшилося культурне обслуговування студентства: активно розвивалася художня самодіяльність, зросла регулярність відвідування студентами кінотеатрів та культурно-освітніх заходів. Разом із тим відзначалися й суттєві недоліки у зміцненні навчально-матеріальної бази вишів та організації побутового й культурного обслуговування студентів. Зокрема, капітальне будівництво навчальних корпусів і гуртожитків здійснювалося вкрай незадовільними темпами. Попри те, що всі заплановані об'єкти були забезпечені проєктно-технічною документацією,

фінансуванням та фондами будівельних матеріалів, у 1947 р. роботи виконано лише частково: у Ворошиловградському педінституті – на 37 %, Кіровоградському – на 39 %, Ніжинському – на 20 %. У Полтавському, Сталінському та Миколаївському педінститутах будівництво взагалі не було розпочато. Матеріальне оснащення гуртожитків педагогічних училищ залишалося на вкрай низькому рівні. Так, на 12 тис. місць у гуртожитках припадало лише 4,5 тис. ліжок, 2100 ковдр, 2300 простирадл, 2000 наволочок і 2300 матраців. Однак окремі інститути, зокрема Херсонський, Черкаський, Глухівський, Миколаївський та інші, виявили недбалість у виконанні отриманих нарядів на меблі [11, Арк. 183в.].

Попри певне поліпшення матеріально-побутових умов студентства у наступні роки, рівень відсіву залишався досить високим. У доповіді Міністерства освіти УРСР від 29 березня 1949 р. зазначалося, що особливо високі показники відсіву студентів спостерігалися на фізико-математичних факультетах педінститутів (7 %), факультетах фізичного виховання (9 %) та іноземних мов (4 %). У СДПІ ці показники становили 6,3 %, поступаючись лише Мелітопольському та Сталінському педінститутам [19, Арк. 23]. У листопаді 1950 р. Міністерство освіти УРСР констатувало надходження численних скарг на незадовільний стан матеріально-побутового забезпечення студентів у педінститутах республіки. Так, у студентському гуртожитку Ворошиловградського педінституту спостерігалися антисанітарні умови: приміщення забруднені, відсутня кухня для приготування їжі, не обладнано кімнати для прання білизни. У Ніжинському педінституті ремонт гуртожитку було виконано неякісно, унаслідок чого 80 студентів, які проживали там, у жовтні 1950 р. довелося переселити до іншого приміщення [6, Арк. 29]. У зв'язку з перевіркою матеріально-побутових умов директор СДПІ Г. Носко повідомив заступника міністра освіти УРСР, що ремонт двох кімнат у студентському гуртожитку по вул. Фрунзе, 11 планується завершити до 1 грудня 1950 р. Затримка ремонтних робіт була зумовлена відсутністю лісоматеріалів: місцевий облплан не виділяв інституту відповідних нарядів на їх отримання [6, Арк. 30].

З листа директора СДПІ Г. Носка до міністра освіти УРСР Г.П. Пінчука відомо, що станом на грудень 1950 р. близько 500 студентів проживали на приватних квартирах. Керівник закладу у разі неможливості спорудження нового гуртожитку просив дозволу використати під ці потреби будівлю колишньої школи № 5 м. Суми, зруйновану під час війни. Зазначена будівля за площею утричі перевищувала ту, де на той час розміщувався фізико-математичний факультет, і розташовувалася поряд із корпусом інституту. За підрахунками адміністрації, на її ремонт необхідно було 800 тис. крб. У листі підкреслювалося, що за згоди Міністерства освіти після відновлення приміщення там можна було б розмістити фізико-математичний факультет, бібліотеку та обладнати зал для занять фізичною

культурою, а нинішню будівлю факультету використати під студентський гуртожиток [6, Арк. 23в.]. У листі від 11 грудня 1950 р. директор СДПІ Г. Носко повідомляв начальнику управління педагогічних вишів і педучилищ Міністерства освіти УРСР Г. Івашину, що з неофіційних джерел йому стало відомо про заплановану Міністерством освіти докорінну зміну обсягів набору студентів до СДПІ на 1951–1952 н. р. При загальному наборі у 250 осіб передбачалося збільшення прийому на природничий факультет на 125 осіб. На думку директора, реалізація такого плану в умовах СДПІ була б можливою лише за умови ліквідації історичного факультету, оскільки збільшення набору вимагало б утримати розширити навчальні площі для облаштування нових лабораторій і кабінетів природничого профілю. З огляду на недоцільність ліквідації історичного факультету та відсутність можливостей для розширення навчальних приміщень, Г. Носко звернувся з проханням встановити план набору студентів на природничий факультет у кількості 50 осіб замість запланованих 125 [6, Арк. 23].

Отже, аналіз матеріального становища студентства в післявоєнній Українській РСР свідчить про складні соціально-економічні умови, у яких перебували молоді люди. Післявоєнний період характеризувався значним дисбалансом між потребами студентів та можливостями державного забезпечення.

Список використаних джерел

1. Державний архів Сумської області (ДАСО); Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 1
2. ДАСО; Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 15.
3. ДАСО; Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 16.
4. ДАСО; Ф. Р-2857, Оп. 3, Спр. 25.
5. ДАСО; Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 62.
6. ДАСО; Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 63.
7. ДАСО; Ф. Р-2817, Оп. 3, Спр. 80.
8. ДАСО; Ф. Р-3552, Оп. 1, Спр. 7.
9. ДАСО; Ф. Р-3552, Оп. 1, Спр. 323.
10. ДАСО; Ф. Р-3552, Оп. 1, Спр. 325.
11. ДАСО; Ф. Р-4962, Оп. 1, Спр. 39.
12. ДАСО; Ф. Р-4962, Оп. 1, Спр. 88.
13. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 9.
14. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 11.
15. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 23.
16. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 30.
17. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 52.
18. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 79.
19. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 84.
20. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 96.
21. ДАСО; Ф. Р-5369, Оп. 1, Спр. 141.
22. Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР, 1943 г., № 12.

УДК 94:37](477.46)

ЗЛАТОПІЛЬСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ

Надія ЛЕВЧЕНКО,

*екскурсовод Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

У XIX ст. Златопіль (нині Кіровоградська обл.) був єврейським містечком Чигиринського повіту Київської губернії. Місто вважалося значним культурним та торговим центром півдня губернії, і було відоме своєю чоловічою гімназією, в якій навчались видатні діячі к. XIX – поч. XX ст. Також у місті була жіноча гімназія.

«Статут гімназій і прогімназій» (1864 р.) затвердив принцип формальної рівності в середній освіті для людей усіх станів і віросповідань. Відповідно до нього гімназії були чоловічі й жіночі, поділялися на класичні та реальні. Термін навчання становив сім років. Там, де не було гімназій, могли відкриватися прогімназії (чотири нижчі класи гімназії). У класичних та реальних гімназіях в однаковому обсязі вивчали Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською та словесність, історію, географію, чистописання, за бажанням – співи, гімнастику. У реальних гімназіях у більшому обсязі вивчали математику, природознавство з хімією, фізику, космографію (наукова і навчальна дисципліна, яка вивчала будову Всесвіту, існувала до поч. XX ст.), німецьку мову, французьку мову, малювання, креслення. Класичні мови (латинську та грецьку) не вивчали. Навчання було платним. Гімназії забезпечувалися необхідними посібниками з природознавства, географії, малювання, креслення, музики, гімнастичним знаряддям, музичними нотами. Прогімназії мали все те, що й гімназії, за винятком кабінетів фізики та хімії [1].

Після закінчення прогімназій можна було продовжити навчання у гімназіях. Випускники класичних гімназій мали право вступати до університетів та всіх інших вищих навчальних закладів.

Відповідно до «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804 р.) повітові училища та гімназії мали відкривати свої двері для учнів у перший день Успенського посту – 1 серпня за старим чи 14 серпня за новим стилем, а приходські школи – після закінчення сільськогосподарських робіт (жовтень, листопад) [14].

Програма навчання у жіночих гімназіях Російської імперії за своїм змістом наслідувала програми чоловічих гімназій, більшість предметів тут співпадали. Водночас вона була частково полегшеною: дівчатам менше і поверховіше викладали природничі науки та математику. Окрему увагу приділяли предметам, які були важливими саме для жіночої освіти – рукоділлю, танцям, музиці, їх опанування мусило дозволити жінці

вільніше почуватися в товаристві, а також бути господинею в домі. Випускниці гімназії, навіть із заможних родин, вміли вправно вишивати, в'язати та могли пошити дитячий одяг.

Після закінчення гімназії учениці отримували свідоцтво та звання домашньої вчительки [3, ст. 129–130]. Якщо учениця залишалася на навчання у педагогічному класі ще на рік, то вона отримувала звання домашньої наставниці [3, ст. 130].

Під час навчального року для учениць були заохочення та покарання. За старання навчання їх нагороджували золотими та срібними медалями. Покарання для учениць обирали згідно зі статутом та положенням гімназії, виданим Міністерством Народної освіти. Виховні дії погоджувались на вченій раді. Так, у § 203, § 204, § 205 перераховані виправні заходи в наступному порядку: 1) догана, 2) приниження, 3) позбавлення місця в класі, 4) зазначення прізвища на чорній дошці, 5) перебування у замкненому класі (карцері), 6) покарання різками (лише для учениць початкових класів) або виключення із гімназії [6, с. 17].

Жіноча гімназія законодавчо визначалася як освітній заклад, призначений для «...должного и надлежащего просвещения и образования всех желающих и способных приходящих учениц всех сословий і вероисповеданий...» [7]. У жіночих гімназіях не тільки навчали, а й виховували важливі «жіночі чесноти» (чемність, охайність, стриманість). Рівень контролю за поведінкою учениць у середніх навчальних закладах Російській імперії був високим, саме до дівчат. Зухвальством, вартим покарання, був відступ від вимог щодо навчальної форми. До поганої поведінки відносились: недбалий уклін на вулиці, поява після восьмої години вечора, відвідини кіно без дозволу, зайвий гребінець у косах, забутий удома зошит, списування під час письма, підказування, бійки (хоч це бувало дуже рідко), спізнення на молитву» [2]. До кожного класу була прикріплена класна дама, обов'язком якої було стежити за поведінкою учениць як на уроках, так і поза гімназією. Оцінка за поведінку була не менш важливою за оцінки з базових предметів.

Златопільська жіноча прогімназія – навчальний заклад Чигиринського повіту, була відкрита 29 травня 1869 р. [4, Гл. IV ст. 4]. Прогімназія була розміщена в «собственном одноэтажном деревянном доме, построенном на земле владельца м. Злапотоля Лопухиных, за которую уплачивается ежегодно по 20 руб. чинша» (фіксована плата в грошовій формі за користування). Ця будівля у навчальному відношенні була не дуже зручна тим, що деякі кімнати були замалі та не дуже теплі. Також на садибі прогімназії був флігель, який придбали в 1899 р. під квартири для 2 учительок [4, Гл. IV, ст. 13].

Прогімназія складалася з 3-х нижчих класів. До I класу приймали дівчат не менше 9-ти років, з умовою, що вони вміли читати та писати російською мовою. Учениці I класу вивчали чистописання [9, ст. 41]. Учениці

II і III класів на уроках математики вивчали таблицю множення, займалися множенням і діленням цілих чисел, простих і десяткових дробів [9, ст. 42].

Навчальний курс прогімназії складався з обов'язкових предметів: Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, історія загальна і російська, початкові основи фізики, чистописання, жіноче рукоділля; та необов'язкових: французька і німецька мова, малювання, співи, танці. Навчання було платним: за навчання обов'язкових предметів та особлива плата за навчання необов'язкових предметів. Розмір плати визначав попечитель навчального округу. До прогімназії приймали дівчат з початку навчального року [3, ст. 129–130].

У 1869–1876 рр. начальником прогімназії був колезький радник Труль Рудольф Ернестович [11, ст. 176], із 1876 р. – статський радник Солнцев Гаврило Семенович. З 1877 р. головною наглядачкою була Савіцька Олімпіада Миколаївна [11, ст. 176], із 1893 р. – Маркевич Афанасія Семенівна [11, ст. 176]. У 1899 р. начальником прогімназії був статський радник Чернушевич Микола Петрович (директор чоловічої гімназії), який платні не отримував, а головною наглядачкою – Савіцька Олімпіада Миколаївна (київські курси благородних дівчат, звання домашньої наставниці), платня 400 руб. (річна) і квартира.

У 1899 р. на утримання виділяли кошти: з державного казначейства 6240 руб. та із збору за навчання 500 руб. Навчання було платним: у підготовчому класі – 14 руб., ті, хто вивчав дві нові мови – 30 руб. Учениці, які вивчали тільки основні предмети, платили 20 руб. в рік. У прогімназії навчалось 98 учениць [10, ст. 155]. Плата за навчання у підготовчому (4 кл.) становила 40 руб., в 5–7 кл. – 60 руб. [5, ст. 163]. За розмірами середньої вартості навчання у прогімназії у 1900 р. однієї учениці становило 71 руб. 88 коп. [4, Гл. IV, ст. 23]. У прогімназії було 2 священники-законовчителі: Зеленецький Антоній Крискентович (з чоловічої гімназії), та Зорницький Феофан Васильович (з с. Листопадове), працювали вчителі по найму та 4 класні наглядачки [10, ст. 156].

В 1900 р. у прогімназії було 4 основних класи і 1 підготовчий [5, Гл. IV ст. 8]. Витрати прогімназії у 1900 р. становили 8913 руб. 82 коп. [4, Гл. IV, ст. 22].

В таблиці представлено суми, які мала гімназія в кожному році на утримання:

Рік	Рублі	Копійки
1896	10589	4
1897	10748	87
1898	11629	83
1899	11896	52
1900	10875	37

Матеріальне забезпечення жіночих закладів було нижчим, в порівнянні з чоловічими [4, Гл. IV, ст. 18–19].

У 1900 р. бібліотека нараховувала 1549 томів на суму 3806 руб. 93 коп. [4, Гл. IV, ст. 25]. На поповнення бібліотеки було виділено 135 руб. 40 коп. [4, Гл. IV, ст. 27]. Учениці могли використовувати посібники з чоловічої гімназії.

В 1900 р. в прогімназії навчалось 124 учениці [4, Гл. IV, ст. 71]. З них: у підготовчому класі – 18 учениць, у I – 31, у II – 24, у III – 27, у IV – 24. З 124 учениць були: 33 уч. (26,6 %) – привілейованих станів, 91 уч. (73,4 %) – нижчих станів [4, Гл. IV, ст. 80].

Середній річний бал успішності по всіх предметах становив 3,48 % [4, Гл. IV, ст. 87], (Додаток А). Процент пропущених уроків становив 5,1 %, всі пояснювалися поважними причинами [4, Гл. IV, ст. 68], (Додаток А). У 1901 р. у прогімназії із 116 учениць закінчили повний курс 23 учениці (19,8 %), вибуло до закінчення курсу 10 учениць (8,6 %) [4, Гл. IV, ст. 84].

У 1905 р. Златопільська 4-х класна прогімназія була реорганізована у гімназію. У 1908 р. вона була розміщена у власному будинку та у найманому сусідньому будинку. На утримання виділялися кошти із державного казначейства 6240 руб. та із спеціальних коштів гімназії 6060 руб. [5, ст. 163].

В гімназії було 7 основних класів, паралелей не було, та 1 підготовчий клас. Навчалось 219 вихованок (фото 1). Керуючим гімназії був дійсний статський радник Чернушевич Микола Петрович (директор чоловічої гімназії, університет), головною наглядачкою та вчителькою арифметики – Маркевич Афанасія Семенівна (проживала у казенній квартирі) [5, ст. 163].

У гімназії було два законоучителі православного сповідання. Викладачі гімназії: російської мови – статський радник Андрієвський Іван Прохорович; російської мови та словесності – надвірний радник Обиденний Микола Михайлович, [5, ст. 163]; історії – статський радник Дорожинський Микола Сильвестрович; німецької мови – надвірний радник Фауре Карл Карлович; математики – Бабенко Олександр Калистрович; природознавства і фізики – Коршун-Осмоловський Костянтин Каликстович (чину не мав, звання ученого агронома); чистописання та малювання – губернський секретар Лаврентєв-Гальченко Петро Лаврентєвич [5, ст. 164]. У гімназії було 6 вчительок і 5 класних наглядачок.

У 1908 р. був перший випуск: 21 вихованки, які закінчили курс 7 класу.

У 1909 р. гімназія розміщувалася у власному дерев'яному одноповерховому будинку і найманому сусідньому будинку (Базарна площа, б. № 36). Загальна площа приміщення 66 кв. сажнів (1 сажень – 2,134 м). На утримання гімназії витрачалось 13243 руб. із наступних джерел: із сум державного казначейства 6240 руб., зі спеціальних засобів гімназії 7003 руб. [11, ст. 176]. Класів було 7 основних та 1 підготовчий. Навчалось 225 осіб. Плата за право навчання в підготовчому 1–4 кл. – по 40 руб., в 5–7 кл. – по 60 руб. Начальником гімназії був статський радник Лятошинський Микола Леонтович, головною наглядачкою – Маркевич Афанасія Семенівна

[11, ст. 176]. У гімназії було 2 законовчителі і викладачі: російської мови – статський радник Андрієвський Іван Прохорович та колезький секретар Обиденний Микола Михайлович; німецької мови – колезький радник Фауре Карл Карлович; історії та географії – статський радник Дорожинський Микола Сильвестрович; математики, космографії, педагогіки – надвірний радник Немолодишев Степан Арсенович; природознавства, арифметики, фізики і географії – Коршун-Осмоловський Костянтин Калистович; чистописання – губернський секретар Лаврентьєв-Гальченко Петро Лаврентьєвич; співів (по найму) – колезький регістратор Грушевський Григорій Іванович [11, ст. 177]. Вчительки гімназії викладали російську, французьку та німецьку мови, географію, рукоділля, вели підготовчі класи [11, ст. 178]. Класною наглядачкою була Красовська Лідія Іванівна та 5 наглядачок по найму [11, ст. 178].

У 1911 р. жіноча гімназія була розміщена у власному одноповерховому дерев'яному будинку і в одноповерховому кам'яному будинку, в якому раніше була чоловіча гімназія. Загальна площа приміщення становила 118 кв. сажнів. На утримання гімназії витрачалося 15797 руб. 55 коп. із наступних джерел: із сум державного казначейства 7245 руб., зі спеціальних засобів гімназії 8552 руб. 55 коп. У 7 основних класах та 1 підготовчому навчалося 232 вихованки. Плата за право навчання у підготовчому, 1–4 кл. була по 40 руб., у 5–7 кл. – по 60 руб. [11, ст. 178]. Начальником гімназії був надвірний радник Окоємов Іван Кіндратович [12, ст. 187], головною наглядачкою – Маркевич Афанасія Семенівна. В гімназії було 2 законовчителі, викладали 6 вчителів, з них 2 – за сумісництвом класні наглядачки, та було 4 класні наглядачки.

У 1912 р. на утримання гімназії витрачалося 16231 руб. із наступних джерел: із сум державного казначейства 7213 руб., зі спеціальних засобів гімназії 9008 руб. Було 7 основних класів та 1 підготовчий. Навчалося 232 вихованки. Плата за право навчання в підготовчому 1–4 кл. була по 20 руб., в 5–7 кл. – по 30 руб. за півріччя. Начальником гімназії був надвірний радник Окоємов Іван Кіндратович, головною наглядачкою – Маркевич Афанасія Семенівна [13, ст. 255]. В гімназії було 2 законовчителі, 7 вчителів: педагогіки, російської, французької, німецької мов, гігієни, математики та космографії, чистописання, малювання, а також 6 класних наглядачок [13, ст. 255].

У жовтні 1920 р. Златопільська жіноча гімназія завершила свою роботу. Причиною закриття гімназії стали радикальні зміни в освітній політиці після встановлення радянської влади. Більшовицький режим прагнув реформувати систему освіти, змінюючи традиційні гімназії на нові типи навчальних закладів, що відповідали ідеологічним вимогам часу. У 1921 р. на базі колишньої гімназії було створено Златопільський інститут народної освіти III Інтернаціоналу. Проте вже в 1922 р. цей інститут було закрито рішенням Черкаського відділу народної освіти.

Златопільська жіноча гімназія була заснована у 1869 р. та проіснувала майже півстоліття. Педагогічний процес у жіночих навчальних закладах того часу було спрямовано на виховання освічених матерів, турботливих дружин та гарних господарок. Учениці вивчали такі предмети: Закон Божий, російська мова, німецька, французька мови, чистописання, історія, географія, арифметика, фізика, природознавство, гігієна, педагогіка, рукоділля, танці, музика та малювання. Головними наглядачками гімназії були жінки, які відігравали ключову роль у вихованні та нагляді за ученицями, забезпечуючи дотримання дисципліни та моральних норм, що відповідали вимогам тогочасної освітньої системи. Серед найвідоміших: Савіцька Олімпіада Миколаївна – обіймала посаду з 1877 по 1902 р., Виноградова Олександра – з 1902 по 1903 р., Маркевич Афанасія Семенівна – з 1903 по 1915 р. Ці жінки не лише здійснювали нагляд за навчальним процесом, але й активно впливали на формування морально-етичних засад та загального розвитку учениць. Вони сприяли створенню освітнього середовища, яке відповідало вимогам тогочасного суспільства.

Таким чином, Златопільська жіноча гімназія була важливим осередком освіти для дівчат у Чигиринському повіті, що забезпечував високий рівень навчання. Її розвиток свідчить про значний попит на жіночу освіту в регіоні. Заклад відіграв важливу роль у формуванні інтелектуального потенціалу місцевого населення. Але після встановлення радянської влади та реформування освітньої системи гімназія була закрита у 1920 р. Це стало частиною загального курсу більшовицького уряду на ліквідацію дореволюційних навчальних закладів.

Історія Златопільської жіночої гімназії ілюструє не лише поступ розвитку освіти в імперський період, а й драматичні наслідки політичних змін для культурно-освітнього життя України на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Головні тенденції розвитку освіти та педагогічної думки в Україні ХІХ – початку ХХ ст. URL: https://pidru4niki.com/81964/pedagogika/golovni_tendentsiyi_rozvitku_osviti_pedagogichnoyi_dumki_ukrayini_pochatku (дата звернення 23.09.2024).
2. Жіноча гімназія URL: <https://reherit.org.ua/object/zhinocha-gimnaziya/> (дата звернення 25.09.2024).
3. Київський народний календар (місяцеслов) на 1876 р. З картою Російської імперії. Ред. Андріяшев.
4. Киевский учебный округ, Попечитель. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1900 год. Киев: Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К° в Москве, 1901. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=13199> (дата звернення 25.09.2024).
5. Киевский учебный округ. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 годъ / Изд. Управления Учебного Округа. Київ: Типографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1908. 492с. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/91#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 25.09.2024).
6. Кондратюк М. Виховні засоби та методи покарання у жіночих гімназіях Російської імперії кінця ХІХ ст. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_122_2014.pdf21 (дата звернення 23.09.2024).

7. Котенко А. Жіночі гімназії Черкащини на поч. XX ст. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1621> (дата звернення 20.02.2025).

8. Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства Народного Просвещения: справочное издание. СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1911. [824] с. URL: <http://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/509#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 20.12.2025).

9. Нижнікова С.В.Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/dis.doc.pdf> (дата звернення 16.01.2025).

10. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1899 год URL: <http://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/889#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 16.01.2025).

11. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год : (сведения проверены и дополнены по 1 августа 1909 г.) / Управление Учебного Округа. К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1909. [570] с. URL: <http://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/893#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 23.12.2024).

12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1911/12 год, Ч. 1, Ч. 2 / Управление Учебного Округа. Киев, 1912. [571] с. URL: <http://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/895#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 23.12.2024).

13. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/13 учебный год, Ч. 1, Ч. 2 / Управления Учебного Округа. Киев : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. [740] с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/834#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення 23.05.2025).

14. Перший раз – у перший клас. Як саме та коли починали навчальний рік різні покоління українців URL: <https://chas.news/past/pershii-raz-u-pershii-klas-yak-same-ta-koli-pochinali-navchalnii-rik-rizni-pokolinnya-ukraintsiv> (дата звернення 23.05.2025).

Додаток А

Відомість №1 за 1901 р.

У Златопільській гімназії на 1901 р. було 22 працівники, з них: 1 начальник, 1 головна наглядачка, 3 законовчителі, 11 вчителів наук, 2 вчителі мистецтв, 3 наглядачки [4, Гл. IV].

Відомість № 2 за 1901 р.

На 1901 р. у прогімназії було вихованок 124, з них: православні 62, римокатоликів 13, лютеранок 3, іудейок 46. За станами з: дворян – 30, духовництва – 3, купців – 11, міщан – 67, селян – 11, іноземців – 2.

Відомість № 4 за 1900 р.

Вихованки, які були переведені у вищі класи

Підготовчий клас	I	II	III	IV
15	15	21	22	23

Відомість № 5 за 1900 р

Вихованки, які вступили до прогімназії

Підготовчий клас	I	II	III	IV
16	12	7	22	23

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

Відомість № 8 за 1900 р.
Середній річний бал успішності по предметах

Предмет (від 4 до 5 балів)	Підготовчий клас	I клас	II клас	III клас	IV клас
Закон Божий	7,0	10,0	11,0	11,0	10,0
Російська мова	6,0	7,0	5,0	5,0	9,0
Арифметиці і основної геометрії	5,0	5,0	4,0	6,0	12,0
географії	-	7,0	9,0	12,0	14,0
історії	-	-	-	14,0	14,0
Природна історія і фізика	-	-	-	-	16,0
чистописання	-	7,0	5,0	4,0	13,0
Рукоділья гімнастика	-	11,0	13,0	11,0	16,0
Французька мова	-	7,0	5,0	4,0	13,0
Німецька мова	-	5,0	5,0	5,0	6,0
Малювання, співи, музика	-	-	-	13,0	11,0

Відомість №40 за 1900 р
Засоби утримання гімназії

Залишок на 1900 р	Здержавного казначейства	Збір за навчання	% від пожерт. капіталу	Пожертвування від людей	Всього поступило	разом
1577 руб. 17 коп	6740 руб	2345 руб	34 руб 20 коп	179 руб	9298 руб.20 коп	10875 руб 37 коп

УДК 929:94:908(477.46)

**ПЕДАГОГ І КРАЄЗНАВЕЦЬ ІЗ ЧИГИРИНЩИНИ
ОЛЕКСАНДР КЛИМОВИЧ РУДЕНКО**

Лариса МАТРОС,
*завідуюча сектору «Медведівський краєзнавчий музей»
філіалу «Холодний Яр»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

**«Як можна любити те, чого не знаєш?»
О. К. Руденко**

2 лютого 1920 року у селі Медведівці на Чигиринщині, в родині селянина-хлібороба Руденка Кліма Яковича народився хлопчик на ім'я Олександр, який в майбутньому стане талановитим педагогом, краєзнавцем, гордістю та видатною особистістю нашого краю.

Дитинство і юність Сашка пройшло в рідному селі на Рудівщині (один з кутків Медведівки. Прим. автора). У досить ранньому віці у нього помирає мама, і батько, маючи на руках двох маленьких дітей, у Сашка був ще братик 1918 р. н., одружується вдруге на місцевій дівчині Савченко Ганні Кирилівні. Згодом у сім'ї народжується ще двоє дітей: Володя (1924 р. н.) та Люба (1936 р. н.) [7].

Після закінчення Медведівської семирічки Олександр продовжує навчання в Трушівській середній школі. Отримавши атестат зрілості, успішно складає вступні екзамени на історичний факультет Вінницького учительського інституту. Згодом Олександр Руденко заочно закінчить ще й Кіровоградський вищий навчальний заклад, але то вже буде в 1955 році.

В 1940 році юнака призивають до лав радянської армії, а з 1941 по 1945 рік він воює на фронтах Другої світової війни. Розпочав свій бойовий шлях Олександр Руденко у 21-й артилерійській бригаді великої потужності головного командування. Брав участь в обороні Києва, Москви, прориві блокади Ленінграда, а закінчив війну під Берліном [1, с. 263]. Саме з Берліна Олександр Климович привіз скрипку, яку отримав у подарунок від однієї німецької сім'ї в знак вдячності за людяність і опіку. Климович з великим задоволенням любив грати на скрипці, хоча і не був професійним музикантом, а перші ази гри на інструменті він отримав ще будучи студентом Вінницького учительського інституту [6].

Повернувся наш земляк з фронтів Другої світової війни у званні підполковника. За мужність, відвагу і проявлений героїзм у боротьбі з ворогом Руденка О. К. було нагороджено орденом «Слави» III ст., «Великої Вітчизняної війни II ст.», «Богдана Хмельницького III ст.» та численними медалями [5].

У 1946 році Олександр Климович повертається на рідну Чигиринщину, де розпочинається його учительський шлях. Спочатку він працює директором Трушівської семирічної школи, потім Суботівської середньої школи, а з 1962 по 1980 рік – директором Медведівської середньої школи. Разом з тим ще й викладає уроки історії.

В історію він був просто закоханий. Завжди вів урок тихим голосом, ніколи не підвищував тон, а учні слухали його з цікавістю та великим задоволенням. Часто на уроках використовував власні оповідки та сувеніри привезені з подорожей. Олександр Климович в свій час побував майже у всіх республіках колишнього радянського союзу, а також в Індії, Єгипті, Сирії [5]. Висока майстерність і професіоналізм Великого вчителя неодноразово відзначались грамотами районного та обласного відділів освіти. За багаторічну сумлінну працю на педагогічній ниві Олександра Климовича було нагороджено знаком «Відмінник народної освіти» та присвоєне почесне звання «Старший вчитель». Але найбільшою нагородою для нього, звичайно, була любов та повага його учнів. Посіяне розумне, добре й вічне з роками проросло зернами плідної праці вихованців Олександра Климовича, які в свій час стали відомими вчителями, хліборобами, лікарями, інженерами і просто хорошими людьми [2].

Олександр Климович також дбав про збереження культурної спадщини краю. В 60-х рр. ХХ ст в рідній школі, директором та учителем якої він був, була створена музейна кімната. У ній були зібрані цікаві етнографічні експонати, археологічні та палеонтологічні знахідки, численні світлини, документи та особисті речі жителів села. На початку 80-х рр. ХХ ст. частина експонатів шкільної музейної кімнати була передана для поповнення фондової колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею. А наприкінці 80-х рр. за ініціативи Руденка О. К., Воскобойника П. З. – вчителя-пенсіонера, та Шмиголя М. І. – місцевого краєзнавця, розпочалася робота з відновлення краєзнавчого музею. Для його розміщення було обрано приміщення поблизу церкви Успіння пресвятої Богородиці, збудоване наприкінці ХІХ ст [3, с. 41]

З 1993 по 2000 рік Руденко О. К. працює молодшим науковим співробітником у філіалі «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». І саме в цей час, у травні місяці 1993 року, у тісній співпраці зі своїми колегами вчителями-пенсіонерами Жук Надією Логвинівною та Воскобойником Павлом Захаровичем вносить свій посильний внесок по встановленню пам'ятника Максиму Залізняка в селі Медведівці.

У 2000-му, маючи за плечима поважних 75 років, Олександр Климович іде на заслужений відпочинок та залишається суспільно активним. Протягом багатьох років він був депутатом Медведівської сільської ради, членом виконкому, головою ради ветеранів села,

позаштатним кореспондентом «Сільських вістей» та районної газети «Чигиринські вісті», був членом Національної спілки журналістів[1, 254].

Олександр Климович був ще й почесним гостем заснованої у 2009 році щорічної науково-краєзнавчої конференції «Залізнякові читання». Його виступ на I Залізнякових читаннях і донині лишається в нашій пам'яті, а його звернення до присутніх «Як можна любити те, чого не знаєш?» стало епіграфом до всіх наступних конференцій.

Особливим творчим доробком О. К. Руденка як краєзнавця стала його праця «Історія села Медведівки». Робота написана рукою автора, який збирав та оформляв матеріали самостійно. Книга містить унікальні відомості: про історію села від першої згадки в документах до 2000-х років; власноруч записані спогади односельчан; рідкісні фотографії. У 2017 році за сприяння та за редакцією Лавріненка Назара Петровича, кандидата історичних наук, жителя села Івківці, книга була видана і стала доступною для кожного, хто хотів би з нею ознайомитися. При підготовці до друку було враховано авторське бачення книги, її структура і стилістика. Праця містить авторські судження і щодо давньої історії, і щодо оцінки більш близьких подій, таких як події громадянської війни, колективізації... Книга писалася у час, коли автор мав «сім разів відміряти» перед тим, як писати. На щось потрібно було робити поправки з дотриманням ідеологічних вимог, а щось варто було читати і між рядками [4, 3].

17 грудня 2009 року Олександр Климович Руденко відійшов у вічність. У пам'яті односельчан і всіх хто його знав, із ким працював – він назавжди залишився людиною доброю, скромною, працьовитою. Людиною, яка внесла неоціненний вклад у краєзнавчу сторінку Чигиринщини.

Список використаних джерел

1. Бушин М. І., Лазуренко В. М. Черкаський край в особах: 1941–2001. Чигиринщина. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. С. 263–264.
2. Гордість Чигиринщини. «Чигиринські вісті». 1998. №10.
3. Діденко Я. Л., Макарюк В. В. Медведівський краєзнавчий музей: з історії створення та діяльності. // Традиції краєзнавства: регіональний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (до 110-річчя Тернопільського обласного краєзнавчого музею). Тернопіль, 2023. 432 с.
4. Руденко О. К. Історія с. Медведівки. Черкаси, 2017. С. 3.
5. МПДА. Записано зі слів Воскобойник Ольги Петрівни, жительки с. Медведівка, 1956 р. н.
6. МПДА. Записано зі слів Руденко Катерини Іллівни, жительки с. Медведівка, 1952 р.н.
7. МПДА. Записано зі слів Чайки Валентини Федорівни, жительки м. Кам'янець-Подільський, 1941 р. н.

УДК 929:94](477.46)

ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЧИГИРИНЩИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК БОРИС ДМИТРОВИЧ КРУПНИЦЬКИЙ

Лариса МАТРОС

*завідуюча сектору «Медведівський краєзнавчий музей»
філіалу «Холодний Яр»*

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Життєвий шлях відомого українського історика Бориса Дмитровича Крупницького тісно пов'язаний із Чигиринщиною. Цей край є його малою батьківщиною. Місце народження майбутнього науковця – славне козацькими й гайдамацькими традиціями містечко Медведівка Чигиринського повіту Київської губернії (нині Черкаський район Черкаської області), де 24 липня 1894 року побачив світ Борис Дмитрович. За своїм походженням він належав до священницького стану, з якого вийшло чимало тогочасних українських істориків.

Його батько – Дмитро Юліанович Крупницький, був псаломщиком, мати – Ольга Степанівна Крупницька (дівоче прізвище Скічкова) займалася вихованням дітей. Адже, крім Бориса, у сім'ї їх було ще п'ятеро [13].

У Державному архіві Черкаської області є ціла низка матеріалів про родовід історика. Так у фонді 561 – «Успенська церква с. Медведівки», у справі N28 «Сповідальні розписи парафіян Успенської церкви с. Медведівки» є інформація про родину Юліана Стефановича Крупницького (діда майбутнього історика) за 1880–1886 роки [10]. Це дозволяє встановити, що Юліан народився в 1844 році у родині дядка Стефана Крупницького. Рік народження прадіда визначити неможливо. Ймовірно, це 1810-ті, або 1820-ті роки. Тож можна припустити, що предки Бориса Крупницького з'явилися в Медведівці не раніше другої чверті XIX ст., оскільки у метричних книгах за період від 1792 року їхні прізвища не знайдено [5]. Юліан Стефанович був одружений з Парасковією Іванівною. У сім'ї діда було восьмеро дітей: п'ятеро синів та троє дочок. Батько історика – Дмитро був найстаршим, він народився у 1867 році. Юліан мав сан стихарного дядка. У 1885 році він вже підписується як псаломщик [1].

У 1895 році родина Крупницьких переїжджає до Черкас, у зв'язку зі службою Дмитра Юліановича. Проживала сім'я у центральній частині міста, за адресою – провулок Кривий, 21. Дмитро Юліанович у 1895–1931 роках був дяком кафедрального Свято-Миколаївського собору. Після його закриття не мав певних занять [9].

У 8 років Борис Крупницький склав іспити до підготовчого класу Черкаської чоловічої гімназії [3]. Але через хворобу Борис пропустив 52 уроки і його залишили на повторний курс у тому ж класі [7]. 23 травня

1905 року Бориса зарахували до першого класу разом з іншими учнями, з нагородою 2-го ступеня за успішність в підготовчому класі. Цю нагороду надавали гімназістам, що мали одну четвірку, а решта – п'ятірки. Крупницький і надалі отримував нагороду кожного року [2]. До того ж за §31 «Статуту гімназій та прогімназій» його звільнили від оплати за навчання у всі роки як сина бідних батьків, що добре навчався і мав хорошу поведінку [4].

Покликання до історії виявилось у Бориса ще в початкових класах. Цьому сприяла родина та вчителі гімназії В. Дашкевич та П. Тимошек.

У 1913 році Борис Крупницький закінчив Черкаську чоловічу гімназію і того ж року вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира в місті Києві.

Перша світова війна стала на заваді продовжувати навчання і в 1916 році студента Крупницького мобілізували до війська. У 1918 році Борис Дмитрович повертається до Київського університету, але з 1919 року стає активним учасником визвольних змагань у складі української армії. Разом з II Волинською дивізією армії УНР він відступив на польську територію та був інтернований у табір для вояків у Калуші [14].

Життя перших років еміграції не «килимом стелилося». Митарства та хвороби, тяжка робота й злидні надовго, а інколи, здавалося, назавжди перекреслили надії на повернення в науку.

У 1921 році Борис Дмитрович емігрував до Німеччини. Працював як сільськогосподарський робітник у місцевості Гіммельпфортен (поблизу Гамбурга), там одружився з німкенню Маргаритою Шпрекельзен (її спадок дав Крупницькому змогу продовжити освіту). Від 1925 року разом з дружиною жив у Берліні. Деякий час працював на тамтешніх фабриках і заводах, поглиблено вивчав німецьку мову [14].

З 1926 до 1929 року навчається в Берлінському університеті імені Фрідріха Вільгельма і після захисту дисертації отримує ступінь доктора. Так почалася наукова та академічна діяльність нашого земляка в еміграції [11].

Певний час Борис Дмитрович працює асистентом відомого історика, професора Дмитра Дорошенка на кафедрі української історії Українського наукового інституту. З 1932 року – доцент, а згодом – надзвичайний професор Українського вільного університету.

Головною темою досліджень професора Крупницького була історія України XVII–XVIII століть. Цій добі він присвятив три великі монографії: «Гетьман Пилип Орлик» (1938), «Гетьман Іван Мазепа і його час, 1687–1709» (1942) і «Основні проблеми історії України» (1955). Борис Дмитрович проводив наукові дослідження в царині української історіографії, написав дисертації про історика Енгеля, про наукову діяльність М. Грушевського і Д. Дорошенка. Він же видав курс історії України німецькою мовою.

Але тут слід зауважити, що плідну працю Крупницького за кордоном радянська влада оцінювала і сприймала зовсім по-іншому. 6 січня 1938

року батька Бориса Дмитровича було заарештовано [6]. Йому висунули стандартне обвинувачення в антирадянській діяльності, яке він до кінця так і не визнав. Щодо сина Бориса, то Дмитро Юліанович зазначив, що з ним лише листувався. Останнього листа отримав влітку 1937 року. Будь-якої іншої інформації, окрім того, що Борис є доцентом якогось університету, батько не отримував.

Зрештою, Дмитро Крупницький рішенням трійки при Київському управлінні НКВС УРСР був визнаний винним у висунутому обвинуваченні і засуджений до розстрілу. Антирадянська діяльність, яка йому інкримінувалась, полягала у негативному ставленні до радянської дійсності, критичному сприйнятті радянської конституції, засудженні політики режиму щодо українського селянства та церкви, схвальному сприйнятті фашистської Німеччини, поширенні чуток про те, що Німеччина незабаром почне війну проти Радянського Союзу, здобуде перемогу й створить в Україні нормальні умови життя. Остання інформація, буцімто, була отримана від сина Бориса. Також у звинуваченні зазначалося: «Два сина Крупницького в 1919 році емігрували разом з денікінцями за кордон. Син, що проживає в Німеччині (тобто Борис), проводить активну роботу по сколочуванню кадрів» [8]. Очевидно, що факт проживання за кордоном використовувався як додатковий аргумент щодо винесення вироку його батьку.

Дмитра Юліановича Крупницького розстріляли 15 січня 1938 року, ймовірно, у Черкаській тюрмі. Місце поховання невідоме. 25 липня 1989 року він реабілітований прокурором Черкаської області. А 26 травня 1998 року Українською православною церквою Московського патріархату канонізований разом з 104 Святими Новомучениками черкаських церковно-та священнослужителів, які були знищені радянською владою [12].

Сам же Борис Дмитрович помер 5 червня 1956 року у Німеччині.

У 2021 році Благодійним фондом соціального розвитку Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» за підтримки Українського культурного фонду реалізовано проєкт «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних» при Медведівському краєзнавчому музеї. Частина експозиційної площі у залі «Національно-визвольна боротьба у Холоднороському краї другої половини ХІХ – початку ХХ століття», де мова йде про учасників І світової війни, відведено уродженцю села Медведівки, історика, досліднику українського козацтва, добровольцю Армії УНР Борису Дмитровичу Крупницькому.

Список використаних джерел

1. ДАЧО. Спр. 28. Арк. 157.
2. ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 80.
3. ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 26.
4. ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 11.
5. ДАЧО. Ф. 561. Оп. 1. Спр. 1.

6. ДАЧО. Ф.Р. 5625. Спр. 7449. Арк. 1.
7. ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 44.
8. ДАЧО. Ф.Р. 5625. Спр. 7449. Арк. 20.
9. ДАЧО. Ф.Р. 5625. Спр. 7449. Арк. 6.
10. ДАЧО. Ф. 561. ОП. 1. Спр. 28.
11. Лазуренко В. М. Черкаський край в особах 1941–2001. Черкаси, 2003. С. 154.
12. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси, 2001. С. 114–117.
13. Ясь О. Борис Крупницький. Історичні дослідження / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. К., 2002. С. 443.
14. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://library.ck.ua/index.php/2016-12-06-10-10-53/2009-06-02-13-47-47/68-2009-09-24-06-34-58/426-2012-02-21-12-54-27>

УДК 908(477:46):930.25 «1950-2000»

ПАСТУХУВАННЯ ЯК ДИТЯЧА СУБКУЛЬТУРА В ПОВСЯКДЕННІ ЖИТЕЛІВ СЕЛА СУБОТІВ СЕРЕДИНИ ХХ СТ. – ПОЧ. 2000 РР.

Оксана ГОРЕНИЧ,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

***«Трудове виховання – на вигоні пастухування,
Справлялися добре з харчами,
не їли лиш хвостиків з груш»...***

Здавна трудове виховання дітей здійснювалось через залучення їх батьками до праці. Вони змалечку допомагали у домашньому господарстві, пасли худобу, птицю, були додатковою робочою силою у сім'ї. Український етнограф II пол. XIX ст. Павло Чубинський зазначав, що цінність дитини в українській родині практична, пов'язана з користю в господарстві. Використання праці дітей та підлітків є поширеним явищем, до дитини незначна присутність жалю й співчуття щодо виконання нею важких робіт. Ставлення до дітей прирівнювалося до ставлення до старих, що однаково були «непродуктивними». З часом ставлення до дитини зазнало змін, дитина більше виховувалася та здобувала освіту під батьківською опікою, родинні стосунки ставали більш емоційними. Одним із прикладів трудового батьківського виховання, коли враховувались вікові можливості дітей, їх готовність до фізичної праці було пастухування [1].

Метою розвідки є розкриття сутності, значення та особливостей дитячого пастухування в повсякденні жителів села Суботів з середини

XX ст. – поч. 2000-х рр. ХХІ ст., розглянувши його як дитячу субкультуру, що зазнавала впливу історичних подій та явищ.

Тема дитячої праці досліджувалась здавна. Дослідник дитячої культури Чигиринщини II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Марко Грушевський у своїй праці «Дитина в звичаях та віруваннях українського народу» вказував: «Хоч уже й пасти почне дитина, хоч і в школу почне ходити, або хоч і в найми уже піде або зуміє й стіжки класти і волочити і ралити – діти вони ще та й годі! Аж як змислювати почне дитина, підпарубком або там дівочкою вже стане ставати, то вже почнуть з часу дитини виходить. Виростків сих так і не звуть дітьми, а всякі добирають їм ймення: парубочок, підпарубочок, дівочка, «змислена», виросточок, півпарубка, півдівка, велике вже. А тепер то такий виросток і пасе» [5, с. 142]. У пастушому середовищі був віковий поділ, що впливало на рід занять пастухів. «Виросток на пасовищі окреплюється собі од дітвори, хіба чиє таке розпущене або таке собі пришиблене, то таке злучиться, але пастухи такого не люблять, то тікають більше од таких» [5, с. 143].

У радянський період добробут селян, належний життєвий рівень тримався на власних господарствах, що спонукало сім'ї до постійного обробітку присадибних ділянок і ведення підсобного господарства. Селянською продукцією радянська влада перекривала недовиробництво колгоспів, як додатковим джерелом постачання овочевої, молочної, м'ясної продукції та шкіряно-хутрової сировини. Тож майже у кожному дворі села тримали корів, кіз, свиней, кролів та багато птиці. Дорослі були задіяні у колгоспній роботі, а на дітей покладалось найбільше домашніх обов'язків.

Про повсякдення дітей радянського періоду автору розповіли Копаниця М. І., 1949 р. н.; Копаниця С. Г., 1949 р. н.; Комаренко А. А., 1943 р. н.; Комаренко Л. Г., 1950 р. н.; Печененко П. О., 1947 р. н.; Горенич О. І., 1952 р. н.; Бондуrowsький С. А., 1964 р. н.; Семчук О. І., 1962 р. н.; Семчук Д. Ф., 1964 р. н.; Кононенко Н. П., 1979 р. н.; Горенич О. В., 1989 р. н.; Жалдак Л. М., 1986 р. н. Їхні спогади становлять дослідницький інтерес.

Із польових досліджень та інформації, наданої жителями села Суботів, відомо, що кар'єра дитини – пастуха починалася з випасу гусей, потім свиней, далі телят, корів та ін. Опитані згадують власне дитинство з ностальгією – великі компанії однолітків, пригоди, ігри, але й вказують на наявність обов'язкових норм поведінки, групову ієрархію, присутність кличок, азартних ігор, фактів здирства у слабших та заступництва. Наявною є і тема булінгу серед дітей, бо батьки не мали часу вирішувати проблеми дітей, акцентуючи: «нехай діти самі розберуться», «нехай навчається давати здачі», «не звертай на них уваги». У дитячому середовищі формувалась своя внутрішня субкультура, яка підкорювалася своєрідним законам, мала спільні уявлення, специфічну мову, фантазії, фольклор. У ній поєднувалась ігрова та навчальна діяльність. Дитина соціалізувалася, контактувала із

світом дорослих, наслідувала їх заняття. Дитячі ігри пастухів мали вплив на фізичний і розумовий розвиток, урізноманітнювали час, проведений на пасовищі, розвивали спритність, вправність, кмітливість, гнучкість. Найпоширенішими були ігри з м'ячем, камінцями, кидання ножики, в карти, рольові ігри, що вчили дитину рольовому, діловому та дружньому спілкуванню, формували винахідливість, витривалість, вдосконалювали моральні та фізичні якості. Основним видом дозвілля було взаємне спілкування, особливо якщо серед пастухів була людина з життєвим досвідом, знаннями, фантазією чи мовними навичками. Пастухи самі створювали свої лакуни дитячої активності.

Як видно із польових досліджень, на житті дітей нашого краю відбивалися всі історичні події, зміни у суспільстві. У порівнянні із сучасними дітьми, діти радянського періоду та поч. ХХІ ст. – це група дітей, дитинство яких було тісно пов'язаним із фізичною працею, у них були свої особливі моральні цінності та ідеали, всьому вчилися природньо, у вільному просторі, на вулиці чи пасовиську, здобуваючи практичний досвід у грі. У сучасних дітей відчутний брак взаємодії один з одним, спілкування, вміння програвати і перемагати, змагатися так, щоб не образити учасників гри, досягати мети у грі. Раніше всьому цьому вчилися природньо, від 5 років у вільному просторі, на вулиці чи пасовиську, здобуваючи практичний досвід у грі. Зараз кількість дитячих ігор значно обмежилася.

Ця тема є актуальною, особливо сьогодні, коли зникають села, зменшується під час війни сільське населення, втрачаються джерела інформації про повсякденне життя населення Чигиринщини, особливою категорією якого є діти.

Список використаних джерел

1. Батьки, матері та їхні діти у традиційному українському суспільстві.[Інтернет – ресурс]. Режим доступу до ресурсу: genderindetail.org.ua
2. МПДА. Записано від Бондуровського С. А., 1964 р. н., село Суботів.
3. МПДА. Записано від Горенича О. В., 1988 р. н., село Суботів.
4. МПДА. Записано від Горенич О. І., 1952 р. н., село Суботів.
5. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини / зібрав М. Грушевський; обробив З. Кузеля. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Т. 9: 1907. ХХІІІ, 144 с. С. 107. Коли діти перестають уже бути дітьми. С. 142, 143.
6. МПДА. Записано від Жалдак Л. М., 1986 р. н., село Суботів.
7. МПДА. Записано від Загуби М. М., 1990 р. н., село Суботів.
8. МПДА. Записано від Комаренка А. А., 1943 р. н., село Суботів.
9. МПДА. Записано від Комаренко Л. Г., 1950 р. н., село Суботів.
10. МПДА. Записано від Кононенко Н. П., 1977 р. н., село Суботів.
11. МПДА. Записано від Копаниці М. І., р. н., село Суботів.
12. МПДА. Записано від Копаниці С. Г., 1949 р. н., село Суботів.
13. МПДА. Записано від Печененко П. О., 1947 р. н., село Суботів.
14. МПДА. Записано від Семчук Д. Ф., 1964 р. н., село Суботів.
15. МПДА. Записано від Семчук О. І., 1962 р. н., село Суботів.

УДК 908(477.46) “190“

**ЧИГИРИН: ЖИТТЯ МІСТА У ПЕРШОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХ СТ.
(за матеріалами періодичних видань)**

Оксана МІНСЬКА,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Нині Чигирин – невеличке місто Черкаської області, а в XVII ст. протягом майже тридцяти років (з 1648 до 1675 рр.) воно було потужним військово-адміністративним, торговельно-економічним і духовним центром України. Найбільшого розквіту місто досягло за гетьманування Б. Хмельницького, який зробив його своєю столицею. Проте 1678 р. Чигирин було взято й повністю знищено турками. Історики одноставно підтверджують страшне спустошення не тільки Чигирини, а й усього краю. На жаль, з того часу місто так і не змогло відновити свою колишню велич і славу, а переважна більшість населення Чигиринщини занурилася у похмуре та вкрай зубожіле життя на сотні років.

За розлогими матеріалами проаналізованих періодичних видань ми можемо охарактеризувати економіко-географічні, демографічні, соціальні та історико-культурні аспекти життя міста у першому десятилітті ХХ ст. Публікації початку ХХ ст. свідчать, що повітове місто Чигирин знаходилося в глибокому соціально-економічному та політичному занепаді: «нашъ захолустный городокъ» [44; 4] «принадлежит къ числу мелкихъ и заглохшихъ».

Чигирин знаменитий своєю горою, звідки добувалися жорна для млинів, і вишневими садами [41; 4]. Чигиринці живуть широко, з великими садибами и садками, тож місто розтягується уздовж р. Тясмин. Околиці Чигирини і дніпровське узбережжя з пустельним ландшафтом було засаджене лозою ([13; 2; 36; 3]). На початку століття повітове чигиринське земство почало ці піски засаджувати сосною [13; 2], тобто вже тоді почали впроваджуватися екологічні проекти.

У 1900 р. в Чигирині було 10 098 мешканців (4790 чоловіків і 5308 жінок), зокрема 62,7 % православних, 35,2 % євреїв, 0,1 % католиків [28], наявні 1746 житлові і 1350 нежилих будівель [34; 2]. У 1902 р. в Чигирині народилось 402 «душі» [3; 3].

В одному з тогочасних часописів знаходимо характеристику мешканців міста як «упрямыхъ хохловъ», яким притаманна стійкість характеру [41; 4]. Автор публікації відзначає, що Чигирин – найбагатший тогочасний землевласник з усіх міст Київської губернії, але ані торгівлі, ані промисловості в Чигирині він не побачив. У згаданій публікації знаходимо (на прикладах) критику місцевих думців (т. зв. «отцовъ города»), які

зокрема неохоче фінансують школи й лікарні [41; 4]. Так само негативно у пресі оцінено міську інтелігенцію: «...Інтелігенція чигиринська – це переважно чиновництво, без всяких інтересів, ідеалів, енергії і т.і.; знай тільки горілку пить та в карти грають...» [5; 2].

У публікації [8; 4] констатується: «Великий та багатий славою Чигирин тепер зовсім занепав. Українське життя в йому не визначається нічим... Чигиринці сидять на печі. Молодь думає тільки про гопаки та гулянки [27; 3]. «Город наш має тисяч з десять людності (1910 р. – *О.М.*); тисяч до п'яти по походженню українці. Свідомих українців тут жменька...» [8; 4].

Населення міста в цілому охарактеризовано як «здоровый и довольно красивый малорусский типъ»; жіноцтво звичне до міської, і до сільської роботи.

Щодо соціально-економічного становища населення міста публікації в тогочасній пресі резюмують, що «загалом й досі «корінна людність (мова йде про 1911 р. – *О.М.*) живе з одного хліборобства» [22; 1]. І все ж, мешканці міста намагалися хоч якось забезпечити матеріально та фінансово свої родини, вдаючись до різних видів заробітків деінде [36; 3]. Значна частина працездатного населення міста були заробітчанами, тобто займалися «отхожими промыслами. Для жіноцтва – це праця прислуги «въ южныхъ портовыхъ городахъ и на дачахъ», а також на приміських городах та у садах [36; 3]. Серед чоловічого населення – це порти Чорного і Азовського морів, де здавна «мѣщане служили матросами на пароходахъ, имѣя ежегодный значительный заработокъ» [43; 2–3]. Відхожим промыслом, навіть із низькою ймовірністю щось заробити, чигиринці надавали перевагу, незважаючи навіть на те, що вдома можна було отримати більше платні за найману роботу [42; 4]. За даними 1911 р., чоловіки заробляли на «параходах» за 9 місяців 150–250 крб., а коло гурту 80–150 крб... Із цього злиденного заробітку чоловікові, що «має, на своє нещастя, хату в городі для зимнього притулку (бо літом пів сім'ї нема дома) доведеться платити земського податку од 5 до 25 карб.» [29; 4]. Але в 1906 р. частина цих матросів залишилися без роботи, у т. ч. через поширення парових рушіїв на суднах замість парусного флоту [43; 2–3].

Складна економічна відсталість міста сприяла поглибленню криміногенної ситуації серед місцевого населення, зокрема почастишали крадіжки продовольства і домашніх тварин [37; 4]. Резонансною справою для поліції Чигирини 1900 р. стало викриття групи злодіїв, організатором якої була місцева міщанка [35; 4].

Складні соціально-економічні процеси завжди, як відомо з історії, сприяють активізації суспільно-політичного руху. В Чигиринському краю ще в першій половині XIX ст. численними були антикріпосницькі селянські виступи, а в 1870-х рр. активно ширився народницький рух, який в 1905–1907 рр. переріс у революційні виступи, що охопили 23 села Чигиринського повіту і саме місто. У квітні 1905 р. в Чигирині застрайкували робітники чинбарні та швейної майстерні. Тоді ж у місті

з'явилися брошури під назвою «Шляхом до соціалізму», а на міському ринку 26 квітня цього ж року були розкидані прокламації [15].

Місто і його прилеглі села накрила хвиля погромів, обшуків та арештів.

Особливо жорстокими в 1905 р. в Чигирині відбулися єврейські погроми – пограбовано багато єврейських будинків та кіосків [40]. Багато єврейських родин під час погромів втратили все своє майно і залишилися без засобів для існування. Ці погроми були наслідком активної та масової участі євреїв у революційному русі 1905 р. проти царського уряду, який на початку ХХ ст. поставив єврейський народ на межу фізичного і духовного вимирання. Відповідні факти про труси і арешти знаходимо у [7; 4], [10; 2], [24; 3], [25; 3], [26; 2]. Примітно, що мешканці краю співчували потерпілим від погромів поліції та підтримували їх [11; 2].

Відомо, що Указом Сенату Росії 1908 р. переслідувань зазнає вся українська наука і культура як така, що «шкідлива для безпеки Російської імперії» [14; 229]. Тому не випадково, що «існуюча в... місті єдина просвітна інституція, городська громадська бібліотека, ...зазнала багато неприємностей... Конфіскація за конфіскацією йшли часто й густо. Брали поодинокі книжки і журнали, брали цілі комплекти журналів... та десятки газет, такі як «Кіевській Голос», «Рада», «Кіевская Мисль» і другі» [3; 4]. «Особлива ретельність окремих людей, створили таке становище, що проявам духовного життя у взагалі мертвому Чигирині немає місця.

Українських часописів на гарматний вистріл не допускають до Чигиринського повіту. Свіжий приклад, це увільнення двох лікарів за виписування українських газет» [31; 2], «п. Давидов заборонив навіть дивитись на українські газети й книжки» [17; 2].

Заборонені були й вистави українською мовою, у т. ч. ялинки, де співали українських пісень [5; 4], [30; 4].

Соціально-економічна відсталість Чигиринського краю зумовила низький рівень освіти та культури населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Київській губернії писемне населення становило лише 18,1 %. Масова неписьменність була типовим явищем серед мешканців Чигирини, а чимало дітей знаходилося поза школою. Зі статистичних даних (1910 р. – О.М.) виявилось, що число дітей шкільного віку в Чигирині сягає 927, з них лише 507 відвідує школи, а 420 щороку лишається без науки [12; 3]. У 1900 р. з навчальних закладів у місті були: двокласне міське чоловіче училище, двокласне міське жіноче училище (у 1903 р. жіноче та чоловіче училища були реорганізовані в одне [19; 49–50]), церковно-парафіяльна школа, 6 шкіл грамоти та 16 єврейських хедерів. У місті було: 1 соборна церква, 2 парафіяльні церкви, жіночий монастир, 3 єврейських молитовних будинки [15]. У 1904 р. у місті нараховувалось чотири церковно-приходських школи та двокласне місцеве училище..., а в навчальному 1906/1907 р. діяло вже п'ять церковно-приходських шкіл [19; 49–50].

«Чигиринська городська управа підготувала проєкт загальної народної освіти в Чигирині, надіславши його через київського губернатора

на затвердження міністра внутрішніх справ. Проектом передбачено почати будівлю шкіл з 1911 р. і закінчити її в 1915 р. з тим, щоб всі діти могли вже вчитися в школі» [12; 3]. Але «київський генерал-губернатор не вважає можливим поклопотатися перед міністерством просвіти разом з чигиринською городською думою, щоб у Чигирині була казенна гімназія. Це через те, що город малу підмогу дає казни на гімназію: 2,000 карб.» [23; 1]. Тим часом у червні цього ж року (1910 р. – *О.М.*) «д. Голосовій видано дозвіл на жіночу школу 3-го розряду.... Городська управа постановила видавати цій школі щороку 300 рублів субсидії» [33; 1]. А вже з навчального 1912/1913 р. вона відкрилася «з повними правами урядових гімназій» [18; 2]. Також у 1910 р. Чигиринська дума постановила відкрити хлоп'ячу гімназію і асигнувала на будинок для неї 64,000 карб. [6; 3]. У 1912 році до 400-ліття існування Чигирини планувалося відкрити 4 нових двохкомплектних школи [21; 3].

Отже, публікації в російській періодиці засвідчують, що на початку ХХ ст. Чигирин – «глухий, закинутий ... город; він цілком живе своїми окремими інтересами» [4; 4]. Проте містяни все частіше стають учасниками різних протестних виступів і соціального невдоволення, впливаючи таким чином на хід історії краю.

Список використаних джерел

1. Арешт. Киевлянин № 335, 04.12.1906. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>
2. Арешти. Рада № 140, 21.06.1909. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
3. Г. Чигирин. Проти українства. Рада №32, 08.02.1908. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
4. Г. ЧИГИРИН (на Київщині). Рада № 150, 05.07.1911. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
5. Г. Чигирин (на Київщині). Рада № 2, 03.01.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
6. Гімназія в Чигирині. Рада № 197, 31.10.1910. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
7. Дописи. З Чигирини. Рада № 127, 05.06.1907. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
8. Дописи. Рада № 66, 21.03.1909. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
9. Єрич Тетяна. особливості організації навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах російської імперії (друга половина ХІХ – поч.ХХ ст.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/598>
10. З Чигирини пишуть до «К. М.». Рада № 133, 13.06.1907. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
11. З Чигиринського повіту пишуть до «Кіев. М.». Рада № 129, 07.06.1907. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
12. Загальна освіта. Рада № 3, 05.01.1910. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.

13. Засадна. Рада № 113, 19.05.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>. Історія української педагогіки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream>.
14. Історія Чигирин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
15. Кара за українство. Рада № 87, 17.04.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
16. Мимохідь. Рада № 87, 17.04.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
17. Нова школа Рада № 182, 10.08.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
18. Перепелиця А. Забудова Чигирин XIX – початок XX ст. Навчальні заклади в архітектурному ландшафті міста (XIX – початок XX ст.). Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р. / Упор. : Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Трошинська. Черкаси : видавець Кандич С.Г., 2017. 324 с.
19. Перерва В. С. Том 1. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014.
20. По Україні. з Київщини. Рада № 85, 14.04.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
21. Про потреби нашого краю. Рада № 198, 05.09.1911. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
22. Справа з гімназією в Чигирині. Рада № 97, 30.04.1910. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
23. Трус. Рада № 24, 29.01.1908. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
24. Трус. Рада № 150, 01.07.1908. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
25. Трус у колишнього городового. з Київщини. Рада № 229, 11.10.1907. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
26. Українство. Рада № 22, 28.01.1910. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
27. Чигирин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
28. Чигирин (на Київщині). Рада № 243, 28.10.1911. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
29. Чигирин (на Київщині). Рада № 10, 13.01.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
30. Чигирин (на Київщині). Рада № 158. 12.07.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>
31. ЧИГИРИН (на Київщині). (Од власних кореспондентів). Рада №202, 04.09.1912. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
32. Школа для дівчат у Чигирині. Рада № 140, 22.06.1910. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
33. Постройки в городах Киевской губернии. Київлянин № 320, 18.11.1900. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
34. Чигирин. Киевлянин № 55, 24.02.1900. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
35. Чигирин. Киевлянин № 126, 07.05.1900. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
36. ЧИГИРИН. Киевлянин № 287, 16.10.1900. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.

37. Чигирин. Києвлянин № 220, 11.08.1902. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
38. Чигирин. Києвлянин № 260. 20.09.1903. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
39. Чигирин, Черкасская обл. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://myshtetl.org/vostok/chigirin.html>.
40. ЧИГИРИНЪ (Корресп. «Києвлянина»). Києвлянин № 182, 22.09.1900. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
41. ЧИГИРИНЪ (Корресп. «Києвлянина»). Києвлянин № 197, 19.07.1901. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
42. ЧИГИРИНЪ. (Корресп. «Києвлянина»). Києвлянин № 256, 16.09.1906. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.
43. Чигиринський У. Києвлянин № 355, 15.12.1907. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libraria.ua/>.

УДК 94(477.46):656.2 «18/19»

ЗАЛІЗНИЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ (кін. XIX–XX ст.ст.)

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ,

молодший науковий співробітник

науково-дослідного відділу історії, культури та природи

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Світлана ПАВЛОВА,

заступник директора з наукової роботи

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

У другій половині XIX ст. залізниці стали одним із ключових чинників модернізації українських земель. На теренах Київської, Херсонської та Харківської губерній вони забезпечували швидке перевезення вантажів і пасажирів, сприяли розвитку промисловості й торгівлі. Чигиринщина, яка на той час входила до складу Київської губернії, залишалася периферійним регіоном, де потреба у власному залізничному сполученні була особливо гострою.

У 1876 р. через території Чигиринського повіту пролягла нова лінія Бобринець–Знам'янка зі станціями Кам'янка й Фундукліївка – найближчою до Чигирин (приблизно 30 верст). Саме через неї населення повіту отримувало пошту, вантажі та можливість добиратися до адміністративного центру. Однак сам Чигирин залізничної станції не мав, а дороги до нього були сезонно непроїзними, що гальмувало економічний розвиток регіону.

Унаслідок цих труднощів місцева промислова еліта неодноразово зверталася до губернської влади із пропозиціями перенести повітовий центр до Кам'янки або прокласти залізницю до Чигирина. У 1909 р., напередодні 400-річчя міста, Чигиринська міська дума подала проєкт будівництва лінії Чигирин–Новогеоргіївськ. Проте Південно-Західне управління залізниці відмовили, обґрунтовуючи нерентабельність проєкту. Така позиція відповідала загальній політиці Російської імперії, яка штучно стримувала розвиток Правобережжя, обмежуючи фінансування нових казенних залізниць. З цієї причини на Правобережній Україні навіть губернські міста не мали залізниць, не говорячи вже про повітові. Як результат, з причини, що надто дорогим було транспортування, відсутність у Чигирині залізниці, не давало в повній силі функціонувати кар'єру на Замковій горі, де видобували камінь пісковик; наладити серійне виробництво сходів, млинових жорен. З цієї ж причини не розвивалися повною мірою сільське господарство та садівництво, в якому було дуже зацікавлено одне з французьких товариств. Тому бюджет Чигиринської міської управи втрачав великі кошти, які б міг витрати на розбудову виробничої і соціальної інфраструктури в повітовому центрі.

У 1910–1911 рр. активізувалися ініціативи приватних підприємців і іноземних інвесторів, зокрема французьких компаній, які запропонували будівництво низки під'їзних колій. На рівні губернії було визнано актуальними два варіанти підведення залізниці до Чигирина: через Кам'янку або через Фундукліївку. Найбільш реалістичним визнано маршрут «Чигирин – Вдовичий хутір – Стара Осота – Фундукліївка» завдовжки близько 37 верст.

У 1911–1912 рр. уряд дозволив технічні дослідження трас, а згодом затвердив будівництво колії «Фундукліївка–Чигирин». Восени 1912 р. розпочалися роботи: насипи, мости, укладання шпал і рейок за участі місцевих селян. Було зведено кілька станційних будівель, прокладено під'їзні шляхи та облаштовано інфраструктурні об'єкти. До 1914 р. активно будували також «южно-русскую» гілку Чигирин–Кременчук через Бужин. Частина цих полотен згодом стала шляхами місцевого значення.

Із початком Першої світової війни будівельні роботи були повністю зупинені. У 1914–1940 рр. значну частину полотна розібрали, використавши матеріали для місцевих потреб. У період революцій, НЕПу та колективізації питання відновлення залізничних сполучень не порушувалося, а економічні труднощі тільки поглиблювали інфраструктурну відсталість регіону.

Під час Другої світової війни, що призвела до окупації Чигиринщини, німецька адміністрація відновила роботи на лінії «Фундукліївка–Чигирин». Місцеве населення примусово залучали до укріплення насипів, ремонту мостів і укладання рейок. На окремих ділянках рух уже здійснювався паровозами із кількома невеликими вагонами, для перевезення вантажів та пасажирів. Протягом всієї окупації

радянські партизани робили спроби підірвати залізницю, але нацистське командування ретельно слідкувало за її охороною. Проте, в 1943 р. машиніст Тимофій Задорожній пустив паровоз під укіс, щоб не допустити його використання окупантами. Після звільнення Чигиринщини відбудову лінії не планували, і рейки знову були розібрані.

У другій половині 1960-х років залишки насипів передали місцевим колгоспам для використання під ріллю чи лісонасадження. На початку 1970-х років виникла нова ідея залізничного будівництва – пов'язана зі спорудженням Чигиринської ДРЕС (Державної районної електричної станції). Було розроблено технічний проєкт під'їзної колії «Фундукліївка – Чигирин – ГРЕС», проте після зміни паливної концепції (перехід із мазуту на вугілля) трасу перенаправили на «Павлиш – ГРЕС». Будівництво тривало у 1981–1988 рр.: зводилися насипи, мости, комунікації. Виконавцем був трест «Одестрансстрой».

Зміна технологічних рішень й економічна криза СРСР постійно гальмували роботи. У 1982–1984 рр. було ухвалено рішення про будівництво на цьому майданчику Чигиринської АЕС, для якої також прокладалася залізнична інфраструктура. Проте після аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.) суспільний спротив та фінансові проблеми призвели до повної зупинки проєкту. У 1989 р. будівництво АЕС і під'їзної колії було законсервовано. На той час насипи від Павлиша до річки Цибульник уже існували, але рейки так і не з'явилися.

З проголошенням незалежності фінансування проєктів остаточно припинилося. Спроби переорієнтувати майданчик під паро-газову станцію також не дали результатів. У 1999–2001 рр. дирекцію Чигиринської ПГЕС ліквідовано, а залізничні об'єкти залишено без подальшого розвитку.

Станом на 2025 р. на території Чигирини та навколишніх сіл збереглися окремі фрагменти насипів, залишки інфраструктурних споруд (водонапірна башта, будівля депо). Деякі насипи використовують як лісогосподарські або ґрунтові дороги. На території Кіровоградської області простежуються ділянки недобудованої траси «ГРЕС–Павлиш».

Отже, історія залізничного будівництва на Чигиринщині у XIX–XX ст. демонструє, що регіон неодноразово опинявся на порозі масштабних інфраструктурних змін, проте жоден проєкт так і не був реалізований до кінця. На заваді стояли імперська політика стримування Правобережжя, нестабільність початку XX ст., дві світові війни, радянські економічні кризи та неузгодженість стратегічних рішень.

Три великі хвилі будівництва – 1910-ті, 1941–1943 рр., 1970–1980-ті – залишили по собі лише фрагменти залізничної інфраструктури. Відсутність залізниці не дала Чигирину шансів перетворитися на промисловий центр, однак зберегла його історико-культурний потенціал. Сьогодні перша гетьманська столиця України відома передусім як осередок національної пам'яті, а залишки старих насипів – як мовчазні свідки нереалізованих інфраструктурних проєктів.

Список використаних джерел

1. Архів Акціонерного Товариства «Черкасиобленерго».
2. Архівний відділ № 6 Районної адміністрації Ф. 4. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 174.
3. Там же, Спр. 47. Арк. 175;
4. Газета Рада. 1911. №№ 32, 92, 125, 132, 157, 198.
5. Газета Рада. 1912. №№ 20, 41, 145, 150.
6. Євона А. С. Вузькоколійна залізниця «Фундуклеївка-Чигирин». *Чигиринщина в історії України*. Збірник 6: Українська революція 1917–1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. Черкаси, 2018. С. 308–312.
7. Ключник Л. В. Чигиринщина початку 20-х рр. ХХ століття: політична та економічна ситуація в краї. *Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали V науково-практичної конференції 12–13 листопада 2015 р. 2016*. Черкаси. Вертикаль. С. 68–73.
8. Матеріали польових досліджень авторів.
9. Мозговий В. Г. Нарис Київської губернії. Простір. Шляхи сполучення. Населення. Клімат. Землеволодіння та землеробство. Фабрична та заводська промисловість. Київ. 1881. 82 с. URL: <https://is.gd/u8pMEK> (дата звернення 23.10.2025).
10. Павлова С., Перепелиця А. Чигирин в переддень 400-ї річниці свого заснування. *Чигиринщина в історії України*. Матеріали 9-тої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. Черкаси. Видавець Гордієнко Є.І. 2021. С. 112–113.
11. Петренко І. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах). Кіровоград : Центрально-Українське видавництво. 2008. 372 с.
12. Чепурний О. З історії будівництва Чигиринської електростанції. *Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. Черкаси. «Вертикаль»*. 2006. С. 226–231.

УДК 94(477)“1932/1933”

ГОЛОДОМОР. ОСТАННІ СВІДКИ
(за матеріалами польових досліджень на Чигиринщині)

Віта МАКАРЮК,
завідувачка філіалу «Холодний Яр»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Щороку в листопаді Україна і світове українство вшановує пам'ять жертв Голодомору – геноциду українського народу, штучного голоду, організованого радянським комуністичним режимом у 1932–1933 роках. День пам'яті жертв Голодомору цього року припадає на суботу, 22 листопада.

Українські громади по всьому світу активно готуються до вшанування пам'ятної дати. Світовий Конгрес Українців анонсує події в Канаді, США, Аргентині, Туреччині, Австралії, Новій Гвінеї, Японії та інших країнах [3]. До акцій та меморіальних заходів долучаються

організації, установи, освітні та культурні заклади нашої держави, в тому числі і Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Слідкуючи за цією масштабною подією, мимоволі згадуються люди, з якими автору довелося спілкуватись, готуючи статтю «Голодомор 1932–33 років. Причини, передумови, наслідки. Село Мельники 1932-33 рр. на фоні державних подій» у 2003 році. На жаль, жодного з тих респондентів вже немає серед живих. Сула Семен Семенович, 1930 р. н., помер у 2015, Шпильова Олена Петрівна, 1919 р. н. – у 2006, Дробна Одарка Пилипівна, 1921 р. н. – у 2008, Атамась Мотря Григорівна, 1902 р. н. – у 2004, її донька Атамась Ганна Павлівна, 1925 р. н. – у 2016, Проценко Катерина Микитівна, 1912 р. н. – у 2006 році, Головка Марфа Матвіївна, 1914 р. н. – у 2008 році [4]. На їх долю випало багато страждань та горя тому свічка, запалена 22 листопада, горітиме і в пам'ять про них.

На початок листопада 2018 року, а саме в цей час автором проводились польові дослідження, в селі Мельники Чигиринського району Черкаської області було зареєстровано 920 осіб. Серед них лише 11 чоловік народжені до 1933 року [4]. Це 1,2 % від загальної кількості населення. Протягом вересня–листопада 2018 р. автору вдалось поспілкуватись з деким із старожилів села та записати їх свідчення щодо голодомору в Мельниках.

Записано від Васюри (Шпильової) Анастасії Федорівни, 1926 р. н., уродженки села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 6 листопада 2018 року: «Наша родина це батько – Шпильовий Федір Петрович 1905 р. н., мати – Шпильова Параска Петрівна 1908 р. н. У батьків нас було шестеро дітей: я була найстаршою, потім Ліда 1927 р. н., Лука 1929 р. н., Текля 1930 р. н.. Після 1933 в сім'ї народилось ще двоє дітей – Поліна 1938 р. н. та Михайло 1943 р. н. Як прийшла совєцька власть, батька постійно агітували в колгосп: він був дужий, крепкий, здоровий чоловік, казали, що таких нам треба. Крім того, батько був хазяїном: у нас був кінь, корова, якийсь нехитрий реманент, була земля коло хати і в полі. Але батько, як кажуть, ставив багато запитань: «Як платитимете в колгоспі? Скільки зерна дасте, бо в мене ж діти, мені їх годувать треба?» Батько не согласився робить за «паличку» і шукав роботу деінде. А за те, що не согласився в колгосп іти, його постійно притискали, і саме перше – забрали землю. Спочатку забрали той наділ, що був у полі, трохи пізніше – одрізали коло хати і з 30 сотих залишили 15. Між цим усім постійно до батьків приходили, залякували, погрожували. Але чим більше було погроз, тим різкіше батько давав відсіч тим людям, що приходили, тим більше озлоблювався на колгоспну систему. Рішуча відповідь «ні» в черговий раз привела до того, що прийшли з колгоспу люди, забили по вуглах хати кілки, забрали і ті 15 соток, що нас годували. Але однаково батько в колгосп не пішов і матір не пустив, узяв поздовжню пилку на плечі і пішов на Кам'янку. Там почали тоді чи будувати, чи відбудовувати завод, і батько

працював на цьому будівництві. На вихідний приходив додому. Крім того, на огороді, який одрізали і не обробляли, ми все-таки дещо садили по бур'янах, а потім в ямки прикопували – там бурячок, там картоплю. В ямках на городі прикопували і зерно, яке батько приносив із заробітків, тому ми хоч і жили впроголодь, але не пухли і вижили всі. Це тільки завдяки батькові. Але все-таки батько працював у колгоспі. Аж цілих тижнів зо два. Це було вже після війни. Батько воював з самого початку війни. Але при відступі радянської армії попав у полон, і, коли втік з полону, повернувся додому. При відступі німців і визволенні села знову пішов на фронт. Повернувся, мав бойові нагороди і пішов в колгосп на роботу. Пропрацювавши два тижні, батько пішов в контору говорити з приводу оплати, а йому відмовили, сказали: «Ми тобі трудовні пишемо». Оскільки трудовними сім'ю не нагодуєш, батько на другий день на роботу вже не пішов. Коли його не дочекались і на другий день і не знайшли вдома, а батько вже пішов на заробітки, то з колгоспу вигнали і нас, дітей, тому ми, хто з дітей підростав, ішли в найми або тікали в міста: Кам'янку, Кривий Ріг, Черкаси. Землю батькові повернули десь в 50-х роках. Лука, відслуживши в армії, залишився на сверхсрочну службу, і, коли приїхав додому, пішов до черкаського військового комісара, і невдовзі батькам повернули 15 сотих землі біля хати. Помер батько 22 червня 1999 року, так і не прийнявши колгоспної системи, залишившись для мельничан Куркулем (так по вуличному називали Федора Петровича – прим. авт.)» [5].

Записано від Куцевол (Рак) Ірини Андріївни 1927 р.н. (за паспортом – 1929 року), уродженки села Мельники Чигиринського району Черкаської області 11 листопада 2018 року: «Ой, родина в нас була велика: батько – Рак Андрій Варфоломійович, 1880 р. н., мати – Рак (Буць) Химка (Юхимія) Захарівна (року народження матері не пам'ятає – прим. авт.). Коли батьки зійшлися, то у матері від попереднього чоловіка Митрофана було двоє дітей – Пріська (Параскева) і Марія, а в батька з покійною Явдохою було п'ятеро: Юхимія (Химка), Павло, Михайло, Марія, Євдокія. Як зійшлися, прижили ще чотирьох дітей серед яких я була найстаршою. Родилась я в 27-му, а як пішла по документи, то батькові посовітували, щоб я записалась 29-тим роком – щоб менше податку за бездітність платити. А нас же в батька було багато, каже: «Де ж я скільки грошей наберу, щоб за всіх своїх дівчат платити?» це ж я найстарша, а після мене ще Євдокія 1930 р. н., Онися 1932 р. н., та Олександра 1936 р. н. У голодовку було 10 дітей, Саша народилась після голоду.

Жили як? А важко. Спасало те, що батько був учасником тієї ще першої війни і вернувся інвалідом – правої ноги не було ступака зовсім, а від лівої залишилась тільки культя. Приходили і до нас бригади, але не більше трьох чоловік, трусили зерно, і якщо було щось у хаті, то забирали до зернини. Але надворі не шукали, може, жаліли безногого фронтовика, це по-перше, а, по-друге, батько на той час вже був в колгоспі. А у других –

то перевіряли і огороди, чи, бува, не прикопали десь чогось. У нас ніхто не помер з голоду. Ми жили дружно. Оце розійдемося хто куди, то десь хтось чогось їстівного і нашукає. Принесемо додому, мати потовче та якогось оладка спече чи варива зварить. А несли все: бруньки з липи, кропиву, акацію, падаль – де що знаходили, те і їли, і, що заробляли, все несли додому. Батько конячкою десь поїде – у людей робив все, що просили, то з ним і розплачувались хто чим: сірниками, гасом, жменькою борошна. Я мала була – і то ходила в служки до Степана і Ганни Гречаних. Степан лісникував, жили вони в лісі, в них трохи було їсти. Що робила? То хустку постіраю, то замітаю – і тітка Ганна мені кожен раз щось давала їстівне, ще й годувала інколи.

А в кінці зими і на початку весни у 33-му стало геть важко, то батька просили кутчани, щоб вивозив покійників на кладовище. Не знаю, може, це з колгоспу такий наряд давали. Декілька разів і я з ним їздила. Мій батько всю Бесарабію (куток в Мельниках за третім П'ятирічанським ставком – прим. авт.) вивіз. Було таке, що на підводі по сім покійників лежало, як снопи, без трун, хто замотував, а хто й ні. У Деркача Михайла і Марини скільки мерло, що декого з дітей закопували в огороді – так часто мерли, що підвода так часто не їздила, а самі не могли поховать, бо пухлі були. Коли мерців привозили на кладовище, то ховали по кілька чоловік в одній ямі: було що й по чотири. Ями хто копав, не знаю. Мій батько возив на кладовище на Суздевеу гору, а в селі їздила якась друга підвода. Отак і жили. Мерли всі – і старі і малі, особливо малі. А я живу. Вже 91, а Бог смерти не дає» [6].

Записано від Рака Івана Семеновича 1927 р. н., уродженця села Мельники Чигиринського району Черкаської області 6 листопада 2018 року: «Родина? Зборна була родина. Був батько – Рак Семен Васильович 1889 р. н., мати – Рак Марина Євстафіївна 1890 р. н., сестра в мене була – Куць (Рак) Марія Семенівна 1929 р. н. ну і я ж. У матері від попереднього чоловіка Михайла було ще два хлопці – Йосип 1914 р. н. і Мефодій 1915 р. н.

Жили ми отут за Марією Пластункою (вулична кличка – прим. авт.). Хата була, огород до берега, а прийшли – розкуркулили, хоч батько куркулем і не був. Оце тільки податки виплатить – знову несуть повідомлення на податки. А як ти їх виплатиш? То прийшли, забрали огород, хату розвалили і всю садибу зорали. Ми в сусіда в клуні жили. То і в клуню приходили, все їм мало, все мало. Хтось батькові підказав, щоб поїхав в Черкаси до когось-там, то тоді колгосп землю верне і хату пострोїть. Батько одчайний був, поїхав, то, правда, хату не построїли, батько сам строїв, але землю вернули. Але що ж – у 37-мім померла родами мати, батько оженився на ївківській жінці Одинець Меланці Оксентіївні, а його репресірували за СУ (Самостійна Україна) і це все в один год! Одправили батька тоді в Свердловську область, де він помер в 1944-тім від розриву серця. Там же були ще два мельничанські чоловіки, які батька поховали і нам повідомили. А ми з сестрою з мачухою осталися» [8].

Записано від Панченка Івана Степановича 1925 р. н., уродженця села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 18 вересня 2018 року: «Родина, це, тобто, сім'я. Це був батько – Панченко Степан Федосійович 1893 р. н., мати – Панченко Якилина Ігнатівна 1897 р. н., троє дітей – Ліда 1922 р. н., я та Микола 1930 року народження.

У 33-му мені було вісім год, помню все дуже добре. Було ходять попід хатами, одно наложи: то м'яса, то молока, то хліба, то грошей їм треба. Ото ходять, та ще як причепляться: «Ви не виплатили того, ви не виплатили цього. Чого не виплачуєте?» А хто ж його платить? Його, тих податків, ніхто не виплачував, бо не було чим. То ото ж і забирали все підряд: ряднину, одержину. Зерно, де яке знайдуть, заберуть. Кажуть: «Ми оцим, що забрали, ваші податки виконаємо». І тут ходить, дивився, з бригадою, трусить, забирає, а тут уже сам торбу на плече і просить попід хатами, бо в самого нема що їсти. Але і вони, ті що трусили, різні були. Один вигрібає все до крихти, а другий візьме дитячу сорочечку, штанці, запхне тобі під одяг і показує, що сиди тихо, бо й це заберуть. Та й сиди собі тихо в куточку. А вони шукають! Десь якась зернина появиться, то й змолоть нема де. За жорна можна було в тюрму сісти, а вітряки всі поламали, а моторів ще не було, бо свѣту в селі не було. То ту зернину в ступі товкли. Було потовчемо, та так мати і пече, ніхто його не сіяв. У людей, де в кого, почали появляться жорна, але їх дуже ховали од власті. Осьо в наших сусідів були жорна, а ми й не знали, бо вони боялися казати, щоб не побили. Але потім нам сказали, що жорна в погрібі, але ж, Боже сохрани, щоб хто узнав. То ми мололи, злазили в погріб по драбині і мололи, але домовились, що як хто питатиме, то будемо казати, що в ступі товкли. А тут недалеко баба жила, Катерина Самачиха (по вуличному – прим. авт.). Її считали божевільною. У неї тожже жорна були. То вона всім давала моль, до неї даже з Грушківки приходили, але каже: «Тільки почувєте, що бригада йде, мені кажіть». У неї коса висіла на яблуні, вона нею жорна захищала. Але все одно прийшли і побили. Горе було, горе. У нас їсточки не було, у батька вже ноги попухли. Якби не батькова сестра, то ми б не вижили. Батькова сестра Зубенко (Панченко) Текля Федосіївна 1902 року народження була замужом за Зубенко Микитою Юхимовичем. Він був майстром у лісі. Жили вони на Діброві (топонім у лісі – прим. авт.) за Будогою (хутір Буда, територіально – Мельниківська сільська рада – прим. авт.), ближче до Осоти (село Олександрівського району – прим. авт.). Раніше лісники по лісі жили. У них і їсти було що, і корова була – голоду вони не знали. Прийшла колись до нас, а в батька вже ноги пухлі, каже їй: «Виручай, сестро, спасай мене і сім'ю, бо ми погинемо». А сестра каже: «Що у мене є, я принесла, але ж у мене хазяйство. Приходьте, я вас піддержуватиму, ну носить я не зможу, бо далеко. Аби хто ходив». А це через ліс до десяти кілометрів буде, бо поки до Буди через Холодний Яр, а тоді ще на Діброву – далека дорога. Батько тоді вже ходить не міг, то ходили ми з сестрою,

з Лідою. Їй одинадцять, а мені вісім. Беремо з дому кошовочку, приходимо до тітки, а вона нагодує нас, а тоді каже: «Я вам даю, а ви беріть, скільки подужаєте донести». То вона нам картоплин з десяток вкине, вузлик борошенця замотає, з літру молока наллє, кусочок сала одріже, ще й по кусочку хліба на дорогу дасть. Приказувала, щоб листям прикривали в лісі і на дорозі, щоб ніхто не одібрав, бо це ж харчі. Отак ми і йшли з сестрою. То вона несе, то я десь трошки поможу нести. Було, що на тиждень по два рази ходили, але ми за день вправлялися. А батька, як підкормили, як йому стало легше, то він такий був виснажений, що за день ледь в одну сторону дійшов. А пішов, бо погукала, каже: «Степане, йди я тебе одкормлю та Микита дасть тобі, може, хоч якусь роботу, хоть тріски будеш складать коло робочих, то тобі якийсь пайок виділятимуть». Так батько там і робив деякий час, на вихідний додому приходив, хлібину приносив, та ще ж тітка своє щось дасть. Жалко Микиту, був хороший чоловік, а в 37 репресували, одправили в Хабаровськ на лісорозробки, там він і сконав у 1942 году.

Отак до весни дотягли. А там уже бур'яни почали рости: лобода, гірчаки, щавель. Клей на вишнях обривали, як подужали, бруньки з липи – отак і перебивалися. На городах потроху жита посіяли ще з осені, дивилися, було, дивилися на той колосок, а він все молодий. А тоді вже наче наливається, то мати нажне серпом, поставить під хату, щоб сохло, а тоді у діжці оббиває, щоб і зернини не загубить і не побить, бо воно ще ж як молоко, знову трохи сушить, бо як не сушить, то від молочного зерна дуже животи боліли. То ото висушить, змеле в сусіда, а воно зелене те борошно, зелене. Так і перебивалися. А потом у нашого сусіда, внизу жили люди, кінь здох. Він на тому коневі їздив по людях заробляв. Та воно такі часи були, що і худоба голодна була, бо й коня, чи корову треба кормить, зерна давать. То той бідний кінь і здох. Батько пішов до сусіда і спитав: «Чи можна у вас конини відрубать?» Той дозволив. Приніс батько додому півстегна: «Ну шо, будемо їсти?» А будемо. Нарубали, мати наварила – їмо. А воно ще ж і добре, бо скучили, м'яса не бачили. А то ще колись батько добрався аж у Косарі. Там спиртовий завод робив. Спирт гнали не з пшениці-жита, а з проса. Брагу виливали в яму, а люди ходили, набирали та їли її. Приніс і батько додому відерце тієї браги. А воно ж саме лушпиннячко. Кинулась мати пекти оладки, а воно не получається, розповзається по сковороді. Так ми ту брагу кухликами і випили. Отаке було життя. Багато померло, багато і до першого хліба дожило. Напекли, не вдержалися, понаїдалися, а воно, коли ти голодний, то треба вкинуть в рота щось разів п'ять, та й подождать, а тоді ще трохи. У нас на кутку від хліба померло 5 душ. Отака була голодовка. Кажуть, що 32 і 33 то були. Ну, я 32 не помню, а 33 помню дуже гарно. Оце шо я казав, це в 33 годі було» [7].

Чимало трагічних сторінок вписано в нашу історію, але терор голодом, що діяв в Україні протягом 22-х місяців – один з найжахливіших, і, по своїй суті, найжорстокіший злочин проти українського народу.

За оцінками демографів, загальна кількість жертв Голодомору становить 3–7 мільйонів осіб в Українській СРР. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932–1933 роках становлять близько 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн – втрати, пов’язані з надсмертністю, а ще 600 тисяч – із дефіцитом народження [2]. У вищезгадану кількість жертв вписано і імена 185 мельничан, які померли навесні 1933 року.

Згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» в 2017 році, близько 80 % українців вважають Голодомор геноцидом. Тому моральний обов’язок кожного члена суспільства та держави перед минулими і наступними поколіннями – вшановувати пам’ять жертв цієї трагедії, а визнання Голодомору геноцидом є одним із способів такого вшанування. Станом на 2025 рік Голодомор офіційно визнаний геноцидом українського народу в більш ніж в 30 країнах світу [1].

В дні, коли ми вшановуємо пам’ять жертв Голодомору – геноциду нашого народу, в Медведівському краєзнавчому музеї відкривається дві тематичні виставки: «Мереживо пам’яті» – копії витинанок відомих майстрів, виконаних дітьми, та «Лялька-мотанка як знак пам’яті про жертв Голодомору» – частина проєкту української діаспори «Ляльки для ненароджених».

І, так, на моєму підвіконні горітиме свіча.

Список використаних джерел

1. Визнання Голодомору геноцидом. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%83_%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%BC
2. Голодомор (1932–1933) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80_\(1932%E2%80%941933\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80_(1932%E2%80%941933))
3. Світове українство готується вшанувати пам’ять жертв Голодомору: анонси [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/svitove-ukrayinstvo-hotuietsia-vshanuvaty-pamiat-zhertv-holodomoru-anonsy/>
4. За даними реєстрів Мельниківського старостату.
5. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Записано від Васюри (Шпильової) Анастасії Федорівни 1926 р. н., уродженки села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 6 листопада 2018 року.
6. МПДА. Записано від Куцевол (Рак) Ірини Андріївни 1927 р.н. (за паспортом – 1929 року), уродженки села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 11 листопада 2018 року.
7. МПДА. Записано від Панченка Івана Степановича 1925 р. н., уродженця села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 18 вересня 2018 року.
8. МПДА. Записано від Рака Івана Семеновича 1927 р. н., уродженця села Мельники Чигиринського району Черкаської області, 6 листопада 2018 року.

УДК 929:94:908

СТЕПАН БЛАЖЕВСЬКИЙ, ОСТАННІЙ ІЗ ХОЛОДНОЯРЦІВ: 10 РОКІВ СУПРОТИВУ СОВЕТСЬКІЙ ВЛАДІ

Олена ЯБЛУНОВСЬКА,

екскурсовод філіалу «Холодний Яр»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Наприкінці XIX століття в село Ксаверове прибув за дяка в місцеву Покровську церкву Теофіл Блажевський. В родині народилися дві дочки й п'ятеро синів. Троє старших дяченків вступили до Черкаського духовного училища, де здобули «відповідну освіту за старого часу». Тоді таких родин по українських селах були тисячі. Таких, які працювали на благо своєї землі й сім'ї, зберігали і передавали від покоління до покоління свої традиції та цінності, вірили в силу і доброту Бога, боролися за волю й незалежність українського народу. Саме такими й були Блажевські.

Чому ж віруюча родина знехтувала церковним догматом: «Усяка Влада від Бога»? Хоч більшовицька пропаганда й аргументувала це тим, що «революція позбавила сім'ю всіх привілеїв – багатства, влади, і, головне, право визискувати селян (...), дяк і його сини стали скаженими ворогами нового ладу» [3, с. 3], але цю нову владу Теофіл сприйняв, як пришестя сатани, тож і благословив синів на боротьбу з нею.

З початку 20-х років повстанців Блажевських знала вся округа, брати служили «в петлюрівських військових частинах на відповідальних посадах» [2, с. 23]. «Бути б йому, Степану, сотником. Шапку з шликом носити, з петлюрівським тризубом, з шаблею при боці ходити. А може, і полковником досі був би, якби-то Симон Петлюра удержався» [4, с. 66]. «Але коли Петлюру було розбито, Блажевські залишилися на Україні, продовжую вперто свою контрреволюційну діяльність проти рад влади, приймаючи участь в банді «Голого» та після її ліквідації перейшли до банди «Грозного»(1922 р.)» [2, с. 23].

Одним з етапів спецоперації ЧК із ліквідації Холодноярської республіки стала так звана «амністія», яку обіцяли тим повстанцям, котрі здадуться добровільно. Але Степан Блажевський був надто далекоглядним, щоб потрапити у пастку. Абсолютна більшість його загону розділила його позицію – померти лише зі зброєю в руках. Вони не помилилися, бо згодом усі амністовані, у тому числі прийняті на службу до ГПУ та використані для боротьби з їхніми вчорашніми товаришами по зброї, були винищені.

«Спочатку 1923 р. атамана банди «Грозного» було забито й решта банди зосталася під керівництвом Степана Блажевського, який більш від других виділявся своїм умом, умінням як ватажок та своєю завзятістю як ворог Радвлади» [2, с. 24].

З Блажевським залишилося кілька десятків найбільш сміливих і глибокоідейних людей, які вирішили не йти з рідних місць, вірячи, що вони ще знадобляться народу. Вони перебували в лісах рідних країв Городища та Смілянщини або ж здебільшого знаходилися у вірних їм селян, а таких була абсолютна більшість. Якщо ж хтось із представників місцевої влади чи місцевих комуністів та інших мешканців, які догоджали радам, доносив в ГПУ, і проти Блажевського надсилалася опер-група, донощик неминуче гинув, а майно його часто спалювалося. Блажевський, знищуючи ворога, ніколи не помилявся, бо мав ідеально поставлену розвідку [1, с. 254].

Величезна кількість селян у низці районів на території від Білої Церкви до Черкас та Звенигородки була його таємними співучасниками. І майже кожен селянин, який знав, що загін Блажевського знаходиться в селі, бачачи небезпеку, завжди попереджав його. Агенти Блажевського перебували у ГПУ, у військових частинах, у партійних та радянських органах. Тому він був невловимий. Спочатку більшовики вдавалися до репресій щодо сімей учасників загону, але вимушено відмовилися від цього заходу, оскільки Блажевський знищував стільки представників влади, що краще було його не чіпати... [1, с. 254].

1923 року в селі Ксаверове був заарештований і відданий до суду Микола Блажевський, але в травні йому вдається втекти з Черкаського БУПРу (в архівних документах фігурує, як член городищенської філії Спілки визволення України з 1922 року) [5, с. 253].

Брати доформовують загін, залучаючи до нього селян Ксаверового, Орловця, Буди-Орловецької, Хлистунівки, сіл Шполянщини пограбованих совєтською владою. Його кістяк склала молодь розкуркулених ксаверівських сімей Шевченків, Нецадимів, Снігурів. Їхніх батьків позапоторювали на Соловки та до Сибіру, як і старого дядя Блажевського.

За 1924-25 рік по Балаклійському районі весь час фігурує село Ксаверове.

У 1925 році в перестрілці з удар-групою в полях під с. Сигнаївкою Шполянського району загинув Микола Блажевський. Цього ж року під час нападу на пошту в Городищі смертельно поранено й Михайла Блажевського. Був двічі поранений і Степан Блажевський. Та маючи широкі розгалужені зв'язки у навколишніх селах і вміло конспіруючись, він підлікувався, і, щоб зберегти загін, вирішив розпустити його, а сам із Лук'яном Середою, Савою Ткаченком, Сергієм Снігуром та Приходьком подався на Донбас, де легко можна загубитися [5, с. 254].

Ішов рік за роком. І ось настав час, коли Блажевський знадобився народу. 1929 року, коли почали доводити тверді завдання з хлібозаготівель до селянських дворів, загін Блажевського активізувався. Як тільки конфіскують чиясь майно, так, дивись, і немає когось із комуністів, чи пішло чиясь майно за димом. Іноді повстанці знищували одразу цілі групи уповноважених партійців, які заганяли селян у колгоспи.

Жодні спроби ГПУ проникнути своїми щупальцями до загону не вдавалися. У місця, де активізувалася діяльність невидимого Блажевського, прямував іноді цілий полк. Не раз прочісувалися ліси та села, а вся місцевість після того, як там з'являвся Блажевський, була оточена на багато кілометрів загонами червоноармійців. Але ні Блажевського ні його товаришів упіймати не вдавалося. Під виглядом мирних селян вони спокійно працювали по господарству або лежали на грубці у чужих людей, хто б ці люди не були. Був такий неписаний закон серед населення: до кого Блажевський або хто з його загону прибіг, той повинен робити все, незважаючи на переслідування, щоб замаскувати його. Кожен був переконаний, що, якби він зрадив Блажевського і навіть знищив би весь його загін, все одно від його побратимів прийшла б загибель зраднику. Якимось для прочісування надсилалася ціла дивізія. Блажевський затихав на якийсь час, а потім знову обрушувалася його караюча рука на голови особливо завзятих комуністів, які нещадно розправлялися з селянами за невиконання ними непосильних завдань [1, с. 258].

Так у розпал хлібозаготівель у ксаверівському лісі повстанська група Блажевського спіймала голову райвиконкому, прив'язала його до дерева й спалила. Труп, прив'язаний до дерева ланцюгом, виявили наступного дня. Над головою було прибито табличку, в якій така кара обіцялася кожному, хто забирав останнє зерно у селян. На табличці був напис «Блажевський - месник народний» [1, с. 256].

У Ксаверовому проживала сім'я росіян, радянських активістів, на прізвище Гамаюнові, які, посівши всі ключові посади місцевого самоврядування, здійснювали колективізацію на селі.

13 січня 1930 року, напередодні «старого» Нового року сільські активісти брати Ващенки та один з Гамаюнових (секретар) зібралися на свято в селянина Гайдана. До хати ввірвалося семеро озброєних чоловіків і розстріляли всіх трьох. Це була група Степана Блажевського. Тож «в одну ніч було забито трьох громадян села Ксаверова, як більш активних, пограбовано Сердегівську кооперацію та зроблені наміри на пограбування Мліївської кооперації та Кредитового товариства в селі Орловці» [2, с. 24]. Наступними днями були забиті й інші Гамаюнові.

Тож Степан Блажевський з його повстанським загonom був великою загрозою для проведення політичної кампанії хлібозаготівель.

«Шевченківським Окрадмінвідділом та опернаradoю при Окрвідділі ДПУ було виділено удар-групу під керівництвом за Ст. Зав. Окрадмінвідділом по розшуку тов. Орлова для ліквідації банд-зграй» [2, с. 24].

Близько трьох тижнів їхня агентурна та оперативна робота не дала жодних результатів. Селяни сповіщали лісовиків про засідки та будь-які пересування оперативників.

ГПУ зрозуміло, що Блажевського можна спіймати лише за межами населеного пункту. Агентам було надано відповідні вказівки. І ось одного

разу, за агентурним доносом, 5 лютого 1930 року загін ГПУ та міліції, підкріплений комуністами та комсомольцями, рушив до села, в якому перебували блажевці. В перестрілці загинув Снігур, а повстанці змушені відступити.

Було викликано батальйон військ, який кинувся слідами бунтівників. Завірюха заважала Блажевському та його загону швидко перебратися до іншого села і там «розчинитися».

12 лютого 1930 року удар-група під керівництвом Орлова вийшла на слід «контреволюціонерів».

Побачивши погоню, загін Блажевського засів між скиртами соломи серед поля. Почався бій. Хлопці мали кілька ручних кулеметів, гвинтівки та гранати. Зайнявши зручні позиції, відбивали атаки ворога, що вдсятеро перевершував силами. Вбиті «гепеушники» встеляли поле навколо солом'яних скирт. Бачачи, що патрони закінчуються, сміливці Блажевського під прикриттям своїх кулеметів підповзали до вбитих і забирали патрони та зброю. Не всім вдавалося повернутися.

На підкріплення батальйону прибули війська, а також загони комуністів та комсомольців. Це в той час, як ватага Блажевського все танула. Від кинутих гранат скирти спалахнули, і кільце смерті навколо жменьки змучених, з відмороженими руками, ногами та обличчями героїв все стискалося. Але вони продовжували відбиватися, поки останні сили не залишали їх, поки ж не згасав проблиск свідомості. Рівно дві доби тривав бій в урочищі Ламані Гори, доки не було вбито до останнього бунтівника [1, с. 259]. Сам Степан Блажевський, використавши всі набої, застрелився. Це був холодноярський почерк: не датись ворогові живцем, аби під тортурами не виказати вірних людей або дислокації загону.

Забитого привезли до Ксаверового, на впізнання скинули біля сільської ради на землю. Він був весь у шкіряному одязі, високий, дорогою шапка згубилася, і чорний чуб, що зачісувався назад, розсипався по снігу.

Загинув ще один гартований повстанець, відвага якого часто сягала зухвалості.

Так закінчилася героїчна епопея найблагороднішого і найхоробрішого народного лицаря і його героїчного загону, що служили більше десятка років символом надії для багатьох тисяч селян.

Список використаних джерел

1. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля. Київ, 2013. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hoichenko_Dmytro/Krasnyi_apokalypsys_Skvoz_raskulachyvanye_y_holodomor_ros/
2. Державний архів Черкаської області. Ф. № Р-375. Оп №1. Спр. № 136. С. 22–25
3. Дяченко І. Вовча зграя. *Колгоспні лани*. 1978. 18 червня.
4. Логвиненко І. М. Безстраху та докору. Київ : Молодь, 1947
5. Тегерашвілі А. Останні холодноярські брати Блажевські. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Київ : Незборима нація, 1996. 251–259 с.

УДК 94:37](477.46)

**ЗОЛОТОНІСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Тетяна КЛИМЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Земство на теренах Золотоніського повіту діяло у формі виборного органу місцевого самоврядування, що існувало в Російській імперії з 1864 року. Початком його діяльності стало проведення перших виборів до земського зібрання. Воно контролювало питання місцевої господарської діяльності, зокрема охорони здоров'я, освіти та місцевих бюджетів, а також обрання гласних до губернських установ та формування земських управ. Вибори до земських установ проводили відповідно до майнового цензу, станової приналежності та віросповідання, що надавало переваги крупним землевласникам. До складу Золотоніської повітової управи входили переважною більшістю дворяни. Земські установи не утворювали централізованої системи, їхнє існування здійснювалось лише на повітовому рівні.

У функції управи входило складання земської статистики, збір податків, організація медичної допомоги та роботи народної освіти, благоустрій міста, ремонт та будівництво доріг, піклування про розвиток місцевої промисловості, торгівлі, землеробства. Рішення земської управи з важливих питань затверджувались губернатором. Діяльність управи було припинено у зв'язку з її ліквідацією відповідно до декрету Всеукраїнського революційного комітету від 21 січня 1920 р. «Про ліквідацію всіх законів і положень, виданих білогвардійською владою».

У Державному архіві Черкаської області сформований фонд «Золотоніська повітова земська управа», в якому нараховується 643 справи за 1865–1919 рр. Фонд представлений документами двох відділів – статистичного та освіти.

У зв'язку із виникненням потреби у збиранні відомостей про кількість, цінність та прибутковість нерухомого майна та з метою їх оподаткування при повітовому земстві було утворено статистичний відділ. У архівних документах містяться відомості про кількість землі по селах волостей повіту, прибутковість промислових підприємств, опис господарств землевласників. Велику групу документів складають: плани дач, межових ділянок та експлікації до планів земель сіл, хуторів, виконані на кальці, у т. ч. межові документи про володіння козачих товариств в

селах повіту за 1888, 1889 рр.; відомості про оцінку та прибутковість промислових закладів (1916 р.), житлових приміщень, що здаються в оренду (1916 р.), оплату земських зборів, кількість землі в повіті, перевірку правильності оподаткування земськими зборами казенних земель, церковні і монастирські землі; списки колишніх власників земель; протоколи засідань дорадчої комісії щодо затвердження планів захисної лісосмуги; звіт з влаштування захисної лісової дачі «Острів Заріччя» (1914 р.), про володіння Канева; списки селян-покупців ділянок володіння маєтку В. П. Кочубея (1912 р.), княгині Н. А. Баратинської у Драбівській дачі (1913 р.); списки власників промислових підприємств по селах Золотоніського повіту (1916 р.); статутні грамоти, описи сімейних ділянок, с. Келеберда (1862–1871 рр.), список козаків та селян із зазначенням кількості землі (1902 р.) с. Келеберда; перепис міського нерухомого майна та торгових приміщень м. Золотоноші із зазначенням їх володарів; списки церков та їх настоятелів, які володіли землями Золотоніського повіту за 1911 р.; відомості та облікові картки запасів продуктів харчування за даними перепису 1915–1917 рр.; картки обліку руху хлібних продуктів селянських та приватногосподарських господарств; квартирні картки перепису населення м. Золотоноша за 1917 р.; заяви, рапорти, списки установ та приватних осіб про зібрані кошти та речі для діючої армії та поранених воїнів за 1914–1916 рр. [1]. Для оподаткування статистичним відділом земської управи контролювалось число промислових підприємств та складалися статистичні звіти про розподіл земельної власності за категоріями приватних власників: дворяни, чиновники, особи духовного звання, купці, почесні громадяни, міщани, козаки, селяни, інші сільські стани, сільські товариства, різностанові власники, спірні землі та невідомого стану, іноземні піддані; міста та земства, фабрики, заводи, залізниці, церкви, монастирі, інші установи [2]. Крім того, перевірки підлягали матеріали про рух землі за рік (купівлю-продаж земельних ділянок, поділ спадкового маєтку між спадкоємцями та ін.), для цього органи статистики отримували від господарів установчі документи на управління маєтками (1911 р.) [3].

Цікавою є довіреність на управління маєтками, видана графом Кочубеєм В. П. дворянину Павловичу О. П., у 1912 р., в якій зазначено, що останній мав у розпорядженні все графське майно [4]. Згідно з циркуляром Міністерства торгівлі та промисловості 1916 року земством проводились заходи з планування розподілу палива та розробці на дрова лісових площ, а також земською управою щорічно стягувався господарський податок з маєтку про що зазначалося в окладному листі. З цією метою всіх крупних землевласників (не менше 300 десятин лісової площі) зобов'язували повідомити про кількість площ в їх маєтках зайнятих лісом [5]. У Золотоніському повіті серед крупних землевласників виділялись князь Кочубей В. П., який мав в с. Вільхи 1074 десятин площі, та поміщик

Кантакузин-Сперанський М. М., який в с. Велика Бурімка володів 833-ма десятинами землі.

За відомостями 1914–1916 рр. оподатковувалися також утворені нові промислові підприємства із зазначенням прізвища власника, населеного пункту та їх специфікації (слюсарна майстерня, паровий млин, кінематограф, зимовий театр, крупорушка, типографія, чавуноливарний механічний завод, вовночесалка, газогенератор, олійниця, ковальсько-слюсарна майстерня, цегельний завод «Вулкан», шкіряний завод) [6]. За існуючими розцінками земські збори не були обтяжливими для платників, проте важливі для забезпечення земського господарства [7]. Основу їхнього бюджету становили надходження від оподаткування нерухомого майна (переважно земель і лісів) й видачі патентів та свідоцтва на торгово-промислову діяльність.

Хоча земля й становила головний предмет оподаткування, але це був не єдиний збір: із землі становило 84 % всього збору, а решта 16 % його виходило від оподаткування інших видів майна. Зіставлення прийнятих цін на пшеницю в 1914 та в 1919 рр. показує, що ціна в 1919 році збільшилася в 32 рази, тобто в стільки разів збільшилася і прибутковість землі. Можна сказати, що прибутковість торгового та промислового майна значно переважила прибутковість землі.

Золотоніська земська медицина являла собою до 1890-х років роз'їзний тип надання лікарями допомоги населенню із поділом на дільниці. Згодом стали організовуватися лікувальні пункти і амбулаторії у селах та центрі повіту з невеликою кількістю лікарів та фельдшерів. Статистику захворювань, санітарний нагляд, проти епідеміологічні і превентивні оздоровчі заходи здійснювали повітові санітарні ради та санітарні бюро. За даними статистичного звіту за 1916 рік у повіті нараховувалось лише 12 лікарів та 47 фельдшерів. У зв'язку з тим, що чисельність медичного персоналу у повіті не відповідала нормам, на початку XX ст. вирувала висока смертність населення. У 1916 році серед найпоширеніших спалахів хвороб переважали епідеміологічні захворювання: заразні – 24 103, віспа – 479, кір – 559, дифтерит – 505, тиф – 206, дизентерія, коклюш, грип, пневмонія, сибірська язва, холера. Задля покращення медичного обслуговування було створено 14 медичних дільниць, серед яких 6 стаціонарних лікарень із наданням безкоштовних лікарських послуг та медикаментів. Земські медичні установи припинили існування із ліквідацією земств.

Документи відділу освіти відображають стан народної освіти повіту за 1883–1919 рр.: фінансування земських шкіл, будівництво нових та здійснення ремонтних робіт в навчальних закладах повіту, ступінь забезпеченості навчальних закладів паливом, навчальними посібниками та педагогічними кадрами, закриття шкіл на період епідемії скарлатини. Частина документів містять відомості з особового складу (списки учнів шкіл та училищ, у деяких із зазначенням року їх народження у 1913–

1919 рр.), церковно-приходських шкіл, списки вчителів, заяви вчителів про прийом на роботу та переміщення за посадами, відомості грошових виплат вчителів та службовців шкіл, призначення стипендій та допомоги учням, заяви батьків про надання відомостей про результати навчання та поведінку учнів, акти, заяви вчителів про перевірку збереженості шкільного майна та бібліотеки, плани роботи вечірніх курсів для дорослого єврейського населення, списки шкіл повіту та навчальних дисциплін, звіт про діяльність Золотоніської гімназії за 1917 р., призначення стипендій глухонімим учням земських шкіл, колективні заяви та протоколи загальних зборів мешканців сіл про відкриття навчальних закладів [8]. Із запровадженням земської реформи 1864 року на базі народних училищ, відкритих селянськими громадами, у Золотоніському повіті було засновано одно- та двокласні школи. З переведенням на утримання Золотоніського повітового земства їх число стало стрімко зростати. Серед основних навчальних предметів, що викладались в школах були: Закон Божий, арифметика, читання, писання. Земські школи, на відміну від державних та церковних мали більшу можливість вибору підручників та посібників для використання в навчальному процесі. Так, поміж молитовником, часословом, псалтирем вивчалась «Історія православної віри» Агафодора, «Новий буквар» Флерова та Єгожа, «Початкові уроки письма» Флерова, «Практична етимологія та синтаксис» Борисова, «Твори по малюнках» Міхєєва, «Задачник» Арженникова. Використовувались наочні посібники: карти Золотоніського повіту, Полтавської губернії, розрізні абетки з географії, історії, краєзнавства [9]. За списком підручників, складеним у 1914 році, які перебували у бібліотеці Лукашівського земського училища, у якому навчалися діти нижніх чинів, можна простежити склад предметів, що викладалися і за ними рівень освіти в училищі. Серед інших книг: буквар, Євангеліє, історія, часослов, псалтир, молитовник, задачник, хрестоматія, прописи, граматики [10]. На початку ХХ ст. в Золотоноші працювали чоловіча та дівоча гімназії, комерційна, Миколаївська приходська та вища початкова школи, мішана гімназія Макрусіна та гімназія колишнього гуртка вчителів [11]. Заслужують на увагу засідання шкільної комісії Золотоніського земства за 1915 рік, в яких розглядались питання та приймались рішення про відведення земельних ділянок для відкриття в повіті нових шкіл грамоти та вищих навчальних училищ. При відборі вчителів до новостворених навчальних закладів застосовувались певні вимоги – освітній ценз учителя повинен бути не нижче 2-х класного сільського училища та допускати до вчителювання лише після двох років практичних занять у простій школі та не менше одного року у школі грамоти, а також участь у літні місяці в двох короткострокових учительських курсах [12]. Крім педагогічних, шкільні ради при Золотоніській повітовій управі розглядали також ведення діловодства в навчальних закладах, підвищення кваліфікації, а також

побутові питання вчителів [13]. Зі створенням Української Народної Республіки Міністерство народної освіти і мистецтва з вересня 1918 року розпочало роботу по реорганізації шкіл. На першому етапі проводилась широка підготовча робота по розробленню плану та програми єдиної школи, пристосованої до потреб освіти в Україні [14]. Крім того, започатковувались різноманітні просвітницькі організації, спілки.

Згідно зі Статутом шкільної ради за 1918 рік, при повітовому земстві досить активно діяла шкільна управа, яка мала статус самостійного колегіального органу виконавчої влади шкільної ради та її членами були деякі працівники земської управи. Основним завданням шкільної управи було здійснення керівництва педагогічними та адміністративними справами шкіл.

Розпорядженням Міністерства народної освіти від 24 серпня 1918 р. повітова шкільна управа зобов'язувала усі навчальні початкові школи проводити заняття українською мовою, призначивши для кожного класу по чотири години на тиждень. На цих заняттях робився акцент на розвиток техніки читання, української граматики та письма, складання творів на вільну тему з життя, що оточує дитину, вивчення пісень, приказок, віршів, приділялась увага краєзнавству та літературному опису рідного краю.

У листі Департаменту середньої освіти Міністерства народної освіти до земських управ зверталось увагу на те, що державі «потрібні підготовлені діти – українці, які б зробилися підвалиною новою, вихованою в національному дусі, необхідно відкрити двері дітям, для яких українська мова являється рідною мовою» та наголошувалось на важливості: застосування стипендій в українських гімназіях для талановитих дітей; відкритті курсів для організації національного виховання українців; організації підготовчих курсів для дітей з сільських місцевостей; «готувати і підтримувати нові кадри шкільної молоді – єдину надію Української держави».

Зі свого боку, Міністерство заснувало 250 іменних стипендій знаних українських письменників українського походження та організувало мережу навчальних закладів для дітей з бідних родин, забезпечивши їх державною фінансовою підтримкою. Крім того, з метою організації курсів для вчителів Міністерство звернулось до повітових земств, учительських спілок, шкільних рад з проханням подати кандидатури вчителів, які б могли проводити навчання з ведення діловодства українською мовою на курсах підвищення кваліфікації вчителів [15].

У циркулярі Народного міністерства УНР від 13 березня 1918 року до місцевих самоврядних міських, повітових і волосних народних управ наголошувалось про заміну вивісок на «державну українську мову на всіх народних управах, лікарнях, школах, назвах вулиць; у дні національних свят вивішувати національний український прапор, російський герб як на приміщеннях установ, так і на печатках повинні бути знищені». Разом з

тим зазначалось, що за супротив даному розпорядженню особи повинні притягатись до «судової відповідальності» [16].

Зі створенням УЦР та оприлюдненням І Універсалу земські установи визнали повітове земство центральним органом управління, до роботи якого, на деякий час, долучився А. М. Лівицький – український громадсько-політичний діяч уродженець с. Ліпляве Золотоніського повіту. З того часу повітова газета «Український комунар» почала виходити українською мовою. Земство набуло право самостійно обирати основні напрями діяльності, постійно розширюючи коло обов'язків членів управи.

Постановою від 15 травня 1918 р. на кожного з членів управи було покладено обов'язки здійснення нагляду та координацію роботи установ і організацій з питань продовольства (заготівля та постачання для військ і потреб місцевого населення), агрономії, ветеринарії, економічних заходів, податків, статистики, роботи сільськогосподарських шкіл, навчально-ремісничих, ремонтних та будівельних майстерень, громадського нагляду за усіма установами, касами малого кредиту, обов'язкових повинностей (військово-кінська, квартирна та підводна, поштові станції), допомоги біженцям, піклування по наданню допомоги сім'ям солдатів, військової присутності, будівництва, ремонту та утримання земських будинків, заготівлі будівельних матеріалів, опалення, освітлення, нагляду за матеріальними складами, електрики, водопроводу, телефону, пошти, доріг, переправ, гаражів, автомобілів.

Після встановлення в Україні радянської влади компетенцію земських установ повністю перебрали місцеві ради. Офіційно земські установи ліквідовано декретом РНК УСРР від 22 січня 1920.

Зі створенням земства стала з'являтися сільська інтелігенція: освічені лікарі, вчителі, агрономи, які показали високі зразки служіння народу. У більшості своїй поміщики ставали гласними земських зборів, членами та головами управ. Все це сприяло тому, що земства відігравали важливу політичну роль в повіті.

На підставі архівних документів, можна зробити висновок, що великий фактичний матеріал, зібраний земськими статистиками, донині є серйозним підґрунтям для наукового вивчення насамперед аграрного сектору економіки. Практичну цінність праці земських статистиків мали при оцінці земель і народного продовольства.

Проведений аналіз нормативних актів, листування, розпорядчих документів, які видавались земством свідчить про те, що переважна їх більшість присвячена вирішенню господарських, освітніх та соціальних питань в повіті. Земство виступало ініціатором різноманітних заходів, взаємодіючи з податковими, медичними, освітніми установами та їх працівниками.

Земство відіграли позитивну роль у розвитку народної освіти шляхом відкриття шкіл, учительських семінарій з метою підготовки

учителів, організовували курси для дорослих тощо. Однак, забезпечуючи школи матеріально, земства не мали права втручатися у навчально-виховний процес. Цей досвід може бути корисним для розширення компетенцій органів місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області, ф. 476, оп. 2, спр. 93, арк. 6, 53, 71.
2. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 89, арк. 17.
3. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 88, арк. 10.
4. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 29, арк. 337.
5. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 26, арк. 30, 103.
6. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 88, арк. 1.
7. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 89, арк. 16, 140.
8. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 119, 148, 160.
9. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 40, арк. 5.
10. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 60, арк. 4, 5.
11. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 119, арк. 698–700.
12. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 89, арк. 81.
13. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 116, арк. 4, 278.
14. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 119, арк. 484, 556.
15. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 118, арк. 1, 8–10.
16. Там само, ф. 476, оп. 2, спр. 119, арк. 44, 224.

УДК 94(477)"1768":323.272

ОСАВУЛ ВАСИЛЬ БУРКА І ЙОГО РОЛЬ У КОЛІВЩИНІ

Вікторія ПАЛЬКО,

здобувачка вищої освіти за другим (магістерським) рівнем вищої освіти спеціальності «Історія та археологія»

Черкаського державного технологічного університету

Коліївщина 1768 року є однією з найвизначніших подій в історії національно-визвольного руху українського народу XVIII ст. Це повстання охопило значну частину Правобережної України й стало виразом глибокого соціального та національного протесту проти панщини, утисків та тяжкого становища селянства. Його причинами стали посилення кріпосного гніту, релігійні утиски, свавілля барських конфедератів та євреїв-орендарів, національна дискримінація українців у суспільному житті. Українці прагнули відновити козацькі права і самоврядування та відродити незалежну і сильну державу – Гетьманщину.

Коліївщина вирізнялася високим рівнем організованості та масштабністю бойових дій. Очолив її запорозький козак родом із

Черкащини Максим Залізняк, який зміг згуртувати навколо себе козаків, міщан і селян. Згодом до них приєднався Іван Гонта – уманський сотник надвірної міліції, який також став одним із керівників руху. Також важливу роль у повстанні відіграли й інші організатори, серед яких особливе місце належить осавулові Василю Бурці – одному з найближчих помічників Максима Залізняка.

У системі козацького військового управління осавул – старшинська посада, що поєднувала адміністративні, військово-організаційні та правоохоронні функції. Гайдамацьке військо перейняло основні козацькі традиції. В такій структурі посада осавула символізувала старшого помічника головного ватажка, начальника внутрішньої служби, командира окремого загону, гаранта дисципліни і порядку.

Дослідження ролі Василя Бурки в контексті Коліївщини дозволяє глибше зрозуміти характер гайдамацького руху, його структуру, систему керівництва та внутрішню дисципліну. Аналізуючи діяльність осавула, можна простежити, як індивідуальні постаті впливали на розвиток народних повстань.

Василь Бурка був одним із організаторів Коліївщини. Він був в складі групи козаків, які прибули до Мотронинського монастиря восени 1767 року, професійно і грамотно спланували повстання, а згодом очолили загони. Про життя Василя Бурки збереглося небагато відомостей. Однак з тих джерел, що дійшли до нашого часу, можемо звернути увагу на те, що він мав хороші організаторські здібності, умів координувати рух окремих загонів та підтримувати військовий порядок, що й зумовило його швидке піднесення в ієрархії повстанців.

Бурка допомагав збирати охочих вступити в ряди повстанців. За свідченням одного із учасників повстання Павла Яцковича, він, прибувши до Мотронинського монастиря, зустрів козака запорожця Бурку, що стояв табором в лісі з іншими козаками, міщанами та селянами, які також виявили бажання приєднатися до гайдамацького війська.

Василь Бурка був гідним осавулом і відданим товаришем Максима Залізняка. Бурка з гордістю прийняв свою посаду осавула, визнав верховенство Залізняка і активно брав участь у координації з'єднання повстанських сил. Після освячення зброї Бурка, вирушивши зі своїм загonom, звільнили Смілу, де до них приєдналися ще охочі виборювати свободу. Побільшивши свій відділ новими людьми, Бурка вирушив до Корсуня, Лисянки і Соколівки, а звідти до Умані, де він об'єднався із Залізняком та з іншими ватажками. Разом вони перемогли в Умані.

Проте, на жаль, плани повстанців не справдилися. Ворожі Річ Посполита та російська імперія об'єднали свої сили, щоб мати контроль над українськими землями. Влітку 1768 року російське командування втрутилося і придушило повстання. Підступом росіяни схопили і заарештували повстанців. Тих, хто був з правобережжя, передали на

тортури або на страту польській владі. Запорожців, в тому числі організаторів повстання, росіяни забрали на допити і подальші ув'язнення. На жаль, точних джерел про подальшу долю наших ватажків немає. Лишилися тільки здогадки та усні перекази.

Попри сумне закінчення, Коліївщина залишила глибокий слід у національній пам'яті.

Діяльність гайдамацьких ватажків, серед яких Максим Залізняк, Василь Бурка, Микита Швачка, Семен Неживий, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Іван Гонта та інші, демонструє прагнення українців до волі й справедливості та любов до своєї Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Мірчук Петро. Коліївщина Гайдамацьке повстання 1768 р. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 318 с.
2. Букет Є. В. Коліївщина: право на повстання. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2020. 344 с.
3. Крип'якевич І. Історія Українського війська. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. 702 с.

УДК 94(477)6 47/8

ІСТОРІЯ СТОРОЖИНЦЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИДАТНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ. (АВСТРІЙСЬКИЙ ТА РУМУНСЬКИЙ ПЕРІОДИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД)

Олександр ГАДИНКО,

*вчитель історії та громадянської освіти
Сторожинецької гімназії Чернівецької області*

Сторожинець – місто у Чернівецькій області, центр об'єднаної територіальної громади. Розташований на обох берегах ріки Серету, біля підніжжя Карпат, за 20 км на південний захід від столиці краю Чернівців.

Місто добре знають не лише на Буковині, а й далеко за межами рідного краю. Його вихідців можна знайти в Польщі, Румунії, Австрії, Німеччині, Ізраїлі, США, Канаді, російській федерації. Відомо, на протязі останніх двох століть у місті побували відомі державні, політичні, релігійні та військові діячі, письменники, митці. Залишилися спогади, у яких йдеться про природу, клімат, людей, історичне минуле рідного міста. Наприклад, в радянський час в околицях міста знаходився добре відомий військовослужбовцям (на Західній Україні) Сторожинецький полігон. Саме про нього, як початковий пункт таємних операцій радянського спецназу,

розповідав в одній зі своїх праць Віктор Суворов (справжнє прізвище та ім'я Володимир Резун).

Сторожинець належить до того історичного ареалу області, який має багатовікову історію, славне історичне минуле, є зразком мультинаціональної культури різних народів краю. Це один із давніх населених пунктів Буковини і одне з наймолодших міст Чернівецької області.

Уперше в історичних джерелах Сторожинець згадується 18 лютого 1448 року в грамоті молдавського господаря Романа II (1447–1448). Поселення Сторожинець перебувало у складі Молдавського князівства (1359–1774 рр.). На час приєднання Буковини до Австрійської імперії в 1774 р. у Сторожинці разом з с. Комарівці загалом проживало 42 родини. Це було феодално-залежне село. Кардинальні зміни в житті його мешканців наступили з д.п. XIX ст., коли це поселення почалося колонізуватися новими мешканцями, розбудовуватися інфраструктура, шляхи сполучення, зароджувалися ремісничі, товарні та грошові відносини, будувалися громадські, державні та мілітарні споруди, навчальні заклади, культові об'єкти, налагоджувалося соціально-економічне та побутове життя, формувалися тогочасні правові відносини. З другої половини 1850-х рр. Сторожинець іменується містечком. Так, з 1854 р. Сторожинець згадується вже як містечко, але без права торгу. Лише з 1892 р. населений пункт почав користуватися правами торгу. 31 серпня 1868 р. в містечку організовуються повітове управління, яке підпорядковувалося крайовому уряду у Чернівцях та повітовий суд. В 1900р. порушується питання про переведення містечка до категорії міст. А 21 травня 1904 р. Сторожинець отримує статус міста. В ньому були організовані міське самоуправління та суд. У різний час бургомістрами Сторожинця були Николай Флондор, Григорій Флондор, Йоган Кучера, Ісидор Катц, Адріан Ончул, Еміліан Служанський.

За Австрії (1774–1918 рр.) тут діяли філії всіх центральних українських організацій. Приміром, станом на кінець 1905 р. у Сторожинці діяла одна Каса та одна Спілка, в 1910 р. – одна Читальня, одна Каса, Народний дім та дві Спілки, в кінці 1913 р. – «Руська Бесіда», «Українська школа», міська «Читальня», Українське «Касино», дві Спілки, одна Каса та Буковинський Боян. Заслуженими і вельми почесними членами «Руської Бесіди» у 1888 р. були видатний український культурний діяч краю Іларій Окуневський (1832–1896) та Винницький.

У 1910 р. у місті було відкрито пам'ятник австрійському цісарю Францу Йозефу I (1848–1916). Місто швидко розбудовувалося. В центрі стояли одно-, дво- та триповерхові будинки, зведені у класичному стилі чернівецькими та віденськими архітекторами. Справжньою окрасою міста були Торговий майдан, Торгова вулиця, Будинецька вулиця, міський народний парк.

Українське життя очолювали відомий політичний діяч Т. Іваницький (1860–1933 рр.), управитель комерційного кооперативу Атаманюк, греко-католицький священник Николай Волянський, інспектор народних шкіл Михайло Дашкевич, політичний лідер українського табору барон Микола Василько (почесний громадянин міста Сторожинець).

У місті діяли численні спортивні товариства: українська футбольна команда «Довбуш» (з 1922 р.), польська «Полонія», німецька «Ян», єврейські «Маккабі», «Гакоат», «Поалеціон», румунські «Баски», «Драгош-Воде», інтернаціональний робітничий спортивний клуб «IASK». В 1923 р. у Чернівцях вперше розігрувався кубок з футболу, заснований Янку Флондором. Переможцем стала українська команда «Довбуш», яка завоювала власне кубок та 11 медалей.

Поліетнічну мозаїку міста представляли численні соціокультурні, освітні, національні товариства, що свого роду були своєрідним обличчям мультинаціонального містечка. Приміром, в 1900 р. тут вже діяла філія «Товариства християнських німців». Головою товариства був Едмунд Гофман. У 1911 р. виникло «Католицько-німецьке співоче товариство у Сторожинці», протягом 1913–1914 рр. – товариство німецьких вчителів Сторожинецького повіту. Почесними головами тут були Йозеф Мор в 1913 р. та Франц Манц у 1919 р. В 1914 р. була заснована «Сторожинецька східна група №54 товариства тверезості. З 1881 р. єврейську громаду представляли товариство єврейських ремісників Бенно Кюнстліха, товариство «Сіон» 1898 р. Головами були Йозеф Маурюбер та др. Менчер. В 1910 р. було утворено товариство ремісників Адольфа Ліппа, в 1920 р. – єврейське національне академічне товариство Северина Гершдорфера, в 1936 р. – благодійне товариство «Армут», яке очолював Фільде Фауст.

Станом на 1928 р. у Сторожинці функціонували польське ремісничє товариство «Гвезда» та товариство «Польська читальня». 17 квітня 1932 р. тут було закладено «Товариство польської молоді «Варта»: Царевич (голова), Седлецький (заступник), Кулька (скарбник), Сандецький (господарник).

Попри культурно-просвітницький розвиток багатонаціонального Сторожинця важливе значення мали місця приїзди до міста багатьох видатних громадсько-політичних та літературних діячів краю: В. Стефаника (1871–1936, український новеліст), Н. Кобринської (1855–1920, прозаїк, публіцист, дослідниця фольклору, літературознавець), О. Кобилянської (1863–1942, «буковинська горлиця»), Ю. Федьковича (1834–1888). Тут деякий час навіть проживала «перша жінка-лікар Австро-Угорщини» Софія Окуневська.

С. Окуневська походила зі старого українського роду, який був яскравим прикладом національної гідності та патріотичної свідомості. Прадід Софії був Стефан на прізвище Окунь, заледве вмів читати і писати. Його нащадок Адам-Данилко вже писався Окуневським і вивчився на

священика. Деякий час був священиком у Русові, а відтак перебрався в село Глубока на Буковині, звідти в Белелую, де й помер, залишивши по собі сина Гіллярія, котрий став засновником в Чернівцях «Руської Бесіди», та Іполита, котрий довгий час був парохом села Яворова біля Косова, і який був батьком генерала австрійського флоту, відомого лікаря, медична практика якого була високо відзначена і відповідно оцінена чисельними нагородами урядів багатьох морських держав, та письменника, автора відомих «Листів з чужини» Ярослава Окуневського і Теофіла Окуневського, лідера політичного та громадського життя українців Буковини другої половини ХІХ століття. Згаданий Іларій Окуневський (1832–1896) відомий в історичних літописах краю як відомий український культурний діяч Буковини.

З трьох дочок Іполита Окуневського найбільш відома широкому загалу Ольга Окуневська (1875–1960), визначна піаністка, вихованка одного з видатних українських композиторів Миколи Лисенка, приятелька О.Кобилянської. Письменниця часто гостювала в сім'ї Окуневських в Яворові, подарувала їм своє фото, а також повість «У неділю рано зілля копала...». Наймолодшим серед синів Адама Окуневського був Кирило, який одним з перших українців отримав вищу освіту в галузі фармацевтики. Передостаннім у сім'ї був Атанасій (Аполінарій) Окуневський, батько Софії. Згідно довідкової церковної літератури (шематизмів) Атаній Окуневський (1833 р.н.) закінчив Львівську генеральну греко-католицьку духовну семінарію 1860 р., висвячений у священничий сан 1863 р., одружився того ж року з Кароліною Лучаківською. Першим місцем його праці було містечко Заліщики, в 1864 р. – місто Бережани, а відтак 1865 р. село Должанка Тернопільського повіту, де й народилась 12 травня 1865 р. Софія Окуневська.

Родом зі Сторожинця є провідний політик Буковини наприкінці австрійського панування Георге Грігоровіч. Народився у Сторожинці 4 травня 1871 р. Син шкільного надучителя. Після закінчення гімназії та університетських студій – робочий секретар і видавець румунської соціал-демократичної газети «Lupta», голова політичного об'єднання «Вперед» у Чернівцях. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту від соціал-демократів виборчого округу Чернівці-місто. З 1919 р. – протягом кількох років депутат Соціал-демократичної партії і сенатор румунського парламенту. Усунувшись від політичного життя, перебрав керівництво соціальним страховим товариством у Чернівцях. Помер 18 липня 1950 р. у Бухаресті.

До вагомих постатей 20–40-х рр. ХХ ст. відносять видатного німецькомовного письменника Альфреда Маргула-Шпербера (справжнє прізвище Альфред Шпербер). Відомий за наступними псевдонімами як Альфред Гаук, Ал. Уліу, Гавілан, Христіан Аабе. Народився 23 вересня 1898 р. у Сторожинці, помер 3 січня 1967 р. у Бухаресті. Походив з

асимільованої єврейської родини. Його батько був бухгалтером у румунського діда Янку Фльондора (пізніше перший голова румунського уряду в післявоєнній Буковині. Мати – вчителька музики. Її гебраїське ім'я Маргула майбутній письменник зробив своїм літературним псевдонімом. Рано зблизився з румунським оточенням свого рідного містечка. Навчався в німецькій гімназії у Чернівцях. У 1914 р. втік з батьками до Відня, уникаючи російської окупації, полону та антиєврейських погромів. У Відні нав'язав перші контакти з робітничим рухом. Там він склав перші іспити на атестат зрілості і був відправлений як однорічний доброволець на Східний фронт (Галичина, Південна Україна). Перебуваючи у пеклі I світової війни на Східному фронті написав пацифістський цикл віршів «Die schmerzliche Zeit» («Болючий час»). По закінченні війни повернувся в рідні Чернівці, де і розпочав правничі студії.

Уродженцем Сторожинця є також Віктор Малярчук (1910 р.н.). Він – член УАК «Чорноморе», учасник 1941 року Південної похідної групи ОУН «ПУМА». Група ПУМА забезпечувала кадрами органи місцевого самоуправління південні міста України. Там на практиці впроваджувалися в життя національно-державницькі засади ОУН. У Миколаєві Віктор Малярчук був начальником торгово-промислового відділу. Однак хвиля німецьких репресій кінця 1941 р. проти націоналістичного руху ОУН визначила його долю. Він був розстріляний німцями 7 грудня 1941 р. у Миколаєві. Під розстрілами з ним полягла й решта національно-державницької еліти ОУН «ПУМА»: Василь Баранецький, Володимир Антонюк, Роман Шавло та багато інших.

Зі Сторожинця походить також відомий активний культурно-освітній і громадський діяч краю Антон Степанович Кирилів 1878 р.н. Адвокат за професією, член Української Національної Партії, входив до складу її керівного комітету, голова українського товариства «Школа». 18 січня 1945 р. арештований органами НКДБ. Особливою нарадою при НКВС 27 березня 1946 р. разом із І. Карбулицьким був засуджений до 8 років виправно-трудових таборів, де й загинув. В роки політичного протистояння керівниками Сторожинецького районного проводу ОУН-УПА були Михайло Володимирович Тодорюк («Весна») та Іван Георгійович Гараміта («Жук»). Втім, повернемося до історичної спадщини міста, його громади.

Під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) через місто в 1917 р. проїжджали останній німецький імператор та пруський король Вільгельм II (1859–1941) та відомий шведський дослідник, географ, письменник, топограф Свен Хедін (1865–1952). Упродовж 1918–1940 та 1941–1944 рр. Сторожинець перебував у складі королівської Румунії. Одним з ідеологів приєднання Буковини в 1918 р. до Румунії виступив відомий громадсько-політичний діяч зі Сторожинця Янку Флондор (1865–1924).

Однією зі справжніх окрас центральної частини міста в часи «Великої Румунії» був гарний парк, закладений на місці тваринного ринку, який перенесли з центру до іншого місця, неподалік місцевої залізниці. Продовольчий ринок залишався на старому місці. Він був значно розширений і наново змощений. На західній стороні від парку міським самоуправлінням було наново зведено підземний туалет.

Дуже багато було зроблено міською владою задля окраси міста, і лише для того, щоб Сторожинець якомога довше залишався курортним містечком Буковини – свого часу згадував у своїх мемуарах Дегенгардт Лібенвайн, син Пауля Лібенвайна, німецького репатріанта зі Сторожинця 1940 р. Це його батько в 1900 р. заклав у Сторожинці перший кредитно-ощадний банк, який проіснував до 1930 р.

Городяни по праву пишалися своїм містом: добротні дороги, вимощена бруківка, гарна лісова панорама міста з чудовими пляжами, сонцем і найчистішим річковим піском Серету. Взимку місто одягалось в білосніжну одежу. Городяни із задоволенням займалися лижним видом спорту. Пагорбне розташування Криви досить вдало доповнювало мозаїку швидкої їзди на лижах і санях засніженими взимку сторожинецькими вулицями.

Палітру визначних пам'ятоків, зведених за часів бургомістра др. Катца, доповнювала міська лазня та лікувальна баня. Водопровідна вода у Сторожинці була визнана як лікувальна відомим дослідницьким інститутом у Відні. Під час Першої світової війни міська лазня і лікувальна баня були зруйновані. Була відбудована лише лазня. Лікувальний заклад було перероблено під квартиру для міських чиновників. Зрештою, місто вже не мало тих передвоєнних ресурсів, а, отже, також повільно занепадало як і решта буковинських міст: Сучава, Радівці чи Кимполунг. «Особливо інтернаціональна доля Сторожинця, міста» тим, «що, не дивлячись на мале населення (12.000), мало перед війною надзвичайно культурний вигляд: були комунальні зисковиті підприємства, тартак, сиротинець (притулок для сиріт) для дітей усіх національностей, свої театри, пречудовий парк, майдан для спорту, гарні пішоходи й добре бруковані вулиці, електрика, водопровід та каналізація, лікувальна купальня й прегарний будинок гімназії, позичкова каса й т. д. З приходом нової влади й жерента, що заступив місце усуненого бургомістра-німця, почав занепадати комунальний добробут: лікувальні купелі завалилися, пішоходи, вулиця, електрика, водопроводи, тартак, рухоме майно, гімназія, сиротинець, парк, гімнастичний майдан – все випродано за гроші або розкрадено, або вщент зруйнувалося, або стало негодящим для вжитку, і сьогодні Сторожинець уже не пригадує міста центральної Німеччини, але велике неохайне село країни, що не вийшла з доби аграрного й назадняцького

господарства» – підсумовував у своїй праці «Буковина, її минуле і сучасне» відомий громадсько-політичний діяч краю Григорій Піддубний.

30 березня 1944 р. місто було зайнято військами 24-ї стрілецької Самаро-Ульяновської Залізної дивізії (командир-генерал-майор Ф. А. Прохоров) та 40-ї гвардійської танкової бригади (командир-полковник С. А. Кошелев), та увійшло до складу УРСР (з 1991 р. – держава Україна).

Список використаних джерел

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія/ Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк : Ноулідж, 2010. 237 с.
2. Гадинко О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці : Прут, 2013. 208 с.
3. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416с.
4. Буковина : Загальне краєзнавство / Пер. з нім. Ф. С. Андійця, . Т. Квасецького. Чернівці : Зелена Буковина, 2004. 484 с.
5. Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.). Чернівці : Зелена Буковина, 2005. 240с.
6. Карпенко Ю.В. Топонімія Буковини. К. : Наукова думка, 1973. 218 с.
7. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт : Зелена Буковина, 1956. 956 с.
8. Книга Скорботи України. Чернівецька область. Чернівці : «Книга Пам'яті України», 2005. 992 с.
9. Козак К., Фішер Е. Краєзнавство Буковини. Чернівці : Золоті литаври, 2006. 208 с.
10. Ліщук Д., Гадинко О. Особистості епох. Чернівці : 2016. 100 с.
11. Малишко В.М. Сторожинець. Історія міст і сіл Чернівецької області. К. : УРЕ, 1969. С.546–558.
12. Павлюк О. М. Буковина. Визначні постаті (1774–1918). Чернівці : Золоті литаври, 2000. 252 с.
13. Речмедін А.П. Сторожинець. Ужгород: Карпати, 1977. 63 с.
14. Сторожинець: обличчя міста. К. : ДНВП «КАРТОГРАФІЯ», УКРГЕОДЕЗКАРТОГРАФІЯ, 2007.
15. Гадинко О. О. Минуле Сторожинця за археологічними та історичними матеріалами: молдавський період (1359–1774 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції (8–9 грудня 2023 р. м. Суми) у 2 ч. Суми : ФОП Цьома С.П., 2024. Ч. 1. С. 54–60.
16. Гадинко О. Етимологічні, палеографічні та сфрагістичні матеріали як засіб вивчення минулого Сторожинця (1448–1918 рр.). *Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції: м. Львів, 19–20 червня 2024 року*. Львів : Львівський науковий форум, 2024. С. 23–28.
17. Демченко В., Гадинко О. До питання про походження міста Сторожинець. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Місто, 2000. Вип. 2. С. 66–68.
18. Bujak J. Swieta Anna. Kosciol i parafia Storozyniec – Strozyniec (1864–2005). Krakow: 2005. 87 s.
19. Liebenwein D. Storozynetz. Buchenland – Bukowina. Beschreibung und Erinnerungen. Darmstadt: 1983. 206 s.
20. Mittelman H. Illustrierter Führer durch die Bukowina. Czernowitz, 1907–1908. Wien: 2001. 127 s.

УДК 94(=411.16)''18/19''(477.46)

**«ТИ ЗНАХОДИШСЯ ТАМ, ДЕ ПЕРЕБУВАЮТЬ ТВОЇ ДУМКИ»:
РЕБЕ НАХМАН І ЧЕРКАЩИНА**

Антон КОВТУНОВ,

*здобувач вищої освіти за другим (магістерським)
рівнем вищої освіти спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Ірина СТАДНИК,

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Історична ідентичність та культурний код будь-якої території формуються не лише географічними чи економічними чинниками, а передусім через діяльність знакових особистостей, котрі своїм життям, творчістю, вчинками, духовною спадщиною надають простору сакрального значення, перетворюючи географічне поняття на духовну батьківщину. Таким сакральним простором для послідовників брацлавського хасидизму є Черкащина, а точніше Уманщина – земля, котра була визначена видатним хасидським цадиком, філософом та оповідачем Ребе Нахманом з Брацлава місцем свого останнього спочинку, земля, котра стала вічним духовним центром та місцем паломництва для десятків тисяч його послідовників.

Проживши коротке життя, 38 років – з 1772 до 1810 року, Раббі Праведний Нахман із Брацлава увійшов в історію одна з найяскравіших та найглибших постатей в історії хасидизму, руху, що революціонізував єврейську духовність у Східній Європі. Його вчення, сповнене глибокої містики, проникливого психологізму та парадоксальності, залишило вагомий слід, вийшовши далеко за межі релігійної спільноти. Загалом хасидизм, як масовий релігійно-містичний рух юдаїзму, виник у XVIII столітті на Поділлі. Свою назву рух отримав від староеврейського слова «хасид» – благочестивий (від івр. חָסִיד, *хасідут* – побожний, благочестивий; прибічник, послідовник). Тобто спочатку цей термін використовувався у значенні праведника, якому притаманне суворе дотримання релігійних і етичних норм іудаїзму, а з XVIII ст. – це прибічник хасидизму. Основні ідеї хасидизму включають радість віри, містичне єднання з Богом, та особливу роль духовного лідера – цадика. Поширення хасидизму пов'язано з ім'ям Ісраеля бен Еліезера, відомого також як Баал Шем Тов, що в перекладі означає «володар доброго

імені», або Бешт (аббревіатура слів Баал Шем Тов). Правнуком (його матір Фейга була онукою засновника хасидизму Ісраеля бен Елієзера) та продовжувачем ідей Бешта став Нахман бен Сімха. Така спорідненість стала великим випробуванням для хлопця, котрий відчував відповідальність за продовження та збереження справи прадіда в часи, коли, на думку Нахмана, хасидизм переживав занепад. Відчуваючи себе реформатором та духовним спадкоємцем засновника хасидизму Нахман все своє життя із самого дитинства присвятив не просто ретельному виконанню релігійних обрядів, а духовному пошуку та самовдосконаленню на шляху до екстатичного стану злиття з Божественним.

Життєвий шлях Ребе Нахмана був складним, сповненим внутрішніх конфліктів, трагедій та невпинних духовних пошуків, що значною мірою сформувало унікальність його вчення. Із самого дитинства майбутній духовний лідер хасидів вирізнявся схильністю до самоаналізу та духовного пошуку. Досить показовою є відома історія про те, як прийшовши до синагоги в канун шабату Нахман намагався позбутися усіх мирських думок, що відволікали його від спілкування з Богом і, розчарований невдачею, заховався під лавою, де заснув від сліз. Прокинувся він вже як проходила вечірня молитва. Ця подія вважається символічним початком його духовного життя, раннім досвідом відлюдження, внутрішньої боротьби та прагнення до чистоти, ставши прообразом майбутньої практики брацлавських хасидів – ітбодедут (індивідуальної медитативної молитви). Ребе Нахману судилося прожити непросте життя – смерть двох своїх малолітніх синів, Шломо-Ефраїма та Якова, на котрих ребе покладав великі надії як на духовних спадкоємців, смерть дружини, власна хвороба, котра позбавила його життя в молодому віці.

Проживши усього 38 років ребе Нахман подарував світу своє вчення – унікальний синтез кабали, хасидської радості, глибокого психологічного аналізу та власного екзистенційного досвіду. Однією з центральних тез його вчення була заповідь радості. «Завжди пам'ятай: Радість не є випадковим явищем до твоїх духовних пошуків. Вона життєво необхідна. Ніщо так не звільняє, як радість. Вона звільняє розум і наповнює його спокоєм» [1]. «Це велика заповідь – завжди бути веселим» – говорив ребе [1–3]. Він вчив, що депресія, зневіра і смуток – це не просто негативні емоції, а найбільші перешкоди на шляху до Бога, духовна смерть. «Депресія завдає величезної шкоди. Використовуйте всі способи, які можете придумати, щоб повернути собі радість» [1-3]. Щоб подолати страх і смуток, ребе Нахман пропонував парадоксальну методику: навіть коли людина не відчуває радості, вона повинна

симулювати її – посміхатися, співати, танцювати. «Якщо ти не відчуваєш себе щасливим, прикинься. Навіть якщо ти у відвертій депресії, посміхнися. Поводься щасливо. Справжня радість прийде сама» [1–3]. Через зовнішню дію до людини може прийти внутрішній стан. Радість – це не лише емоція, а духовний обов’язок, активна сила, що звільняє душу і відкриває її для божественної милості. «Коли відчуваєте, що починаєте злитися, зупиніться. Уявіть собі, що ви вже вибухнули і тепер відчуваєте себе спустошеними. Бо саме так відбувається, коли ти гніваєшся: твоя душа покидає тебе. Зроби це і твій гнів неодмінно розвіється» [1–3].

Ще однією важливою практикою брацлавського хасидизму стала індивідуальна молитва (ітбодедут). На відміну від традиційного ортодоксального акценту на колективній молитві в синагозі, цадик Нахман наголошував на щоденній приватній бесіді з Богом. Це мала бути щира і чиста молитва, розмова з Богом мала бути подібною до розмови дитини з батьком. Ребе Нахман закликав говорити з Творцем розмовною мовою (ідиш), говорити як з близьким другом, розповідати про свої біди, страхи та сумніви та прагнення. Таким чином така індивідуальна молитва була інструментом, який би спрямовував думки до Бога – «Ти знаходишся там, де твої думки. Попіклуйся, аби твої думки були там, де ти хочеш бути» [2].

Ще однією особливістю віровчення ребе Нахмана була своєрідна форма подання своїх думок. За чотири роки до смерті цадик розпочинає оформлювати істини, котрі він хотів донести до людей у форму казки, легенди, притчі. Він вважав казки і притчі найкращим, найглибшим і найдоступнішим способом донести мудрість до простих, часто неосвічених людей.

Наприкінці життя ребе Нахман сформулював своїм учням прохання, яке надалі закладе основу для майбутніх паломництв до Умані. Він бажав, щоб після його смерті учні відвідували його поховання, як і за його життя – саме на Рош га-Шана (єврейський Новий рік). Рабі Натан Штернгарц надав цьому більшої масовості, і в період 1820–1830-х років починаються масові паломництва на могилу ребе Нахмана. В 2025 році таке паломництво здійснили понад 35 тисяч осіб [6].

Зауважимо, що Черкащина не була місцем народження духовного лідера хасидизму. Однак в молодому віці, невдовзі після одруження він переїхав та певний час проживав в Медведівці, де виступав як духовний наставник, а Умань стала місцем, обраним ребе Нахманом в якості свого останнього притулку. Ребе Нахман був упевнений, що зможе спокутувати гріхи як тих євреїв, які були поховані в Умані до цього, так і тих, хто туди приїде в майбутньому. Він проголошував, що, якщо євреї

на Рош аШана (тобто у День Суду) приїде на його могилу, запалить свічку, дасть хоча б один гріш на благодійність і прочитає певні десять псалмів, які називаються «Тіккун а-Клалі» (повне, всеосяжне відновлення), то тоді, як він сказав: «Навіть якщо ти будеш у пеклі, я за пейси витягну тебе звідти» [4]. З-поміж інших хасидських цадиків – своїх сучасників – він постає власне як провідник, який надає людям можливість виправлення, як живих (через повчання) так і мертвих (через молитву).

Сакральна географія формується присутністю праведників та духовних лідерів: місця їхнього життя, навчання та упокоєння перетворюються на центри паломництва, а їхні вчення та особистість назавжди вписуються в культурний код території, роблячи її частиною не лише фізичної, а й духовної карти світу. Черкащина в контексті життя та вчення Ребе Нахмана перетворилася з території на символ, з географічної точки на карті – на духовний простір, де фізично і містично реалізується головний завіт цадика.

2 липня 2025 року Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про зміну статусу категорії пам'ятки історії місцевого значення «Визначне місце «Могила Цадика Нахмана», що знаходиться за адресою вулиця Григорія Косинки, 1, м. Умань, Черкаської області, на категорію пам'ятки національного значення, що являє собою найвищий рівень державного захисту і підкреслює роль цієї пам'ятки як особливого духовного осередку для десятків тисяч хасидських паломників з усього світу – місця, яке пов'язало видатного хасидського цадика, філософа та оповідача з Черкащиною [7].

Список використаних джерел

1. Цитати хасидського праведника рабі Нахмана з Брацлава URL: <https://newsland.com/post/2984595-tsitaty-khasidskogo-pravednika-rabi-nakhmana-iz-bratslava>
2. Ти там, де твої думки. 100 мудрих висловів рабі Нахмана / пер. З івриту, передмова Е. Докса; худож. А.-Л. Фельдман; дизайн О. Здор. Київ : Веселка, 2021. 231 с. : іл.
3. Вибрані поради рабі Нахмана URL: <https://ru.breslev.com/437868/>
4. Раббі Нахман: «Я ввитагну тебе з пекла за пейси!» URL: https://myshtetl.org/articles/rabbi_nakhman.html
5. Кандель, Фелікс. Нариси часів та подій: З історії російських євреїв. (рос. мов.). Асоціація «Тарбут», Єрусалим, 1988. 198 с.
6. До Умані приїхали вже понад 35 тисяч хасидів. Укрінформ. URL: <https://surl.li/arfrgx>
7. Могила Цадика Нахмана в Умані офіційно визнана пам'яткою національного значення. Міністерство культури України. URL: <https://mcs.gov.ua/news/mogyla-czadyka-nahmana-v-umani-oficijno-vyznana-pamyatkoyu-naczionalnogo-znachennya/>

УДК 316.614.5

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ

Тетяна ЧУБІНА,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України*

Назар КАЧАН,

*курсант III курсу, ННІ пожежної та техногенної безпеки
Національного університету цивільного захисту України*

В реаліях сьогодення (не зовсім втішних) постає питання виховання національної ідентичності української молоді в різних аспектах. Наукові засади удосконалення процесу виховання молоді представлено у працях О. Вишневського, В. Оржеховської, П. Підкасистого, Г. Пономарьової, В. Постового, О. Сухомлинської, К. Чорної та інших. Теорію та практику національно-патріотичного виховання розглядали такі вчені: М. Євтух, П. Ігнатенко, В. Кузь, О. Любар, Ю. Руденко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська та інші. Вагомий внесок у розробку технологій виховання особистості здійснено у наукових розвідках І. Беха, М. Євтуха, Л. Кондрашової, В. Коцура, В. Лозової, В. Мірошніченко, М. Роганової, О. Соколова, Р. Сопівника, Т. Сущенко, Г. Троцько, Г. Шевченко.

Фундаментом національно-патріотичного виховання та процесу виховання національної ідентичності має стати постійний діалог як між усіма членами суспільства, що проживають на території нашої держави, так і в сімейному колі, що буде проголошувати об'єднання української нації та створення сприятливих умов для її процвітання та розвитку у майбутньому. Неоціненного значення при цьому набуває родинне виховання. Відомий вітчизняний науковець В. Сухомлинський підкреслював: «У сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростає пагін і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави». В родинно-сімейному вихованні відбувається процес становлення особистості, в якому провідна роль належить взаємодії між батьками та дітьми, що поєднує належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального й духовного розвитку дитини, під час якого завжди гармонійно поєднується національно-патріотичне виховання та повага до прав і свобод населення, що проживає в Україні та у всьому світі. Саме в сім'ї батьки закладають підґрунтя для уявлень дітей про себе, про своє національне коріння, формують ставлення до своєї та інших культур та традицій різних народів

та етносів та мають безсумнівний вплив на рівень вихованості національної ідентичності. Щабель на якому перебуває сформованість національної ідентичності дитини напряму залежить від ступеня власної ідентичності батьків та їхніх поглядів та переконань в цьому питанні, що в майбутньому буде відбиватися на уявленнях і світогляді підростаючого покоління. Автори монографії «Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка» влучно зазначають, що «цінності, які виникають у ході щоденної взаємодії, що зігріваються любов'ю, й створюють зміст поняття «сім'я». Саме воно визначає той рівень, з яким відбувається індивідуальна ідентифікація кожного із членів сім'ї, яка породжує у кожній сім'ї свій емоційний образ «тепла рідного дому». Зрозуміло, що виникнення такого спільного емоційного образу відбувається не миттєво. Його поява залежатиме від емоційного лідера сім'ї, після чого механізм ідентифікації буде орієнтуватися якраз на батька чи на матір».

В сучасних реаліях осмислення власної національної ідентичності виникає одна зі стрижневих проблем, що постає перед молодого людину, коли в процесі розвитку та формування особистості відбувається руйнування стереотипів, норм і зразків поведінки, що раніше слугували фундаментом для самовизначення. Питання становлення власної ідентичності стає найбільш актуальним саме в студентському віці тому, що молодь має характерні риси відвертості у спілкуванні, відкритості до змін, креативного та творчого ставлення до життя, пошуку його сенсу й прийняття відповідальності за його перебіг та самовираження в ньому, розвиток професійно значущих якостей тощо. Погоджуємось з думкою Г. Пономарьової про те, що «мінливі умови життя змушують молодих людей пристосовуватися до нових реалій, постійно шукати нові форми ідентичності, виробляти свою життєву позицію, творити свій духовний світ. Тому, беручи участь у цьому глобальному процесі, вітчизняна педагогіка має виконати надзвичайно важливу місію – виховувати в людині духовну культуру, зорієнтовану на найдосконаліші соціокультурні стандарти та загальнолюдські цінності громадянського суспільства».

Опорою та підтримкою у пошуках власної ідентичності підростаючої особистості повинна стати сім'я, яка в процесі виховання буде спиратися на власні можливості для забезпечення високого рівня освіченості й вихованості свідомого громадянина України, який у майбутньому на основі власного досвіду та досвіду людства, національних та культурних цінностей, досягнень світової науки й техніки, взявши до уваги національні особливості української нації, буде здатен здійснювати її зростання. На родині певним чином обов'язково відбивається модель суспільства на конкретному історичному етапі його розвитку, що відображає його моральні та духовні особливості в цей період, поступово відбувається трансформація та складається оновлена система цінностей, що впливає на самовизначення індивіда.

Родинне виховання повинно охоплювати такі сторони виховання національної ідентичності, що допоможуть у самовизначенні молоді:

- пропагування у сім'ї здорового способу життя, що є ефективним засобом збереження і вдосконалення фізичного здоров'я;
- формування естетичної культури через прищеплення любові до краси рідної природи, ознайомлення з кращими зразками українського та світового літературного, образотворчого та театрального мистецтва, кіномистецтвом, пам'ятками скульптури та архітектури;
- формування моральної культури особистості, у якій відбиваються загальнолюдські та моральні цінності, що сприяють становленню моральної свідомості і самосвідомості особистості, вихованню культури поведінки;
- виховання національної свідомості молоді через утвердження своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, культури), духовної єдності поколінь, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи;
- створення позитивно-емоційного клімату в сім'ї, почуття захищеності, умов для самореалізації; атмосфери довіри, невимушеності, емоційної близькості;
- наявність спільних інтересів, спільної діяльності в родині як основи позитивних взаємин;
- збереження духовних і культурних родинних традицій, норм, манери поведінки, звичаїв та поглядів, спадковості, що сприяють зв'язку поколінь, культивують повагу до старших і до родинної історії тощо.

Такі напрямки, реалізовані батьками в процесі виховання національної ідентичності молоді, будуть сприяти цілісному фізичному та психічному становленню молодої людини, забезпечити почуття захищеності, рівноваги та довіри в родині, відбувається формування характеру, її особистісних рис і національної свідомості. І. Бех, К. Журба зауважують, що «любов до дітей виступає умовою повноцінного виховання, розвитку і саморозвитку дитини в сім'ї, внутрішньою духовною потребою незалежно від її віку, що має поєднуватися з розумною вимогливістю до неї».

Варто зазначити, що проблема формування національної ідентичності української молоді є пріоритетним завданням не тільки родинного виховання, а й системи освіти в цілому, оскільки ті особистісні й моральні якості, які будуть закладені за роки навчання спочатку в школі, а потім у закладі вищої освіти, знайдуть своє втілення в розбудові сучасного суспільства та формуванні української нації в майбутньому. Процеси модернізації та реформи, що відбуваються в системі освіти, зокрема і вищої, оновлення змісту освіти, дають змогу подолати проблеми кризи духовності, моральності, зневаги етичними нормами, що склалися в суспільстві в період складних ідеологічних взаємин у нашій державі. Саме

на цьому наголошує О. Савченко: «щоб у державі і суспільстві основною цінністю ставала вільна, гуманна, самодіяльна особистість, освіта має будуватися як культуротворчий процес, у якому навчання зливається з вихованням і розвитком дитини...». В той проміжок часу, коли молода людина навчається у закладі вищої освіти, відбуваються вагомі зміни у соціальному статусі, що ведуть до зростання почуття свободи та незалежності в громадському вимірі. Студентський вік відіграє вирішальну роль у процесі самоідентифікації особистості та є сприятливим до розвитку і виховання національної ідентичності. Саме в цей період необхідна єдність та співпраця сім'ї та закладу вищої освіти. Високі вимоги суспільства до освітнього рівня молодого покоління, з метою збереження національної ідентичності української нації, можуть бути задоволені тільки за умови посилення допомоги сім'ї і одночасного піднесення її відповідальності за виховання підростаючого покоління. Взаємодія між закладом вищої освіти та сім'єю молодшої людини, опора на родинні традиції, ставлення до своєї та інших культур, уявлення про національну приналежність, що пропагуються в сімейному колі, набувають сьогодні особливого педагогічного значення та актуальності. Сутність цього процесу має глибокі соціальні й психолого-педагогічні засади, що виявляються в об'єктивній необхідності у співпраці між родиною та закладом освіти під час виховання національної ідентичності сучасної молоді. Від узгодженості дій педагогів і батьків, своєчасної педагогічної підтримки у формуванні особистісних рис, творчого потенціалу, індивідуальних особливостей, залежить духовність та моральність молодшої людини на всіх етапах її подальшого усвідомленого життя, що буде спиратися на родинні традиції, національний світогляд, культуру.

Таким чином, родинне виховання є важливим фактором у вихованні національної ідентичності української молоді, а взаємодія сім'ї та закладу освіти є рушійною силою, що забезпечує ефективність її особистісного становлення, самоідентифікації, на основі поєднання вподобань самої молодшої людини, її родини та суспільства.

Список використаних джерел

1. John J. Schwab M. D., John F. Ice M. D., Judith J. Stephenson M. S., Kathy Raymer M. D., Kris Houser M. D., Lisa Graziano M. D., et al. War and the family. STRESS HEALTH. Vol. 11. Iss. 1. 1995. P. 131–137.
2. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. UN Human Rights office of the highcommissioner. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualtyupdate-16-january-2023>.
3. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war. REUTERS. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increasepoverty-due-war-2022-10-15/>
4. Бех І., Журба К. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа Карпат*: наукове фахове видання з педагогічних наук. Івано-Франківськ, 2017. № 16. С. 24–27.

5. Демиденко Т. М. Спільна діяльність батьків і дітей – основа виховного потенціалу традиційної української родини. *Науковий вісник Ужгородського університету*: Сер.: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 21. С. 47–49.
6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 560 с.
7. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf>
8. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2. С. 37–42.
9. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: Монографія [К. О. Журба, І. Д. Бех, О. М. Докукіна, С. В. Федоренко, І. М. Шкільна]. Київ, 2019. 150 с.
10. Проблеми українських дітей під час війни (27 січня – 1 лютого 2023). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html.
11. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с.
12. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ: Рад. шк., 1978. 263 с.
13. Чубіна Т. Соціальна сутність сім'ї та шлюбу. Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nástroje moderních věd - 2008». Díl 10. Pedagogika. Historie. Politické vědy. Filosofie. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2008. S. 43–46.

УДК 316.614.5

УКРАЇНСЬКА СІМ'Я ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ СТІЙКОСТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Тетяна ЧУБІНА,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України*

Руслана МИКИТЕНКО,

*курсантка II курсу, ННІ оперативно-рятувальних сил
Національного університету цивільного захисту України*

Війна загострила проблеми української сім'ї і спровокувала нові проблеми і ризики. Наслідком повномасштабної війни є деформація шлюбно-сімейної структури населення (зростання кількості овдовілих, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку) та загострення низки наявних і раніше проблем: проблем бідності, соціального сирітства, нестабільності шлюбу, гендерного насильства.

Основними ризиками для подальшого розвитку української сім'ї є:

➤ Деформація статеві-вікової структури населення внаслідок великих людських втрат, передусім чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, що зменшує і деформує шлюбний потенціал країни, негативно змінює шлюбну та сімейну структуру населення. Зростає кількість удів, сиріт та одиноківських сімей, де вихованням та утриманням дітей займається лише жінка, що погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми.

➤ Зростання кількості сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки (внаслідок їхньої загибелі, участі у бойових діях, тяжкого поранення, депортації), а родичі: бабуса, дідусь, інші родичі. Відсутність батьків, а отже необхідної дитині батьківської любові, турботи, уваги дуже складно компенсувати, є ризик виникнення психологічних і емоційних проблем. Це, знов-таки, погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях.

➤ Подальше поширення одинокості серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон і зміну репродуктивних планів в умовах військової небезпеки і невизначеності майбутнього. Масове поширення одинокості вже багато десятиліть є проблемою України і останніми роками ця проблема поглиблювалась. За даними вибірових обстежень Державної служби статистики України, перед війною, у 2021 р., лише 19 % сімей з дітьми у містах виховували двох і більше дітей, у селах — трохи більше 24 % сімей, тобто, хоча у сільській місцевості традиційно дітність сімей вища, переважна частка сімей була одинокими у поселеннях всіх типів.

У 2026 р. демографи очікують зниження народжуваності і досить скептично ставляться до можливості бебібуму у наступні роки. Отже, слід очікувати подальше зниження показників дітності сімей. Зараз передумовою хоча б часткового покращення ситуації є забезпечення формування безпечного середовища для народження і виховання дітей, тобто завершення війни, та вирішення найнагальніших проблем сім'ї у післявоєнний період.

Ослаблення і поступова руйнація подружніх зв'язків, у перспективі — зростання рівня розлучуваності населення. Розлука подружжя через мобілізацію та інтенсивну вимушену міграцію з гендерними перекосами часто «розриває» сім'ї, послаблює шлюбні та родинні зв'язки. Насамперед у зоні ризику знаходяться сім'ї, в яких жінки живуть за кордоном, оскільки в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям. Психологи стверджують, що подружжя, яке не бачилося особисто більше шести місяців і веде комунікацію винятково через інтернет, в якусь мить може втратити нитку спільних сімейних моментів, контекст життя у них уже різний, спільного стає дедалі менше, і це впливає на почуття та взаємні переживання. Відбувається ослаблення шлюбних зав'язків та

фактичне розлучення без його юридичної реєстрації. Сімейне життя на відстані зміцнює стосунки лише якщо пара має змогу жити на дві країни, тобто у нинішній ситуації, коли чоловік може виїжджати за кордон як волонтер, державний службовець тощо. Однак такі можливості в умовах військового стану є рідкістю. Отже, хоча зараз в Україні реєструється мало розлучень, надалі слід очікувати компенсаційного підйому рівня розлучуваності. Наростання цього ризику відбудеться у разі тривалої війни та необхідності перебування у більш безпечних регіонах, перш за все за кордоном, значної кількості жінок із дітьми. Водночас є надія, що певна частина пар зможе зберегти свої стосунки.

Післявоєнний період, коли мобілізовані чоловіки повернуться додому, може стати складним випробуванням для багатьох подружніх пар. Війна змінює людину, її поведінку і оцінку багатьох сторін життя, у тому числі сімейного. Багатьом доведеться шукати нового консенсусу щодо сімейних проблем, що потребуватиме терпіння і витримки. Аби знизити ризик сімейних конфліктів у майбутньому, повинна бути збережена і розширена наявна нині практика безкоштовних консультацій психологів, зокрема онлайн. Необхідно формувати у населення культури користування послугами сімейних психологів, психоаналітиків, формувати розуміння того, що своєчасне звернення до професійного сімейного психолога допоможе розв'язати проблеми у стосунках і зберегти шлюб.

Збільшення чисельності людей найстаршого віку, які не отримують необхідної їм економічної та інструментальної підтримки від дітей та родичів.

Загибель або вимушена міграція членів сім'ї працездатного віку призводить до деформації вікової структури населення та зростання частки людей літнього віку (самотніх та подружніх пар найстаршого віку), які не отримують необхідну їм економічну підтримку та допомогу у веденні домашнього господарства. Традиційно в Україні обов'язки щодо догляду за найбільш літніми, інвалідами, тяжкохворими брала на себе сім'я – дорослі діти чи родичі, однак у сучасних умовах через мобілізацію, передчасну загибель, вимушену міграцію надання цієї допомоги часто неможливе.

Це може призвести до різкого зниження якості життя певної групи населення літнього віку. Літні українці – одна з груп населення, котра найбільше потерпає від війни. За даними соціологічних досліджень, у цей період у найстарших, як і у наймолодших, фіксується нижчий рівень життєстійкості, у них високий рівень психологічної напруженості, що, вірогідно, обумовлено зменшенням можливості подбати про себе, обмеженням матеріальних ресурсів, обмеженою доступністю до необхідних медичних і соціальних послуг.

Збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У дуже складній ситуації опинились сім'ї, котрі мешкали на територіях, що перебували під окупацією та у зоні бойових дій, які вимушені були покинути свої домівки. Ці сім'ї не тільки пережили важкі психологічні випробування зі втратою близьких та родичів, звичного соціального середовища, а й опинилися в умовах крайньої бідності через втрату майна, роботи, житла, джерел існування. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, й надалі є ризик «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати), що є вкрай небажаним.

В умовах війни та в післявоєнний період підвищуються ризики загострення гендерних проблем, оскільки під загрозою є досягнення гендерної рівності на побутовому рівні. Через мобілізацію чоловіків та вимушену міграцію зруйновано гендерний баланс у питаннях догляду за дітьми та розподілу сімейних обов'язків: виховання дітей та піклування про них часто повністю переходять до жінки. Загалом виконання батьківських обов'язків сильно ускладнено: у зв'язку з руйнацією і пошкодженням надвеликої частини закладів освіти всіх рівнів, складну безпекову ситуацію значна частина дітей не відвідує школи і дошкільні заклади. Навчання дитини дома потребує додаткових зусиль, постійного контролю зі сторони батьків, отже, зростає навантаження, жінці складніше поєднувати материнство з професійною зайнятістю.

Слід підкреслити, що сім'я, де гендерний розподіл праці з ведення домашнього господарства та догляду за дітьми є «м'яким», демократичним, коли чоловік разом з дружиною бере активну участь у вихованні дітей, не тільки більше відповідає вимогам сучасності щодо гендерної рівності, але і є більш стійкою у кризових ситуаціях. На думку психологів, подружні пари, які разом, в Україні, переживають усі складності й небезпеки війни, є найбільш стійкими, але проблеми виникають, коли чоловік втрачає роботу.

Якщо жінка продовжує працювати, між чоловіком і жінкою відбувається перерозподіл побутових функцій, і якщо сім'я не була до цього адаптована, чоловік відчуватиме свою неповноцінність, виникатимуть скандали, і шлюб перебуватиме під загрозою.

Крім того, війна створює передумови для загострення проблем домашнього і гендерно обумовленого насильства. Сексуальне насильство, що вчиняється під час збройного конфлікту, вважається міжнародним злочином згідно з нормами міжнародного кримінального права.

Можна констатувати, що в період війни інститут сім'ї відіграє важливу роль для забезпечення здатності соціуму до збереження людського потенціалу. Виконання багатьох важливих функцій сім'ї (народження та виховання дітей, їх захист, догляд за літніми та інвалідами) у цих екстремальних умовах вкрай ускладнено, але значення захисної функції сім'ї різко зростає. Сімейний механізм виживання та охорони

людського життя: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою збереження українського населення, його подальшого відтворення. Трансформація форми сімейних об'єднань, яка спостерігалася в Україні в останні десятиліття, не стала на заваді найбільш стійкий, традиційний інститут суспільства відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення у цей складний період. Солідарність близьких людей часто «виходить за межі» сім'ї, переростає у солідарність усієї української нації. Після закінчення війни солідарність українців, першоосновою якої є сімейна солідарність, є запорукою відбудови і оновлення країни.

Список використаних джерел

1. Чубіна Т. PROBLEMY ROZWOJU WSPÓŁCZESNEJ RODZINY. PRZYSZŁOŚĆ RODZINY. Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. Випуск 21. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2021. 268 с. С. 5–10.
 2. Чубіна Т. Соціальна сутність сім'ї та шлюбу. Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nástroje moderních věd - 2008». Díl 10. Pedagogika. Historie. Politické vědy. Filosofie. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2008. S. 43–46.
 3. Чубіна Т. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси: АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. 324 с.
 4. Чубіна Т. Соціологія: адаптивний курс лекцій в рамках програми Еразмус+. Socjologia: adaptacyjny kurs wykładów w ramach programu Erasmus+. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ, 2021. 120 с.
- Чубіна Т., Косяк С. Сучасна українська сім'я: проблеми збереження та розвитку. The VIII International Science Conference «Problems and tasks of modernity and approaches to their solution», March 02 – 05, 2021, Tokyo, Japan. 261 p. P. 237–240.

УДК 930.22

ТЕРЕНОВИЙ ОБЕРІГ ПАМ'ЯТІ (до 185-річчя з дня народження Олександра Твердохлебова)

Людмила МІЩЕНКО,
*заслужена працівниця культури України,
директорка комунального закладу
«Охтирський міський краєзнавчий музей»*

В енциклопедичній статті довідкового змісту, автором якої є Микола Сумцов, першим визначенням кола занять знаного краєзнавця, етнографо-фольклориста Слобожанщини Олександра Твердохлебова (1840–1918) значиться «садівник» [7]. Подібний запис з'явився не випадково, а зумовлений багаторічним захопленням О. Твердохлебова, що супроводжувало його життя й залишилося одним із найулюбленіших.

Традиційно садівництвом як особливим напрямом аграрної культури в українських землях, зокрема на Слобожанщині, займалися передусім у великих господарствах. У XVIII ст. склалися передумови для виокремлення садівництва як прямого сільського господарства. Крім, умовно кажучи, масштабного садівництва у господарствах великих землевласників, церкви чи заможних селян, культивування саду згодом знаходить відгук із-поміж ширшого селянства та містян. І хоча садівництво, як писав О. Твердохлебов, перебувало в них у «малій пошані», проте «по всіх селищах зустрічаються фруктові дерева» [9]. Тут необхідно зауважити, що в розвідках краєзнавця Слобожанщини емпірично констатувалося поширення дикорослих фруктових дерев, які «дають поганий плід». Проте навіть їх селяни збирали, залишаючи для швидкого споживання, або різної обробки й заготовок на зиму чи на продаж [9]. Звичайно, це було непрофесійне заняття садом, який так само не був вислідом культивування фруктових дерев.

Той факт, що перші публікації з сільського господарства, садівництва, квітникарства за підписом О. Твердохлебова на шпальтах загальних і спеціалізованих регіональних, місцевих газет і часописів з'явилися ще в 1860-х рр., тобто тоді, коли їх автору було ледь більше 20 років, підтверджують це. Зокрема невеликі дописи Твердохлебова з етнографії та сільського господарства у харківських газетах почали оприлюднюватися з другої половини 1860-х рр. [7]. Його любов до природи слід сприймати безумовно і загалом не як до абстракції, а саме: до рідного краю та людини, котра потребує «милостей од природи».

Із-поміж праць О. Твердохлебова, присвячених садівництву, назвемо такі: *«Занепад садівництва в Полтавській і Харківській губерніях та заходи з його відродження»*, *«Доля шовковичних плантацій і дослідів розведення садів і городів при школах в Охтирці та її повіті»*, *«Садівництво»*, *«Про культуру терену»* та ін. [8–10].

Згадані праці з'явилися на зламі століть, коли краєзнавець активно займався вивченням історії садівництва, його загального стану на Слобожанщині та перспектив розвитку. Саме тоді ним було актуалізовано питання важливості уваги громади до садів і необхідності розвитку відповідної професійної освіти. Зразком дбайливості й комплексного підходу до садівництва для О. Твердохлебова була Німеччина. Такий вибір зумовлено обізнаністю з системою підготовки садівників у німецьких закладах освіти, що забезпечувала їхню належну кваліфікацію й рівень фаховості. Йдеться, зокрема, про місцеві садівничі школи (*die Provinzialbaumschulen*), де при відносно низьких витратах на підготовку одного спеціаліста, готували садівників, котрі по закінченню школи одноосібно вирощували сади та допомагали робити це усім охочим [9].

Також О. Твердохлебов звернув увагу на високу культуру саду як елемента природного ландшафту в Західній Європі, США [9]. У XIX ст.

тут поряд із загальною концепцією садового ландшафту посилено розвивалася й інша – *садової терапії*. Унікальний досвід, що ґрунтується на єдності природи й людини, допомагає їй відновитися і насолодитися перевагами садового середовища, досягти внутрішньої гармонії через взаємодію природи. Терен розглядався Твердохлебовим як автентичний елемент природного ландшафту українських земель [10].

Красзнавець указував на необхідність заснування регіонального товариства садівників на кшталт успішно функціонуючим у США, які популяризували садівництво (зокрема декоративне), виноградарство, селекціонували дерева та інші види рослинництва, впливали на різних рівнях на формування аграрної політики, займалися виставковою діяльністю, обміном саджанцями і насіннєвим матеріалом, тощо [9]. Разом із цим, О. Твердохлебов виступав за важливість заснування відповідного тематичного спрямування часопису науково-популярного формату, щоб поширювати передовий досвід культивування різних рослинних видів серед широкого загалу [9].

Ідея плодово-ягідних садівничих кооперативів так само була близькою для О. Твердохлебова, який вважав, що вони можуть стати альтернативою наявним на тоді приватним розсадникам. Йдеться про господарства для вирощування посадкового матеріалу, які функціонували б на постійній основі. На глибоке переконання О. Твердохлебова, приватні розсадники дорогі й несумлінні в рекомендаціях щодо догляду за рослинами, визначенню їх сортів і видів. До того ж, «тисячі щорічно переплачуються таким садівникам за дерева, а результати подібних дослідів – втрачені гроші та нічим не винагороджений час», хоча охочі розбити сад «купаються на привабливу рекламу сортів, непридатних за кліматом чи ґрунтом» [9]. Тому вивчити прийнятні для вирощування на Слобожанщині сорти плодово-ягідних дерев, кущів і скласти такий перелік красзнавець вважав першочерговим завданням садових товариств, кооперативів і громади. До слова, 1900 р. О. Твердохлебов уклав каталог фруктових дерев найбільш придатних для вирощування на Слобожанщині [5].

Примітним був інтерес О. Твердохлебова до нормативно-правової бази розвитку садівничого господарства в Російській імперії. На його думку, на відміну від лісового господарства, захист якого було врегульовано низкою статей судових уставів посткріпосницької доби, сади подібного захисту не мали. Тому акцентування уваги ще й на правових засадах збереження, захисту й розвитку садів було слухним.

Із усних переказів рідні О. Твердохлебова, які вдалося записати, відомо, що в приватному саду охтирського краєзнавця культивувалися яблуні, груші, вишні, черешні та терен [1]. Так само в історико-статистичного змісту розвідці про Охтирку Твердохлебов писав про те, що містяни з-поміж фруктових дерев і плодово-ягідних кущів віддають перевагу яблуням, грушам і терену, зокрема «духовському» як

культурному його різновиду [11]. Саме йому О. Д. Твердохлебов присвятив невеличку розвідку *«Про культуру терену»*, де йдеться про культову рослину українського фольклору, зокрема пісенної народної творчості [10]. *«Цвіте терен, цвіте терен, а цвіт опадає»*, – так починається одна з найвідоміших українських народних пісень родинно-побутової лірики [14]. У ній терен виступає символом кохання, туги й страждань водночас. В іншій народній пісні *«Терен, мати, коло хати»* так само терен виступає символом нерозділеного кохання, страждань закоханих [12]. Згадка терену як уособлення непростой жіночої долі трапляється також і в інших піснях, зокрема лемківських, буковинських весільних, чи коломийках (*«терен мила в'язала, а барвінком підв'язала»*). Популярність терену в народній творчості різних куточків України має географічне пояснення, адже рослина поширена в усіх її регіонах.

В українській народній творчості доволі часто головними дійовими особами були різні представники рослинного світу [2, 15]. Наприклад, усім і кожному добре відомі сюжети народної творчості про те, що крона дуба ховала скриню з Кощієвою смертю, яблуня дарувала молодильні яблука, у віттях верби жили лісові мавки, а калина уособлювала зачаровану дівчину. Терен був наділений подібною магією й символічністю [3, с. 105]. Тому, вважаємо, присвяту О. Твердохлебова терену не випадковою, а укоріненою в глибокому інтересі до фольклорної символічності. І, якщо про інші рослинні символи згадували й писали значно частіше, то щодо терену таких розвідок обмаль.

Емпіричні спостереження садівника-любителя зафіксовано в описі: «терен із крупними, смачними плодами користується заслуженим правом громадянства в деяких садах сумісно із заростями слив; інколи для нього спеціально відводяться більш-менш обширні площі в саду», і такими ж привілеями наділений культурний «духовський сорт терену, добрий для сушки і наливки» [10].

Здичавілі сорти терену, згідно з Твердохлебовим, «зовсім ігноруються садоводами, здебільшого він слугує або осонням лісу, або [росте – Авт.] уздовж обійсть, або ж тулиться в бур'янах, утворюючи непрохідні зарості – прихистки для хижих пернатих і чотирилапих» [10]. Проте, вважаємо, що точно вказані типові місця зростання терену не випадкові, оскільки часто рослину використовували для зміцнення ґрунтів. Коренева система терену настільки міцна й розгалужена, що добре утримує схили, запобігає їх ерозії. Згадані тернові хащі, справді, слугували прихистком для всякого біорізноманіття (птахів, комах, дрібних тварин), а навесні, під час цвітіння – роздолом для медозбору бджіл.

Автор запропонував читачам розвідки ознайомитися з результатами власного досвіду вирощування терену, сформулювавши декілька практичних рекомендацій. Ідеться про лишень «гарний догляд та й ще – удобрення “солом’яним перегноєм”» [10], завдяки яким «зарослі терену

оновлюються, частіше плодоносять і дають смачніші плоди» [10]. Дещо кращим способом догляду за тереном Твердохлебов вважав упорядкування й обрізування чагарників, насадження «відкоренових пагонів рядами, з дотриманням дистанції між кущами й окремими рослинами (стеблами) не менше 4–5, а то й більше аршин» [10]. Пікірування терену О. Твердохлебов розглядав додатковим «шансом на успіх», бо «без нього корені підуть «морквинками», або утворять криві, бідні на корінці розгалуження» [10]. Суттєве значення мають також «підрізка кореня і формування крони», які повинні «повторюватися періодично протягом усього життя рослини» [10]. Лише за цієї умови, на глибоке переконання О. Твердохлебова, можна уникнути перетворення насаджень терену разом із вишнями й сливниками в непролазні хащі [10].

Щодо розведення терену, то найприйнятнішим способом, як вважав краєзнавець, був кісточковий спосіб. Завдяки йому утворювався «потужний мочкуватий корінь, що посилював «життєздатність рослини» [10]. Найкращим часом для відбирання посадкових кісточок були вересень – жовтень, час, коли плоди досягали повної, зрілої стиглості [10].

Особливу увагу О. Твердохлебов звертав на природно-кліматичні умови культивування різних видів і сортів дерев. Більше ста років відокремлює нас від зроблених ним висновків на підставі багаторічних метеоспостережень. Проте так само актуальними залишаються замітки, що у «травні холод буває», а «найбільший жар зустрічається у липні на сонці до 35 градусів, причому немає можливості залишатися довго на відкритому місці, бо, крім сонячного променистого тепла, доводиться відчувати тепло нагрітої землі», хоча «вже у серпні тепло зменшується на тлі холодних ночей» [10]. Сприятливі місцеві природно-кліматичні умови, потрібні ґрунти для вирощування терену, його стійкість від шкідників і морозів додатково посилювали аргументацію О. Твердохлебова про доцільність культивування рослини на Слобожанщині [10].

Доволі високо поцінував автор розвідки практичне значення вирощування терену, зауваживши на українській традиції виготовлення із його ягід наливок і настоянок. Також плоди, цвіт, листя, корінь і кору терену використовували у народній медицині. Тернівка як слабоалкогольний напій, що виготовлявся шляхом настоювання стиглих ягід терену на спирті або горілці з додаванням цукру, добре znana за рецептами української народної кухні. Солодка, густа й насичена на смак тернівка часто використовувалася для приготування десертів. Настоянка з терену, яка мала вищий градус міцності, також була популярною в культурі пиття українців. Збереглося багато автентичних рецептів виготовлення пастилки, варення, оцту, соусів, маринадів із терену, а також описів способів сушіння, в'ялення, гнічення, копчення ягід [4, 13].

У цьому контексті О. Твердохлебов згадав про відому з XVIII ст. київську фірму сухого варення родини Балабухів (рис. 1) і значно

пізнішого часу заснування цукеркову фабрику Єфимова, які широко використовували терен у власній, візитного гатунку продукції, що славилася далеко за межами імперії [9]. Цукати ручної роботи, мармелад, пастила, зацукровані ягоди, сироп із терену (із-поміж іншої продукції) – далеко неповний перелік ласощів, які випускалися цими фабриками. Тому вирощування терену розглядалося краєзнавцем як абсолютно економічно вигідна справа для приватного господарства.

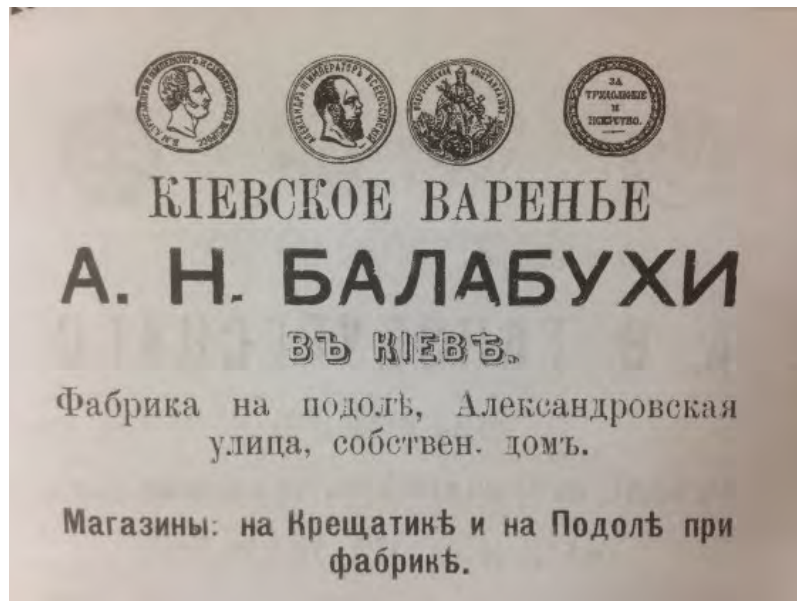

**Рисунок 1. Рекламне повідомлення фабрики
«Киевское варенье А. Н. Балабухи» кінця XIX – початку XX ст. [6, с. 138].**

Отже, праця Олександра Твердохлебова з історії культури терену на Слобожанщині у поєднанні з глибоко екологічними, мистецькими, фольклорними, етнографічно-побутовими замальовками, екстрапольованими на проблеми просвітницької, освітньої, видавничої, організаційної, фінансової підтримки розвитку садівництва в регіоні, є змістовною та показовою своєю небайдужістю до всього, що складає поняття особливої категорії в житті кожного з нас – рідний край.

Список використаних джерел

1. Зі спогадів рідних охтирського краєзнавця Олександра Дмитровича Твердохлебова. Приватний архів Л. Міщенко.
2. Калинова сопілка : антологія української народної творчості: казки, легенди, перекази, оповідання / упоряд., автор передмови: О. Бріцина, Г. Довженок, С. Мишанич. Київ : Веселка, 1989. 616 с.
3. Лук'янчук Н. Г. Рослини – символи у пісенній творчості. *Наук. вісн. Львів. нац. лісотехнічн. ун-ту*. Львів, 2006. Вип. 16.4. С. 105–107.
4. Наливки: гастропадок. URL: <https://klopotenko.com/stravy/nalyvky/>
5. Объявления: Вне конкуренции. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 31. С. 304.

6. Осадча А. М. Рекламна графіка у візуальному просторі м. Києва кінця XIX – початку XXI століття : дис. ... д-ра філософії 022 Дизайн / Київ. нац. ун-т технологій і дизайну. Київ, 2024. 282 с. С. 138
7. С[умцо]в Н. Твердохлебов Александр Дмитриевич: энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. 1890–1907 pp. URL: https://slovar/brokgauz_efron/99865/Твердохлебов
8. Твердохлебов А. Д. Судьба шелковичных плантаций и опытов разведения садов и огородов при школах в Ахтырке и ее уезде. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 27. Приватний архів Л. Міщенко
9. Твердохлебов А. Д. Упадок садоводства в Полтавской и Харьковской губерниях и меры к его возрождению. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 35. Приватний архів Л. Міщенко.
10. Твердохлебов А. Д. Про культуру терену (м. Охтирка Харківської губернії). Приватний архів Л. Міщенко.
11. Твердохлебов А. Д. Город Ахтырка. *Харьковский календарь на 1886 год*. Харьков, 1885. С. 636–651.
12. Терен, мати, коло хати: українська народна пісня у виконанні А. Рудницької. 2016 рік. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_jAcoi2EmZs
13. Тернів самограй: унікальні слобідські напої. URL: https://www.instagram.com/reel/DOwUJbBDc_9/
14. Цвіте терен: українська народна пісня у виконанні Н. Матвієнко, В. Хиценко. *Ой там за Дунаєм* : антологія української пісні 1950–1970. Національний український народний хор ім. Г. Верьовки. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eYGU24ujnhA>
15. Янковська Ж. О. Рослинна символіка в українському фольклорі: полісемантичність символу верби. Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Острог, 2007. С. 161–165.

Наукове електронне видання

МАТЕРІАЛИ
VIII Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю),
присвяч. 430-й річниці від дня народження
Богдана Хмельницького

04 грудня 2025 р.

м. Черкаси

Технічний редактор *Тетяна Манжура*
Комп'ютерна обробка *Лесі Рудяки*

На першій сторінці обкладинки: літографія Коваленка «Гетьман Богдан Хмельницький». Кінець XIX – початок XX ст. Папір, друк. 18x14 см. (За виданням: Україна – козацька держава. Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проєкту, авт.-упоряд., худож., фот., іл. Володимир Недяк ; [наук. ред.: О. К. Федорук, В. О. Щербак]. К. : ЕММА, 2004. С. 288).

Гарн. Times New Roman. Обл.-вид. арк. 28,18. Зам. 25-120.

Видавець
Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 896 від 16.04.2002.
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006.
Редакційно-видавничий відділ ЧДТУ
red_vidav@chdtu.edu.ua